

Ба 60575

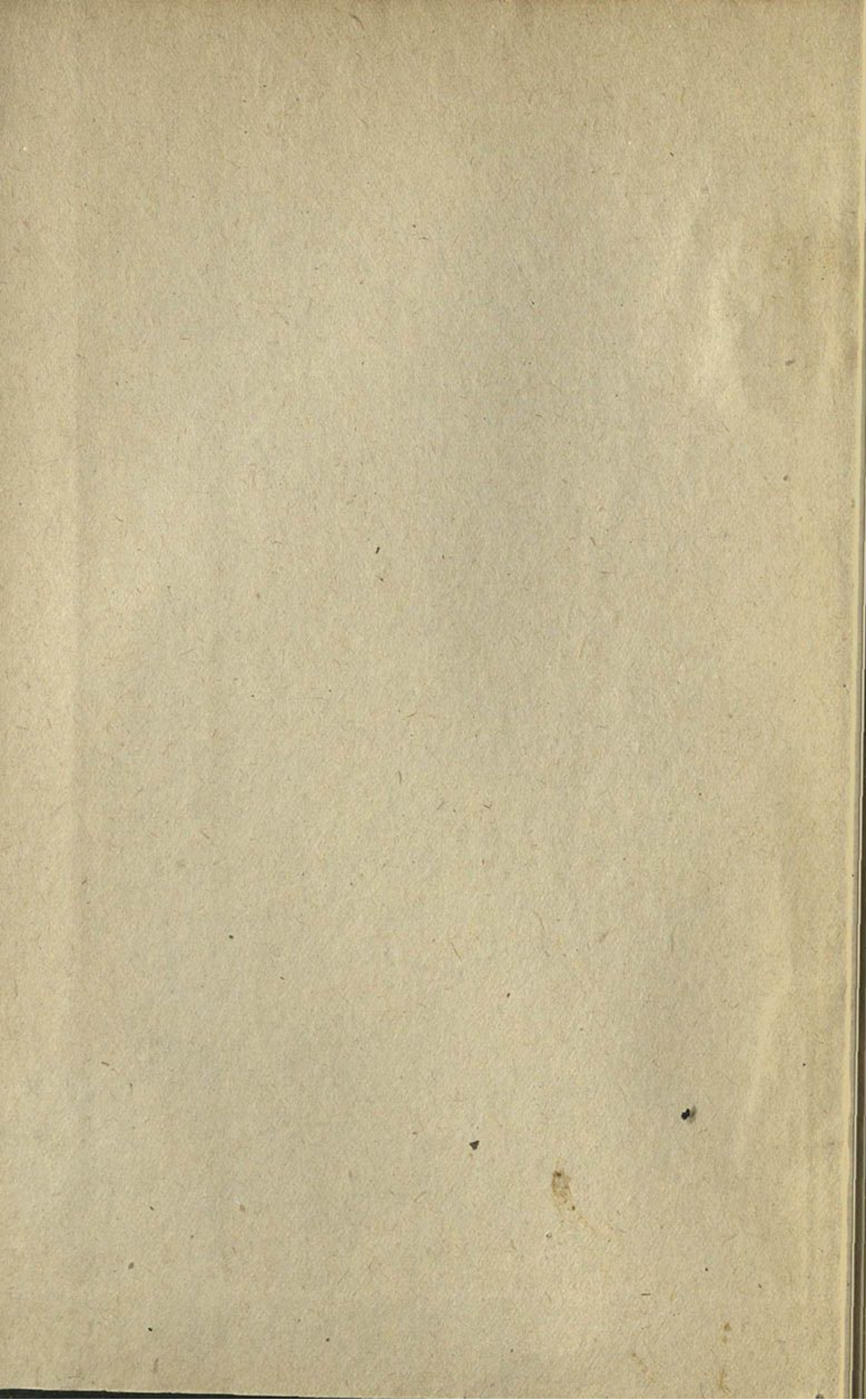
ЦІШКА
ГАРТНЫ

творы

3

711.2
24488

ЦІШКА ГАРТНЫ

ЦІШКА ГАРТНЫ

ЗБОР ТВОРАЎ

Т О М
Т Р Э Ц І

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
МЕНСК

1932

Ба 60 575 - ~~Ба 44 470~~

ЦІШКА ГАРТНЫ

СОКІ ЦАЛІНЫ

РОМАН У ЧАТЫРОХ КВАДРАХ

1. БАЦЬКАВА ВОЛЯ
2. НА ПЕРАГІБЕ

Ба 60575

Бел. адзел

1994 г.

~~201245~~

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ

Л і М

Рэдактар А. Некрашэвіч
Тэхрэдактар К. Пуроўскі
Корэктар Г. Паваротны

1949
ПРОВЕРЕНО

Галоўлітбел № 2105
Заказ № 2582
Тыраж 5.000 экз
Друкарня імя Сталіна

25. 1. 2009

КВАДРА 1

БАЦЬКАВА ВОЛЯ

Ч А С Т К А П Е Р Ш А Я

I

УЖО ЗУСІМ ВЕЧАРЭЛА, калі Зося прывяла з пашы каня... На вуліцы было цемнавата, але жыцьцё і ня думала заміраць: на прыздах там і сям сядзелі мужчыны і бабы, вядучы рэзвую гутарку, у якой часта прабіваўся вясёлы і бесклапотны сьмех, жарты і выгукі. Сярэдзінай вуліцы доўгім цугам пляліся з пашы худыя, дробныя і панурыя кароўкі; хутка мчаліся мізэрныя тонкія замораныя сьвіньні; зьбіўшыся туртам і спалохана азіраючыся, падскакалі галабокія стрыжанья гавечкі. Вуліца курэла ад пылу. Рык кароў, рохканьне сьвіней і мэканыя гавечак і тут-жа нясьціханы крык дзяцей, якія ня лепш, як гавечкі таўкліся на вуліцы, запыленыя і мурзатыя, ганяючыся адно за другім—усё гэта яскрава сьведчыла аб рэзвым, віруючым жыцьці ў закінутым у глуш мястэчку Сілцох.

Завёўшы каня на прыгумень, Зося барджэй забегла ў хату, каб перакусіць, вымерхаўшыся за дзень; і, вось, толькі яна пераступіла парог, як раптоўна з хаты на стрэчу ёй кінулася яе малодшая сястрычка, пілявая замурзаная Тэжля і, падаючы ёй ліст, пралепятала:

— Вось табе, Зоська, ліст прынёс паштальён, яшчэ з самага ранку. Я хаваю яго; нават і маме не паказала.

Зося, нічога ня кажучы, спрытна выхапіла ліст з рук сястрычкі і, забыўшыся нават пра яду, вярнулася назад у сенцы.

У сенцах яна скінула з сябе старую пашарпаную сьвітку, парудзелья шкарбаны і зблеклую шаліноўку, узяла на століку газыніцу, якая заўсёды стаяла ў сенцах пад рукамі на ўсякі неспадзяваны выпадак, запаліла яе, і прысеўшы на ўслоне, далікатна і з нейкаю трывожлівай асьцярогаю абадрала з самога беражку руды, прымяты канавэрцік, дастала адтуль скрэмзаную гранатавым атрамантам паперачку і пачала чытаць.

«Даражэнькая, любая Зоська»—гэтак пачыналася пісацца ў лісьце—«кожны дзень... што я кажу... нават кожную гадзіну я

імкнуся ў сваіх думках туды, да цябе, на кнею свайго роднага мястэчка Сілцоў... Твой мілы мне і бязмерна дарагі вобраз, неадходна лунае перада мною—а дзе я не павярнуся, а куды я ні азірнуся... Цэлымі днямі, карпеючы ў хвабрыцы і чуючы нісьціханы шум і прукат машын, я ўспамінаю, як ты, разам з другімі Сілкоўскімі дзяўчатамі ездзіла на поле і з поля пасья ворува, ці баранаванья, і заўсёды вясёлая, ды жыцёрадая, з гасьцінна адкрытымі вачыма, з лёгкім маладзістым ружам на сьвежым пекным твары... Каханая Зоська!»

Зося адхілілася ад лісту, глыбока і зацяжка ўздыхнула, ап'яненая наляцеўшымі з скульсці радаснымі думкамі і настроямі, пачакала крыху ды падумала, і здаволеная лісьліваю, але і мілаю Рыгораваю (а ліст быў ад яе каханага Рыгора Нязвычайнага) пахвальбою, злёгка ўсьміхнулася і ўзялася чытаць далей:

«Я гэтак прагну дамоў, так ірвуся на радзіму, жадаю пабываць у Сілцох, што проста ня ведаю, як дачакацца тэрміну калі... Ведаеш, бох, Зося, гэта-ж на чэрвень месяц я маю быць дома: мяне пускаюць на цэлых пяць тыдняў на пабыўку, у госьці, і я... я ўбачуся з табою, даражэнькая Зоська»...

Прачытаўшы гэта, Зося весела завярцела галавою, прыжмурыла вочы і ўчуткі, не стрымаўшыся, праказала: «Ах, як-жа было-б добра! Няўжо я ўсяго гэтага ня сыню? Ой, прыдзі ты скараэй той чэрвень месяц».

Гук яе слоў данёсся ў хату, дзе знаходзілася Тэкля. Дзяўчынка пачуўшы Зосіны словы, падбегла да дзвярэй, ушчыніла іх крыху і запытала:

— Чаго хочаш, Зоська? Ты мяне клічаш?

— Нічога не хачу... і цябе ня клікала,—вырачылася Зося на сястрычку, не адварочываючыся ад лісту.

«... Так вось-жа», пісаў пад канец Рыгор, «чакай мяне напэўна, Зоська, на чэрвень месяц—я прыеду. А, тымчасам, бывай здарова і шчасліва. Жадаю табе ўсяго найлепшага ў тваім жыцці. Шчыра цябе вітаю і цалую.—Тваю Рыгор».

Дачытаўшы да канца ліст, Зося вярнулася ізноў да пачатку, паглядзела на першыя словы, пачакала з хвілінку і прынялася паўторна чытаць, ужо выгаварваючы многія словы ўчуткі. Чытаючы яна запам'ятавала, што час быў позны, і жыццё на вуліцы пачало глухнуць; пра яду яна таксама забылася. Гэты ліст ад Рыгора, якога Зося чакала ўжо цэлы месяц, так зарадаваў

яе, што апроч лісту ёй, здавалася, больш нічога ня трэба было на сьвеце...

— Ах!—раптам прагукала Зося:—а тая ачамера бадай ізноў скоро прыпляецца. Эх, як ён мне адвароцен, гэты Васіль, бач. Няма на яго ніякае пагібелі: не адчапіцца ды годзі. І чаго ён, немач яго ведае, ушалопай сюды швэндацца, чаго? Ні сораму, ні брыдкасьці за сабою ня чуе...

Але Зося не пасьпела дасягнуць да канца свае рассуды, як жыйсьці гоман на дварэ, якраз ля дзэвярэй перабіў яе. Зосі паказалася, што то няйначай, як Васіль з яе бацькам гамоніць. Ня хочучы спаткацца з імі ў сенцах, яна хутчэй схапіла са стала ліст, згарнула яго ў некалькі столак і схавала за пазухай, сама ж затушыла газьніцу і ўскочыла ў хату.

— Зоська, га, Зоська, вунь Васіль да цябе ідзе; пераадзенься хаця,— стрэла на парозе Зося Тэкля.

— А табе якое дзела! Яшчэ, бок, што. Ня мела чаго рабіць. Шышка вельмі вялікая, Васіль,—недавольна адказала Зося і занырпаліла ў мыцяльніку, каб чаго знайсьці перакусіць.

— Тэкля, ці не аставілі мне чаго-небудзь зьесьці?—лісьліва абярнулася яна да сястрыцы.

— Пачакай крыху, пасьпееш, выгмерхалася вельмі; вось увойдуць у хату мама і будзем разам вячэраць.

— А дзе-ж тая мама?

— На дварэ, вунь, зараз войдуць.

Не чакаючы, аднак, пакуль войдзе ў хату маці, Зося напала ў коўшыку на кусочак сала, адламала яшнага блінца і ўсмак пачала аплятаць.

Ня больш як праз пяць хвілін ў хату ўвайшлі: Зосін бацька, здаровы, чорны і смуглы, але яшчэ малажавы мужчына. З расчэсанымі на прадзел валасамі, ён быў адзеты ў чыстую крамную картовую жакетку, ў гэткія-ж самыя порткі, выпушчаныя праз халявы элегантных, лякіровых ботаў, з густымі, як у гармоніку, складкамі, работы самага лепшага майстра у Сілдох—Самуся Пыця. Рэзвы з патайнаю хітрасьцю ды пранырлівасьцю, Мікола Прыдатны быў вядом на ўсю воласьць.

Усьлед за ім пераступіў парог Васіль Бераг, малады і моцны, але няхлюяваты, сутулы і косы, з лёгкім рабаценьнем на белым пляскатым твары, хлапец, сын Янкі Берага, аднаго з сілдоўскіх багацеяў, памёршага некалькі гадоў назад ад тыфу і пакінуўшага свайму адзінаму сыну багатую спадчыну. У канцы за імі вайшла

Марта, маці Зосі, трывалая, карчукаватая, але рухавая і вёрткая кабета, гадоў так пад трыццаць пяць—сорак, з поўным чырвоным тварам і з непамерна пукатымі грудзямі ды шырокім крыжам; нібы заведзеная машына, яна бесьперастанку лепятала, ушчаўшы яшчэ з надворку. Сваім лепетам Марта ажывіла хату.

— Няхай-бы ты хаця троха пададзелася. Эх, эх, неахайніца ты, як я бачу!—вырачылася яна на Зосю, убачыўшы яе ў тым адзеньні, у якім тая пасьвіла каня.—Вось-жа ня бачыш хіба, што ў цябе пад бокам хлапец, як золата: чысьцецькі, аквуратненькі, ажно міла падзівіцца на яго,—паказваючы пальцам на Васіля, дабавіла Марта і пры гэтым жартоўна падмігнула яму пранозаватымі вачыма, ажно той не ўцярапеў і ўхмыльнуўся.

Гледзячы на яго, стала весела і Міколе, які, скоро ўвайшоўшы ў хату, барджэй хваціўся за люльку і перасыпку тутуню з пачку ў капшук.

— О, братан, Васіль!—весела загаманіў Мікола, ня вымаючы люлькі з зубоў,—каб табе ды бог памог дастаць такую бабу як мая Марта, ніколі-б не загінуў-бы... Салдат—ня баба... Дачка—тая ўжо зусім інакшая, ня тое.

— Вось годзі хаця балхвіць ліха ведае што,—нездавольна адсекла гаспадару Марта,—яшчэ хаця толькі каб наша Тэкля пашла па Зосі, то я-б нічагуткі не жадала-б... А то....

— Та, ша, ша, ша! я-ж ніякай ганьбы на Зоську не ўскладаю,—струсіў Мікола, перацяўшы жонку на слове.

— Вось, будзе вам сварыцца, а то за мяне ды гатовы яшчэ за чубкі ўшпіліцца. Клопат вам вялікі аба мне: якая ўжо ёсьць—такой і добра будзе,—упікнула бацькоў Зося, стоячы пры сталі.

Васіль маўчаў: яму неяк ніякавата было слухаць чужую спрэчку, і ён, нібы не зьвяртаючы на яе ўвагі, паважна і самавіта праходзіў па хаце то ўперад, то ўзад, выводзячы сабе пад нос нейкую зацяжную няроўную мэлёдыю. Час-ад-часу ён падымаў к столі галаву, азіраў сыцены, карціны, якімі быў убраны ўвесь покуць і дзьве сыяны ад траму адна і да першай бэлькі—другая, дваровая. З столі ён апускаў вочы кнізу і пазіраў на стол, а адтуль—на твар Зосі,—малады, сьвежы і жыцьцёрады. Яму, Васілю, вельмі хацелася сёньні перакінуцца з Зосяю хоць некалькімі словамі, выказаць імі тыя думкі, якія ён бярог для гэтага ўжо многа часу і ўсё ня меў выпадку, а то і не асьмельваўся іх выказаць. Любячы Мікалаішку (так празывалі Зося ў

Сілдох) моцна і горача, як можа толькі любіць чалавек з яго розумам, з яго палажэннем, Васіль мучыўся ўвесь час адным: яму ўсё думалася, што Зося яго зусім не кахае, а калі зрэдку і сустракаецца, а стрэўшыся перакінецца некалькімі словамі, ці пройдзе крыху, то гэта ўсё так сабе, па далікатнасьці толькі; сэрца-ж яе ляжыць зусім к другому: к таму, як відаць, «гарацкому жуліку і арышттанту» Рыгору Нязвычайнаму. Ён ужо ад многіх чуў, што Зося з ім абменьваецца лістамі, што заўсёды забегвае да Стэпы, яго мацеры, каб праведаць аб ём; ды нават заўсёды, проч гэтага, і з ім, Васілём, у гутарцы яна ні званьня не саромяецца ўспамінаць яго самага большага ворага. І гэта ўсё так прыкрыла Васілю, так мучыла яго, што ён ня ведаў, якімі-б лекамі збавіцца ад гэтай хваробы...

— «Ах, ах,—пачасту раздумываў ён:—хай-бы яго там якая немач прыдушыла, каб ён ня мог ужо вярнуцца сюды і чмуціць болей Зосяю... Або.... не.... каб, як, здаецца, яе бацькоў падбурць, то яны-б яе скора аднадзілі-б ад яго... Толькі, апроч усяго, дзівуе мяне адно: і што гэта за дурасьць найшла на дзяўчыну? Хіба-ж яна нічагуткі не разумее, і ня бачыць той вялізарнай розніцы, якая ляжыць паміж мною і тым галяком, зьбегляцом тым?... Але—нічога: бацькі яе хітрыя і, як я бачу, бацька крута схіляны к таму, каб яна іначай думала».

І цяпер, тупаючы па хаце, ён у соты раз перадумываў блытанья, неразгаданыя свае думкі... Нешта нашэптвала яму, каб ён асьмеліўся і пазваў Зосяю выйсьці на вуліцу, прысесьці дзе на прызьбе ў дваіх і расказаць ёй усё тое, што сабралася ў яго на душы, вылажыць усе свае тайны; але нейкая нясьмеласьць, нейкая цёмная, дзіцячая баязьлівасьць стаялі папярок і нахабна стрымлівалі яго рашэньні, прасьцерагалі ад лішняга даверра к Зосі.

І няведама, чымсь-бы і як усё гэта скончылася: пазваў-бы ён Зосяю сам, ці яна-б мо' намякнула яму сама, а мо' і ні ён ні яна не абазваліся-б словам і з яшчэ большаю пустэчай у душы, прышлося-б Васілю моўчкі пакінуць хату Прыдатных, каб—як на тое ішлося—ня Марта, каторая трапна ўсё вывела на новую дарогу.

— Зося, га, Зося!—абярнулася яна к дачцы:—вось на, бяры, скарэй павячэрайма да выйдзі сабе крыху на вуліцу пагуляй; толькі адно, дачушка, ня баўся, а то заўтра з раньня трэ' будзе ехаць пазябліць у Лагорах ганоў з чацьвёра папару...

— Ды ня рупся ўжо так аб папары: я і сам здужаю зрабіць гэта,—умяшаўся Мікола.

— А ў вас хіба яшчэ не пазяблены папар?—ні то здзіўлена, ні то са скрытаю ўсьмешкаю, праказаў Васіль:—А я ўжо пасьпеў усё скончыць; цяпер толькі скарэй-бы тая касьба падыходзіла...

— Ну, ты, вядома, як рупны ды старэнны гаспадар, ды яшчэ пры тым малады і здаровы хлапец, а мы... што нам раўняцца,—з гэткаю самаю думкаю адказаў Мікола, і ўпічліва-калючая ўхмылка зрабіла пляценькую маршчынку на яго гладкім пукатым ілбу.

Зося таксама спатайку ўхмыльнулася і, каб Васіль не прымеціў гэтага, апусьціла галаву к зямлі, быццам чагось шукаючы, потым барджэй адбеглася ад стала і кінулася к вулічнаму вакну.

— Вунь дзяўчата ўжо гуляюць у Прахора на прызьбе,—праказала яна, угледзіўшы, што на суседняй прызьбе зыйшлася зборня:—дайце такі хутчэй вячэраць, да выйду крыху пагуляю—абярнулася яна да мацеры.

Ну, добра, ну, усядайцеся за стол, я даю, вось.

Доўга не чакаючы, Мікола памыў рукі, і палез на покуць; ля яго, з правае рукі, як і ваўсёды, уселася Зося, па другую-ж руку—маленькая Тэкля.

Васіль нязьмігутна сачыў за кожным паваротам Зосі і сядзеў як на шылах, дрэнчучы, каб хаця ўся гэта дырымонія з вячэраю скарэй скончылася. Але выходзіла супроць яго чаканьня; Марта, вясёлая і рэзвая, быццам найшло на яе нейкае натхненьне, хутка выбегла ў сені і праз хвілю звярнулася ў хату з бутэлькаю гарэлкі, густа закрашанаю вішнёвым узварам свайго гатунку; потым спрытна зьняла з гратаўкі дзьве фарфуровыя талеркі і на адну з іх палажыла тоўстых кускоў ўдалага жоўтага сыру, а на другую—нарэзанай мернымі крыжэнікамі каўбасы і ўсё гэта пасьпешна прынясла і паставіла на стол, засланы прыгожым квяцістым абрусом.

— Ну, Васіль, проша з намі за стол,—абярнулася яна да Васіля, які зразу, толькі скмеціў у Марціных руках гарэлку, перамяніў настрой і чакаў нечага цікавага для сябе. І калі Марта яго запрасіла за стол, ён стаў далікатна аднеквацца:

— Не, не, цётка, дзякую вам, дужа дзякую за вашу просьбу; я толечкі што ад вячэры; не хачу; не, нізваньня, не хачу.

Марта, перш вырачыўшы вочы, паглядзела на яго, потым няпрыкметна падмаргнула Міколу.

— Ды годзі табе аднеквацца,—прагудзеў той да Васіля:—калі тое трапляецца: гады ў рады; вось дзіўныя які. Такіта-ж ты гэтка блізкі наш сусед, ды яшчэ ўздумаў сароміцца. Садзіся, вось, калі непагарджаеш нашаю ласкаю. Га, Васіль?

— О, не, не, што вы кажаце,—упіраўся Васіль, але раптам пачаў мякчэць.

Падняўшыся з лавы, азірнуўся ён, каб дзе найсьці мейсца ля шапкі. Марта, заўважыўшы гэта, хутка падскочыла к яму, вырвала з рук шапку і кінула яе на ложак, сама-ж хапіла Васіля за руку і пацягнула к сталу.

— Вось як хіба трэба з табою, вось як... Годзі табе аднеквацца, годзі, дзівача. Вось, чаго добрага ды зяцем нашым станеш...

Васіль болей не спрачаўся, а з нейкаю надышоўшаю к яму сьмеласьцю, залез за стол і ўсеўся побач з Зосюю.

Выказаная к яму яе бацькамі гасьціннасьць і цёплая, сямейная ўвага, тронулі яго за жывое, ажно зразу ён пачуў у сабе гардую вагкасьць багатага і знатнага чалавека, з якім не здарма гэтка паважаныя ў Сілдох мяшчане, як Прыдатныя, лічуцца і якога, відаць, шануюць.

«Калі так, то і ўся справа павінна пахіліцца ў мой бок, мігнуліся ў Васілёвай галаве ружовыя думкі, і спатайку, наўскасяк, ён акінуў узрокам усю пору маўчаўшую Зосю, якая паказалася яму такою ўдалаю і прыгожаю, што міжвольна садрыгнулася ўся яго істота і нейкі апоўны халадок пацягнуў па ёй.

«Няўжо я сумею дачакацца таго, што Зося, нарэшце, кіне гэтага галяка?»—падумаў ён, ды зноў паглядзеў на Зосін твар.

У яго нутру забурліла прагнае хаценьне, але хмурная міна Зосі атручвала яго сэрца, і ён моцна злаваў.

— Ну, будзь здароў, Васіль!—наліўшы кілішак гарэлкі і падняўшы яго высока ў руцэ, паабяцаў к Васілю Мікола.

— Дзякую; піце на здароўе!—шчыра адказаў Васіль, не аднімаючы вачэй ад Зосі.

Мікола спрытна перакінуў кілішак у шырока адчынены рот, наліў яго ізноў і, падаючы Васілю, праказаў:

— Пі, нябожа! Дачакацца-б таго, каб мне ў цябе на вясельлі вышціць...

— Дзякую, дзядзьку!—адказаў Васіль і вышціў.

— Мо і ты, Зоська, паспытаеш?—абярнуўся к дачцы Мікола.

— Ды не, я не хачу; адкасьнецеся вы!—сярдзіта адказала Зося.

— Та чаго ты ўсё капрызнішся? Чаго табе не стае ў нас?—сур'ёзна прагукала Марта.

— Гэта, яна, мамачка, сёньні ліст з пошты атрымала і мусіць аб ім так заклапацілася!—рагочучы, весела пралепятала Тэкля.

Зося гнеўна паглядзела на сястрыцу.

Настрой усіх разам перайначыўся: Мікола з Мартаю здзіўлена пераглянуліся паміж сабою, потым акінулі ўзрокам дачку, якая раптоўна ўся так і загарэлася ад ўскіпеўшай злосьці на Тэклю... Васіль ажно змяніўся на твары, які адбіваў сабою трывогу і вялікую, горкую крыўду.

— Ты і ўпраўду атрымала ліст, Зоська?—спусьціўшы крыху часу абярнулася Марта к дачцы.

— Ну, а калі і атрымала, дык што?—з нядобраю ўхмылкаю адказала Зося.

— Нічога, бач. Толькі, скажы хаця ад каго?—хітра пацікавілася маці.

— Ды пакінь распытвацца; гэта зусім ня наша дзела,—перабіў жонку Мікола;—вось ляпей давай болей гарэлкі,—дабавіў ён і выпіў ізноў кілішак; затым паднёс Васілю, які на гэты раз рашуча адказаўся: Ён дагадаўся, што Зося ліст атрымала няіначай як ад Рыгора і гэта яго кінула ў распач.

— Та бярэце хаця закусвайце,—упрашвала Марта.

Але Васілю і яда ня лезла ў горла.

За тое сваіх прасіць ня трэба было: яны ўпляталі пастаўленае на сталe і хутка апаражнілі абедзьве талеркі.

Марта пасьпяшыла папоўніць закуску сьмятанаю з блінцамі.

— Вось, закусіце яшчэ!—папрасіла яна.

Але, апроч Зосі, ні таго, ні другога ўжо ніхто і не паспытаў.

Вылезшы в-за стала, Васіль падзякаваў за выказаную яму гасьціннасьць і пацалаваўся з гаспадарамі дому.

— Ужо бадай што к поўначы блізка,—праказаў ён з намёкам на патрэбу пайсьці з хаты.

— А ты, нябось, ведзьмы баішся,—пасьмяялася Марта.

— Ня тое, што ведзьмы баюся, толькі... запозна...

— Ды нічога, пасьпееш яшчэ;— разуважыў Мікола:— можна яшчэ з гадзіну якую пасядзець.

— Ой, што вы!

Васіль павярнуў да дзвярэй. Зося пашла правясьці.

— Не забывай нас, Васілька!— паслалі ўсьлед яму ў адзін голас Мікола з Мартаю.

— Ды, не, не; чаго-ж.

У сенцах Васіль спыніўся і нясьмела запытаў:

— Зося, га Зося, а можа мы выйдзем крыху на вуліцу?

Зося нічога не адказала.

— Выйдзем, га?— перапытаў Васіль.

— Нешта няма ахвоты,— спаць хочацца,— схлусіла Зося.

— Спаць? спаць!.. няўжо ты ня вытрымаеш і гадзінкі лішняе?— папракнуў Васіль.

— Няўжо ты ня верыш!

— Вядома, што ня веру, бо ты ўзнарок са мною ні гуляць, ні гаварыць ня хочаш.— Ты думаеш я нічога ня ведаю? Я ўсё ведаю: вось і сёньні— атрымала ліст ад Рыгора, дык на мяне і ня дзівішся. Але, няхай!— ціхім і поўным абурэньня голасам дабавіў ён.

— Ну, а калі так... а калі атрымала ліст ад Рыгора, то што мне за гэта будзе?— задзірна адказала Зося.

— Ды нічога, што-ж я пры гэтым, толькі,— зьмякчэў Васіль і ласкава паглядзеў на Зося:— Дык можа мне зусім не хадзіць да вас, Зося?

— Я ня ведаю. Нічога я ня ведаю. Дзела тваё.

— Скажы мне, га?

— Што табе сказаць?

— Няўжо ты мяне нізваньня ня цэніш?

Зося маўчала. І тая ціша, што ў момант запанавала ля іх, такой прыкрай, такой адваротнай паказалася Васілю, што ён весь ажно здрыгнуўся ад нейкага няпрыемнага пачуцьця, сьціснуў крэпка зубы і скрывіў незадавольную міну. На яго вачох міжвольна выбліснулі сьлёзы і зацьмілі празрыстасьць узроку. Ці ісьці да хаты, ці стаяць далей і чакаць адказу— Васіль ня ведаў.

Гадаючы над гэтым, ён прастаяў моўчкі яшчэ некалькі хвілін, потым, бачучы, што яму нічога ад Зосі не дачакацца, вышаў з сянец.

— Та бывай здорова!—вымавіў Васіль, думаючы гэтым тронучь Зосю.

— Бывай здароў!—суха адказала яна.

Васілю стала млосна, і, поўны гнеўнай гордасьці, ён адсек:— Дабранач, калі так!—і пайшоў.

Зося зачыніла дзьверы, запёрла іх на закрутку і вярнулася ў хату.

Бацькі і Тэкля ўжо былі ў пасьцелі, але яшчэ на сталае сьвірэла ўверчаная ў самую машынку лямпа.

Зося падышла к сталу, выкруціла ў лямпе агонь, прысела на ўслоні і, дастаўшы Рыгораў ліст, разгарнула яго, нашла і прачытала ў ём тое мейсца, дзе Рыгор пісаў, што к чэрвеню прыедзе да дому; потым ізноў дасьціпненька захавала яго за пазуху. Пасьля затушыла лямпу, а сама падыйшла з вакну, прыадчыніла яго, і пачала цешыцца ноччу.

На вуліцы было ціха: гуляўшыя дзяўчаты разыйшліся. Стаяла цёплая, ясная і ціхая ноч: ня чуваць было жаднага шуму, ніякага стуку, ні нават сабачага брэху. Усё—мэрам зачараванае нейкаю таемнаю сілаю, нярухома, бязмоўна, нібы мёртвае—прытаіўшыся, маўчала. Ад хат і дзярэў з левага боку цягнуліся цераз вуліцу рагатыя вострыя і тупыя доўгія і кароткія, страшныя і сьмешныя цені; пахла сьвежаю зеленню, адправаючаю зямлёй і расквітшым бэзам.

«Так, дык значыць ён прыедзе! Прыедзе, знача ў чэрвені Рыгор», ігралі ў Зосінай галаве рэзвыя думкі:.. «а калі-ж той чэрвень? Здаецца ўжо незадоўга.... Чакай адно: я вырахую: тыдзень і тры... не... тыдзень і два... да што я! У мінулы чацьвер было дваццатае, а сёньня нядзеля; значыць: ад дваццатага яшчэ дзесьць дзён, а ўжо тры дні мінула.... Так, так—ужо за тыдзень... Ах, Рыгору мой даражэнькі. Як я цябе чакаю, як я прагну з табою ўбачыцца!»

Зося абедзьвюма рукамі хапілася за грудзі, быццам стараючыся стрымаць у іх забурліўшае прагнае чуцьцё. Па яе чыстаму і ружоваму твару прабегла вострае хаценьне; сінія, празрыстыя вочы яе зацягнула тонкаю смуглаю плевачкаю лёгкае сьлязьлівае вільгаці. Зося салодка, утомна пацягнулася ўсім целам, здаровым і маладым, поўным кіпучага жыцьця, і на момант-другі мэрам замёрла. Потым, крыху спусьціўшы, разам ачнулася, шырока раскрыла вочы і акінула разьвітальным узрокам усё, што ля-

жала перад яе вачыма, ды адышла ад вакна. «А трэба такі ла-
жыцца спаць», рашыла яна, разьдзеўшы верхнюю вопратку да
апошніяе сарочкі, і лягла ў ложак.

Палоса срэбнага сьвятла расьцягнулася ад вакна да парогу.

II

КАЛІ ВАСІЛЬ, сам ня свой ад злосьці і гневу на Зосю, вы-
шаў з двара Прыдатных і павярнуў да хаты, ужо ўсё спала, і на
мястэчку панавала поўная ціша. Апусьціўшы к зямлі галаву, аця-
жэўшую ад няпрыемных нагальна-рупных думак, якія радзілі
ачамерны клопат, ён ціха гультайна кльпаў вуліцаю. Уся пры-
гожасьць майскай ночы, якая варажыла Зосю, здавалася, яго
зусім не трывожыла сваім дзіўным хараством, не датыкалася яго
пакрыўджанай душы. Ён па праўдзе: для чаго быў яму той, пры-
шпілены к цёмнаму небу, белы, няцэлы шчэ, сярэбраны месяц,
што плыў якраз над яго галавою між тысячы рэзвых, мірглівых
зорак, большых і меншых, ярчэйшых і цямнейшых? Да чаго яму
гэта цёмнае неба, аграмадным парасонам разгорненае над кра-
суючай у зеляні і квятох зямлёю? Нашто яму было ўсё гэта,
калі Зося, тая самая Зося, на якой сходзіліся ўсе яго думкі, усё
пачуцьцё, якая не давала яму спакою ні днём, ні ноччу, так сяр-
дзіта, так непрыстойна абышлася з ім! Ня дзіва, што перад ім
паўстала гардлівае надменнае пытаньне: «Няўжо я такі самы
чалавек, як і ўсе людзі, і нічуткі не важнейшы, нічуткі не ля-
пейшы за другіх—ну, хоць бы за гэтага самага галадранца, ба-
сяка Рыгора? Ён чаму гэта сьвет так збудованы, што людзі ня
могуць ацаніць мае вартасьці?»

Васіль нездавольна ківаў галавою.

Ацяты клопатам, ён няпрыкметна для сябе дайшоў у канец
вуліцы і толькі пачаў спускацца з узгорку, ад якога мо' за паў-
ганоў—ня болей стаяла яго хата, яшчэ зусім новая, ашалеяваная
дошкамі, убраная для вакон, у шчытку і на капяжы пекнаю рэзь-
баю і акрытая жоўтаю смалістаю гонтаю,—як раптам, зусім не-
спадзявана, спаткнуўся з Янкам Грыбам, каторы варочаўся да-
моў, як потым Васіль даведаўся, правёўшы да хаты Дзёміну
Мар'ю.

— А, як маешся, Васіль?—жартоўна агукнуў ён Васіля,—
адкуль так позна кльпаеш?

Васіль ухмыльнуўся і мягка адказаў:

— Адтуль, куды ты ідзеш.....

— Ня можа быць.

— Я табе кажу.

Абодва весела расьсьмяліся.

— У Зосі быў?—падказаў Янка.

— Такі і ўгадаў—прызнаўся Васіль.

— Вось ці не лады такія-сякія ты прабаваў рабіць?—паджартаваў ізноў Янка.

— Ты ня сьмейся; так і думаў, толькі.... заўсяголаў яны,—махнуўшы нядбайна рукою, адказаў Васіль.

— А чаму?

— А таму... гэта зараза, Зоська, бач, так уляпалася ў Рыгора, што ані рады; вунь лісты ад яго мае, ды што... Бацькі, ведаеш,—та яшчэ можна зладзіць з імі, а яна—губу хмыліць...

— А знаеш?

— Ну?

— Дурніца яшчэ: не разьбірае нічога. А вось няхай толькі крыху пацешыцца тым голікам, тады зусім пераіначыцца. Павер,—няйначай к табе вернецца,—пачакай адно... А, тым часам, ты падкочвай усё бліжай к яе бацькам, падгаварвай іх і... справа сама прыдзе да жаданага канца... Вось успомніш мае словы... Ня тужы толькі, ня жалуйся.

Васілю таварышавы словы так спадабаліся, што раптам разьвесямлі яго, разагналі ўсе чорныя думкі.

— Ды я мала зусім і клапачуся,—цвёрда і рашуча адказаў ён Янку і прытупіў нагою.

— А так і трэба, няпрыменна так,—пахваліў Янка, палопайшы зьлёгка Васіля па плячу:—Ну, бывай, пара да хаты, віднее...

— Та пастой яшчэ крыху,—папрасіў Васіль, пераняўшы Янкаву руку і паціскаючы яе.

— Не, не магу. Дабранач!—разьвітаўся Янка і хутка схваўся за вуглом Цішкавай хаты, якая шмат выпірала тыльнаю сьцяною на вуліцу, дзе пачынаўся ўклон.

Васіль паглядзеў усьлед таварышу, пастаяў крыху і пачаў спускацца к рэчцы, цераз якую была паложана кладка якраз супроць вешніц у яго двары.

Калі Васіль падыйшоў з вешніцам, насустрэч яму выбег яго любімы сабака, Ніц. Весела і прыветна матаючы хвостом і гала-

вою радасна скавычучы, сабака пачаў церціся каля Васілёвых ног, нюхаць яго і лашчыцца. Васіль некалькі разоў пагладзіў яго па галаве, пахваліў за тое, што ён ня сыціць ноччу, а старэнна і пільна сыцяражэ хаты, потым увайшоўшы ў сенцы, адламаў ад бохана кавал хлеба, і пачаставаў ім Ніца. Сабака ўздзячна завіляў хвастом, хваціў у зубы хлеб і адбегся к плоту.

Васіль зачыніў сенцы, запёр іх на закрутку, разьдзеўся ўпоцёмку, і ўлёгся спаць.

III

ЛАЖУЧЫСЯ, ЗОСЯ ЗУСІМ НЕ ХАЦЕЛА СПАЦЬ і мо'цэную гадзіну варочалася на пасьцелі: ёй перш рабілася горача, утомна і млосна, і яна здымала з сябе дыван, расшпільвала на ўсе гузікі сарочку і адгортала голае цела, белае, як крэйда і чыстае, як тая-ж крэйда. У галаве снавалі тёмныя, незьясьнёныя думкі, у вачох луналі мары. Калі зьнятая апранаха ня зьлегчвала душнаты і ўтомы, яна падымалася з пасьцелі, падыходзіла к вакну, прачыняла яго крыху і чакала пакуль халадок ня пройдзе целама.

Знадворку цягнула сьвежым, лёгкім і апойным паветрам. Зосі рабілася лёгка і прыемна...

Зося ўжо на золку адыйшла апошні раз ад вакна і лягла з намерам, каб заснуць. Праўда, сон ужо яе пільнаваў і толькі яна сыцішылася, як разам апутаў яе сваімі моцнымі, апойнымі кайданамі. Зося смачна заснула і, нават, не агледзелася, як шпарка прамчалася ноч.

І вось, калі маці на заўтра раніцою стала яе будзіць, Зосі так не хацелася ўставаць, так цяжка было расставацца з пасьцелью, што, здавалася ёй, яна-б няма-ведама што дала-б за лішнюю хвілінку, за адзін квадранец, каб яе пусьцілі паспаць. Але трэба было прачынацца і ўставаць. Зося, пазяхнуўшы разоў пяць, салодка пацягнулася, потым швыдка саскочыла з пасьцелі, памылася, адзелася і пачала зьбірацца ў поле.

Хоць было яшчэ зусім рана, але Міколы ўжо ня было ў дому: ён раскатурхаўся з досьвітку і задаўна да ўсходу сонца адправіўся ў Масткі карчаваць пасеку, каб пасьпець к восені прырыхтаваць яе пад жыта. Зосі самой прышлося зьбегаць на прыгумень па каня, прывясыці яго на двор, запрагчы, прыгатовіцца

60575

і ехаць. Усё гэта ёй было знаёма і зусім няцяжка: старэнна і сьпешна яна справілася з усім і адправілася ў поле.

Дарога, кудэю Зосі трэба было ехаць, выходзіла якраз з тае самае Сівулінскае вуліцы, на якой яна жыла і на каторай, ганоў на дзесяць ад хаты Прыдатных, туды пад поле, за горкай, стаяла Васілёва хата. Зосі ня раз і ня два ўжо траплялася праяжджаць гэтай дарогай і кожны раз, калі-б яна ня ехала, як на прымху, яна спатыкалася з Васілём, каторы або стаяў ля сваіх вешніц, або глядзеў у вакно і кожны раз—няйначай уздымаў першы гутарку і вымушаў Зосю адказваць на яго запытаньні.

Зося чакала, што і на гэты раз ёй не абыйсьціся бяз стрэчы з Васілём, які—напэўна падпільнуе яе, спыніць і пачне вязацца ў вочы з сваімі ачамернымі запытаньнямі і надаедлівымі жартамі. А к гэтаму якраз учора так някавата вышла, што пасья гэтага ня толькі гаварыць, а і ўбачыцца неяк сорамна.

І Зося, пад'ехаўшы к Цішкавай хаце, дзе пачынаўся ўклон, зьлезла з воза і павяла каня зусім у другі бок, на вулачку, якая перасякала гароды мяшчан і служыла пагонам.

Гэта вулачка таксама выводзіла на палеткавы гасьцінец, як і тая дарожка, што ішла між Васілёву хату, толькі ганоў са двое трэба было зрабіць лішніцы. Зося згадзілася на апошняе, абы толькі не наткнуцца сённяя на Васіля.

Зьвёўшы каня з горкі, з-пад Цішкавай хаты, яна напаіла яго і пагнала трухам.

Жыцьцё ўжо ўсюды кіпела: на гародах бабы садзілі і палівалі расаду, некаторыя ўжо варочаліся з поля і нясьлі мяшкі, паўнюсенька набітыя травою. З выгану даносіўся рэзвы зык пастуховай трубы і чуўся гдзесь на гumenьнях адчаянны брэх сабак.

Пагода выдалася цёплаю і сонешнаю: чыстае, і, здавалася, зусім нявысокае неба, як дарагі блакітны дыван, абвісала над радаснаю красуючаю зямлёю. Раньняе чырвонае сонца моцна грэла, папіваючы праменьнем выпаўшую ноччу серабрыстую крышталёвую расу.

Зося хоць і несьціханна падганяла каня, ехала няшпарка і патрабавалася каля гадзіны часу, пакуль яна прыехала на месца ворыва, у Лагоры.

Прыехаўшы-ж к сваёй палосе яна некі час пастаяла ды палюбавалася вакольнымі вобразамі, перанеслася думкамі да Рыгора і, успомніўшы пра ліст, упусьціла плуг у зямлю.

Каняка была ціхая, сьмірная і к пахаце прывычная: хоць малому дзіцяці дай, дык і тое справіцца з ёю. Вось і Зося так любіла сваю рахманую Гнедку, што наўрад, ці магла-б калі прывыкнуць да другой, каб гэта хто адняў яе.

— Но-о-о! Но-нно!—час-ад-часу выкрыквала Зося, павольна праводзячы роўную шырокую баразну.

Але яна выкрыквала не затым, каб хто, пачуўшы гэта думаў, што Гнедка ленаваўся і капырсьціўся ў плузе, ці ціха ішоў, ці рваўся ў бакі, робячы агрэхі. Не, і не! Зосі проста не хацелася быць нямой, маўчлівай.

— Гнедка нзспынна кльпаў мерным, цьвёрдым крокам, як тое і патрэбна, а Зося весела і задаволена ступала сьвежаю пахакаю каляінкаю, адчуваючы ў падошвах ног прыятны халадок і пакідаючы за сабою выразна адбітыя сьлядкі.

Цягнула сьвяжыстым вятрыскам, які зьлёгка абдаваў яе шчокі і трапаў распушчаныя косы, павылазіўшыя з-пад новай чысьценькай хусьцінкі і раскіданыя на плячах.

Правёўшы некалькі баразён, Зося спынялася, прысядала на мяжу і, прысеўшы глядзела то на сонца, то на цень, якую зьмярала, каб вылічыць, якая пара і колькі ўдалося ўзараць.

Па ўсім палетку, куды яна ні глядзела, відны былі людзі, якія то аралі, то баранавалі, то зьбіралі каменныя па нівах. З усіх бакоў даносіліся вясёлыя напевы вясковых песень, а з Масьціцкай пасекі чуўся стук сякер, гулкі гоман і покатны рогат карчоўнікаў. Зося прыслухвалася да ўсяго, ловечы кожны зык, кожнае трапятаньне жыцьця.

Дзень каратаўся за работаю скура і няпрыкметна. Зося нават не пасьпела і агледзіцца, як сонца апусьцілася к гаю і косыя доўгія праменьні пачырваніла бурачнаю хварбаю. Пацягнула лёгкім вільгатным вятрыскам.

Не чакаючы, каб сонца закацілася за гай, Зося пакінула ганноў трое недавораных і паехала да хаты.

— Да чэрвеня яшчэ пасьпею даараць!—супакоіла яна сябе і занялася другімі думкамі.

IV

З ПОЛЯ дамоў Зося таксама праехала абходнаю пагоннаю сьценкаю, каб абмінуць Васілёву хату; але абмінуць-то яна хату абмінула, толькі ёй на гэты раз не ўдалося абмінуць Васіля.

Праўда, сама стрэча з ім выпала зусім асаблівай, нават непахожай на стрэчу, ды Васіль, бадай, Зосі ня прымеціў, расхадзіўшыся ў лаянцы. Тым ня меней Зося пасья гэтага адварнула ад яго яшчэ больш.

Зося яшчэ пры выездзе з пагону пачула нейкі крык, падобны на сварку, а, уехаўшы ў вулачку, ёй з першага ўзроку кінулася ў вочы цэлая грамада людзей: баб, мужыкоў і дзяцей, якія таўпіліся ля студні, моцна гаманілі, рагаталі і выгуквалі. Пад'ехаўшы к грамадзе, Зося хутка спынілася і, зьлезшы з воза, пачала распытваць, у чым справа.

— Вой, вой, галубачка ты мая!—ахвотна паведала ёй Вася, спагадлівая і чэсная бабулька, якая за ўсе свае шэсьцьдзсят гадоў жыцця ніколі нікому не зрабіла ні каліва крыўды.

— Каб ты ведала, Зосечка, каб ты ведала, котка мая, што тут дзеецца, што тут чаўпецца! Аяй, аяй, які грэх цяпер у сьвеце трымаецца, які...

— Дык што-ж тут, што?—з вострай цікавасьцю перабіла Зося.

— Ого што, ого! Гэта-ж, каб ты ведала, галубка мая вунь, што вышла: бач, Стэпа гэта, ну, Рыгора Нязвычайнага маці, нясла, ведаеш, бярэмяйка галейка з пасекі; а гэты, во, ведаеш, Васіль Берагаў, стрэўшы яе ля студні, спыніў і давай лаяць: «што ты, кажа, пакрала з мае пасекі гальлё?». Тая бажыцца, ды заклінацца: «Я, кажа, набрала ў казённым лесе».

Але Бераг ёй не паверыў, адабраў гальлё і яшчэ сіберна наштурхаў стару кабету. Бедная Стэпа раскрычалася, расплакалася,—вось і зьбеглася цэлая чарада людзей.

Зося не магла спакойна выслухаць: ёй зрабілася ні то сорамна за Васіля, як за знаёмага, ні то злосна на яго: здавалася, каб ня людзі, яна-б падбегла-б к яму і жорстка вылаяла-б. Сьпярга Зося і намервалася гэта зрабіць, але праз момант нібы апомнілася, махнула нядбайна рукою, і, не захацеўшы нават нападць каня, аб'ехала людзей і схавалася за Цішкавай хатай.

Заехаўшы да дому, Зося хутка ўправілася з канём: распрагла, напаіла, завяла ў хлеў і падкінула ў ясьлі ахалак сьвежага дзядельніку; сама-ж увайшла ў сенцы, перапранулася ў чысьцейшую вопратку і барджэй кінулася к ложку, каб крыху спачыць. Марта, убачыўшы гэта, падбегла к дацчы і з трывогаю пачала распытваць, што з ёю, чаму яна, нічога не кажучы, пасьпяшыла ў пасьцель.

— Ды нічога, нічога, не пужайцеся вельмі гэтак, я так сабе прылягла; сон пачаў марыць—вось і задумала прыдрамнуць... На вячэру ўзбудзіце.

— А я думала, што ты, Зосечка, мо' заняджала?.. Спачынь, спачынь, я разбуджу цябе вячэраць,—спагадліва праказала Марта, апрануўшы дачку новым стракаценькім дыванчыкам.

Зося сьцішылася і хутка прыдрамнула. У сеньх быў пограб і ад гэтага было зімnavата; мух таксама ні адной, і спалася смачна і прытна. Здавалася яна праспала-б цэлую пору, каб ніхто ня трывожыў; толькі яе скора раскатурхалі і пазвалі вячэраць. Не хацелася, страх як не хацелася, Зосі паднімацца з ложка ды ісьці ў хату, але маці так нагальна прыкасьнілася, што яна не магла як адмовіцца і мусіла паслухаць.

Калі Зося ўбегла ў хату, за сталом сядзела ўся сям'я. Бацька, толькі што вярнуўшыся з пасекі, падгарэўшы, весь чорны ад пылу і поту, таксама быў здрава вымерхаўшыся і старэнна, па поўніцы чэрпаў паважаную ім страву. Гледзячы на Зосю і бацьку Тэжля старалася не астацца і ўганялася з ядою, сьледам за бацькам.

Павячэраўшы, Мікола вылез з-за стала і скарэй-жа хваціўся за люльку. Марта пачала прыбіраць пасуду, а Зося кінулася ў акно.

— Як, хаця, ты там, Зоська, справілася з ворывам?—цмокаючы люльку, запытаў Мікола.

— Як, ці справілася?—перапытала Зося.

— Ды бач, ці скончыла, ці яшчэ асталося крыху?

— А яшчэ, татка, крыху асталося,—ня вылазячы з акна, адказала Зося.

— Але ганоў з шасьцёра загарала?

— Э, болей. Ганоў з васьмёра.

— О, то ты сёньні малайчына.... Апошняя скончыш на гэтым тыдні і ў суботу, на дзяды, якраз можна будзе грэчку засяць. Я думаю, яшчэ ня будзе пазнавата.

— Ды яшчэ зусім не пазнавата.—адказалася з мыцяльніку Марта;—яшчэ і людзі толькі што прыняліся сеяць. Цяпер тройца раньняя, зямля толькі што пасьпела адапрэцца.

— Ды яно-ж такі і гэтак,—пахкаючы люльку, згадзіўся Мікола.

— А каняку чаго-кольвек падкінула?

— А як-жж, дала вялікі ахapak дзяцельніку,—скарамоўна адказала Зося і ветрам выляцела з хаты, няўсьпеўшы нават прычыніць дзвярэй.

— Што яна за цікавасьці ўбачыла там, што памчалася як кручаная,—здзівілася Марта і падышла к акну.

Стаўшы колінкамі на лаву, яна чуць не да паясьніцы прасунулася ў вакно і некалькі раз азірнула ва ўсе бакі; потым спынілася вокам на маленькай грамадцы людзей, якія стаялі ля плацоў Прахоравага гародчыку і пільна, у голас, рахмахваючы старанна рукамі, аб нечым гутарылі. Між іншымі кабетамі, Марта ясна адлічыла Сымоніху, Саламею Янкаву і Нязвычайнага Стэпу, Рыгораву мацэру; яны трое, стаялі ў самым асяродку грамадкі і пільней ўсіх былі заняты гамонкаю. Марта бачыла, як Зося настойна праціснулася ў гурток і пачала лавіць кожнае слова Стэпы, якая скардзілася жанкам на Беражучка за яго непамерную нагласьць і хцівасьць. Да Марты даходзілі то цэлыя словы, то кусочки іх, і яна, зацікавіўшыся, пачала пільна прыслухвацца к гамонцы, наварочваючы голаў у той бок, скуль яна чулася.

— І ты нешта ўбачыла там цікавае,—папікнуў Мікола.

— Чакай троха, дай адно прыслухвацца лепш,—махнуўшы прасаджанаю назад рукою, уняла Марта мужа.

Але ёй доўга слухаць не давялося; гурток жанок неяк раптоўна ўскалыхнуўся і пачаў раставаць, расходзячыся ва ўсе бакі вуліцы. Зося адлучылася ад усіх і бягом павярнула да сваёй хаты; яна пасьпела прыбегчы, калі Марта не завіхнула яшчэ вылезці з вакна.

— Што там трапілася такоўскае?—запытала яна дачку.

— Што? нават і казаць брыдка; ліха ведае што. Вунь, гэты самы Васіль Бераг, ведаеце, угледзіўшы, што Стэпа нясе бярэмейка галяйка, спыніў яе ля студні, абламзаў і, давай спяваць, лаяць, ды, нават, штурхаць. «Гэта», кажа, «няйначай, ты пакрала маё гальлё, швалдыга ты няшчасная», ды ўзяў і адабраў дровы ад Стэпы; вось яна цяпер і скардзілася жанкам.

—А яно так і трэба,—злосна ўставіў Мікола,—хай гэта голь ня вучыцца абкрадаць чужых пасек да абрываць лугоў, гародаў і ніў.

Бацькавыя словы Зосі зусім не спадабаліся, але яна нічога на іх не захацела адказваць, каб ня ўразіць бацькі, а спакойна і маўчліва паднялася з мейсца, вышла ў сенцы і пачала збірацца ка сну.

На дварэ ўжо цямнела; сонца схавалася за лесам, хоць яшчэ апошнія праменьні яго пекна залацілі заходні край неба і гэтым не давалі змроку акурат зацьміць зямлю.

А мо' дзеля таго яно і не хацела сходзіць з неба, што ня ўсе яшчэ сільчане былі гатовы да адпачынку і на вуліцы чуўся клапатлівы гоман і крык. Але Зосі стала неяк не па сабе, нудна і ўтомна, пачаў марыць сон, і яна сёньні раней як заўсёды рашыла не заседжвацца і нікуды ня йсці.

Ч А С Т К А Д Р У Г А Я

1

ТЫДЗЕНЬ МІНУЎ так хутка, так няпрыкметна, што Зося ня ўсыпела і агледзіцца, як чэрвень апынуўся перад парогам. У суботу, зранку выехала яна з бацькам пасеяць грэчку.

Дзень выдаўся цёплы, ціхі і ясны, і сяўбу ім удалося скончыць да абеду.

Адсеяўшы грэчку, Мікола з дачкою паехалі да хаты, каб разам, усёю сям'ёю, паабедаць.

Паабедаўшы, доўга не загібаючы, ён адправіўся на пасеку, а Зося паехала скародзіць.

Паводзячы каня і сочучы за бараною, каб яна не скакала, а ішла роўна і добра, дробна разьбівала груды,—Зося бесьперестаньня кідала ўзрокамі, туды, у левы бок яравых палеткаў, пад Змыгінскі лес, між якога ішоў Ліцкі гасьцінец, убягаючы ў Сілцы з паўночнага боку.

Як і заўсёды, і ў гэту суботу на гасьцінцы была звычайная суматоха, ажыўленьне: то ў Сілцы, то з Сілцаў цягнуліся цугам дзсяткі фурманак з таварамі і парожныя, тарахцелі лёпкія калашкі хвальбаркоўцаў, што ехалі ў мястэчка па справах, зрэдку праносіліся памешчыцкія карэты, запрэжаныя ў тройкі або чацьвёркі стаенных коняў. Па дарозе курыліся слупы пылу.

Глядзячы на дарогу, Зося старалася ўгледзіць—прыкмеціць белую буду балагола. Яна зусім забыла, ці мо' знарок не хацела верыць, што сёньня-ж субота і яўрэі сьвяткуюць, а знача і балагол напэўна ня ездзіць. Але ёй хацелася думаць, што гэта не павінна служыць перашкодаю таму, каб хоць раз у год балагол праехаў і ў суботу. Яна не пакідала сачыць.

Прайшоўшы апошні раз бараною паўзьмежжа, Зося не заўважыла, як скончыла скароджаньне, яна спынілася і праказала:

— А то ён і ня прыедзе! Тады няўжо-ды ён хлусіў?

І дзесьці глыбока, у яе нутру пачала варушыцца сумная думка, ад якое ёй рабілася млосна і адваротна. З вострай прагай чаканы чэрвень паказаўся ёй зусім нецікавым, зусім не завабным.

Вясёласьць і жывасьць, з якімі Зося выяжджала зранку ў поле, змяніліся шэрымі, заўсёднымі вобразамі,—аднастайнасьці, надаедлай будзённасьцю.

Па дарозе дамоў, Зося прыпомніла бацькава вяленьне заехаць на пасеку па чатыры бяргвенцы. Яны акуратна ляжалі ў кусьціках, прыкрытыя гальлём і ламаччам, каб ніхто не пасьпеў захапіць раней за яе.

Бацькі ўжо на пасецы ня было: ён з гадзіну ўперад пашоў да хаты.

Ускінуўшы на драбіны бяргвенцы, Зося павярнула на правую сьцежку, выехала на гасьцінец і пагнала каня.

З усіх бакоў, куды яна ні глядзела, па кожнай сьценцы, чуць не па кожнай мяжыне, то ішлі з сякерамі ды граблямі, то ехалі з баронамі, карчамі і плугамі селяне. Стаяў грукат і стук, уздымаўся пыл. Кончыўся працоўны дзень людзі са спакойным сэрцам ехалі да дому.

II

НАЗАЎТРА, нядзелю, Зося прачнулася куды пазьней, чымсь прачыналася буднімі днямі. Каня яшчэ з досьвітку павёў пасьвіць знарок, наняты хлапец. Бацька-ж адправіўся агледзіць жытні палетак: а маці, таксама, пашкадавала разбудзіць Зося, дазволіўшы паспаць ёй датуль, пакуль яна не здаволіцца.—«Хай сабе ўдостань пасьпіць»—разважала сама сабе Марта.

Але Марце будзіць дачкі ня прышлося. Зося абудзіў рык прыгнанных на ранкі кароў і прарэзьлівыя гукі пастуховай трубы.

У сенцах было цёмна і прахладна. Праз маленькае, як валова вока, акенца ўліваўся з надворку пучок сонечных праменьняў і залатою пухкаю стужкаю разгортваўся па зялёным пахучым плюшніку, які адбіваў сваім глянцам рэзвых зайчыкаў на сьцяне.

Зося працерла рукою вочы, адгарнула назад і завязала косы, ды саскочыла з ложка.

— Зося, Зоська!—пачула яна окліч мацеры, даносіўшыся з хаты—уставай, галубка, дзесятая гадзіна. Каровы прыгналі на ранкі.

— Да я ўжо ўстала, я чую!—адгукнулася Зося, і адчыніла сеняшнія дзьверы.

Празрыстасьць бліскучага сонца і яркая зелень дзярэў, палітая яго праменьнем, асьляпілі Зосіны прыспаныя вочы; яна ўдвойчае працёрла іх рукавом кашулі ды пачала глядзець то на зелень, то на сонца.

На вуліцы чуўся крык дзяцей, перамешаны з нямоўчнымі піскамі пішчолак, зробленых з плюшніку. У чыстым сінім паветры вярцеліся матылькі, гулі авадні і восы, а на дзярэўцах весела і захлёбіста вычырыквалі рэзвыя птушкі.

— Трэба адзявацца, ды выходзіць на месца,—падагнала сама сябе Зося і хутка павярнула ў хату...

А праз гадзіну, ня больш, яна ўжо пасьпела памыцца, нарадзіцца і выйсьці на вуліцу.

З канца ў канец уся вуліца была запруджана людзьмі: бабы і мужыкі, дзяўчаты і хлопцы, падпаскі і дзеці—адзетыя па нядзельнаму, прымытыя, ахаеныя, весела сыпяшылі ў бок рынку: ішлі, гаманілі, сьмяяліся, гутарылі.

Недалёка ад рынку на левым баку вуліцы, калі іці к месту стаяла Рыгорава старэнькая з трыма трохшыбнымі вакенцамі хата. Ідучы на рынак Зося пайшла паўз самыя платы гародаў і прызбы хат. Калі яна параўнялася з Рыгораваю хатаю, то на момант спынілася і зазірнула ў акно; зазірнула і ёй паказалася, нібы сядзіць за сталом якісьці мужчына і чытае газету.

«Няўжо то Рыгор», бліснула ў яе галаве радаснае пытаньне, і Зося памкнулася бліжэй падыці к вакну, але раптам перадумала; ёй паказалася ня зусім ёмкім: вуліцаю праходзіла многа людзей, сваіх-жа аднавульцаў-суседзяў, якія ніколі нічога не прапусьцяць, каб не папазорыць у волю, а потым—а потым перамалоць на языку. З ёю ня раз ужо гэта траплялася, і Зося рашыла стрымацца і ісьці далей.

Прышоўшы на рынак, вялікі чатырохкантовы пляц, агароджаны кругом сьцяною будынкаў, абсаджаных высокімі старымі бярэзінамі, ясенямі і клёнамі, Зося накіравалася да крам. Рынак кішэў людзьмі: усё лаўкі, і ганкі былі як мухамі аблеплены імі. Між напікаваных вазоў таўклося процьма дзяўчат і хлопцаў, між якімі рэдкімі адзінкамі прыкідаліся чыноўнікі з блішчастымі цэшкамі, вучні, вучыцелі і мястэчковыя інтэлігэнты. Зосю «Мікалаішку» зналі ня толькі ўсе Сілцы,—як яўрэі, так і мяшчане, а і многія дзяцюкі з бліжэйшых к Сілцом вёсак, дробныя хвальбаркоўцы і дваровыя служачыя. Пакуль яна пасьпела абыйсьці

вакола крам, тысячы прагных, поўных вострае завіды ўзрокаў прамерыла яе з ног да галавы. Не ў аднаго рызыканта замулялася хаценьне дастукацца знаёмства з ёю, пагаманіць, ці пасьпацыраваць перадлюдня. А язычлівыя перасудніцы-мяшчанкі пасьпелі набрахаць усяго-ўсякага цэлыя каробкі, прыплятаючы ў адно: і бацьку, і маці, і Васіля, і Рыгора і, чорт ведама што.

Зося ўсё гэта ведала і ясна бачыла, што яна многім коле вочы; але ёй гэта было няўцяжкі, бо думка яе спынялася толькі на Рыгору, яна была занята толькі ім адным. Зося дапускала, што калі ён прыехаў, то няйначай павінен выйсьці на рынак, і яна ўгледзіць яго хоць здалёку. Ходзячы па рынку, яна пільна ўглядалася ў людзі, але ў іх не магла ўгледзіць Рыгора.

— Зоська, га, Зоська!—раптам пачулася ў яе над вухам, калі яна абходзіла другі раз між мануфактурных крам:—што-ж ты адна блытаешся?

Зося азірнула і тут-жа ўбачыла перад сабою дзвюх сваіх таварышак: Ярмалаеву Вольку і Гэлю Сідорышку.

— Ды вось, вышла адна на рынак, і ўсё шукаю, каб каго спаткаць,—адказала яна.

— Дык, хадзем разам,—запрапанавалі дзяўчаты.

— Ідзем!—згадзілася Зося.

І, пабраўшыся за рукі, усе ў траіх, жартуючы і сьмяючыся, пусьціліся ў абход. Праз кароткі час яны прашнуравалі вакол крам разоў з дзесяць, ажно парыжавелі ад утому.

Зося ўжо некалькі дзён, як не страчалася з таварышкамі і ў яе сабралася столькі гутаркі, што яна нават ня чула рыначнага шуму, разгутарыўшыся з дзяўчатамі.

— Дык, ведаеце, мае галубкі,—хвалілася яна звонкім рассьпчатым голасам:—а мне-ж тыдзень таму пісаў Рыгор, што няйначай к чэрвеню месяцу прыедзе да дому. Вось я ўсё і пільную, усё і сачу за кожным, стараючыся яго найці,—з лёгкім сорамам закончыла Зося і паглядзела вакола сябе.

— Але, але, яго маці і мне паказвала ліст, у якім ён піша, што няйначай мусіць прыехаць на сьвята,—дабавіла Волька.

— А мо' ён ужо і прыехаў, ды дома сядзіць,—дагадна праказала Гэля.—Ну, але, бок; а з Васілём ты такі і не сустракаешся?—пацікавілася яна.

— Волька, цудная дзяўчына. Плявузгае ліха ведае што,—з лёгкім гняўком адказала Зося і нядбайна кінула рукою.

— А я чула, што ён няйначай думае сватацца к табе. Мне і надоячы Хлёрыха, яго дзядзіна, казалася: «Майго Хлёра нябог, кажа, ня ведае, як тройцу прычакаць, каб паслаць да Мікалаішкі сватоў». «Ды яна-ж ня пойдзе за яго»,—кажу я. А Хлёрыха так і спыняе мяне:—«Маўчы, дзіўная ты, вунь бацькі яе ня мусяць, як скарэй даждацца сватоў; яны з вялікаю ахвотаю згодзяцца выдаць Зося за Берага».

— Ты ня хлусіш, адно?—запытала Зося, ні то сполахна, ні то злосна.

— Дальбог, ну,—не зважаючы гэтага, падмацавала Гэля.

— Хай ім ня думаецца толькі,—цвёрда праказала Зося і змоўкла.

— А што-ж ты зробіш з імі, цудная?—мягка і разуважна ваткнула Волька.

Зося крыху падумала, азірнулася вакола і, адчаянна махнуўшы рукою, злосна адсекла:

— Ды ня бядуй—сумею зрабіць.

— Эх, эх, Зоська! Маўчы, я табе кажу, маўчы; дальбог-жа маўчы. З бацькамі нічога не парадзіш; іхняя воля над табою: што захочуць—тое і зробіць; забачыш сама—праканаешся.

— Вельмі ты ўгадніца вялікая; ня дужа я палахлівая,—недавольна адказала Зося:—што-ж, калі яны бацькі, дык маюць права мяне жывасілам пёрці туды, куды я сама не хачу? Калі толькі ўздумаюць так рабіць—дык няхай убіраюцца к д'яблу са сваім бацькоўствам.

— Ой, не кажы!—кіўнуўшы пальцам, спыніла яе Волька.

Пакуль яны хадзілі ды гутарылі, надыйшла другая гадзіна дня. Людзі пачалі разьяжджацца і расходзіцца па хатах: рынак увочавідкі пусцеў.

— Ну, трэба, хіба, і нам ісьці абедаць,—парадзіла Гэля.

Дзяўчаты пакінулі рынак і накіравалі ў вуліцу, хутка згубіўшыся ў густым натоўпе людзей.

III

ПАСЬЛЯ ТАГО, як Васіль, да болю расьсерджаны на Зося за тое, што яна не захацела выслухаць яго споведзі,—так тыдзень таму назад,—і гэтак рэзка, нібы варожа, абышлася з ім, праз увесь тыдзень Васіль ня змог спаткацца з Зосяю, каб палюдзку пагаварыць з ёю. А яму, не патураючы на ўсё, вельмі

хацелася стрэцца з Зосяй, каб выказаць сваю крыўду і перамовіцца некалькімі словамі. Васіль кожны дзень, з самага ранку, сачыў за кожнаю праяжджаючаю між яго хаты фурманкаю, што хвілю пазіраў у акно, але, нібы якая прыхма мяшала таму: Зося не пападала на вочы. Нават і тады, калі ён цэлы крымінал развёў ля студні са Стэпаю, яму ня ўдалося прыкмеціць, мо' хвілін з дзесяць стаяўшую ў людзкой грамадзе Зосю. Праўда, у той момант яму ня вельмі-б і ёмка была стрэча з ёю, і ён потым быў здаволены, што ня прыкмеціў яе, але тачыла крыўда на тое, чаму такі не ўдалося стрэцца?

Злы на ўсіх і на самога сябе за такі зварот справы, Васіль увесь тыдзень працягаўся, як саўлук, нудны і маркотны. Работа, каторая заўсёды гарэла ў яго руках, рабілася нядбайна і вяла. Усе тэрміновыя, неадкладныя думкі яго, пабіваліся аднаю, зацятаю і надаеднаю думкаю аб «упартай і няўледнай Зосі».

Па некалькі разоў у дзень Васіль перадумваў спосабы стрэчы, уражаньняў пра гульнію да познае ночы, пра спацыр, гутаркі і пацалункі.

Нават кожны раз ён пераносіўся ў думках у той, чаканы для яго час, калі яна, Зося, стане яго жонкаю, будзе кахаць і шанавать толькі яго аднаго і будзе ім абаім тады весела і шчасна.

Але гэтыя, выростаючыя перад ім уражаньні, засмучаліся нейкім густым, ліпкім туманом, калі раптоўна, суйздром, прылятаў няма ведама скуль вобраз яго ворага—Рыгора: Усьлед за гэтым успамінаўся вечар апошняй нядзелі, ліст да Зосі з гораду, няйначай, як ад таго самага Рыгора, і ў skutку гэтага—сумнае і млоснае адчуваньне. Адваротна рабілася на душы, толькі натугаю волі Васіль сіліўся згладзіць гэта; ён пераносіўся барджэй да Міколы і Марты і апіраўся на іх, як на каменную гору.

«Яе бацькі хванабэрыстыя і наравістыя. Яе бацькі ўсё пераробяць, а пастановяць на сваём, не дапусьцяць ні за што апаганіць свайго слаўнага і знатнага котлішча. Ого, яе бацькі золата, ня людзі!» мерна і цьвёрда выбівалі Васілёвы думкі гэтыя радасныя і сьцешныя словы і, быццам хтось медам змазваў яго нутро, яно сьвятлела і асьвяжалася: прад вачыма праясьняўся нудны хмарны небасхіл, забівала крыніцаю надзея і ён прагна чакаў выпадку, як веруючы збаўленьня.

Васілю нецярпелася, каб выбраць удзячны момант і зайсьці да Прыдатных. К гэтаму ён рыхтаваўся з тае хвіліны, калі ў

нядзелю вечарам саступіў з іх парогу. Кожным днём ён прыдумваў новыя спосабы, будаваў іншыя пляны. К канцу тыдня Васіль меў у запасе гутаркі на цэлы дзень; гэтаму паспрыяла наступнае:

Адным днём, калі Васіль, вярнуўшыся з поля, увайшоў к сабе ў хату, ён застаў у ёй дзядзьку Хлёра з дзядзінай, якія сядзелі пры стале з яго мацераю і пільна вялі нейкую сур'ёзную гутарку. Ня ўсьпеў яшчэ Васіль прывітацца з дзядзькам, як Хлёр стрэў яго гэткімі словамі:

— Чуеш, Васілька, мы гэта сядзімо ды думаем-гадаем, як цябе засватаць ды ажаніць?

Сказаў гэта Хлёр і ўсьміхнуўся; Васіль таксама з ухмылкаю на твары адказаў:

— Вось калі! Чаму-ж не? Зьбірайцеся і пойдзем да Прыдатных у сваты.

— Ну,—зрабіўшы сур'ёзную міну, зацікавіўся Хлёр.

— Бяз «ну»,—з гэткаю-ж сур'ёзнаю мінаю адказаў Васіль.

— Ой, ой, чаму-ж ня так!

І Хлёр з нечаканасьці ажно падняўся з мейсца, падыйшоў к Васілю і, выказваючы пахвалу, пашлёпаў яго рукою па плячу. Хлёрыху і Васілёва маці, бачучы гэта, весела зарагаталі.

— Чуеш, Тадося, дык нам-жа бясёда складаецца,—абярнуўся к братавай Хлёр:—Як ты, згодна жаніць сына?—дабавіў ён.

Тадося порска ўсхапілася з мейсца, абярнулася да Хлёра і, склаўшы рукі на грудзях, загутарыла:

— Гм, гм! Вот калі, вот калі, Хлёр. Яшчэ трэба пытаць. Ня толькі, Хлёрык мой, гатова, а хоць і заўтра, хоць і цяперачкі. Я ўжо даўно кажу свайму Васільку: жаніся, сыноч мой, жаніся, даражэнькі; не патурай другім і не жалуй маладосьці. Ужо-ж нашаў табе дваццаць другі год, ды я, бачыш, старая, зьнямоглая зусім. Ці-ж гэта навуды? Людзі нават яшчэ ў маладзейшых гадох пажаніліся і живуць, і добра. Самі маладыя, а дзеткі, каб хаця не ўрачы іх, ужо нялапыя. Ого, гэта толькі мы калісь з тваім бацькам былі дурнымі, што да трыццаці гадоў дацягнулі. Вось за гэту дурасьць і прыходзіцца расквітвацца: яшчэ не жасьпелі выгадаваць дзяцей, устанавіць іх на ногі, як ужо апынуліся каля магілы... Не, не. Цяпер людзі куды разумнейшыя за старасьвецкіх... сьвет таксама інакшы.

— Такі ты праўду, Тадоська, кажаш, шчырую праўду, галубка,—згодліва матаючы галавою, падтрымала Тадосю Хлёрыха.

— Дык я-ж кажу,—ахватней пацягнула сваю гутарку Тадося:—я некалькі раз ужо набівалася к Васільку з гэтымі думкамі, але ён і слухаць не хацеў. «Рана яшчэ, маці, пасьпею яшчэ, родная»,—толькі і чула ад яго. Ня ведаю, ці не хацеў ён, ці мо' пужаўся чагось—хто яго ведае. Грошы, прызнацца, у нас пад рукамі заўсёды ёсьць; якое хоцькі вясельле можна справіць... Пазьней—раней—мне ўсёроўна, абы здаровай дачакацца гэтага. Ой, мой, ты, Хлёрык, мая Юстынка, вы ня можаце сабе ўявіць, як я зарадавалася, калі толькі пачула згоду,—Васілёву згоду, на жаніцьбу; быццам мне хтось акно адчыніў у новы нязнаны і няведамы мне сьвет—я ўся так і абмерла ад радасьці. Балазе ён згодзен. Ды... чаго-ж чакаць? дакуль чакаць? У любы дзень заходзь да нас, захвацім з сабою кварту гарэлкі і проста да Прыдатных. Аб пасагу—не ўспамінай, чорт з ім, у нас хваціць свайго добра.

Васіль моўчкі слухаў размову мацеры і нясьціханна мерыў узрокамі то дзядзьку Хлера, то дзядзіну Юстыну. Хоць ён сам згадзіўся на сваты, хоць нядумана перадаў сваю згоду на жаніцьбу, але ўсё гэта было зусім нечаканым, зусім неспадзяваным і ад гэтага неспадзеўку пачыналі ў галаве віцца нейкія нявыразныя туманыя думкі, якія заўсёды прылятаюць тады, калі іх чалавек не чакае. Жаніцьба, здэцца, зусім простая і звычайная рэч, якую пры жыцьці прыходзіцца бачыць сотні разоў і якая трапляецца траха ня з кожным чалавекам; і з ім, Васілём, раней, ці пазьней трапілася-б яна, а тота-ж, калі падыйшоў тэрмін, то мэрам-бы і перапалохаў яго не на жарты. І хочацца, і колецца.

Гэткае пачуцьцё напоўніла яго істоту. Хацелася затым, што ён, Васіль, біў на гонар, ішоў наперакор Рыгору, ня хочучы папусьціцца Зосю Мікалаішкай, якая адна, па яго думцы, толькі і падходзіць яму ў жонкі. Калолася-ж ад таго, што з жаніцьбаю зусім перайначваецца жыцьцё; чалавек робіцца гаспадаром і прыкоўвае сябе к хаце, к усяму таму, што ў ёй; сьвет, гульня, вольнасьць, бясклапотнасьць,—усё хаваецца, уцякае кудысь ад цябе. А ён-жа, Васіль, усё такі яшчэ хлопец малады, мог-бы сьмела гадоў з два пагуляць дзяцюком.

Адчуваючы гэта так выразна, як добрае люстэрка адбівае твар таго, хто ў яго глядзіцца Васіль, аднак, пакарыўся хаценьню,

падмалёванаму ўгаворамі мацеры і раптам, адкінуўшы ўсё сум-
неньне, рашуча казаў:

— Дык, ну, дзядзька Хлёр, так і быць. Пойдзем у аўторак
да Прыдатных.

— Няўжо ты ня кліш?—захацеў яшчэ раз упэўніцца Хлёр.

— Калі кажу, то ня кплю,—так сур'ёзна і цьвёрда заверыў
Васіль, што Хлёр ужо болей не хацеў і гаварыць аб гэтым.

За гутаркай яны і ня прыкмецілі, як падкраўся змрок і ў хаце
пачало цягнуцца.

Выпадкам кінуўшы ўзрок у акно, Хлёр ажно жажнуўся і го-
ласна праказаў:

— Вось загаварыліся, дык загаварыліся. Гэта-ж ужо вечар
на вуліцы, зірнеце, адно.

Усе паглядзелі ў акно.

Хлёр падняўся з лаўкі, пастаяў з хвілінку, потым абярнуўся
да жонкі:

— Хадзем, нябога, да гасподы, а то там дзеці працакуюцца.
Яны павярнулі к дзвярам і скоро схаваліся за імі.

Васіль прайшоў за дзядзькамі на двор, разьвітаўся з імі на
ганку, пажадаў усяго лепшага і вярнуўся ў хату.

— А ведаеце, маці, што?—загаманіў Васіль да мацеры:—
а я такі не на жарты надумаў папробаваць пасватацца да Міка-
лаішкі.... Але...

Васіль няўверана паківаў галавою:

— Няведама ці выйдзе што, ці не. Ці захочуць яны за мяне
выдаць Зосю?

— Ой, ой, які ты дзіўны!—не даючы сыну скончыць, пера-
біла яго Тадося:—і што ты ўшалопав сабе? Прыдатны не ад-
дасць за ця-а-бе-э дачкі? Ці-ж не пара? Альбо каго лепшага
яны нойдуць? Хай яшчэ падзякуюць богу, што мы цябе згодны
жаніць з ёю. Ой, сынку, клапаціцца аб гэтым няма чаго. А калі
што і закапырсыціцца—плюнь і ўсё: у мястэчку дзяўчат даволі,
любая пойдзе—адно заікніся.

— О, не, ня ў гэтым спраза! Тут рэч не ў жаніцьбе, а ў
Зосі. Калі жаніцца—то толькі з Зосяй.

— Э, ды, пакінь, пакінь ты. А Луцэя Сымонава чымсь ва-
дзіць? А Гануля Пранукова? Дзяўчаты, пане мой, што твая вя-
рэя: здаровыя, гладкія, работніцы—ажно палюбавацца. Ды і
бацькі іх усе са знатнага роду: гэта-ж яшчэ іх дзяды былі вой-
тамі.

Васіль на гэта нічога не адказаў: яму зусім ня думалася аб ком-небудзь іншым, акром Зосі: хоць-бы яна была ня толькі што дачка Прыдатных, а панская служба і то-б ён ні на нікога не памяняў яе: тут асабовы падыход.

— «Эх, эх, ну што ты, маці, гаворыш. Табе зусім няведамы мае думкі і пачуцьцё. Табою кіруюць твае рашчоты»—думаў ён, тупаючы па хаце, ды пазіраючы ў акно.

— Чуў, маці,—спыніўшыся пры печы вымавіў Васіль:—я рашыў на тым, што яшчэ гадоў са тры ня буду жаніцца, калі толькі Мікалаішка ня згодзіцца выйсці за мяне.

Тадосю гэта азадачыла і яна перш намерылася кінуцца на ўгаворы сына, але, убачыўшы з якім настроем і з якою цвёрдасьцю той праказаў сваё рашэнне, згадзілася ляпей змаўчаць, чымсь уздымаць гутарку. Праўда, ёй трошкі неяк прыкра стала, што сын упорна задумаў пастанавіць на сваём, што, па яе меркаваньню, ён многа абмыляецца, думаючы так, але, добра ведаючы, што ня ў сілах пахіліць яго ў свой бок, толькі недавольна кінула галавою...

— Можа вячэраць думаеш, сынку? Я дастану табе чаго-небудзь?—запытала Васіля маці пасля мінутнага змоўку.

— А такі і дайце чаго, а то захацелася есці... спаць то яшчэ ня думаю,—адказаў Васіль.

— Думаеш ісці куды?

— Але.

— А куды-ж пойдзеш?

— Ды вось, на вуліцу выйду; прайду да рынку і вярнуся. Заўтра-ж сьвята—можна і больш паспаць...

— Ды чаго, пакінь.

Але Васіль мацеры і ў гэтым не паслухаў: кончыўшы вячэру, ён барджэй вылез з-за стала, апрануў чысьцейшую жукетку, узяў у рукі трасьцінку і, пасьвістваючы, вышаў на вуліцу.

Пагода стаяла добрая: была нярухомая, зачарованая ціш: быццам-бы хтось загаварыў усё: ні зыку, ні голасу было ня чуваць. Толькі булькаценьне невяліччай рэчкі ў каменнях у залому яе з горкі, даносілася да Васілёвых вушэй.

Зірунўшы на неба, дзе міргалі нязлічанай лічбы і ўсякіх памераў зоры, ён меркаваў, што на заўтрае пагода павінна быць цёплая і ясная і, задаволены гэтым, пашоў к вуліцы пад гору. Ціхімі ўпэўненымі крокамі, раздумляючы і разважаючы сам сябе, Васіль няпрыкметна ўзьшоў на ўзгорак пры Цішкавай хаце, пра-

йшоў залом і хутка апынуўся каля хаты Прыдатных. Прыпы-
ніўся і паглядзеў: з хаты прабіваўся сумны, палахлівы прамень
газоўкі.

Прастаяўшы хвілін пяць, Васіль азірнуўся па вуліцы і ўкрад-
каю, на наскох, падыйшоў к акну, падняўся на прызьбу і кінуў
узрокам у хату: кінуў і хутчэй-жа адхапіўся; потым ізноў па-
глядзеў, ужо сьмялей. Усе спалі: сам Мікола Прыдатны ляжаў
на шырокім тапчане, прыстаўленым да вузенькага палку; на
ложку спала яго жонка, Марта, з меншаю дачкою, Тэкляю. Зосі
ня відаць было ні на другім ложку, які стаяў засланым посьціл-
каю, як і днём, ні на палку, ля печы. «Яна, напэўна, сьпіць у сен-
цах», мігнула ў Васілёвай галаве дагадлівая думка, і, нібы, нейкі
голас падшапнуў яму на вуха: «падыйдзі ціхутка к акенцу ў
сеняшняй сьцяне, запалі сярнічку і палюбайся Зосю».

І Васіль вось-вось гатоў быў паддацца спакусе, як раптам
апомніўся: «што я раблю!», ушчунуў ён сам сябе, і хутка ады-
шоў ад хаты Прыдатных.

Якраз у гэты момант, у другім, супроцьлежным канцы ву-
ліцы, ля царквы, куды Васіль намерыўся прайсьці пачулася
траскатня брашчоткі вартавога. Рэзкія, зычныя гукі, грамацелі
па ўсіх Сілцох, уцякаючы ў поле і адзываючыся дзесьці ля лесу.

Васіль міжвольна спыніўся і шільна прыслухаўся да трас-
катні, мо' з паўгадзіны стаючы на адным мейсцы, то ўзіраючыся
ўсьцяж вуліцы, то аглядаючыся назад: «Не пайду далей», выра-
шыў ён, завярнуў назад, і дробнымі сьпешнымі крокамі, падга-
няны надыйшоўшым сумам, пайшоў да хаты.

Лёскаат варты не перасьціхаў зрывацца з брашчоткі і рэзвым
зыкам гнаўся за ім усьлед.

— Ажно апрацівела. Вось разьляпаўся, дурніла,—вылаяўся
Васіль.

Скора, аднак, ён спусьціўся з горкі і апынуўся ля свае хаты;
паціхеньку, з нейкаю асобнаю асьцярогаю адаткнуў запёртыя
вешніцы, прачыніў іх, увайшоў у двор ды зноў іх акуратненька
прыткнуў і схваўся ў сенях.

IV

НАЗАЎТРА Васіль прагнуўся, а дзевятай гадзіне раніцы,
яшчэ да прыгону кароў з поля. Ён хутка ўсхапіўся з ложка, па-
мыўся, апрануўся і толькі распарадзіўся, каб маці аддала Ігната-
ваму Юзіку каня, як вышаў з хаты.

Васіль, быў багамольным хлопцам і ніводнага сьвята, ніводнае нядзелі не прапускаў, каб не наведаць у цэркаў. У цэркві-ж ён любіў стаяць ад пачатку да канца службы, і кожны чалавек, хто толькі, калі не зайходзіў у цэркву, заўсёды мог убачыць там Васіля Берага, які стаяў ля правага клірасу, прычэсаны, прылізаны, і шчыра жагнаўся на кожнае слова папа і дзякана, а затым голасна падводзіў дзяку. Увайшоўшы-ж у цэркаў і, становячыся на сваём месцы, ён масьціта і далікатна тры разы ківаў галавою на тры бакі, згінаючыся ажно да пояса, і аддаючы гэтым усім, хто-б ня быў у цэркві, свае прывітаньне.

Сілцоўскі поп, бацька Ігнат, чалавек скнарны, паборны і злы, ненавідзеўшы мястачковую моладзь за яе нявер'е і бясцтва, за нядбаньне да цэрквы, к Васілю меў асобную, нейкую цёплую і жывую прыхільнасьць і кожны раз, пасля абедні, калі Васіль падыходзіў к яму цалаваць руку і крыж, пагладжваў яго па галаве і даваў проскварку, ужо зараняй прыпасеную для яго. Васіль ня толькі быў гэтаму рад, а нават гардаваў і хванабэрыўся «бацюшкавай» ласкаю. Васілёва маці вельмі ганарылася папоўскаю ўвагаю да сына. «Дык ведаеш, мая Парулька, дык ведаеш, мая Аўгенька»—пераймала яна суседак: «дык сёння-ж, мае мілыя, «бацюшка» спыніў майго Васіля, ды кажа яму: «хай-бы ты жаніўся ўжо, Бераг; хаця-б пагуляў у цябе на вясельлі».

Але, калі Васіль быў уласцы ўва ўсёй сілцоўскай «знаці», пачынаючы ад багатых гаспадароў і канчаючы папам і старшынёю, за тое-ж большая частка хлопцаў і дзяўчат з бяднейшых мяшчан ні званьня не паважала яго і нават ня лічылася з ім, як з таварышом, празываючы яго «шляхтуном», «хціўцам», «папоўскім падлізьнікам» і іншымі мянушкамі, якія ня выходзілі з губ як хлопцаў, так і дзяўчат; сьмяяліся і пацьвільваліся нават тады, калі Васіль прыходзіў на зборні і прабаваў там задзіраць нос. Вельмі яго сіберна абсьмейвалі на Лінявай зборні, што знаходзілася на Ляшкінскай вуліцы, у хаце мяшчаніна Пана Ліня. На гэтай зборні—а яна лічылася самаю глаўнаю ва ўсім мястэчку,—збіраліся дзяўчаты з усіх канцоў мястэчка, з Логу і з Загібаў; сюды прыходзіла траха ня кожнае сьвята і Зося.

Бядняцкая моладзь, якое ў мястэчку было даволі многа, ні дзе ня мела лепшага прыпынішча, апроч як у Ліня. Вось таму на гэтай зборні заўсёды панавалі самыя жывыя, самыя шырокія і шумлівыя гулёшчы. Калі траплялася так, што з прычыны

таго ці іншага выпадку якому-небудзь хлопцу нельга было прыходзіць да Ліня; ці ён увайходзіў у сварку з Лініхаю, або з Ліням, ці хатнія варункі не дазвалялі таго, гэты хлопец нідзе ня мог знайсці сабе падобнага прыпынку: вось рупіла яму няйначай к Ліню зазірнуць і годзе; і ён, хоць украдкі, праходзіў між вясельшае ў Сілцох зборні ды кідаў завідлівым вокам у вокны Лінявай хаты.

Васіль быў адным з тых, каму няўсвойна, негасыцінна, рашчыняліся дзверы Лінявай хаты; вось за гэтым ён так рэдка і хадзіў туды, стараючыся быць толькі тады, калі праведваў, што Зося там. І заўсёды ён злаваў няма ведама на каго, што яму неяк ніякавата ў Ліня быць такім сьмелым, як-бы, напрыклад, Сёмку.

Нядзелю, так пасля абеду, ці вечарам, Васіль намерыўся таксама пабыць на Ліняўскай зборні, калі толькі Зося задумае туды пайсці. «Няйначай буду; што-б сабе там ні было—пайду і я к Ліню»,—вырашыў ён і з гэтым рашэньнем лёг спаць, з ім заснуў, пры ім прачнуўся, з ім пайшоў у цэркаў, дзе маліўся, жалнаўся, падпяваў дзякам і... думаў пра Ліня ды пра Зося.

Ч А С Т К А Т Р Э Й Ц Я Я

I

А ў той самы час, калі Зося вышла на рынак і зрабіла першы абход вакол крам, а Васіль, стоячы ля кліраса падпяваў дзяку, Рыгор накіраваўся па вуліцы Сіццоў к сваёй хаце. Гілаўскі карчмар Шэя, па просьбе Рыгора ўехаў у Сіццы цішком; ён зьлез з воза і, трымаючы каня за лейцы, ішоў побач падводы і перакідаўся словам-другім з Рыгорам, які сядзеў на аглабіне драбін і пільна азіраў кожную рэч, якая пападалася яму на вочы.

Ужо цэлых два гады, як Рыгор выбраўся з свайго мястэчка Сіццоў у далёкі горад Рыгу на заробокі, і за гэты час юрыху каскучыў па мястэчку. Ён з цікавасьцю чакаў, калі ўправа заводу дазволіць яму намечаны ім па яго просьбе водпуск. Кожны дзень, прыходзячы з работы на кватэру, ён распытваў гаспадыню кватэры, ці няма яму часам якіх-кольвек вестак з дому, і заўсёды, калі ад мацеры, ці ад Зосі (Зося за гэтыя два гады прыслала яму толькі пяць лістоў) атрымліваў лісты, напісаныя буйнымі, ламанымі літарамі, Рыгор запіраўся ў сваёй каморцы, чытаў ды перачытваў ліст датуль, пакуль кожнае слова не ўядалася ў яго памяць, а нарыс літараў не адбіваўся ў ваччу; а назаўтра ён браў гэты ліст з сабою ў завод, перачытваў яго яшчэ некалькі раз і хваліўся ім таварышам.

Дачакаўшы тэрміну, на які начальства заводу дазволіла яму выехаць у водпуск, Рыгор адтрымаў заробак і пасьведчаньне, купіў мацеры гасьцінец: хустку, кабат і мяккія туфлі і з ночным цягніком выехаў з Рыгі.

Ехаць яму прышлося чыгункаю да павятовага гораду Ліцку, дзе ён мусіў перасесьці на балагола.

Станцыя Ліцк—зусім малая і глухая; цягнік прыпыняецца толькі на пяць хвілін; людзей заўсёды прыяжджае нядужа, бо сам горад Ліцк—месца не фабрычнае і не тарговае. А за гэтым і сувязь гораду са станцыяй зусім не адмысловая, няўрадная:

пяць-шэсьць рамізьнікаў спраўляюцца лёгка з усіма прыяжджаючымі і выяжджаючымі ў Ліцк. Рыгор апынуўся на станцыі позьняю ноччу, перад суботаю, чаму з наймам падводы ў Сілцы было даволі ненадзейна. Рыгор гэта прадбачыў і ўсю дарогу быў заняты аднэю думкаю: як-то будзе яму вырашыць гэта пытаньне.

Зьлезшы з цягніка і занёшы манаткі на станцыю, Рыгор не на жарты прызадумаўся, як яму быць і што рабіць? На шчасьце—выпадак яго выручыў: Гілаўскі шынкар, Шэя, трапіўшы пятніцай у Ліцк, запазыніўся і мусіў заначаваць. Шэя рашыў не астацца ад гэтага ў пройгрышу і яшчэ за паўгадзіны да прыходу цягніка, выбег на станцыю тільнаваць, ці хто часамі ня прыедзе, ды найме яго адвезьці да Сілцоў, або да Ліцку. Хоць Шэю мала і верылася ў тое, што гэта здарыцца, але праканацца нічога не каштавала.

І вось, калі толькі Рыгор вайшоў у станцыю, як Шэя раптоўна, убачыўшы яго, кінуўся насустрэч і перагарадзіў дарогу.

— Пан Нязвычны, як семаш!

— Ах, гэта-ж Шэя!—узрадаваўся знакомаму чалавеку Рыгор:—якім спосабам ты ачуўся тут?—едзеш куды, ці што?

— Ды няхай яно залядзеецца, няхай; гэта-ж я ўзяў ды ў пятніцу прыехаў сюды па адным інтарасу і запазыніўся; вось і вымушаны быў заначаваць. Чорт ведае што! А сягоньня, думаю, выбягу на станцыю, праканаюся, ці ня здарыцца часам у падарожныя хто... І нібы адчуў нутром. Як на тое ішлося—шчасьце прынясло Нязвычнага.

— Ай, ай, як добра, што ягомацьць якраз папаў пад тахту, а то эмурзаў-бы зусім і сёняшні дзень.

Шэя адсунуў на патыліцу сваю чорную высокую, з абшытым казырком шапку, і агаліў высокі маршчыністы лоб, туга абцягнуты машастовай парудзеўшай ярмолкаю.

Сьледам ён паглядзіў сваю доўгую сіваю бараду і, адхіліўшы за вуха даўжэрныя бакі, абмерыўшы ўзрокам Рыгора з ног да галавы, загутарыў:

— Сусед Нязвычны, а, сусед Нязвычны, а скуль маецце прыяжджаць?

Рыгор, якому хацелася барджэй ехаць дамоў, якога рымсьціла хутчэй папасьці ў Сілцы, убачыўца з мацерай і са знаёмымі, перш памкнуўся перабіць Шэю на слове і прымусіць яго нячакана пускацца ў дарогу, а потым спыніўся, весела ўхмыльнуўся і адказаў мяккім гасьцінным голасам:

— З Рыгі еду, сусед Шэя! Еду да хаты, ды вось і спыніўся: трэба пасьпяшаць.

— Ага, ага! О, о, гэта Рыга вялікі горад! Го, што за горад! Так, так, так! Ё мае сваякі жывуць—на Маскоўскім прадмесці, мо' Нязвычны знае? У іх вялікі магазын—ботамі таргуюць.

— Ну, едзем, едзем, Шэя!—панукнуў гаманлівага яўрэя Рыгор.

— Вось, вось, я ўраз зьбегаю за канём; бач, мае падводы тут яшчэ няма. Я ў Хацкеля, у Падлужжы, начаваў.

— Дык яшчэ доўга прамарудзіш? Э-эй-э! Шэя, Шэя!

— Не, не, адна хвіліна!—затрапятаў рукамі Шэя і выбег.

— Толькі-ж хутчэй, толькі-ж хутчэй,—падагнаў яго Рыгор, рагочучы з рухавага вазыніцы.

Калі Шэя схаваўся за дзвярыма, Рыгор узяў свае клункі, падыйшоў к лаўцы і прысеў; потым дастаў з ісподняе кішэні згорневую ў чатыры столкі газэту, расхіліў яе і пачаў бегаць вачыма па ўсёй яе шырызьне.

На станцыі было настаяшча відна, бо на дварэ ўжо набліжаўся ўсход сонца, і мяккім, мэрам-бы зьвільжаным расою, чырвона-бурашным праменьнем неба аблівала вышэйшыя мясьціны абочнае абшары, лясы, цёмназялёныя і спакойныя сады, вадакачку і станцыю.

Ня глядзячы на тое, што Рыгор ня спаў амаль усю ноч, а толькі прыдрэмліваў зьлегку, ён чуў сябе бадзёра і саўсім ня сонна.

Пакуль Шэя справіўся з канём, ён пасьпеў праглядзець усю газэту і нават некалькі разоў сумеў выйсьці на пляцформу.

— Я ўжо гатоў, сусед Нязвычны!—далікатна і ўслужна прамовіў Шэя, шустра выбегшы на пляцформу і тузнуўшы Рыгора за рукаў жакеткі.

— Дужа хутка, няма чаго казаць,—пасьмяяўся з яго Рыгор.

— О-о-о! У мяне заўсёды скоры!—не зразумеўшы клінаў адказаў Шэя.—Я хоць і стары, а жвавасьці ды рухавасьці маю досыць, з любым маладым магу справіцца,—хвалько дабавіў ён і лісьліва ўхмыльнуўся.

— Хоць ты і лёпкім атэстуешся, а нам трэба яшчэ лягчэй ехаць,—сьмехам праказаў Рыгор і пабег на станцыю, пакінуўшы Шэю аднаго; а покуль той са сваёю рухавасьцю ўвайшоў у станцыю, Рыгор ужо пасьпеў захапіць свой куфэрак, выбегчы з ім на вуліцу і схаваць яго на возе ў саломе.

— Ай, ай, няхай-бы, сусед, мне даў, я-б сам усё гэта зрабіў, на вошта, суседу, мардавацца,—выбачаўся Шэя Рыгору, бачачы, як той гаспадарыць у яго возе.

— Нічога, нічога, я хоць ня швыдка ды хутка,—ізноў падпусьціў шпільку Рыгор. ё

— Не, бач, на што-ж, суседу, калі я сам. Ну, дык проша сядаць—звярнуўся Шэя к Рыгору.

Рыгор спрытна ўскочыў на воз, паправіў пад сядзеньнем салому, прыгарнуўшы яе і заслаўшы нейкаю старою, забруджаная дзяругаю, азірнуўся на станцыю і праказаў.

— Дык—фор гізунд!

— Ну, зайн-гізунд!—весела і скарамоўна адсек Шэя і барджэй хапіў лейцы і тузнуў каня.

Рухавы, хоць нячэменькі і мізэрны буланчык Шэі, рэзва закруціў хвостом, матнуў галавою і задрабязіў камяністаю дарогаю. Шэя трошкі падбег, узяўшыся за лейцы, потым ёмка ўскочыў на кончык восі і прысеў перш на аглабіне, потым пярмясьціўся ў перадок.

На дварэ стаяла дзіўная пагода. Зялёныя галы палёў разгорталіся далёка-далёка на ўсе бакі; направа ад іх глядзеўся цёмны густы лес і, здавалася, то была барада нейкага вялізарнага чудзішча, адзетага ў пекны, руцяной зелены халат-поле і падпяразанага белаватым ні то поясам, ні то трапкачом—дарогаю, па якой з лёпкім трукатам кацілася іх падвода.

Рыгор ня спускаў вачэй з вакольных ніў. Яму на станцыю Ліцк, уперад таму гадоў некалькі, траплялася ёздзіць вельмі часта, па тры, па чатыры разы ў тыдзень, і ўсе гэтыя месцы паабাপал Ліцкага тракту былі яму досыць знаёмы і памятны. Трэба было кінуць першым узрокам вакол сябе, як тоненькі туман, зацягнуўшы памяць, раптам распыліўся, зьнік і ўсе дэталі знаёмага і блізкага вобразу мігам бліснулі-уваскросьлі перад яго вачыма: ляскі, сіратлівыя грушкі ды яблынькі, ядлоўцавыя кусьцікі па межах, старыя замшалыя платы, выбітыя да чорнага выганы, рэчкі-жарольцы, мосьцікі дзіравыя. Уваскросла, ажыло, і, здаецца, загаманіла з ім кожнаю зялінкаю расьлін, кожным чвырыканьнем пташкі, кожным бульканьнем рачулак; ачаравала яго нейкаю не земляною, салодка-казлычнаю, прыпнаю ласкаю, «як ласка каханае дзяўчыны» ўліла ў яго істоту жывільны сок, струмень бадзёрасьці.

Вось яны едуць Жмінным полем, а потым будзе Ясява грэбля, далей—вёска Жыгуны, а там Чылаўскі лес.

Пасьля двух год разлукі, знаёмыя мясьціны паказаліся яму такімі блізкімі, што ён зусім ня прыкмячаў тае мяжы, якая двухгадовай прагалайнай ляжала ў яго жыцьці.

Там, у глыбіне яго нутра забурліла кіпучая хваля любові і нейкага неаказнага натхненьня... Верылася і ў той-жа час ня верылася, што ён жыве, чуе і бачыць усё, яго апяразваючае, што-то ня сон, ня мары, а яў, сапраўдная, жывая, што можна абмацаць рукамі і праканацца.

«Дзіўная рэч—гэта людзкое жыцьцё!—пачалі віцца ў яго галаве рэзвыя зайчыкі раздуменьня»: пасьля разлукі, доўгай, вымушанай разлукі, так прыятна, так радасна ізноў сустрэцца, ізноў зьліцца з адноўленымі перад табою вобразамі. Быццам-бы перш жыву, потым нібы анямеў, адранцьвеў, затым ізноў акрыяў, схамянуўся, шырока расплюшчыў вочы, паглядзеў і ўбачыў: ты тут—там, у другім мейсцы, нідзе ня быў, ты... Не, аднак пекная рэч гэта жыцьцё! Кіпіць, бурліць, пеніцца, б'ецца ў берагі, як тыя хвалі ў ветраны час на шырокім галу мора. Прычуйся, прыглядзься і ўбачыш, як вакола цябе ўсё будзеца на новае, на лепшае. Тое, што яшчэ ўчора было новым, змяніўшы старое пазаўчарашняе, сёньні ўжо зноў старое і патрабуе перабудовы, ды падбудуваецца само, сілаю і воляю моцнага непарушанага закону, які ў сваім поступе ўсё перабудоўвае з горшага на лепшае, з лепшага яшчэ на ляпейшае, з разумнага на разумнейшае, з дробнага-нядобрага на нявыказана добрае. І мне,—зварочваўся Рыгор да сябе:—і мне беднаму, цёмнаму паўмужыку, а ўжо напайрабочаму, сыну ўбогага, нячэмнага мястэчка Сілцоў, мне, незайздроснаму, ня хціваму, непранозаватаму—здаецца: што з часам сьвет гэты будзе так міл, так люб кожнаму чалавеку, кожнаму стварэньню, што ніколі нішто жывое нават і не падумае, каб гэта маракаваць на жыцьцёвыя нялады і цягчыцца надавам жыцьця. Згіне енк, высахнуць сьлёзы, перастане стогн; радасьць запануе, расістым отсьветам заблішчаць вочы, шаўковаю травою, бела-руцьянаю, расквітуць надзеі, ажыцьцёвяцца шляхам упартага пераможнага змаганьня за соцыяльнае вызьленьне, за зьнішчэньне цяжкага клясавага ўціску... А ўжо блізка той час, блізка; жыцьцё ў тэрміне перабудоўкі; старое рушыцца, зьнікае, уступаючы мейсца новаму, маладому. Патрэбен націск, упор, намаганьне, патрэбны ахвяры. Вось гэтага і баяцца тыя,

хто крохкі вераю, ломкі духам; замест таго, каб ісьці і вьсьці за сабой другіх—яны, трусы, малаверы, дробнадушцы—чакаюць. Ці-ж вас забірае сумленьне ў тым, што творчы імпат працоўных гушчаў зруйнае на сваім шляху ўсе перашкоды і зьвядзе на зямлю панства соцыяльнае роўнасьці? Прыслухайцеся, сапе вецер жывільнай сілы, разганяе полах цёмных хмар. Хто спаў—прачынаецца і хто маўчаў—пачынае гаварыць; хто цярпеў—протэстуете, хто падаваўся—змагаецца, песьні жалю зьмяняюцца песьнямі перамогі. Якраз, нібы на вьсьне, калі прыгрэе цёплае сонца, растопіць гурбы сынегу, зазеляніць жоўтыя паплавы, убярэ хмурныя лясы... Наперад, да боек!.. Дык сыпявайце-ж песьні паўстаньня, векавыя рабы, мільённыя гушчы працоўных... Сыпявайце!..

— Гэй, з дарогі ты там!—голосна прагукаў Шэя і нібы абудзіў Рыгора; ён раптоўна схамянуўся, павярнуўся крыху на бок і кінуў узрокам наперад.

Насустрэч ім ехаў селянін, тарчэўшы на возе між чатырох набітых рудых мяшкоў. Якраз у Міжканаўі, перад Ясявай грэбляй, сялянскі конь захванабэрыўся, ці спалохаўся і раптам спыніўся. Спыніўся ў самым вузкім мейсцы—вось і перагарадзіў дарогу.

— Праяжджай, праяжджай, што там расьпяўся на дарозе!—прагукаў Шэя.

— Пасьпееш там, надрэнціла ліха,—адгыркнуўся селянін нібыта той.

— А, лайдачына ты, а хамутнік гэтакі. А, вунь, што ўздумаў: пераняў адрогу ды яшчэ і лаецца. Вось жулік—дык жулік!—скарамоўна пачаў сыпаць Шэя на селяніна, трасучы ў паветры пугаю.

— Ня лайся, ня лайся вельмі так: сам лайдак паганы...—не астаўся вінным селянін.

Пакуль яны лаяліся, сялянскі конь крануўся і паціху пашоў; Шэя скоса зірнуў на селяніна, які перайшоў на другі бок драбін, трымаючы каня за лейцы, і нешта яшчэ гыркнуў няўшчуй.

Рыгор слухаў лаянку Шэі з селянінам і незадавалёна круціў галавою. Нарэшце, не змаўчаў і папкінуў абодвых:

— Ня добра, дзядзькі. З-за чаго і на што вам сварыцца? Інтарэсы ў вас супроцьлежныя? Кіньце! Не гадзіцца. Сорамна.

— Не, бо, прэ сярод дарогі, на яго ўсё ліхое, і яшчэ ня любіць. Каб і не хацеў што сказаць, дык мусіш.

— Што-ж парадзіш, Шэя. Доля ўжо такоўская, селяніну суджана было многія вякі ісьці обмацкамі па сьцежцы жьцьцёвай. Цёмная вёска, бедная вёска. З часам гэта зьменіцца...

Апошнія словы Рыгор прамовіў так уверана, што Шэя ня мог нічым пасупярэчыць і нічога не адказаў. Адварнуўшыся к каню ён тузнуў лейцамі, выцяў яго зьлёгка пугаю па крыжы, нукнуў і задудоніў сабе пад нос якуюсьці рэзвую мэлэдыю.

Рыгор-жа ізноў пачаў акідаць узрокамі вакольныя галы, лясы, вёскі і панскія маёнткі. У галаве яго новым роем захадзілі рэзвыя думкі—успамінкі.

II

У СІЛЦЫ ЯНЫ ЎЕХАЛІ а палове дванаццатай гадзіны дня. У гэты час усе сілчане, ад мала да вяліка, былі хто ў царкве, хто на рынку, і Рыгора, праехаўшага са тры вуліцы і некалькі перавулкаў маглі бачыць толькі двое дзіцянят-хлапчукоў, вызіраўшых з-пад вешніц двара нейчай (ён ня ведаў чыёй) хаты, толькі што падбудаванай, з няпрыробленымі к вокнам шуляваньнямі. Апроч гэтых дзяцей, з іх хурманкаю яшчэ разьмінулася некалькі падвод, ехаўшых з касьцёла шляхтаў.

Рыгор нават быў рад таму, што так вышла, бо яму ня вельмі і хацелася, каб хто знаёмы яго сустрэў наперад, чымсь ён пасьпее зазірнуць у сваю хату. Спакойна і паважна зьлез ён з воза ля хаты, ля гэткай самай, нічуць не зьмяніўшайся хібаркі, якую ён і пакінуў. Шэя зьняў з воза куфэрак, паставіў яго на прызьбе, а каня прывязаў лейцамі к сіратліваму пахіламу шулу, якое тырчэла на крок ад вугла хаты.

— Я ў хату ўнясу куфэрак, га?—запытаў Шэя.

— Ай, не, ня трэба, ня трэба: лішняя турбацыя,—спыніў Рыгор:

— Вось ляпеў скажэце, колькі трэба за хурманку?—дабавіў ён, ухмыляючыся.

— Ну, што там яшчэ гаманіць... Я пэвен, што Нязвычайны мяне не ашукае і... не пакрыўдзіць... А, ведаючы гэта, ці-ж трэба таргавацца?

— Так то яно так, але скажэце ўсё-ткі, каб вышла палюдзку,—наставаў на сваём Рыгор.

— Дык што-ж, калі так, то хай рубель, ня будзе замнога?

Рыгор ня думаў: рубель за дваццаць сем вярстоў—варта за ўсёды даць. Нічога ня кажучы, ён выняў з кішэні паралез, дастаў рубля і даў Шэю, праказаўшы:

— Дзякую, Шэя, што добра давезьлі.

— Дзякую шчыра Нязвычайнаму; каб весела адпачываць.

— Дзякую! Бывайце здаровы!—схінуўся Рыгор і крануўся дваром к старэнькаму ганку.

Шэя павярнуў каня; затарахцелі драбіны. Рыгор азірнуўся, але ўгледзіў толькі пыл з-пад калёс. «Хай едзе!» сказаў ён сам сабе і ўзяўся за клямку, каб адчыніць дзьверы, але тут ён пачуў, што яны адчыняюцца самі і спыніўся.

— Рыгорка мой, сонца маё, ясачка мая!—з радаснаю горнасьцю ў голасе, трупцявым голасам загаманіла Стэпа, нарахлест адчыніўшы дзьверы і шырока растапырыўшы рукі настрэчу сыну.

— Дзеньдобры, як маешся, старая?—тронутым голасам адказаў Рыгор; кінуўся да мацеры, абняў яе худую, крохкую постаць, схінуў голаў і прыпаў вуснамі к яе шчакам.

Сэрца выбівала радасную стрэчу... Доўгі, шчыры пацалунак засьвечваў яе.

— Сонца маё, ясачка мая!—пераказвала Стэпа; потым узяла сына за руку і, забыўшы нават зачыніць дзьверы, павяла яго ў хату.

— Вось цябе ўжо каторую пару чакаюць таварышы,—паказваючы пальцам на двух маладых хлопцаў, Сёмку і Пятруся, якія сядзелі ля стала і з шырокімі цёплымі ўсьмешкамі на маладых здаровых белых тварах упарта глядзелі на дзьверы:

— Госьцю мой даражэнькі, госьцю мой доўгачаканы!—вылівала сваё пачуцьцё Стэпа.

— А, браткі мае, Сёмка, Пятрусь!—толькі пераступіў парог—голасна прывітаў Рыгор і кінуўся да стала ды павіс на шыі перш Сёмкі, потым Пятруся.

Пацалаваўся з абодвыма шчыра і зацяжна.

Рыгор нейкі час як-бы ня мог апамятавацца і маўчаў і пазіраючы то на маці, то на таварышоў, а радасная ўжмылка нібы замёрла на твары і ў гэтай сваёй замёрласьці цвіла.

Стэпа ўзяла куфэрак і падсунула яго пад пол, некалькі разоў пераставіла, бразнула замком.

— Ах, як-жа я рад, што вы... А, як-жа жывіце хаця, бра-

точкі?—абярнуўся Рыгор да таварышоў, потым абярнуўся да мацеры і таксама запытаў:

— А, вы, мама?

— О, брат, мы-то жывём! У сваём кутку, у сваіх Сілцох, як у хрыста за пазухаю,—весела адпавеў Сёмка.

— Ды жыву, сынку, марнею памаленьку,—дабавіла Стэпа.

— Разьдзенься хаця ды спачынь крыху з дарогі. Я дам есьці—падмадуйся.

Але Рыгору і няўцям было, што ён ня спаў ужо цэлую пору і што ня вельмі быў сыт ядою.

— Нічога, нічога, маці, не клапаціся,—адказаў ён, махнуўшы нядбайна рукою, а сам ня сыціхаў распытвацца аб усякіх сілцоўскіх навінах ды расказваць усё тое, што яму даводзілася чуваць і бачыць за гэты час на сьвеце. Гаварыў урыўкамі, кусочкамі ад кожнага здарэньня; а здарэньні выбіраў такія, што трапляліся на адгон адно ад другога на месяцы часу. Дзіўнага, сьмешнага і цікавага было процьма і Сёмка з Пятрусём, а таксама Стэпа так былі захоплены яго апавяданьня, што кожнае Рыгорава слова нібы ўбіралі ў сябе і смакавалі.

Рыгор стаяў, як прыехаў: у капялюшы, у паліце, запылены; забылі ўсе папрасіць яго прысесьці, а ён сам не дагадываўся, ці не хацеў.

— А за-а-аво-оды, за-воды!!!—з асобным прыціскам зацягваў ён:—каб вы толькі пабачылі: аграмадныя такія дамашчы; даўжынёю, напрыклад, як ад рэчкі да рынку; у тры, чатыры, а то і ў пяць атажоў. А пры боку трубы высачэзныя-высачэзныя—цягнуцца к самаму небу і бяссьціханьня сапуць чорнаю сопухаю. Цікава паглядзець з боку. А калі ўвойдзеш у такі завод—колькі там народу-у-у! Як мурашак, як на пажары: кішаць, бегаюць, лётаюць. Машыны гудуць, калёсы верцяцца, шум, стук, грукат, сьвіст...

Вось на адным з такіх працую і я...

І спыніўся, нібы што забыў.

— Ах, хаця разьдзецца трэба; я і забыў.

— Але, але, разьдзенься, разьдзенься, Рыгору,—у адзін голас праказалі Сёмка, Пятрусь і Стэпа.

Рыгор паціху стаў разьдзявацца.

— Ад Рыгі як рукою падаць узморра: езьдзіш туды; устанеш гэта раницаю, пал'еш чаю, купіш чаго з сабою і на цягнік. На ўзморры народу—калі ня прыедзеш—процьма, кішмя кі-

шыць. Ды і ёсьць чаго туды прыяжджаць: толькі кінеш вокам—шыр неабмерная; вада, вада, то—неба адно... Стыгне сэрца ад захаплення... Паветра, як малако: п'еш і ўсё мала.

Пакуль Рыгор апавядаў, маці ўгатавала закуску і падала яе на стол.

— Вось, наце перакусеце, хлопцы, разам з госьцем, а тады ўжо будзеце гутарыць колькі ўлезе,—праказала Стэпа, падаючы на стол бухоную, свайго ўпёку, кіпку, нарэзанае каўбасы і сыру.

— Прасі, Рыгорка, таварышоў,—абярнулася яна да сына.

— Ды, нічога, нічога, не патурайце аб нас, цётка; чаго добрага, а бессаром'я ў нас даволі; самі ўсядземся; добра што дачакаліся Рыгора; за яго здароўе чамуж не пагасьціцца,—сьмяшліва адказаў Сёмка і першы ўзяўся за відэлку.

Есьці прыняліся ўсе ў траіх. Стэпа не захацела садзіцца за стол, а ўзяла ў руку кусочак сыра і кавалачак кіпкі і, адсуваючыся крокаў на два ад стала, несхаць жавала мяккіш булкі з сырам.

— Хай-бы-ж і вы прыселі, мама?—папрасіў Рыгор.

— Але, цётка, прыядайце з намі!—пазваў і Сёмка і пасуваючыся на лаве, каб даць месца Стэпе.

— Ды нічога-нічога, дзеткі,—пра мяне не клапацецеся,—ласкавым і зусім спакойным голасам адказала Стэпа.

Сказала і змоўкла. Яе істоту захапілі неадчэпныя ўпартыя думкі. Сын—перад ёю, якога яна так доўга ня бачыла! Два гады-ы! Колькі часу! Як ён перамяніўся! Жывучы ў Сілцох Рыгор заўсёды хадзіў чорным і брудным, цяжка і многа працаваў і на падзёмнічыне і за балагола. А цяпер—не пазнаць: чысьценькі, беленькі, у новым гарнітуры, у чорным капялюшу, у манішцы. Прычэсаны, прыгладжаны, гасьцінны, далікатны! Ня той, зусім ня той!

Стэпе ўспаміналіся часы даўно мінуўшых дзён, калі яшчэ жыў яе гаспадар Міхась; як ён, бывала, зарадаваўся, калі ў іх радзіўся хлопчык! «Некалі»,—казаў Міхась—«як вырасьце наш Рыгорка, мы яго няйначай вывучым на грамадзя. Усю працу трэба ахвяраваць, але не дапусьціць, каб ён весь свой век працаваў так цяжка, як мы».

Праз два гады, якія яму было суджана пражыць пасья на радзін Рыгора, Міхась бясьсьціханьня цешыўся і бясьсьціханьня хваліўся ім перад людзьмі. Але Міхасю неўдалося ня толькі вывучыць свайго Рыгора на грамадзя, а нават не прышлося дача-

кацца, калі яго сын вывучыцца літары: ліхая хвароба падсачыла яго, прыліпла к нядушламу целу, улезла ў яго нутро і панавала датуль, пакуль не звяла яго ў магілу.

Стэпа любіла свайго мужа, моцна-моцна плакала па ём і з-за вялікай увагі да яго дала сабе зарок ня выходзіць другі раз замуж, а ўсё жыццё аддаць на гадаваньне Рыгора. Праўда, калі мінула гадоў со тры пасья сьмерці Міхася, Стэпа, пражыўшы гэты тэрмін удавою, многа паспытала гора, добра праканалася, што знача жыць аднэй ды яшчэ і дзіця гадаваць. Цяжкія варункі жыцця вымушалі яе шукаць якіх-кольвек падпораў ля далейшага валтузанья з жыццём, застаўлялі забываць аб зароку і наводзілі на іншыя думкі: «Чаму-ж ня выйсьці і замуж?» разважала яна: «Я яго любіла, покуль ён быў жывы, покуль было каго любіць... Міхася няма, а я ўсё-ткі жыву і хочацца жыць, як і ўсім людзям, хочацца радасьці, як і другім; бо я гэтакі самы чалавек, гэткае стварэньне як і іншыя... Ды і сына выгадаваць лягчэй будзе».

Гэтыя думкі з кожным часам усё больш і больш яе чмуцілі, пільней і нагальней лезьлі ў галаву, і каценьне расло. Толькі доля стала наперакор яе жаданьям: пара мінала, час праходзіў, а к Стэпе, яшчэ ня зусім старой тады і здаровай кабеце, ніхто не сватаўся, быццам-бы і ня ведаў, што яна ўдава, і ёй трэба было мірыцца са сваім палажэньнем. Яна старэла і мірылася. Павінна была мірыцца, хоць гэта яе зьмірэньне многа прыносіла ёй гора і многа сьлёз з яе выточвала! Стэпа старэла, жыццё даражэла, заробкаў рабілася менш і менш, а жыць—жыць было трэба... І яна ўставала да сонца, зімою хадзіла да багатых мяшчан мыць падлогу, цёрці лён, а вечарам—прасьці; летам наймалася ўвагул жаць, капаць картоплі.

Доўгія дні, а часта засаб і ночы прастойвала яна за працаю, не адгінаючы сьпіны, перакусіўшы нішчымнага хлеба; потым канчала работу і па дарозе да хаты забягала ў казённы лес, зьбірала там ламачайка ды галяйко і цягнула на плячах да хаты. Прыходзіла змардваная, змучаная, засопшыся, з рагамі поту на жоўтым маршчыністым твары; Рыгор спатыкаў яе ля вугла хаты, галодным, недагледжаным, і бяз канца быў рад, калі яна прыносіла яму маленькі кавалачак сітніцы, купленай па дарозе з лесу ў Міхлі.

Потым Рыгору збылося дзесяць год; ён вырас і стаў годзен у пастухі. Чаму-ж не аддаць яго на службу? І Стэпа засаб пяць

год гадзіла яго пастухом у сваём мястэчку. Ад Юр'я да дзядоў Рыгор быў не яе: начаваў па людзях, прачынаўся досьвіткам і цэлы дзень ад сонца да сонца знаходзіўся ў полі. За гэту службу яго кармілі і плацілі па рублю за штуку. Рыгор зарабляў да трыццаці рублёў у лета; аддаваў грошы цалкам мацеры і, вядома, многа-многа дапамагаў ёй гэтым.

Зімою-ж праз тры гады, Стэпа аддавала Рыгора вучыцца к дырэктару; грамата Рыгору падабалася, і ён браўся, як лепш было ня трэба: ішоў уперадзе ўсіх сваіх таварышоў-вучняў. Дырэктар часта радзіў Стэпе, каб яна не пакідала свайго сына вучыць, а аддала-б яго ў вышэйшую школу: «З яго можа выйці граматны чалавек».

Ды Стэпа і сама добра ведала, што ў яе сына захаваны вялікі талент, толькі няма рады, як яго поўнасьцю выявіць... Пры гэтым яна ўспамінала нябожчыка Міхася і казалася сама сабе:

«Міхаську мой мілы,—як-бы ты быў рад, каб дажыў дагэтуль! Такім разумным, такім хітрым удаўся твой сын!» Балела кабеціна сэрца. Але Стэпа была адна: ні помачы, ні спагады чакаць ёй ня было адкуль... Уся радня, як па гаспадару, так і яе—вымерла яшчэ да таго часу, калі Стэпа вышла замуж; нават, трэба сказаць, што яны з Міхасём і пажаніліся ўжо сіротамі, адзінотамі. І Стэпе нічога другога не аставалася рабіць, як пакінуць і думаць аб далейшым вучэньні сына, забыцца пра гэта... І вось, кончыўшы сельскую школу Рыгор стаў наймацца. Кончыць пасьвіць каровы і ідзе на хвальбарак малаціць, або адпраўляецца з мястачковымі балаголамі ў павятовы горад. І на службе і прышоўшы са службы Рыгор не раставаўся з кніжкаю,

Так прайшло цэлых тры зімы. Тым часам Рыгору пайшоў восемнаццаці год.

Ад свайго бацькі Рыгор пераняў яго добрую шырокую натуру, мяккі і гасьцінны выгляд; ні ростам, ні сілаю, ён не паходзіў на яго ні каліва, ні званьня: высокі, белакуры, плячысты Рыгор выглядаў статным і паважным. Ні пагарды, ні сораму ён не баяўся. А да розуму ён меў ад роду непакорную душу і прагу к свабодзе. Разлука з маткаю, блуканьне па людзях многае ў ём перамянілі, ніякая работа ня пужала яго. І вось, калі Бэрка Шкляр пашырыў сваё балаголства і пачаў шукаць сабе наймічоў, Рыгор барджэй пашоў да яго і наняўся за пятнаццаць рублёў у месяц.

Праца была нялёгкая. Хто ня ведае працы балагола?.. Уставаць трэба было да сонца, а ня то—дык цэлымі начама быць у дарозе, не даядаць, не дапіваць, мокнуць пад дажджом; за ўсякую вінную і нявінную псуту ўручанай рэчы—адказваць сваім незавідным, нікчэмным заробкам. Цяжка і неўмагату рабілася Рыгору гэта служба, але ўсё такі ён не сумаваўся—праслужыў у Бэркі болей двух гадоў... і мо' служыў-бы яшчэ шмат болей, каб не прышлося перасварыцца і атрымаць рашчот. Рашчытаўся Рыгор у такі час, калі некуды было кінутца, за невашта было ўзяцца. Што-ж? Сядзець склаўшы рукі? Пры яго палажэньні—зусім нельга.

Прагуляўшы нядзель со тры бяз усякае работы, Рыгор адважыўся рызыкнуць і наўгадай адправіцца ў горад шукаць работы на заводзе. Задумаў і перш трымаў пры сабе, а потым рашыў і мацеры сказаць.

— Маці, што-ж мне тут нудзець бяз працы; паеду я ў горад, а ну-ж і ўстрамлюся дзе-кольвек.

Маці гэта азадачыла.

— Рыгор, сыноч мой, з кім-жа я застануся?—схамянулася, як ад спуду Стэпа.

— Да ці-ж я загіну?

— Ды ня ў тым рэч, але мне тут аднэй...

Рыгор быў неўгамонным. Вечарам, з серады на чацьвер, на другім тыдні пасья багатніка, ён разьвітаўся з мацераю і, каб больш ніхто ня знаў і ня бачыў, з торбачкаю за плячыма вышаў з двара.

Пасья яго выезду Стэпа доўга не магла згадзіцца з яго адсутнасцьцю і нават ночы ня спала: плакала, божкала, скардзілася на сваю долю.

І толькі калі праз дзеве нядзелі ёй паштальён прынёс ліст сына, больш-менш супакоілася...

Усё гэта хутка праняслося ў яе галаве, устрапянула сэрцам і зноў адляцела кудысьці...

Хлопцы сядзелі за сталом і абгаварвалі бягучыя пытаньні. Рыгора цікавіла палажэньне ў Сілдох, становішча ў мясцовай арганізацыі, доля арыштаваных і сасланых у 1906 г. за рэвалюцыю сілкоўцаў. Сёмка і Пятрусь не кціхалі распытваць пра Рыгу.

— Ой, браткі, у Рызе не па вашаму!—хваліўся Рыгор.

— Ну, ды там не панашаму: зразумела, горад—не мястэча. Што ў нас: пятнаццаць-дваццаць хлопцаў і ўся організацыя... Сто тысяч рабочих—гэта ня жарты!.. Соцыял-дэмакратычная організацыя налічвае...

Прысутнасьць Стэпы паперашкодзіла хлопцам гутарыць на гэтую тэму і яны перайшлі да дзяўчат.

— Ты, пэўна, і ня ведаеш, што табе Васіль Бераг ставіць падножку,—заўважыў Сёмка.

— У чым?—пацікавіўся Рыгор.

— Зарыцца на Зося!

— Сур'ёзна?

— Вось дзіўныя які, дык гэта-ж пазаўтра маюць адбыцца ўладзіны, а на Пятра і сваты—упэўнена сказаў Сёмка.

— Не, гэтага то мо' яшчэ і ня будзе... толькі...—ня згоджваўся Пятрусь.

— Я табе кажу,—перабіў на паўслове Сёмка:—ты мо' нічога ня ведаеш, а мне надоячы Янка Грыб перадаваў, што Васіль сам яму хваліўся пра гэта.

— Мала што Грыб будзе брахаць; гэта-ж усё наперакор, мз колькі намерана....

— Ды што ты, сапраўды...

— Ну, можа быць,—сумеўшыся дапусьціў Пятрусь:—толькі мне заўчора яшчэ Зося казалася, што ў іх хаце нічога такога ня чуваць.

— Хлусіць, хлусіць,—нячакана ўкінула і Стэпа:—і я чула, што няйначай, як у аўторак адбудуцца сваты.

— А паганскі, гэты Бераг, хлопец; такі хуліган, такі абармот; ды ці-ж хто ў Сілох ня ведае іх котлішча!?

Але, але; знатны, падумаеш, дзедзіч... весь час ні з кім, апроч як са стараставым ды з вураднікавым сынамі. Ды, прахвост, удае кожнага. Думаеце Юстын Корч не праз яго ласку ў Сібір угадзіў?.. Ого-а!

— Гэта яшчэ ў сёмым годзе?—справіўся Рыгор.

— Але... Вось такому злыдню... Дурная Зося!

— Ну, што-ж парадзіш,—сьціснуў плячыма Рыгор:—на тое, мабыць, ідзеца.

— Няўжо-такі бацькі згодзяцца за такую неўдаль выдаць яе?—закінуў пытаньне ні то аднаму сабе, ні то на разгадку ўсім, Пятрусь.

— О, чаму не; дзяўчына яшчэ зусім маладая і нявопытная, бацькі, пагнуць у той бак, куды толькі ім захочацца: пачне спрачацца—то найдуць раду... Пакуль—бацькава воля...

— Ды апроч гэтай бацькавай волі, яшчэ і слаўнасьць гэта іх, вядомасьць гэта старасьвецкая, многаму перашкаджае. Ого, што знача Бераг! Гэта ня нам, голікам ды дэмократам, раўня,—пасьмяяўся Пятрусь.

— Праўда, сыноч, праўда,—вось гэта рацыя!—махаючы галавою падмацавала Пятрусёвы словы Стэпа.

У гэты момант з вуліцы данёсься прарэзьлівы крык; хлопцы раптам кінуліся ў вокны і выглянулі на вуліцу: ля суседняе хаты Сідара Кажуха стаяла грамада людзей, вакол якіх, як шалёныя, бегалі дзесяткі дзяцей.

— Давай яму, давай!

— Адчынеце вокны!—парадзіла Стэпа.

Сёмка адчыніў акно і падазваў хлапчука. Той шустра і рухава падбег к вакну і тоненькім, рэзвым галаском прапяў:

— А то Юзя з Гапай б'юцца!..

— А за што яны?

— Талэся Юзіна з Юзікам Гапіным пабіліся-а,—разьвёў шапялявы хлапчук.

Усе разрагаталіся.

— Ну, і дурніцы-ж, ізноў сварацца,—праказаў Сёмка і першы вылез з акна. За ім адхіліліся і Пятрусь з Рыгорам.

— Хіба трэ' ўжо адпраўляцца да хаты,—зірнуўшы на гадзіннік, праказаў Пятрусь:—ужо пятая гадзі-і-іна-а!—завёў ён і ўсхапіўся з мейсца.

— Няўжо? і можа?—зьдзівіўся Сёмка.

— Во, пабач, калі ня верыш,—паднёс к яго вачам Пятрусь чорны сталёвы гадзіннік, падвешаны на тоўстым жоўтым, ні то мясанджовым, ні то новага золата, ланцужку.

Сёмка паглядзеў на цыфэрблят і пажартаваў:

— Ты то ня хлусіш, а гадзіннік, нябось, крыху кламіць?

— А можа наадварот? не дапускаеш?

— Чаму не, колькі хоць!

— Не, па праўдзе кажу,—перайшоў на сур'ёз Пятрусь:—учора адвячоркам зьвяраўся на почце: кропля ў кроплю з паштовым.

— Эй, а паштовы то думаеш сапраўдны? і там ня вельмі сочаць за гэтым,—праказала сваю думку Стэпа.

— Не, цётка, вы так не кажэце: там гадзіньнік заўсёды верны,—разуважыў Пятрусь.

— Да будзе ўжо шалабоніць—хадзем; а то і гадзіньнік таго ня варт, каб аб ём столькі гаварыць,—пазваў Сёмка таварыша.

— Гэта праўдзівей усякіх гадзіньнікаў, што ад самага раньня прасядзелі тут. Бацькі, напэўна чакаюць мяне.

— Ды і мне маці здорава шпэлаху ўсыпле. Мне яшчэ зранку трэба было парадзіцца з ёю наконт адной тэрміновай справы, а я і нібыта той... Хадзем такі, хадзем,—зарухаўся Пятрусь.

Сказаўшы гэта, ён хутка схапіў шапку, нехайна ўзьдзеў яе на голаў і, тузнуўшы Сёмку за рукаў, павярнуў к парогу.

— Ты толькі, Грышка, вечарам ня баўся дома; прачынайся раней і прыходзь да Ліня,—праказаў Сёмка на хаду.—Ага, бок!—ён спыніўся:—ты мо' ўжо забыўся дзе жыве Лінь?

— А такі і гатоў заблудзіць—сьмяючыся адказаў Рыгор.

— Ды на Ляшы, у тым-жа рове; там, брат, цяпер зрабілася такая зборня, што хоць куды! Траха ня з усіх вуліц сходзяцца дзяўчаты, прыходзіць часта і яўрэйская моладзь. Калі туды ня трапіш—лаўнюсенька хата: пяюць, крычаць, жартуюць, а Лініха—ні слова: глядзіць ды толькі цешыцца.

— Бачыш ты?

— Сапраўды, вось прыходзь—праканаешся... Ды і Зося сёньні, бадай, там будзе,—з таемным сьмяшком дабавіў Сёмка.

Рыгор дагэтуль спакойны, задаволена расьсьмяяўся і каўтнуў сьліну. Стэпа-ж увесь час не пакідала ўсьміхацца: вясёлая ўсьмешка быццам ўрасла ў яе твар, каб ня стухнуць цэлы дзень.

— А вы там скоро будзеце?—запытаў Рыгор.

— Вось хай толькі крыху сьцягнее,—у адзін голас адказалі Пятрусь і Сёмка і пераступілі парог.

— Бывайце здаровы, цётка, дзякуем за пачостку; жадаем на Рыгоравым вясельлі паўторна сыйсьціся,—ужо ў сенях пажадаў Сёмка.

— І вам шчыра дзякую, мае дзетачкі, што вы ўсё-ткі не забываеце нас... Прыходзьце, даражэнькія мае, часьцей: вы толькі і засталіся нашымі сябрамі-дабрадзеямі,—паслала ў дагон ім Стэпа.

Але апошніх слоў яе хлопцы ня пачулі: шчыльна зачыненыя дзьверы затрымалі іх у сенях.

— Такі я лягу крыху задрамлю,—пазьяваючы, праказаў Рыгор, увайшоўшы ў хату.

— А як-жа-ж, а як-жа-ж!—падтрымала яго Стэпа:—вось разьдзявайся і лажыся.

Рыгор моўчкі зьдзеў гарнітур і далікатна павесіў яго на сьцяне, на драўляным круку, які калісь яшчэ, колькі яму помніцца, ён сам абстругаў з дубовага дручка і сам забіў у сьцяну; затым ён ззуў чаравікі, падкінуў іх пад пол і прысеў на гатовай пасьцелі. Прысеў, а лажыцца штосьці не цягнула: у яго думках панясьліся ўспаміны. Сьледам перад яго вачыма, раптам, вырас вобраз Зосі. Стройная і поўная жыцьця, яна стаяла знаёмаю красуняю. «Няўжо за гэты час яна зусім не зьмянілася?» запытаўся Рыгор. «Такая самая, вясёлая і гаваркая, прыгожая і вертлявая,—якою я яе пакінуў?.. Не, яна цяпер другая!.. А вось-жа гавораць, што ня сёньня-заўтра к ёй будзе сватацца Васіль. Цікава, як аднясецца Зося к гэтаму!»

«І далей цікава таксама: Няўжо такі Берагу гэта ўдасца? Няўжо Зося і прырэчыць ня будзе? Ды, сапраўды, што я значу ў вачох Прыдатных? Галяк, дэмократ і толькі. А бяз бацькоў Зося ня сумее і кроку ступіць».

— Што з табою, сыноч, чаму ты не лажыся адпачываць? Мо', баліць што?—перабіла Рыгоравы думкі маці.

— Ды не, нічога, зараз лягу,—супакоіў Рыгор матку і тут-жа лёг.

Стэпа ціха падыйшла к полу, далікатна і з асьцярогаю апрагнула сына чыстым, толькі што сатканым дываном і адышла к сталу.

— Вы толькі, матка, на змроку абудзіце мяне,—папрасіў ён, не расплюшчваючы вачэй.

— Ой, чаму-ж, чаму... Сьпі, сыночку, адпачынь з дарогі...

Рыгор як заплюшчыў вочы, так і заснуў, непаварухнуўшыся нават. Стэпа доўга стаяла каля яго і замілавана глядзела ў сынаў здаровы, малады, жыцьцёрачны твар.

III

ОХ, ДЫ ПЯТРУСЬ, ох, ды Сёмка! Хто іх, гэтых двух хлопцаў, ня ведаў у мястэчку? Мала хто не хваліў іх бацьком ды не завідаваў ім! Ё было за вошта! Высокі, стройны, з кудравымі русымі валасамі, сінявокі, белатвары, з адкрытым характарам, спакойны і цьвёрды сын бедных сялян—вось быў Сёмка. Чарнявы, з мерным носам, валасы зачэсаны на прадзел.

злёпку сутулы, але ростам сваім—кропля ў кроплю ў Сёмку—гэта Пятрусь, сын такіх-жа, як і Сёмкавы бацькі, небагатых мяшчан. Як быццам-бы само жыццё зьвязала іх—яны былі неразлучнымі ў дваіх. Прыходзілі на зборню, наймаліся ў заробкі—«запісваліся» ў дэмократы, хадзілі на няможныя сходы і сьпявалі рэволюцыйныя песьні, хавалі лісткі і кніжачкі—усё ў дваіх, усё разам, неразлучна. Падружыліся і палюбілі Рыгора таксама аднакава, як адзін, так і другі.

Сёмка, Пятрусь і Рыгор! На што, здаецца, ім было раставацца, калі Рыгор выяжджаў? Мусілі—вялела жыццё. За тое толькі ён прыехаў, вярнуўся, як ім нудна была хвіліна ў разлуцы...

Так таварышкуюць толькі тыя, хто зьвязаны аднымі думкамі і аднымі інтарэсамі.

Калі Пятрусь і Сёмка выйшлі з Рыгоравага двара і паглядзелі ўсыяж вуліцы, разьвярнулася цікавая карціна: уся вуліца, ад Загор'я да рынку так і кішэла людзьмі—жанкі, мужчыны, дзеці—як рой пчол гудзелі вясёлай гутаркай. Цераз дзьве-тры хаты прызда памостам была ўсаджана сілцоўцамі, на сёньні церазчур ужо гаманлівымі, асабліва рэзвістымі і жартаўлівымі. Лёталі, як мухі, вясёлыя дзеткі, кожнае з пшчолкаю ў зубах, з ралачкаю бярэзіны ў руцэ, з кускам булкі, ці блінца ў другой. Пекная, ціхая, хоць ад гэтага крыху душнаватая пагода, прыдавала ўсяму прыгожы, жыццёрачны воблік.

Прайшоўшы кусок вуліцы ў дваіх, ля трэцяй ад Рыгоравай хаты Сёмка з Пятрусём разыйшліся: адзін павярнуў у свой двор, а другі пайшоў удоўж вуліцы. Ёсці выпала Пятрусю.

Пры адной з запоўненых людзьмі прыздаў, яго запыніла памежніца Марцэля Юркава і жартам запытала:

— Адкуль цябе нясе, Пятрусь?

Пятрусь ахвотна адказаў, што ён быў у Стэпінага Рыгора, які толькі што сёньня прыехаў з Рыгі ў госьці.

Усе здзівіліся, бо гэта было навіной у вуліцы, і бабы паслалі Пятрусю плойму запытаньняў: а што Рыгор расказваў, а ці палепшаў, ці здаровы, ці прывёз з сабою грошы і інш. і інш. Пятрусь сьпяшыў, ды не хацеў аб усім казаць і, каб адкасьніцца ад жанчын, жартоўна адказаў:

— Вось я іціму назад і ўсё раскажу.

Жанчыны пагразілі яму пальцамі, але ў адказ атрымалі яго мяккую ўсьмешку і заняліся сваімі гутаркамі.

Пятрусь дайшоў да хаты Прыдатных, перад якою раптоўна спыніўся і кінуў узрокам у акно. На покуці, за сталом, падпёршы бараду рукою, а голаў павярнуўшы ў акно, сядзела Зосіна маці і з некім пільна размаўляла.

— Дзеньдобры, цётка!—гукнуў ёй Пятрусь.

Марта раптоўна павярнула голаў у той бок, адкуль да-нёсься к ёй гук і, угледзіўшы Пятруся, прыветна, з шырокаю, гасьціннаю ўхмылкаю на твары, поўным і румяным, адказала:

— Дзеньдобры, Пятрусь, дзеньдобры, сыноч! Зайдзі на ча-сінку пагуляць!..

— Ой, цётка, калі я дамоў сьпяшу; ня быў яшчэ ад ранку.

— Ай, што там дома—мацеры ня бачыў, ці што...

— Справы ёсьць...

— Ды пакінь ты: хай справы на будні застаюцца.

— А хто ў вас ёсьць?—здаўся Пятрусь.

— Хто?—нікога! Вось я—ды Зося.

— А з кім такую бяседу жывую разьвялі?

— Ха-ха-ха!—няўжо ты пачуў?

— Вось калі! Дык яшчэ ля Сёмкі чуваць.

— Ну, ну, зайдзі, зайдзі,—годзі жартаваць.

— Калі так, то заскочу. Хоць і сьпяшыў да хаты, але, калі цётка Мікалаіха просіць—трэба ўважыць; дамашнія хай пра-бачаюць мне—на тое-ж нядзеля,—пажартаваў ён.

— Вядома, я-ж і кажу,—падмацавала Марта.

Пакуль яны гутарылі, Зося і не паказалася ў акне. За тое, калі толькі Пятрусь пераступіў парог хаты, як яна кацёлкаю са-скочыла з лавы прыбегла к мыцельніку на сустрэчу яму і заві-ляла лісіцаю.

— Ну, мой госьціку родны, ну, кумочак, што добрага ска-жаш?—лепятала жартоўна Зося, закінуўшы на Пятрусёва плячо руку.

Яна была адзета ў белае, з маленькімі пралесачкамі, лёгкае плацьце, сьцягнутае ў паясыніцы шырокаю машастоваю стужкаю; два канцы стужкі зьвісалі між хвальбон да самага краю падолу. На грудзях, паўз шыю, вымулёўваўся шырокі горс, выстаў-ляючы к сонцу маладое, здаровае поўнае жыцьцёвай сілы, цела. На ядвабнай жыжцы чырвонае мулі, вісела маніста караль, а ў самым тоўстым радку іх выдзяляўся сярэбраны, з сіняю жуко-вінкай, мэдалік. Рукі яе былі аголены чужь не за локці і кра-саваліся смуглаю загараю. А на твары, так і трапятала, так і

бегала заварожлівая ўхмылка; Пятрусь ня мог адарвацца, дый годзі, уталопіўшыся ў красуню.

— Адкуль-жа, льшар, кльпаеш?

— А на што ведаць?

— Не, па-праўдзе, скажы, Пятрусю,—ужо сур'ёзнай па-прасіла Зося.

— Ад Сымонавай Аўдоўці,—пасьмяяўся Пятрусь.

— Ой, глядзі, скажу Гэлі, то будзе перцу.

— Не баюся!

— Ды ты ўсё хлусіш?

— А ты вельмі хочаш знаць?

— Вельмі.

— Ну, дык скажу: быў У Рыгора, у Стэпінавага Рыгора,—з прыціскам на слове «Рыгор», адказаў Пятрусь і пачаў сачыць за Зосіным тварам. Ён заўважыў, як Зося, пачуўшы гэта, раптоўна змянілася: украдкай зірнуўшы на ўсю пору сьмяхлівую мацэру, яна ўздрыганула ад радасьці і ні то з цікавасьцю, ні то міжвольна вымавіла:

— Прыехаў?!
— Прыехаў.

— Рыгор прыехаў, ты кажаш?—у сваю чаргу запытала Марта.

— А, мусіць, Рыгор!—спакойна адпавеў Пятрусь.

— У госьці, ці назусім?

— Жаніцца: думае к вам у сваты прыйсьці,—пажартаваў Пятрусь.

— А, няхай ты залядзейся, няхай, як у цябе ніколі нічога не дапытацца,—таўхнуўшы яго ў плечы кулаком,—пракрычала Марта і за нечым выбегла ў сенцы.

Ды і Зосі Пятрусёў жарт прыйшоўся не панутру: яна ні то засаромілася мацэры, ні то ўспомніла апошняе наведваньне Васіля, і кінуўшы галавою, адхілілася к вакну.

Пятрусь пацяў плячыма: сказаныя словы яго нічуткі ня смуцілі, і ён ні каліва ня каяўся, што іх сказаў.

Карыстаючы на хвілю запанаваўшаю ў хаце сьцішшу, ён некалькі раз прайшоўся па хаце і прасьвістаў матыў «Варшавянкі».

— А, ты ўжо сьвістаць, чарцяка!—адчыняючы дзьверы ўшчунула яго Марта, махаючы закасанымі па локаць рукамі.

— А што-ж мне рабіць? Адна ўцякла ў сенцы, другая адварнулася к вакну, а мне хіба моўчкі сядзець? Харошы госьць, нечага сказаць.

— Уй, уй, каб ты лопнуў, каб ты!—раптам адхіліўшыся ад вакна і стукнуўшы далоняю па сьпіне Пятруса, праляпятала Зося.

Пятрусь ёмка абхапіў яе рукамі, прыціснуў на квадранец к сабе, потым вырваўся і адбег к печы.

— А мо' ня праўда, га?

— Не шалеце, не шалеце...

— Ну, дык будзе... А ці пойдзеш сёньня гуляць, Зося?

Зося крыху памаўчала, потым адказала:

— Ня ведаю, вось Волькі Ярмалаішкі чакаю.

— А з ёю к Ліню пойдзеце?

Зося паглядзела на мацэру.

— Хто яго ведае. Як мама дазволіць. Далекавата, але парадзімся з Волькаю.

— Ой, чаму: і маці пусьціць, і Волька захоча. Прыходзьце; прыдзем туды і мы: я, Сёмка і Рыгор; Гэля таксама казалася, што прыдзе.

— Вы пусьціце яе к Ліню, цётка?—запытгаў ён Марту.

— Чаму не, галота хоць у балота,—адказала тая з гіроніяй.

— Вось бачыш, прыходзьце, няпрыменна...

— Траха што пры... Нехта, здаецца, дзэвярыма бразнуў?

— А, а, на іх дохлае, на іх, гэта ўжо сьвіньні. І чорт іх ведае, што з гэтымі дзэвярыма стала: няўшчыняюцца ды годзі. Эх, эх, вот калі гаспадар! Не ўпрасіць яго паправіць клямку,—сярдзіта крыгачы, кінулася Марта ў сенцы.

— Ну, і я пайду... Прыходзь Зося...

Пятрусь яшчэ нешта сказаў, але крык Марты заглушыў яго, і Зося не рашчула. Падшоўшы к акну, яна ўгледзела, як ён хутка падрабязіў за гору.

IV

А ПРАЗ ПЯЦЬ ХВІЛІН, ня болей пасья ўходу Пятруса, да дому вярнуўся Мікола. Сёньня ён не пасьпеў паабедаць, як кудысь вышаў і цэлы дзень не паказваўся. Марта, седзячы з Зосяю ў хаце, не адзін раз перабівала гутарку ўспамінам пра мужа: «Ай, ай». Ну, і дзе-ж ён дзеўся сёньні, гэты наш бацька?»

Зося цікавілася гэтым ня так востра, як маці; і на запытаньне адказвала гультайным кіўком галавы.

І толькі Мікола пераступіў парог, Марта, як бачыш, павесялела; заварушылася, забегала, ня спускаючы з яго свайго ласкава-апытальнага ўзроку, якога ён ня змог спакойна перанесьці і змушан быў чуць прыкметна ўхмыльнуцца нейкаю патайнаю, хоць і мяккаю ўхмылкаю. Марта адказала на гэта расказістым рогатам:

— Дзеж-ты быў цэлы дзень?—запытала яна мужа.

— А табе цікава ведаць?

— Вядома, што цікава!

— Калі цякава, то вось-жа не скажу.

Зося нібы ня чула гэтых перагавораў: яна спакойліва, ціш-ком сядзела на лаве, абапёршыся локцем на стол і моцна над нечым думала. Пасьля раптам, быццам хто яе настроіў, усхапілася з мейсца, сарвала з вешалкі хустку, ускінула яе на плечы і выбегла ў дзьверы. Гэта ўсё яна зрабіла так хутка, што нават бацькі ня ўспелі агледзіцца, як яе ня стала ў хаце.

— Зоська, пачакай! Вячэра-аць будзем,—пазваў Мікола,

— Я скоро вярнуся!—ужо з двара адгукнулася Зося.

— А я і ня скмеціў, калі яна вышмыгнула,—набіваючы пальцамі люльку, а вочы ўшчэрыўшы ў капшук з тутунём, ні то жонцы, ні то самому сабе, праказаў Мікола.

Па яго міне, па голасу і па Міколавай няўстойлівасьці на цагах, Марта зразу дагадалася, што яе муж ня без праху, што ён ня абмінуў сёньні чортавага велья. Як кабета дужа скнарная, хцівая-ж бяз меры і на дзіва скупая, яна раптам так і ўскіпела ад злосьці: ды чаму ён так не шануе грошы?.. Хоць такія выпадкі ў іх хаце трапляліся гады ў рады, толькі сьвятамі, ды ў гадзіны бясед, але патом гэта ня зьмірыла жаднае кабеты, у якой цалкам засталася паганая натура Зэкавага котлішча, і кожны раз яна ўпікала Міколу. Праўда, Мікола зусім мала патураў на яе выгавары і часта сьмяяўся з таго, што яго, прыкладна пуцёвага чалавека, ды жонка на пуць наставіць хоча. На ўкоры Марты ён адказваў жартамі і ўрэшце заўсёды канчалася мірам. Дзякуючы гэтаму, асобнай прызьні і сваркі ў іх хаце ніколі ня было.

І сёньня, калі яшчэ Мікола толькі ўзяў першую чарку ў рукі зусім няжданна стрэўшыся з Васілём Берагам, то ўжо ведаў, што яму адказаць жонцы.

Міколаў сьмех быў іх зьмірьцелем, і Марта перш хацела ўшчаць гутарку, а потым пам'якчэла і выгнала з галавы злую думку. Нядзеляю, верыла яна, грэшна злаваць ня толькі на свайго роднага ці блізкага, а нават і на чужых людзей, і ў яе грудзях раптам абудзілася новае пачуцьцё к Міколе: ёй захачэлася падыйсьці к яму, абняць яго, пацалаваць і папрасіць прашчэньня. Перш ужо Марта намерылася гэта зрабіць, потым разам нібы сумелася і ніяк не магла адважыцца. Ёй стала няёмка: яна апусьціла голаў і задумалася. Але хутка яе выручыў сам Мікола: набіўшы люльку і прыпаліўшы вугальком з ямкі, ён падступіў к Марце, палажыў ёй на плечы руку і задавалёна ды весела праказаў:

— Хочаш, я цябе пацалую?

— Уй, уй, адкасьніся!

— Маўчы, прашу я!—і Мікола ёмка цмокнуў жонку ў выпуклы лоб.

— А ты ведаеш, Мартуля, з-за якой прычыны я сёньні крыху пахмяліўся? Ведаеш? Адгадай, калі ня ведаеш! Га?

Марта сьпярша маўчала і моўчкі адступіла крокаў два ад мужа, потым разам ухмыльнулася, падняла голаў і запытала:

— А па якой?

— Ды гэта, ведаеш, Васіль Бераг сустрэў мяне на рынку, скоро я выйшаў з дому, ды кажа: «хадзем, хіба, цесьцю, ды пасьнедаем крыху». Я перш адказваўся, але ён так прыстаў, што нельга было адгаварыцца і я мусіў зайсьці з ім к Піню. Зайшлі гэта мы, вось Васіль, нічога ня кажучы, паўбутэлькі на стол, а далей закускі. Перш па чарцы, потым па другой. Загаварыліся... Адкуль не вазьміся—прыйшоў Хлёр ды яшчэ паўпляшкі—і цэлая бяседа. Вось за гарэлкаю Хлёр і зварачаецца ка мне з гэтым пытаньнем.

— Я, кажа, браце-Міколе, маю к табе важны інтэрас!

— Выкладайце, кажу, яго на далонь.

— А вось, кажа, ці ня пара стаць нам сватамі? Я думаю гэтага—паказваючы пальцам на Васіля,—кажа, хлопца жаніць на тваёй дачцы; думаю і сур'ёзна думаю. Я яшчэ так тыдзень у суботу мерыўся прыйсьці к табе ў сваты, але адлажыў на некі час... Ну як думаеш? Што скажаш?

— Чаму не,—адказваю я, няхай бог спрыяе.

Як толькі сказаў я так, дык мой Васіль і сам ня свой ад радасьці: абвісае гэта на шыю, заве бацькам і толькі; а Хлёр,

таксама цалуецца бясьсьціханьня... Вось падумай, Марта, як-жа пры такіх умовах ня выпіць? Будзь-бы з табою такі выпадак, як-бы ты зрабіла?

Марта крыху памаўчала, весела гледзячы Міколу ў вочы, а потым мякка праказала:

— Так-то так... Але... а нам такі і ўпраўду трэба падумаць... Бадай Зосю і пара ўжо замуж аддаваць....

— Ого-о! Чаму не,—адабрыў Мікола.

— Вось бачыш... А калі аддаваць, то трэба ведаць і за каго... Надоячы мне Арына Самусёва казалася, як сакрэт, што Берагі няйначай думаюць посьлязаўтра прыйсьці к нам у сваты. Ліха іх ведае, мо' і ўпраўду ўсё...

— А наша Зоська, відаць, ня дужа гоніцца за Васілём. Вунь, ведаеш, Стэпін Рыгор у яе на вуме. Вось і нядаўна забягаў к нам Пятрусь Прахораў і нешта балхвіў, што быццам-бы хоча і Стэпа пытацца нас, ці мы ня згодзімся аддаць Зосю за яе Рыгора. Папраўдзе сказаць, Рыгор сам сабою хлопец ня брыдкі, толькі...

Марта разьвяла рукамі.

— Э, не, нё, галубка, ты з гэтым маўчы-ч-ч! Што Рыгор, які там Рыгор,—сур'ёзна адказаў Мікола:—Ці-ж нам рацыя згадзіцца сваю Зосю за яго аддаваць? Гэта-ж значыць—бясьчэсьціць сябе і весь наш род!!! Эт, дзіўная якая! Каб мы, Прыдатныя сталі сваякамі нейкай там Стэпы?—ніколі, ніколі! Я, дзякаваць богу, яшчэ з вума ня сышоў і ведаю, і бачу, куды і як пахіліць свае справы. З вума ня выжыў... Вось хіба—Рыгор! Дурніца, і ўляпала чорт ведама што... Дроў ніколі не насіла з лесу на плячах, дык папрабаваць хоча. Не, не, гэтага ня будзе, хай сабе ня думае. І ты, глядзі, не патурай ёй...

— Не, не, я згодна з табою,—падтрымала Марта.

Ці згодна яна была з ім, ці не—дагадацца было вельмі трудна, калі-б судзіць па яе твару; скарэй можна было паве-рыць, што яна толькі суцяшае, калі кажа, што згодна, а суцяшае таму, што Мікола зразу на сур'ёз паставіў справу.

Мікола важна праходзіў па хаце то ўзад, то ўперад і кожнае слова выгаварваў так цьвёрда, з такім націскам, што і сумненьня не магло закрасьціся, каб ён згадзіўся пераіначыць свае думкі, або каго-небудзь паслухаць, ці ўважыць староньняй просьбе.

Марта ня раз чула ад Зосі, што яна не ўважае Васіля ні-званьня і нават слухаць ня хоча аб ім, калі толькі не напамні. Колькі раз было, што Марта старалася разуверыць дачку, але нічога не памагала; ёй думалася (бач, толькі гэтым суцяшала сама сябе Марта), што дачка капырсьніцца толькі датуль, покуль справа не пастаўлена на сур'ез, што далей можна будзе яе ўга-маніць, але ўсё-ткі Рыгора лічыла вялікаю стрэмкаю. Паду-маўшы крыху, яна абярнулася да Міколы:

— Ну, а што ты з ёю парадзіш, калі яна ўпнецца і не за-хоча ісьці за Васіля ды і годзі?

— Я? Я?!. што зраблю я?—злосна вырачыўся Мікола:— Што я зраблю з ёю?.. Ты ўжо, галубка, мяне не навучыш таму я сам добра знаю, што з ёю зрабіць, знаю... А пакуль тое зраблю, то найперш, як ты, так і яна, не забывайце таго, што я ёсьць гас-падар у хаце, твой гаспадар і яе бацька; глаўнае—яе бацька... А з гэтага ясна, што толькі я павінен кіраваць усім... Ці-ж то можна, каб мяне ды не паслухала маё дзіцё? Каб мае, яе бацькі, волі ды я ня мог праявіць над сваім дзіцём? Што-б то тады было-б! Хоць бяры ды ідзі тапіцца... О, не! Я ўжо даўно ра-шыў, што покуль буду жыў—буду цьвёрда стаяць на сваём...

К канцу гутаркі Мікола так падняў голас, што выходзіла не гаворка, а крык: быццам-бы ён ня з жонкаю радзіўся аб сваёй дачцы, а сварыўся з шальмоўскім гандляром, які ашукаў яго на цэлую сотню рублёў. За гэта казала і тая сур'эзнасьць, якою агарнуўся яго твар: падняліся к верху бровы, зморшчыўся лоб, запыхалі агнём вочы, заскіжталі зубы, а за ўсім—стук ку-лака праводзіў усё гэта.

Круты нораў Прыдатных Марце за дваццаць два гады яе замужства за Міколам быў добра ведам; ніводная маршчынка на лбу, ніводная ўхмылка ў куткох мужавых губ ня былі ёй незра-зумелымі. Вось і на гэты раз Марта змаўчала—хоць не ад таго, каб збаялася гаспадара, ці засердавала на яго, а з-за таго, што ёй стала цёмна і глуха блізкае наступнае сям'і. Дагэтуль усё йшло, як па масьле, як і трэба было, а тут разам, ні адтуль, ні адсюль, пачаў у яе думках завязвацца цесны і блытаны ву-зел і яе, хітрую і пранозаватаю кабету, казлытаць-мучыць ней-кім трывожным сумненьнем і нагальным запытаньнем: «Усё-ўсё праз Зосю! І так неўспадзеўкі! Сваё дзіця і столькі клопату! Зося-ж ня хоча, а ён настане, што-ж тады будзе?»

Марта, як маці, глыбей і мацней за Міколу любіла дачку,

яскравей і чутней адзнавала даччыны радасьці і мукі, а ад гэ- тага больш і гарачэй жадала ёй шчасьця; затым яна з большай асьцярогаю глядзела на ўсякія пляны, якія дужа лёгка, але з малою асьцярогаю, будаваліся яе рызыкаўным і хванабэры- стым Міколам. «Добра то добра аддаць Зосю за Васіля: і багацьце, і знатнасьць, і ўсё-усё; толькі-ж трэба ведаць, што яна яго... не шануе... Ну, а гэтага, Рыгора, бач, хоць і любіць— толькі,—мука адна будзе, а ня жыцьцё... У нас яна прывыкла к мяккаму хлебу, а там»,—думала Марта, і перш ёй не хацелася пра гэта гаварыць, а потым ня стрымалася і праказала мужу:

— А ведаеш што, Мікола?

— Ну?

— Я ўсё такі думаю адно: нам трэба ўгаварыць Зосю, трэба перш уверыць яе, а тады ўжо крутыя меры прыняць... Вось калі толькі яна захоча, дык чаму-ж ня выдаць за Васіля! Як я буду рада гэтаму!.. Трэба няйначай папрабаваць угаварыць,—ня-праўда—здасца... Ну, а калі ўжо ўпнецца—тады можна будзе і на іншыя рады пайсьці...

— Э, пакінь! Нашла каго ўгаварваць! Гэта-ж яшчэ дзіця... Як-то не захоча? Чаму не захоча? А калі я, бацька, захачу? Павінна і яна захацець!—ня ўнімаўся і не адходзіў ад свайго Мікола.

— Эх, і дзіўны ты, дзіўны мужчына! Непамяркоўны ты ча- лавек, як я бачу!—расьцяжна, матаючы галавою і разводзячы рукамі, прамовіла Марта; зварушылася з мейсца і прайшла к мыцельніку.

Мікола нічога не адказаў: ён над нечым нібы прызадумаўся і, абапёршыся на стол, апусьціў голаў і маўчаў.

Марта выбегла пазваць Зосю. Зася стаяла ў гуртку дзяў- чат ля Сёмкінай хаты. Пачуўшы мацерын окліч, яна хутка ад- лучылася ад сваіх таварышак і пабегла да хаты.

— Такі не дачакаліся, пакуль сама прыду,—заўважыла яна на бягу, параўняўшыся з мацераю.

— А вядома, што не!—суха адказала Марта,—вось павячэ- раем, тады хоць на цэлую ноч; ніхто табе і слова ня скажа за гэта; а павячэраць то трэба разам.

— Няўжо-ж! Яшчэ бок! А вы мо'-б хацелі, каб я і нядзе- лай трымалася за ваш хвартух,—задзёрыста адказала Зося.

— Ну, годзі вышчарацца! Кінь людзей сарамаціць!—спы- ніла яе Марта і прычыніла да ды заткнула за сабою вешніцы.

Зося ўбегла ў хату і зразу заўважыла, што бацька сярдзіта настроен. Ён ня даў ёй нават сесьці за стол, як суха загаманіў:

— А ведаеш што, Зося?

— Ну?

— А вось што; выслухай толькі: к нам думае днямі прыйсьці ў сваты Васіль Бераг.

На яго твары паказалася чуць прыкметная ўхмылка. Зося-ж маўчала.

— Як ты думаеш? выйдзе з гэтага толк, ці не?

Зося далей маўчала: яна гэта запытаньне пачула ад бацькі першы раз за ўсё сваё жыцьцё, і яго навіна, і голас, якім бацька яго вымавіў, і ўсё тое, што таілася ў слове «замуж», моцна ашаламаніла Зосю. Яна зразу не магла нічога адказаць бацьку, нават ня ведала, ці адказаць яму на гэта.. «Замуж! Васіль!» гэтыя два нечаканыя, няпрошаныя, неспадзяваныя словы, так ускалыхнулі ўсю яе істоту, узбаламуцілі думкі, што цяжка было аглуздацца. Тут сьвята, Рыгор, спатканьне з ім, — а побач Васіль, замуж, будні! Дайце літасьці! Хоць яна бокам і чула да таго-сяго, што Васіль думае к ёй прыслаць сватоў; хоць і маці ёй раз напамінала аб гэтым, але Зося нічому не патурала, усё прапускала скрозь пальцы, лічыла нясур'ёзным, далёкім, тым—што калі і павінна быць,—то ня так скора, ня ўрочана... А тут—на табе—як гром з яснага неба! Звалі вячэраць і яна барджэй прыбегла, бо трэба адбыць гэтую павіннасьць і пайсьці на вуліцу да Гэлі, а з тэю да Ліня, дзе будуць хлопцы і дзяўчаты, куды прыдзе і Рыгор. А тут яе спатыкаюць такімі прапановамі: Васіль! Замуж! Яна сёньні цэлы дзень занята Рыгорам, якога так прагла прыгчакаць, ня бачыўшы так доўга, а ёй... Які ён стаў? Што ён думае аб ёй? Ці ня ўсумніцца яна пры першым спатканьні з ім пасля доўгае разлукі? Усё гэта запаўняла яе думкі, усім гэтым Зося толькі і жыла... Чамуж к ёй набіваюцца з Васілём? Што для яе Васіль? У сьвята ды думаць аб буднях, улетку аб зіме—ласьне гэта можна; ласьне не баліць сэрца? Зося гэтага сабе не дазволіць! І яна маўчала...

А Мікола задуменна то пазіраў на дачку, то адварочваўся на хату, то ізноў кідаў вачыма на Зосю. Яму рабілася млосна і ён злаваўся чаго яна маўчыць ды сумуе? Няўжо такі і па праўдзе думае пайсьці наперакор сваім бацьком? Не, гэтага не павінна быць, ёй Мікола ні за што ня ўступіць! Дачка павінна слухаць бацькі, павінна споўніць бацькаву волю.

«Не, ні за што не папушчуся, на сваём пастаўлю!» рашыў Мікола і тут-жа ўзьняўся з мейсца, павярнуўся да Зосі і вось-вось намерыўся штосьці сказаць, як раптам бразнулі дзьверы і вясёлы лепет Тэклі, убегшай у хату, спыніў яго і заставіў змаўчаць. За дзяўчынаю ўвайшла і Марта. Мікола абярнуў узрок да жонкі і таксама памкнуўся штосьці сказаць, але і тут асекся. Толькі матнуў галавою і сеў ізноў пры сталае.

Марта нічога не западозрыла і ў сваю чаргу маўчала. Толькі адна Тэкля ня ўнімалася.

— Тата, га, тата, а заўтра хто павядзе каня?—запыталася яна.

Гэта Міколу зьмягчыла настрой: ён абярнуўся к дачушцы і ахвотна адказаў:

— Заўтра папросім Юзіка, а ты пагуляеш дома.

Маленькая Тэкля весела ўхмыльнулася і барджэй палезла за стол, прысела на каленях і пачала чакаць вясэры, перадаючы ўзрокі то ў мыцяльнік на мацэру, то на нудную, заклапочаную сястру. Больш яна ўзіралася на Зосю: ёй рабілася незразумелым, чаму такі сёньні, нядзелай якраз, калі ўсе, каго яна ні бачыла на вуліцы і на рынку, такія вясёлыя, гаваркія, а Зося хмурная, жудлівая, маўчалівая? Хто яе пакрыўдзіў?

Тэклю так цікавіла гэта, што яна не магла змаўчаць, каб не праканацца. Падсунуўшыся блізка да Зосі, яна з асьцярогаю кранулася яе рукі і, цішжом прашаптала:

— Што з табою, Зоська?

Зося змаўчала, толькі ўкосным узрокам кінула на сястрыцу ды зноў зрабіла нудную міну. З гэтага Тэкля выявіла, што Зося пэўна і на яе сердзіцца, і задумалася: сваім дзіцячым розумам яна не магла дайсьці, за што-б на яе Зося так моцна злавала, што і гаварыць нават ня хоча? «Здаецца—прыпамінаала яна—я ёй сёньні нічога такога не зрабіла, нават слова брыдкага не сказала. Няўжо яна бяз прычыны? Дык чаму-ж бяз прычыны?»

Ёй стала горна і крыўдна; адсунуўшыся ад Зосі, Тэкля плаксіва праказала:

— Дык чаго-ж ты на мяне злуеш? Што я табе зрабіла?

— Не чапай мяне,—агрызнулася Зося.

— А яй-яй! Пані гэткая! і аказацца нельга!—і маленькімі кулачкамі Тэкля выцярла ў сніх вочках заблісьцеўшыя сьлёзы.

— Што ўжо там за задзёры?—умяшалася Марта, уладваючы вячэру.

— Паненка наша нешта ня ў ласцы сёньні,—укалола сястру Тэжля.

— Чаго-ж ёй не хапае?

— Ня ведаю... Капырсьніцца нешта!..—ваткнуў Мікола:— чаго ёй не стае, чаго не хапае—то яна і сама ня ведае. Вось толькі намякнуў ёй аб Берагох, дык гэтым так уразіў, што быццам язык адцяў.

— О, хванабэрыя вялікая!—у руку мужу падказала Марта.

— І дзе яна набралася яе? На што лепшае дык ня скватна, а на гэта—адразу... Эй, дачушка, мая! Рана ты пачула ў сабе моц, як я бачу!.. на нядобрае гэта верне-э...

Мікола перамяніў голас.

— Ты ўсё думаеш, Зоська, што мы табе ліха хочам, ці знарок на цябе бяду наклікаем, калі хочам паставіць на сваём? Эх, эх, дзіўная ты! Мы, твае бацькі, добра хочам табе; мы цябе ніколі на дурное не папхнём. Мы... мы заўсёды стараліся для цябе лепшага. Васіль будзе цэлая знаходка, як для цябе, так і для нас; гэта-ж цэлы скарб адкрыецца табе. Падумай толькі, нябога! Берагі! Жарты сказаць! У адным гэтым слове хаваецца столькі паважнасьці, столькі самавітасьці, што ўсім на завіду; хто ў мястэчку, а хто і ў ваколіцах. Падумаў ты, пасудзі ў сваёй галаве! Бе-ра-гі-ы!..

Мікола важна правёй пальцам па лбу і пацягнуўся ўсім целам, нібы гэтым хацеў прыдаць большую вагкасць сваім словам. Але Зося імі ня тронулася нізваньня, прапусьціла іх між вушэй. У бацькі свой рапчот, а ў яе свой—хто-ж можа ручыць за тое, чый вярнейшы? Бацьку—бацькаў, Зосі—Зосін. Ці-ж гэта разгадка? І Зося ведала аб гэтым—затым і аставалася пры сваіх думках.

— Вось пакуль суд ды справа—наце вячэрайце!—падаючы на стол міску падапрэтай капусты, ад якой востры смачны пах напоўніў зразу ўсю хату, прамовіла Марта.

На гэта ніхто нічога не адказаў, і Зося, ня ждучы, покуль бацька накроіць хлеба, дастала сама толькі што пачаты бохан, адламала акраец і ўсмак прынялася есьці.

Тэжля, глядзячы на яе, старалася не астацца. Усмак елі і Мікола з Мартай.

Пакуль канчалі першую страву, ніхто не прамовіў і слова, быццам усім так сьпешна трэба было есьці, што дорага была кожная хвіліна. Толькі тады, калі Марта прыняла са стала з усім парожняю міску і пашла з ёю ў мыцельнік за другою страваю, Мікола аблізаў лыжку, акуратненька палажыў яе на стол і, карыстаючыся вольным часам, праказаў да Зосі:

— Па праўдзе, дачушка, скажы нам: згодна ты прыняць сваты ад Васіля, ці не? Нам-жа хочацца заўчэсьне знаць. Скажы, Зоська?

Зосю гэта як нажом пырнула. «Значыць на сур'ез?» Яна так і пачырванела ад злосьці, так і затраслася:

— Ды адкасьнецеся вы ад мяне з гэтым Васілём! Ушало-палі ліха ведае што! Васіль, Васіль! Чхаць я хачу на яго і на яго сваты. Вам дорага яны, дык...

Зося хацела пусьціць лаянку, але стрымалася. Мікола да таго раззлаваўся, што ажно пабялеў і як у сударзе затрапятаў; ня мог нават уседзець на мейсцы і вылез з-за стала.

— Ці ты чуеш, Марта? Ці ты, маці, чакала? Ці я табе не казаў? Ласьне можна патураць ёй, га? Ласьне можна здавацца?—голасна, проста крыкам, падступваючы к жонцы ў мыцельнік, гукаў Мікола.

— Праўда, церасчур ужо зазналася... Ну, супакойцеся крыху... Ідзі садзіся, Мікола... Павячэраўшы...

Мікола павярнуў да да стала, але ня ўнімаўся з крыкам:

— Дык калі-ж ты так, дык і я так!—гразіўся ён Зосі, садзючыся за стол:—Знай-жа, галубка, што ты зробіш так, як я захачу, як я пастанаўлю, а не як ты...

Ён грукнуў кулаком па лаве, ажно Тэжля падскочыла.

— Будзе... яшчэ рана табе муштравець нас; яшчэ рана хамут на шыю надзяваць... Пачакай, пабачым....

Зося маўчала; яе брала за жывое і ёй хацелася яшчэ раз якім словам кальнуць бацькоў, але нешта стрымала, заставіла змоўчаць, затаіць злосьць у душы. Яна прыняла выгляд, што быццам нічога не прыкмячае, што нібы гэта ня к ёй нават гаворыцца. Прыгнуўшыся над міскай, яна старалася чым скарэй кончыць вячэру і ўдзячы з хаты, каб ня чуць нічога і ня бачыць

Ёй усё гэта было адваротна і надаедна. Ці-ж яна думала? Цу-ж дагадвалася? Адкуль навісла над ёю гэта цяжарная ўдуш-

лівая духата, засмуціўшы яе вочы, здавіўшы сэрца, прыліпшы да ўсяго цела. Цяжка, брыдка на душы!..

Ня помнячы, што рабіць, Зося вылезла з-за стала, падыйшла да ложку і прыпынілася, тут-жа забыўшыся, чаму і па што яна сюды падыйшла. Потым быццам ёй хтось шапнуў, што тут ляжыць яе паўсачак, што яна падыйшла яго ўзяць. Зося накінула яго на плечы, ды выбегла з хаты.

На вуліцы ўжо зьмеркла. Чэрвеньская ноч сходзіла на землю ў дзіўным пакою, у ружовых, смуглаватых затухаючых отблісках зайшоўшага сонца, у белай пары, якая паднімалася з зарэчных паплавоў, як кадзільны дым, ціха і далікатна. Змрок у вочавідкі гушчэў, выпаўзаючы з усіх куточкаў ды прытулачкаў, распаўзаўся сьмялей і сьмялей. Цёплы і пахучы здэцца, гэта ён выносіў з сабою на вольнае паветра з ачышчаючаю пыл вільгацьцю і лёгкасьць, і пах, і спакой.

— Куды-ж мне пусьціцца?—сама сябе запытала Зося, выткнуўшыся на вуліцу; і толькі што ўзялася разгадаць, як раптам пачула:

— Куды ты?

Гэта аклікнула Гэля, якая прыгатаўшыся стала і чакала Зосяю; Гэля з квадранец назад, як падыйшла к вакну; Прыдатныя яшчэ вячэралі, і яна мусела пасядзець, пачакаць Зосяю. Стукнулі дзьверы—Гэля настаражылася.

Заўсёды вясёлая, рэзвая і смьшлёная, чорная смуглянка, з бяздоннымі вачамі і прадаўгаватым носам на белым, армянскага тыпу твары, яна яшчэ выдавала сябе бядоваю жартоўніцаю. Заўсёды над кожным яна адпальвала яку-небудзь шутку. Паджартавала яна і над Зосяю.

— А каб цябе прогліца, каб цябе!—выклялася Зося на Гэлю, пачуўшы раптоўны крык і садрагнуўшыся, як асіна ад зьненацкасьці.

Гэля покатна зарагатала.

— Табе сьмешна, дурніца, а ў мяне душа ў пяткі ўскочыла.

— А яй-яй, няўжо?

— Ну, куды пойдзем,—запытала Зося.

— Вядома, што да Ліня,—адказала Гэля.

Пабраўшыся за рукі і ссунуўшы касынкі на плечы, яны з ціхім напевам пусьціліся ўздоўж вуліцы, проста да рынку.

ЗАСНУЎШЫ, Рыгор так смачна спаў, што нават ніводнага разу не перавярнуўся з боку на бок, ня хроп, як заўсёды, нават, здавалася, і ня дыхаў, хоць было відаць, як яго шырокія здаровыя грудзі, грудзі зусім не дваццаці двух-гадовага хлопца, а саракалетняга мужчыны, як гэтыя грудзі мерна ды паважна падымаліся, ды апускаліся. Адна яго рука ляжала так, што пальцамі трымала вуха, а локаць выдаваўся на хату: другая рука была працягнута ўздоўж усяго цела, траха не да самых кален проста выцягнутых ног. Коўдра прыкрывала яго да самае галавы і ляжала весь час так, як палажыла яе маці. Хоць у хаце і гудзелі мухі, але ніводная як згаварыўшыся, і не пасягла садзіцца яму на твар, ці на руку. Многія нават і не падляталі блізка, а каторая зьнянацку спускалася, то толькі, здавалася, каб паглядзець на яго поўнае, маладое ліцо.

Стэпа, прылёгшы каля печы, спала ня так смачна, ня так спакойна, як яе сын. Старыя гады, пакутнае жыццё, аднялі ад яе гэта. Некалькі раз яна паднімалася з полу, праходжвала па хаце, падыходзіла да сынавай пасыцелі, умільна і спачувальна ўзіралася ў яго заплюшчаныя вочы, абвітыя сьветла-шэрымі дугамі броў, у роўны, стройнага абрысу нос, у поўныя губы, у белыя валасінкі вузенькіх вусікаў. Узіралася подаўгу, запойна, і ў яе мацярыных грудзёх кіпелі хвалі невыказанай, нязьмернай, неапетаі нікім у канец любові і к свайму адзінаму сынку. Гэта яе любоў разлівалася па ўсім цэле, кіравала ўсім чуцьцём і думкамі і неабачным, схаваным ля вачэй праменьнем пераходзіла з яе істоты ў Рыгоруавы. Ёй, Стэпе, перацяярпеўшай столькі нядолі і пагарды і дажыўшай да таго, што яна мае свайго абаронцу, які ў кожны момант уступіцца за сваю мацёру,—ці-ж ня вялікае шчасьце, ці-ж ня глыбокая радасьць?

«Чаго хацела—таго і дачакала!» і вольна і бязвольна шапталі яе губы, цюкала сэрца.

І хоць уперадзе бачылася і чакалася старасьць і хоць зналася добра, што працаваць трэба будзе і тады, мо' аж да самае сьмерці, бо не працаваць, сядзець нядбайна,—ці-ж можна?—хоць зналася гэта, патом нічуткі ня пужала яе, нічуткі ня суміла яе думак і надзей.

У густым сплёту жаданьняў і радасьці Стэпа прысядала на

лаўцы ля вакна, абатпіралася барадою на далонь, рукі і глядзела ўперамежку: то на пол, то ў вакно.

Рыгор соладка спаў,—гэта на палу, а на дварэ—бегалі дзеткі, разадзетыя ў чыстыя, а некаторыя і ў новыя танныя гарнітурчыкі, важна праходзілі знаёмыя і незнаёмыя мяшчане і мяшчанкі. Чуўся крык і гоман вотдыхнага вулічнага жыцця, але ўсё гэта праходзіла паўз яе, мэрам-бы якая далёкая і таёмная здань, мала ёй цікаўная і зусім яе недатычная.

Ад вакна хвіліна ў хвіліну цягнула яе к полу, туды, дзе спаў Рыгор. Стэпе здавалася, што ня толькі яна, яго маці, з усёю істотаю аддаецца сёньні сыну, а і ўся хата, кожная рэч у хаце, усё-усё, што яна бачыць вакол сябе, нячутнай мовай вітае госьця: дзьве вешалкі, палічка ў мыцельніку, вярбінка з-за вакна—уперыліся адным супольным ласкавым узрокам на Рыгора. Калі для ўсіх адпачынак—то для Стэпы ён і сьвята разам!

У салодкім пачуцьці, у праявах ружовых мар, у абдыме надзейных думак Стэпа зусім ня прыкмеціла, як скончыўся дзень і ўцякло сонца з хаты, а на зьмену яму паціхутку пачаў уваходзіць змрок падходзіўшай ночы. У яе ваччу і бяз сонца ўсё сіяла, радавалася і смяялася...

Стоячы ў акне, Стэпа прыпомніла, што Рыгор, лажучыся спаць, прасіў разбудзіць яго на зьмярканьні; успомніла і нібы перапужалася, ці не дала толькі яна пераспаць яму, ці не абманула яго. Адвярнуўшыся ад акна, яна хутка падыйшла да полу, далікатна кранула Рыгоравай рукі і спынілася:

«Шкода будзіць»—прашаптала сама сабе: «так смачна сьпіць, сыноч мой. Але-ж ён прасіў няйначай разбудзіць яго». Потым пачала будзіць, прыказваючы: «Рыгор, Рыгорка! Устань, сынку! Ты-ж прасіў абудзіць цябе». Рыгор моцна спаў і ляжаў не варушачыся, потым раптам павярнуўся і расплюшчыў вочы,
— Уставай, сынку,—пазвала маці мацней.

Рыгор пыталым узрокам акінуў маці і соладка пазяхнуў.

— Ужо вечар, Рыгорка! Ты прасіў абудзіць!—перасказала Стэпа, бачучы, што Рыгор не ўстае.

— Помню, помню, маці, зараз устану!—адказаў ён і зьлез з пасьцелі.

— Вось выспаўся, дык выспаўся,—задаволена прамовіў Рыгор і пашоў д мыцельніку.

Стэпа дагадалася, што Рыгор хоча памыцца і сьпешна апарэдзіла яго; хапіла пітнічок, выбегла ў сени, начэрпала ў вядры

вады і ўнесла ў хату: потым палставіла мацацёр і сама паліла Рыгору ча рукі.

Рыгор памыўся, выцерся і пачаў апранацца. Стэпа і тут падсабляла сыну, стараючыся паказаць сваімі ўслугамі, наколькі яна любіць і цешыць яго. Але Рыгору ня трэба было нічога гэтага, бо ён і так добра адзнаваў і ведаў усё тое, што сядзела ў мацярыным сэрцы...

— Ня турбуйся, маці, я сам, я сам,—стрымлімаў ён.

Апрануўшыся, Рыгор выцягнуў з-пад лавы куфэрак, і, адамкнуўшы яго, дастаў два маленькіх вузельчыкі. Падаючы іх мацеры, ён праказаў:

— Вось вам, маці, гасьцінец! Тут хустачка з кабатом, а гэта—мэшты; а ў дабавак яшчэ гэта,—прыкладаючы з вузельчыкам некалькі зялёненькіх паперачак, праказаў Рыгор.

Распльываючыся ад радасьці, усё гэта ўзяла Стэпа з рук сына, кінулася к яму і моцна і шчыра пацалавала яго ў шчаку.

— Дзякую табе, дзіцятка маё!—толькі і прамовіла.

Далей сьлёзы затрымалі словы, і яна змаўчала.

З паўгадзіны ў хаце было так ціха, што чуваць было, як бзынкалі мухі, як шамацелі тараканы за печчу...

Чуваць было, як два родных сэрцы, мацеры і сына, цюкалі ў грудзёх, кіпучы хвалямі мацёрчай любові—мацеры к сыну і сына к мацеры.

Рыгор першы загаманіў.

— Дайце мне, мама, перакусіць чаго.

— А чаго-ж табе даць, сынку?

— Што ёсьць у вас.

Стэпа рухава пабегла ў мыцельнік і прынесла на стол кусок тае самае булкі, што ў абед не даелі, а к ёй наліла кубак малака і падала сыру.

— Выбачай, Рыгорка, што больш нічога не прыпасла. Заўтра згатоўлю,—просячы ўважыць за апшчэднасьць, за немагчымасьць чымсь і як найбольш дагадзіць сыну, праказала Стэпа.

— Ды нічога, нічога! Не клапацецеся вельмі так, маці,—супакоіў Рыгор:—хопіць з мяне, што ёсьць,—дабавіў ён.

Перакусіўшы, Рыгор вылез з-за стала і выйшаў з хаты.

Стэпа прайшла за ім у сенцы, высунула нават голаў на двор і стаяла датуль, пакуль Рыгор не схаваўся з яе ваччу.

ЧАСТКА ЧАЦЬВЕРТАЯ

I.

ХАТА ЛІНЯ саяла на рагу Тыльнае вуліцы, пры пава-роце на Магільны перавулак на Лешы. Дарога Рыгору ляжала траха ня цераз усё мястэчка. Да свайго выезду з Сілцоў Рыгор, як і ўсе сілцоўцы добра знаў, дзе знаходзіцца кожная хата, цяпер-жа, пасья двух гадоў адсутнасці, ды яшчэ ў вечар, яму цяжкавата было ўспомніць розныя дробязі і тым болей, што за апошнія гады многа чаго пераіначылася ў Сілдох: так, мо' разоў пяць трапляліся пажары і нішчылі цэлыя вуліцы мястэчка, а адзін самы большы з пажараў, які трапіўся спусьціўшы год пасья Рыгоравага ад'езду, так расстроіў быўшы да пажару плян Сілцоў, што ня толькі чалавеку ў Рыгоровых умовах, а і заўсёдным жыхаром неяк ніякавата было глядзець на новую перапляноўку Сілцоў. Толькі Рыгор выйшаў з свайго двара і дайшоў да Перасечнага перавулка, як зразу спыніўся і пачаў меркаваць: «Можа яшчэ далей трэба прайсці па вуліцы, а мо' сюды павярнуць направа? Ни ведаю!.. Напрапалую—павярну ў перавулак! рашыў ён і павярнуўся тылкам да вуліцы.

На правым ад яго баку, выяжджаючы з Сілцоў, ён пакінуў, наколькі помніць, старую разваленую карчму Лейбы Бляхара, які так любіў свой куток, што не пакідаў прадаваць гарэлкі пад страхам быць задушаным праваленай страхою. Насупроць Лейбавай карчмы жыў друпі, знаёмы яму яўрэй Шолам Стрэльба, самы важны майстар-шапачнік. Як на карчме Лейбы, так і на хаце Шолама былі прывешаны шыльды, размалёваныя ўсякімі хварбамі, розных формаў і гатункаў шапкамi ў Шолама і пляш-камi ў Лейбы.

Калі-б хто ня мінаў гэтага мейсца, заўсёды пазіраў на шыльды. Рыгор, сьледаваў агульнаму прыкладу. Ён і цяпер, паддаўся гэтаму. Але зірнуўшы на капяжы хат, Рыгор хоць і ў поцемку, скмеціў, што бывалашніх іх прыкрас няма, да і хаты нейкія зусім друпія.

І далей Рыгор не пакідаў з цікавасцю паколькі магчыма было ўвечары, раззьіраць вакол сябе, патроху пазнаючы і ўспамінаючы некаторыя дэталі Сілцоўскіх выглядаў: вась, здаецца новенькі плот Сюцькі, а вась, бадай, Гляк гумно паставіў, а вунь і напэўна, і Шчыглава хата.

Яго меркаваньні падыходзілі да сапраўднасьці, бо Шчыглава хата, нейкім дзівам зацалеўшая ад вялізарнага пажару, як і калісь, рабіла сабою рог на Перасечным перавулку ля Падаўж-ной вуліцы. «Цяпер не заблуджу»,—уверана падумаў Рыгор, завярнуўшы па Падаўжную, дзе ўжо ён кінуў разглядаць па бакох ды лавіць перамены, а пашоў смела і ўверана.

На вуліцы шпацыравала шмат моладзі, хлопцаў і дзяўчат.

Ён пачаў прыслухоўвацца да вясёлае рэзвае гутаркі, думаючы па ёй пазнаць каго-колечы ад знаёмых. Гэта адцягнула яго ўвагу, і Рыгор ня прыкмеціў як зраўняўся з Яўрэйскім перавулкам, які перасякаў толькі адну вуліцу і, быццам, баючыся кагось, зварочваў направа ды ўцякаў у другую.

Гэты перавулак быў новы, праложаны пасья пажару і Рыгору паказвалася, што ён заменьваў сабою Мокрую вуліцу, якую па новаму пляну скасавалі.

Параўняўшыся з Яўрэйскім перавулкам Рыгор спыніўся: «Нічога ня будзе», трэба запытацца ў каго-небудзь», рашыў ён. Як на тое трэба, з боку сябе ён угледзеў прабягаўшага хлапчука, штось дудунючы сабе пад нос.

— Гэй, хлапец, пачакай адно!—пазваў яго Рыгор.

— А што, дзядзьку, трэба?—адазваўся хлапчук.

— Скажы, браток як гэта прайці на Лешу?

— А, ласьне, вы ня тутэйшы?

— Тутэйшы ня тутэйшы, табе ўсё роўна, толькі скажы.

— А скажэце, скуль вы будзеце?—не згаджаўся пілявы хлапчук.

Рыгор уступіў цікаваму хлапчуку і жартліва сказаў:

— Я Смалінскі.

— А чаго вы прыехалі?—пытаўся далей малы.

— Ня дурься, шалаплут, та дам капейку на цукеркі.

Хлапчук узрадаваўся і падышоў блізка к Рыгору ды выцягнуў руку. Рыгор дастаў з кішэні капейку і падаў яе хлапчуку.

— Вось ідзеце гэтым перавулкам да канца, потым павернеце на права па вуліцы, затым войдзеце ў другі перавулак, а там ізноў на вуліцу; далей спусьціцеся з горкі і пойдзеце проста-

проста да павароту і там пачнецца Леша...—намалоў хлапчук і зьнік.

Рыгору апісаная хлапчуком дарога зразу дапомніла знаёмыя месцы, і ён пусьціўся ісьці.

Жукавая вуліца, у якую ўваходзіў Яўрэйскі перавулак, была ціхая і пустая: агонь быў стушаны ва ўсіх хатах, а на вуліцы ня чуваць было жаднаго зыку, не спатыкалася ніводнага чалавека. З друпіх канцоў мястэчка даносіліся да яго вушэй стройныя песьні моладзі, крык і выгукі. Рыгор прыслухаўся да знаёмых яму песняў і варочаў у памяці нядаўнае мінулае, зараз далёка адляцеўшае ад яго і не выклікаўшае ў ім тых пачуцьцяў і настраў, якія яму былі ўжыўны да паездкі і жыцьця ў горадзе. Цяпер ён лішні раз адчуў, што ў яго жыцьці прайшла высокая мяжа, паабапал якое два розных сьветы. Той сьвет, у каторым ён жыў да паездкі ў Рыгу, страціў сваю цнотную цікавасьць, пашарэў і пахаладзеў. Той друпі, з якім ён сустрэўся ў шумным бурлівым горадзе, сярод тысяч рабочых, новых для яго людзей, у заводзкіх майстэрнях—гэты сьвет запаланяў яго нутро, заварожваў думкі і пачуцьцё. Рыгор адчуў, што тая прага наведаць Сілцы, з якою ён прасіўся на адпачынак, канцэнтравалася амаль выключна на жаданьні ўгледзецца з маткаю, Зосяю ды з таварышамі. Іншыя мотывы прадстаўлялі сабою нешта нямоцнае, крохкае, аджываючае. Грунт, на якім ён рос і гадаваўся, выглядаў кладкаю, пакладзенаю для пераходу з аднаго берагу на другі. Калі давялося вярнуцца назад, то не для таго, каб гэта паўтараць часта, шкадуючы пакінутага, а з тым, каб яшчэ раз паглядзецца на тое што, магчыма, на заўсёды пакідаецца... І раптам прагучэўшая песня дзесьці ўлева ад яго паказалася Рыгору дужа мізэрнай і ціхай, калі ён перакінуў сваю думку ў грывлівыя сьцены рыскага заводу... «Так, маці, Зося, Сёмка, і Пятрусь, якіх мне даводзіцца зараз мо' апошні раз бачыць у Сілдох»,—падумаў Рыгор і пачуў:

— Рыгор! Куды ты?

Рыгор міжвольна адступіўся назад.

— Ха-ха-ха!—пачуў захлёбісты рогат:—Вось, брат, табе горш як Рыга,—праказаў нечаканы жартаўнік, у якім Рыгор адразу пазнаў Сёмку.

— А каб ты аглузьдзеў, як я... Цьфу, каб ты прапаў!—вылаяўся Рыгор:—ці-ж гэта ты знарок дагэтуль стаяў за плотам ды пільнаваў мяне?

— Знарок—не знарок, а гэта табе за тое, што ты такі пэўны. І дзе-ж ты быў так доўга? Заблудзіў, ці якое ліха?

— І заблудзіў і праспаў, што-ж рабіць... Вунь зайшоў у друпі канец Жукавай вуліцы, ледзьве выбраўся.

— А ты думаў—жарты?—пасьмяяўся Сёмка.

— Але...

— А мы з Пятрусём ужо прачакаліся цябе і рашылі, што ты ня прызеш; на ўсякі выпадак я і вышаў страцаць.

— О, не! Хоць-бы яшчэ гадзіну блудзіў... А Пятрусь дзе?

— Ды там, у Ліня.

— А Зосі няма?

— Чаму не, і Зося там; нават і Бераг Васіль не забыў прыйсьці. Поўная хата хлопцаў і дзяўчат.

— Няўжо і Васіль там? Мусі-быць ён ня ведае яшчэ, што я прыехаў?

— Я зусім іначай думаю: ён за гэтым і прышоў, што пра ведаў аб тваім прыездзе: ён так напужаўся гэтым, бадай што не адстае ўжо ад Зосі.

— Як гэта?—пацікавіўся Рыгор.

— Ды так: не сягонья—заўтра сватоў пасылае к Прыдатным.

— Няўжо? Ці то можа быць?

— Што? Сумлеваешся?

— Ня верыцца.

— Павер.

— А Зося, як глядзіць на гэта?

— Ды што Зося? тут, брат, ня ў Зосі рэч: тут сам Мікола кіруе ўсім... Па Зосі—ніколі-б гэтага ня было, бо яна яго ня любіць, але, мне здаецца, ня хопіць у яе сілы паперашкодзіць бацькавай волі; смеласьці ня хопіць. А бацькі так цвёрда паставілі зьвязаць яе з Берагамі, што, бадай, ніякія рады не памогуць. Свая хэўра, знатнасьць! Рука к руцэ цягне... Дзедзічы!..

Рыгор задумаўся. Берагі выклікалі ў яго нутру агіду і адваротлівасьць.

— Дык, па твоему, мне мо' зусім ня варта і мяшацца?—упэўніўся Рыгор.

— Чаму ня варта мяшацца? Наадварот: ты стань так, каб быць плотам, цераз каторы ні за што-б не пераскочыў Васіль. Хай сабе там бацькі таргуюцца ды радзяцца... Я ведаю добра, што Зося да цябе мае найлепшыя адносіны. Павер мне: колькі

разоў яна мне прызнавалася, адкрыта, не саромяючыся. Цяпер чакала цябе, як мяшыяса. Толькі, вядома... местачковая дзяўчына...

Рыгору таварышавы словы лісьцілі і яму хацелася скарэй убачыць Зося.

— Мне таксама здаецца, што да мяне Зося адносіцца ня дрэнна. Яна мне заўсёды пісала ў лістох, клялася, завярала ў прыязьненным пачуцьці. Але... ты ведаеш сам. Хоць, скажу табе, у мяне і намеру таго няма. Тут ідзецца не на тое, каб мне заваладаць Зосяй! Тут галоўнае ў тым, каб выбавіць яе ад небяспекі папасьціся ў лапы гэтага паскудніка... Зося—добры чалавек і прыгожая дзяўчына. І было-б крыўдна, каб...

Ды мне ў гэтым выпадку спрачацца з Берагам нялёгка.

— Чаму? Якая прычына ў тым, што ты ня можаш з Берагам паспрачацца?—запытаў Сёмка.

— А таму, што я—пролетар, наймошчы чалавек, а ён—усё: і знатнасьць, і багацьце. А бяз гэтага ў Сілцох нікуды носа не паткнеш. Чуў, здаецца, як бывала Радзівон нам казаў: «тады я за цябе аддам сваю дачку, калі ты будзеш мець у тры разы больш, чымся яна мае». А што яго за дачка? Ды сам ён зусім нераўня Берагом. А я што? Кожны помніць мяне балаголам, кожны не забыў пастуха.

— Плюнь на ўсё. Што табе бацькі... А ў выпадку чаго і Зося...

— Ясная рэч,—кіўнуў галавою Рыгор.

Сёмка ўзяў яго пад руку і яны прытуліўшыся плячом к плячу пайшлі да Ліня.

У пяці-дзесяці кроках ад іх, у шэрэні ночы, чорнаю сыцяною абмулёўвалася нялапая, у тры акны, выпускаўшая з сябе шырокія пукі святла, хата. З двара, які заварочваўся з вулікі і дугою абгортаў вулічны бок хаты ды падымаўся крыху пад горку, таксама выбягалі вузенькія палоскі праменьня. Роўныя высокія таполі і чорныя маладзенькія густыя ялінкі, што роўненька, уперамежку расьлі паўз платы, агараджваючы двор, стройнай густой сыцяною баранілі з паўдзёнага боку жоўтую салямяную страху ад вятроў і выпадковых пажараў.

З глыбі двара к ім даходзіў звонкі рогат і рэзвы гоман, якія раптоўна на хвілю-другую, калі хто прачыняў сеняшнія дзьверы, станавіліся яшчэ зычнейшымі, вясельшымі, а як зачынялі—цішэлі.

— Чуеш, што за іпрышча там?—запытаў Сёмка.—Вось гэта і ёсьць Лінява хата. Дзівіся!

— Гэта?

— Але.

— Ну, дык зразу павернем, ці перш паглядзімо?—запытаў Рыгор, якому ніякава стала ад таго, калі ён падумаў, што ўсе на яго вырачаць вочы і пачнуць ахаць ад яго неспадзяванага прыходу.

— А чаго-ж саромецца, ідзем.

І не пасьпеў Рыгор азірнуцца, як яны ачуліся ў сенцах.

Сапраўды Рыгораў прыход для ўсіх прысутных, апроч Пятруся і Зосі, ды Гэлі, быў зусім нечаканым. У момант сыдзілі песьні, скончыліся жарты, зьбіліся ў кучу, скокі і ўсе як адзін, зпрудзіўшыся ў гурток, устрамілі вочы на Рыгора. Пятрусь, які перш не хацеў таўхацца ў гурце, таксама пралез к Рыгору і пачаў спавядаць яго за тое, чаму ён спазьніўся і так доўга ня прыходзіў. Пасьля Рыгора пачалі горача вітаць. Нават многія, якіх Рыгор ня помніў і якія Рыгора мала зналі, не адставалі ад усіх. Толькі адзін Васіль стаяў нааддалёк, ля жарон і, адварнуўшы голаў, задумана азіраў сыцены, столь і чатыры старых аблезшых абразкі.

Рыгора гэта спатканьне лісьціла. Ён не чакаў, каб яго прыходу аддалі гэткую ўвагу. Зьдзіўлена, з няскрытым задавальненьнем ён міла паглядзеў на ўсіх. Але, калі яго ўзрокі спаткаліся з Васілёвымі, то той воража адварнуў голаў. Рыгор скмеціў гэта і яхідна ўхмыльнуўся.

— Зося!—клікнуў ён, калі ўсе вярнуліся да перарваных гульняў.

Зося падышла і гасыцінна прывіталася.

— Калі-ж ты прыехаў?—запытала яна.

— Сёньня, у абед—адказаў Рыгор.

— І ўжо пасьпеў барджэй сюды прыбегчы?—сьмяшліва праказала Зося.

— Цябе захацелася ўбачыць,—пажартаваў Рыгор.

— Вось памалу толькі,—адказала Зося:—падзівіся толькі, як вораг твой на цябе пазірае,—пажартавала яна.

Рыгор усміхнуўся і кінуў вёрткі ўзрок у бок, дзе стаяў Васіль, якому, відаць, было ні да скокаў і ні да жартаў.

— Буду мець гэта на прымеце,—адказаў Рыгор.—А ўсё-такі можа мы выйдзем крыху прайсьціся?—запрапанаваў ён Зосі.

— Чакай, мы зробім так, каб усё вышла гладка: ты пастой, ці пасядзі крыху, а я скажу Сёмку і праз колькі хвілін мы з ім выйдзем на двор, а потым сьпяшы і ты,—растлумачыла Зося.

— А ласьне ты баішся Васіля?—запытаў Рыгор, якому плян Зосі паказаўся краху прыкрым.

— Не, ай-ай! І чаму ты ня хочаш зразумець? На што-ж, найначай, каб усе бачылі? Ты-ж ведаеш: назаўтра па ўсіх Сілох разьнясуць.

— А ты баішся?

— Ня тое, але...

— Дзіўна, аднак.

— Ну, ты-ж бацькоў маіх павінен ведаць.

Рыгор змоўчаў. Зося кінулася ў гушчу моладзі і пачала шаптацца з нейкім незнаёмым Рыгору хлопцам.

Перад Рыгорам мігаліся: Пятрусь з Гэляю, і Сёмка; Хірысон Пуза таптаўся тут-жа... Але між усямі ён сьцярог толькі Зося, ня спускаючы яе з вачэй; зрэдку ён яшчэ пазіраў на Васіля, каторы ўжо тупаў па сенцах, аб чымся гутаручы з выйшаўшым у сені Янкам Грыбам... Хвіліна ад хвіліны Васіль пазіраў на Рыгора, штосьці паказваючы Янку. Раптам яны выйшлі і праз квадратца вярнуліся назад.

Гэты Васілёвыя манёўры настаражылі Рыгора: ён дагадаўся, што Васіль хоча яму нешта падстроіць, але яму было сьмешна з гэтага.

Рыгор бачыў як гэткую-ж насьмешку з Васіля састроіў і Сёмка, вывеўшы ў яго на вачох Зося з сянец.

Васіль, астаўшыся ў дурнях, падаў выгляд, што не заўважыў гэтага, але шільна сачыў за Рыгорам, пакуль той ня пакінуў зборні.

На вуліцы стаяла поўнач, і маладзёк у апошняй квадра толькі што вылез з-за лесу. Хоць ён быў і тоненькі-вузенькі, як сярпок бяз ручкі, усё-такі ад яго было даволі відно.

Рыгор мерным ступам, ня спускаючы вачэй, накіраваў уздоўж вуліцы і праз хвілін дзесяць, ня болей, апынуўся на загіне, дзе спыніўся і пачаў разьзіраць па баках. Сёмкі з Зосяю ня відаць было. «Дзе-б яны загінулі? Бадай, чакалі-чакалі мяне і пашлі далей,—рашыў ён,—і надаўгад павярнуў направа, пад Алюстратаву хату. Ішоў ціха, над нечым думаючы і сумеўся. як раптам, з-пад плоту чыйгосьць саду яго пазвалі:

— Куды, ты?»

Рыгор хутка спыніўся і аглянуўся на вокліч: к яму падходзілі Сёмка і Зося.

— Куды ты так разапнаўся?—смяючыся запытаў Сёмка.

— А хто вас ведае, куды вы схаваліся і дзе вас шукаць!—адказаў Рыгор.

— Вось трэба было пачакаць крыху на загіне—і мы вярнуліся-б,—весела паведаміла Зося, падышоўшы так блізка к Рыгору, што той пачуў яе цёплае, ап'яняючае дыханьне і ўгледзіў белы, чысты прыгожы твар. Сёмка выпусьціў Зосіну руку і адступіў крок назад.

— Я пайду, хай вам добра гуляецца!—пажартаваў ён і разьвітаўся.

— А Гэля там, бадай, адна застанецца,—запытала Зося ў Рыгора, калі Сёмка быў ужо ваддалёк ад іх.

— Нічога, Сёмка яшчэ яе застане там, ды і Пятруся я пакінуў здаецца, у Ліня.

Адказаў Рыгор на Зосіна запытаньне, потым змаўчаў: ні то ня прыдумаў, з чаго-б ушчаць новую гутарку, ні то і меў што казаць ды не хацеў, чакаючы першага слова ад Зосі.

Зося таксама маўчала...

Але, калі іх языкі не варочаліся і не выпускалі губы зьркаў, затое маладыя гарачыя сэрцы абменьваліся шчырым, цёплым, поўным кіпучага агню пачуцьцем; разьюшана біліся яны ў тахт адно другому, быццам рваліся выйсці з грудзей і зьліцца ў адно. Як Рыгор, так і Зося адчувалі гэта, ведалі, і чатыры зырккіх вочэй скрыжаваўшыся сваімі ўзрокамі, паказвалі гэту ведамасьць

Калі яны крануліся ісьці, то Зося міла пахіліла галоў на Рыгорава плячо, а бокам шчыльна прыліпла к яго руцэ.

Няпрыкметна для саміх сябе, яны падыйшлі к самаму канцу вуліцы, з якое пабегла дарога ў поле.

З самага краю вуліцы, па левым яе баку, стаяла падбудаваная, яшчэ зусім прыстойная хата, з двух бакоў асаджаная тоўстымі бярозамі і клянінамі, упярэмяшку з садовымі дрэўцамі. Калісь, як Рыгор успомніў, у гэтай хаце жыў Міхась Цьвік, а пасля сьмерці, калі той запісаў яе свайму ўнуку Кастусю, у яе мусілі перабрацца нейкія шляхты з суседняга з Сільцамі засьценку. Хто-ж цяпер валадае гэтай хатаю—Рыгор ня ведаў, ды ня вельмі і цікавіла яго ведаць.

Для хаты, з вуліцы, была пастаўлена лаўка, над якой вісеў нізкі, шырокі капеж, як казырок. Вокны ў хаце яшчэ былі не адстроены, а прыкрыты новымі, прывешанымі вакеніцамі. Параўнаўшыся з хатаю, Рыгор запрапанаваў Зосі:

— Можа прысядзем?

— Такі і прысядзьма, хоць ужо і позна на дварэ.

— А табе заўтра трэба рана ўставаць?

— Ня ведаю, мо' бацька і ўспора.

— Ну, дык ідзем дамоў?

— О, не, не, не!.. Што ты кажаш! Я рада, што цябе ўбачыла.

Яны прыселі ля тыльнага вугла, у месцы, куды з боку густая клянiна зганяла ўжо разыходзючыся змрок.

— Як-жа хаця ты маешся, Зося?

Яна ўсьміхнулася.

— Ды няма чаго скардзіцца: жыва, здарова; бачыш, якая тоўстая стала, хоць у саху. Вось ты там як гадаваўся?..

— Што аба мне пытаць; ня хочацца нават і ўспанінаць нічога. Калі паверыш мне, усе мае думкі сходзіліся на адным: угледзіць цябе як хутчэй.

Зося з умільнасьцю паглядзела на Рыгора і шчыльна прыціснулася да яго.

— А каб ты ведаў, Рыгор, як я цябе чакала! Проста ўрымсьціцца не магла... Дні гнала, гнала ночы—а сёньні, ідучы раніцою паўз хату—знарок думала забегчы да мацеры запытаць, ці ня прыехаў ты... А калі Пятрусь, забегшы па дарозе ад цябе к нам, паведаміў, што ты прыехаў, я душою ўжо была ў вашай хаце, з табою.

Рыгор палажыў на мяккай Зосінай шчацэ пякучы пацалунак.

Зося адказала на гэта крэпкім ціскам яго рукі. Але гутарыць не хацелася ніводнаму. Мэрам-бы ўсё было вядома і зразумела, хоць яшчэ нядаўна кожнае з іх зьбіраліся гаварыць да бясконца. А зараз, мэрам-бы хто адцяў языкі, і яны сядзелі, шчыльна прытуліўшыся адно да другога (чужыя харакству ночы і заварожанья яе цішынёй).

А на вуліцы паходзіла на тое, нібы ўсё прыслухоўвалася да іх, чакаючы, калі яны загутараць.

Але яны маўчалі, не патураючы на тое, што там высока пад чароўным луборам неба ўжо займаюцца досьвіткі, бялее ўсход, на паплавах і ў полі паднімаецца лунь і адзінокі, астаўлены зо-

рамі месяц, да таго зблядзеў, што трудна яго адлічыць ад небнай сівізны.

Іх мо' захапіў-бы на гэтай лаўцы і першы прамень зыйшоўшага сонца, ці рана ўстаўшы і накіраваўшы азіраць сваю палоску, рушны гаспадар сілцовец, або кемкі ўзрок клапатлівае гаспадыні з суседняе хаты, каб раптоўны зычны гук, данёспыся з другога канца мястэчка не перабіў іх маўчаньне.

— Што там?—усхапіўшыся, трывожна запытала Зося.

— Ды нічога, нічога,—супакоіў яе Рыгор:—мо' які падпіўшы буян разгарланіўся.

— Хаця-б не пажар толькі?..

Тым часам крык паўтарыўся яшчэ некалькі раз, пачаў набліжацца, а потым разам сыціх.

— Гэта, бадай, што хлопцы расходзяцца ад Ліня,—дагадвалася Зося.

— Ці то можа быць? Ласьне?—дзівіўся Рыгор.

— Вось дзіва. Там гульня ідзе цалюсенькія ночы.

— Калі так, то, бадай, што хлопцы.

Зося паднялася з лаўкі і паглядзела на неба.

— Глядзі, расьвіло. Ці не пара і нам, Рыгор, ісьці да хаты?

Рыгор акінуў яе замілаваным узрокам і засьмяяўся:

— Два гады ня бачыліся, а стрэліся і гаварыць нечага... І хутчэй расходзіцца...

— Бо ты-ж павінен быў мне сказаць навіны, а між тым—ні слова...

— Я чакаў тваіх навін.

— Маіх навін?—Сьмяешся, Рыгор. Адкуль яны ў мяне?

— Такі ніякіх і няма?

Зося саромліва апусьціла вочы.

— Ты намякаеш мо' на твая чуткі, што пускаюць па мястэчку? Плюнь, Рыгор.

— Гэта ня сур'ёзна?

— Ня можа быць сур'ёзна... Эх!..

— Ну ідзем!

— Ідзем!

Яны рушылі ўсьцяж вуліцы.

З поля дзьмула сьвежым халадком, прабірала вільгацьцю.

— Табе холадна?—справіўся Рыгор.

— Нічога, зайду дамоў... Дык ты верыш, Рыгор, пушчаным чуткам?

— Або яны не праўдзівы?

Зося нічога не адказала.

— Чаго маўчыш?

Яна паціснула плячыма.

— Людзкае жыццё складаецца, часамі, зусім ад іх незалежна.

— Няўжо так будзе і з намі? Я-б таго не жадала.

— Вось гэта мне падабаецца. Калі ў цябе маецца сіла волі, то ты можаш яго павярнуць іначай, у другі бок...

Рыгор паглядзеў на Зосю, чакаючы, што яна адкажа.

— Ня думайма аб гэтым,—пачала яна:—Ведаеш, Рыгор, я-б, здаецца, ішла з табою так бясконца, нясупынна, хоць да таго мейсца, дзе ёсць канец, зямлі дзе-б сіняе неба не загарадзіла нам пуціны. Павер, што ў табе адным зыйшліся ўсе мае жаданні. Мне цяжка робіцца, калі я падумаю, што ўсё можа раптоўна рушыцца, разьбіцца на дробненькія кавалачкі, і я застануся ні з чым, адзінотаю, як апаўшы з дзярэўца, лісток, замеценыя ветрам кудысь далёка на сьметнік... А гэта ўсё можа стацца. Але, не... што я. Не падумай, Рыгор, нічога дрэннага. Я... я буду змагацца да канца. І можа толькі ня хопіць сіл, ці ня знойдзецца дапамогі з боку—тады—пішы прапала. А калі залежыць ад мяне, то павер, што я—бяз бойкі ня здамся...

Рыгор настарожліва слухаў Зосю і цешыўся, што яна хоць у гутарцы ды мае гэтакія дадзеньня, якімі ня сорамна пахваліцца каму ня хоць. Гэта, нова адкрытая Зосіна ўласьцівасьць дабаўляла яго пачуцьцю новае сілы і глыбіны. Ён захапляўся думкамі, як павярнуць справу так, каб іхняя знаёмства ня кончылася ўпустую і не паслужыла козырам для тых, хто яго ненавідзеў, як ворага і каго ён лічыў тым-жа. Зося, як быццам-бы, давала на гэта права, калі верыць яе словам, але, сапраўды, ці ўсё залежыць ад Зосі? Можна было адчуваць, што ў ёй маюцца добрыя парывы, што яна не дазваляла і думаць, каб там, у яе за плячыма, гаспадарылі яе доляю, каб таргавалі яе любоўю, кочучы абмяняць на нейкую дзьмутую і няясную ёй знатнасьць ды славу, каб з яе пачуцьцём, як з картамі гулялі...

І хоць многія, пачынаючы ад бацькоў і канчаючы Гэляю, напаміналі Зосі аб Васілёвых сватох, якія маюцца хутка ад-

быцца, яна нядбайна махала рукою і пневалася за тое, што ёй надазалаюць «ліха ведае чым».

Цяпер-жа, калі гэта «ліха ведае што» зноў з'явілася перад ёю, пачутае з вуснаў Рыгора і атруціўшае шчасліва перажытыя квадранцы, Зося не на жарты задумалася, нават пасумнела і доўга не магла нічога сказаць...

Папраўдзе: што-ж яна зробіць? Ня пойдзе замуж за Васіля ды і годзі? Так-бы то яна сумела зрабіць, каб была адна, сама сабою, а то-ж яна жыве з бацькамі, у сям'і, ды бацька яе такі злы і настойны... Бацькава воля вісіць над ёю... Бацька! О, бацькі!..

«Але-ж я магу слухаць іх, як бацькоў, датуль, пакуль яны не запатрабуюць ад мяне болей, як ад дзіцяці»,—думалася Зосі... «Ну, а калі яны пераступаюць гэта, намерваюцца нават заляйцаць мяне, каб кіраваць як бессьвядомай жывёлай,—я ўжо пакідаю быць іх дзіцём. Магу запротэставаць, маю права ўступіцца за сябе, як за самастойнага і непадлеглага чалавека.

Гэтыя і падобныя ім перадумы зблытвалі перад Зосю неразвязны вузел задач, і яна мучылася няпэўнасьцю ў адказе Рыгору. Каб абмінуць гэта, Зося парадзіла:

— Не атручвайма, Рыгор, шчаслівых хвілін. Мы жывом пакуль бягучым.

— У гэтым так мала ўцехі...

— Маўчы, прашу я...

І яна зноў задумалася.

— Я ўсімі сіламі буду змагацца, каб наша шчасьце надалей працягнулася,—пасья некалькіх мінут змоўку, праказала Зося.

Рыгор нічога не адказаў: і большага ён ад Зосі патрабаваць ня мог; ня мог, бо знаў, што на большае—трэба больш сіл, а ў Зосі іх бракуе.

У яго з'явілася жаласьць к Зосі: ці-ж не даволі яе слоў для таго, каб паверыць ёй, што яна глыбока пакутуе?

— Дык заўтра сустрэнамся?—запытаў Рыгор, паракінуўшыся думкаю ў заўтрае.

— Няйначай, няйначай!

— А дзе?

— Дзе толькі ты хочаш і калі ты хочаш...

— Мне здаецца, ляпей усяго, у Хвойніку... Прыходзь так гадзіне а чацьвёртай, буду чакаць цябе ля сьценкі, з берагу...

Яны падыходзілі к хаце Прыдатных.

— Прыду, прыду,—заверыла Зося, моцна паціскаючы яго руку.

— Буду чакаць!

На гэтым яны разыйшліся. Зося схавалася за вуглом, у дварэ, а Рыгор, крыху пастаяўшы, накіраваў да хаты.

II

ВАСІЛЬ БАЧЫЎ, калі Сёмка вывеў Зося з сянец, бачыў таксама, як вышаў і Рыгор, але нічому гэтаму ён ня мог папярэшкодзіць, а таму зрабіў выгляд, быццам,—гэта яго і няцікавіць. «Што за наўда? Вось вышаў, пройдзе з ёю раз-другі на дварэ, ды ізноў вярнецца ў сенцы... Ды ці пойдзе яшчэ Зося з Рыгорам? Нябось, бацька так нашколіль за гэта, што толькі сьцеражыся. Чаму ёй ня знаць гэтага,—знае, добра знае. «Нічога, нічога»,... супайковаў сам сябе Васіль.

Тым часам мінула з гадзіну, а ні Сёмка з Зосяю, ні Рыгор, не варочаліся. Васілю гэта стала рупіць і неспакойць...

— А можа і мы пройдзем крыху?—запытаў ён у Янкі.

— Куды пройдзем?—перапытаў той.

— Ды вось... ведаеш... бач, я хацеў-бы яшчэ сёньні бачыць Зосяю.

— Ціж яна ня вярнецца?

— Вярнецца... толькі...

У гэты момант у сенцы раптоўна ўбег Сёмка. Жывы, вясёлы, ён як заўсюды ўнёс ажыўленьне сваімі жартамі і частушкамі.

Васіль кінуў першы плян, змоўк, зрабіў сярдзітую міну на твары і задумаўся: «Дык, знача, тут такі хітрыкі». Злосьць закіпела ў яго нутры, як кацёл на жары; ён перакусіў-бы, здавалася яму, засаб—Сёмку, Пятруся і Рыгора. Не здабраваць-бы нізашто і Зосі: выходзіць, што яна насьмяялася з яго... «Эх, зараза!»—вылаяўся ён і будучы ня ў сіле ўстояць на адным мейсцы прашнураваў туды-сюды разоў з пяць сенцы і падышоў да Янкі.

— Янка, дык хадзем.

— Вось, няўрымсьцішся,—насьмешліва адказаў Янка.

— А табе няўсёроўна?..

— Вядома, што няўсёроўна: я хацеў-бы таксама з тым-сім ўгледзіцца, дабавіў ён.

— Ну, то як сабе хочаш,—захванабэрыўся Васіль і зрабіў некалькі крокаў ад Янкі да парогу...

— Чакай, чакай, ня злуйся ўжо так: і я іду,—супыніў яго Янка.

Васіль павесялеў і, узяўшы таварыша пад руку, вышаў з ім з сянец.

Гэтае іх вазганіны ніхто не прыкмячаў, бо кожны меў сваю справу; толькі адзін Сёмка, як шпіён, сачыў за імі і так цешыўся ўнутры, што ня мог стрымацца, каб не сказаць Пятрусю і Гэлі. Яны ў траіх толькі і правялі сваімі ўзрокамі Васіля з Янкам з сянец. Гэта Васіль заўважыў і ўжо з-за вушака, азірнуўся на сенцы ды пусьціў брудную лаянку.

— Ведаеш што Васіль,—загутарыў Янка,—калі яны выходзілі з двара.

— А што?

— Толькі хай мы іх стрэнем, ты падыходзь, нічога не кажы і... бяры Зося падпахі ды ідзі... Не зачэпе! А зачэпе—будзе каяцца...

А ты думаў што! Толькі-б, адно, дзе іх спаткаць, тады-б ня стаў цэрэмоніцца ні каліва, ні беднага; а слова адно наперакор прамовіць зразу бацну ў морду,—пахваліўся Васіль.—Толькі кудэма нам ісьці, каб стрэць іх?

— Пачакай толькі: ці пахіліць нам сыпярша на Яўрэйскі перавулак, потым на Здобінскую вуліцу, га?—ні то парадзіў, ні то запытаў Янка.

— А давай!—згадзіўся Васіль, і яны павярнулі направа.

Ішлі сьпешна, бадзёра, адхіліўшы на тылак шапкі і расшпіліўшы каўняры; пападаючы на каменныя ці абсацам камаш, ці канцамі палак—толькі стук пускалі вакол. Васіль весь ажно пыхаў ад прагнага хаценьня, чымсь барджэй сустрэць Рыгора з Зосяю і раз назаўсюды адвадзіць яго ад яе...

«Ну, і задам-жа я, сукінаму сыну. Найду з чым прычапіцца!» весяліў ён сам сябе.

Але, як на злосьць, праходзілі яны вуліцы і перавулкі, зварочвалі ў глухія завулкі, рабілі пярэсьцігі, хітравалі, а нічога ня выходзіла. То сям, то там спатыкалі парачкі, якія ці ішлі, ці сядзелі; або Янка або Васіль углядаліся ў твары, пазнавалі, давалі добры вечар, пытаць-жа аб Зосі з Рыгорам не хацелі...

Васіль рабіўся сам ня свой: ён кіпеў ад злосьці, як смала ў гаршку; сярдзіты быў на ўсіх і ўсё, а болей на сябе самота ды на Янку.

— Калі-бо ты, Янка, многаму, напсаваў: я прасіў цябе выйсьці троха раней, а ты ўсё марудзіў,—папракнуў ён таварыша.

— А ты думаеш тады дык зразу нагналі-б іх?—занедаволіўся Янка.

— А можа.

— Што—можа,—перабіў яго Янка:—ласьне ўгадаеш, дзе яны,—чорт іх ведае; ты думаеш,—а мо' і дамоў пашлі...

— Усё можа быць!—супакойваючыся і зьміраючыся праказаў Васіль.

— Ну, вось, бачыш: нічога не парадзіш; астаецца і нам ісьці дамоў... Ты яшчэ сваё нагоніш, не патурай,—угаворна матнуў рукою Янка:—Ідзем ляпей да хаты.

— Такі і хадзем... Ну і шчасьце яго, што не ўдалося злавіць. Усыпалі-б добра, ведаў-бы другі раз,—пагразіўся Васіль.—А як, бок, ты думаеш, Янка,—запытаў ён:—а калі дойдзем з ім да бойкі, возьмуцца за яго таварышы?

— Вось дзіўны які! На самы перад Сёмка з Пятрусём, а там, бадай, і ўся хэўра. Іх многа, дэмократаў гэтых. Браце, з імі цяжкавата справіцца... Ну, але-ж можна злавіць дзе-кольвак і аднаго Рыгора...

Янка сказаў гэта зусім ціха, толькі з прыціскам і так уверана, што ў Васіля закраўся некі страх чапаць Рыгора; і тая адвага, што дагэтуль п'яніла яго зьверскае пачуцьцё і бурна кішэла ўнутры, пачала слабець, астываць.

«Яно, бадай, і праўду кажа Янка» паразмысьліў Васіль: «зачапіць яго, гэта паставіць голаў пад дэмокрацкія кулакі. Трэба як-небудзь іначай хітраваць».

— А праўду такі ты кажаш, Янка, ляпей ня варта ўздымаць гэтай гісторыі, а то з-за няма нічога толькі сораму наробиш. Гатовы яшчэ так, як і ў пятым годзе, страляць з леварвэра, і што ты з імі зробіш? Вось прыехаў з гораду—можа і леварвэр прывёз з сабою. З такімі жарты малыя. Толькі вельмі крыўда за тое, што, як наперакор яшчэ, стараецца сукін сын, насьмяяцца з цябе. Ё павінен-жа добра ведаць, што нічога яму ня выхадзіць ад Зосі, а тота-ж пражэцца: дагэтуль лісты весь час пісаў, а цяпер з першага дня ўжо і на спацар. А гэтая, дурніца, таксама

слухае яго. Не, тут толькі і можна дзейнічаць праз бацьку, інакш нічога ня выйдзе...

Вядома, вядома, што так; вінавата многа і Зося: не пашла-б сілаю не пацягнуў-бы... Так, на бацькоў трэба ціснуць—згадзіўся Янка.

— А гэтак такі зраблю. Заўтра-ж знарок убачу Міколу і аба ўсём пагутару. Няпраўда, бацька сваю волю пакажа ёй,—быццам нашоўшы поўную разгадку ўсім сваім сумненням, весела і спакойна заключыў Васіль.

— Так, а чаго саромецца,—падахвоціў Янка.

З гэтаю гутаркаю яны прайшлі добры кусок вуліцы; было ціха вакола, ажно чулася як трапятала лісьце на ясені... Раптам гэту ціш прарваў прарэзьлівы піск катой.

— Цьфу, каб на вас дохлую,—вылаяўся Янка.

— Яна на ўзнарок!

— Хай яны падохнуць... Дык я чуў ужо, што ты ў сваты наладзіўся да Зосі?—перайшоў на другую тэму Янка.

— Ну, а як ты парадзіш?

— Гэта, зразумела, твая справа. Тут цяжка што-колечы парадзіць.

— Гэтага, бачыш, ня я хачу, а маці настае, ды дзядзька Хлёр. А па твоему, як здаецца: Мікола будзе гатоў?

— Не павінен адказаць... Па мойму ні за што не адкажа,—завяраў Васіль:—я гэта добра ведаю, бо яшчэ тыдзень таму назад я выпадкам забег да Зосі, а Мікола з Мартаю мяне за рукаў, ды ў хату, і як гасьцінна прынялі! Марта, дык ўюном так і ходзіць вакол мяне, ды, брат, зяцем празывае... І Мікола іначай ня скажа: «зяць, то-та, зяць то-та». Сёньні, таксама, выпівалі разам: я, дзядзька Хлёр і Мікола. Гутарылі аб сватых і Мікола—рукі растапырае.

Васіль гаварыў і сьмяяўся, махаў рукою і, відаць было, што яму перадаваць быўшыя з ім здарэньні, надта весела.

Гэ, калі так, то лахва. Маладзец ты,—патрапаў Янка Васіля па плячы.

Чым больш Васіль гаварыў, тым вясельшым рабіўся.

Што яму было да Рыгора? Рыгор для яго—сьмецьце, ня болей; нават ўжо яму не хацелася сёньні і спатыкацца з ім. Усе яго думкі і хаценьні білі ў адну точку, у пляны пра сваты. Яму раптам хацелася, каб скарэй перажыць сёняшнюю ноч, заўтрашнія дзень і ноч і дачакацца пазаўтрашняга дня. Васіль, здэцца,

каб мог, то пагнаў-бы час, як можна хутчэй, у пераскок, у абмін непатрэбных яму дзён.

Янка, як ішоў побач з ім, выдаваўся яму зусім ня тым, заўсёдашнім звычайным таварышом, Хвёдаравым сынам, з якім ён, Васіль, ужо болей дзесяці год таварышкуе, і, што важна, праз увесь час не сварачыся і ня гневаючыся,—а Янка стаў Янкам-братам, шчырым дарадчыкам, палавінаю яго самога.

У Васілёвым нутру абудзілася прагнае хаценьне кінуцца яму на шыю і доўга-доўга, запойна цалаваць яго. Ён нават міжвольна намерыўся падняць рукі, каб ахапіць Янку, абняцца, але раптоўна спыніўся, астыў і праказаў:

— Глядзі, Янка, у аўторак нікуды ня выходзь з хаты...

Яны параўняліся з Янкавай хатай, якая стаяла на ўзгорку за Цішкавай, абнесеная вузенькаю градою садку.

— Буду цябе чакаць,—сцешыў ён Васіля:—А, тым часам, я ўжо і дома, кінуўшы ўзрок на сваю сялібу, дабавіў Янка.

— А ўжо позна?—запытаў Васіль.

— Я думаю, што позна,—адказаў Янка,—трэба ісьці спаць. І ён працягнуў Васілю руку.

— А я яшчэ... Дабранач!—паціскаючы са шчырасьцю Янкаву руку, развітаўся Васіль:—Я па цябе ў аўторак зайду,—адышоўшыся на некалькі крокаў гукнуў ён.

Янка ўжо гэтага ня чуў, бо стаяў на парозе і бразгаў клямкаю ў дзвярах.

III

НА ЗАЎТРА. Рыгор прагнуўся а дванаццатай гадзіне дня і калі расплюшчыў вочы, то ўгледзеў, што ў хаце нікога няма. Стол стаяў засланы белым абрусом з чырвонымі і сінімі каморкамі на краёх. У мыццальніку, пад чысьцюсенькім, надвое зложаным трапкахом, ляжаў касьцёр блінцоў; на акне стаяў збаночак з малаком, прыкрыты ад пылу і ад мух беленькім, драўляным кружочкам. Праз дваровыя вокны праглядала ў хату цёплае бліскучае сонца, і пукі праменьняў яго расьсыцілаліся па зямлі, адзін пук ля печы, другі недалёка ад полу.

Рыгор падышоў к акну і паглядзеў на двор. На вуліцы кіпела местачковае жыцьцё. Ён раптам вярнуўся думкамі ў Рыгу, выявіў перад сабою размахі яе бурнага віраваньня і заключыў: «Якая непараўнальная розьніца паміж горадам і мя-

стэчкам. Фактычна, тут, у Сілцох, непарушны спакой, калі параўнаць яго з Рыгаю. Там, сапраўды, куецца зацятая барацьба між двума людзкімі станами».

Ён падышоў к мыццальніку, дзе старэнна вымыў халоднаю вадою твар, выцерся палатняным рушніком і адчыніў акно.

— «А гэта-ж і маці тут сядзіць?—угледзеўшы на прызьбе маці, праказаў Рыгор.

— Ты ўжо ўстаў, сыноч?—запытала Стэпа.

— Не, яшчэ сплю!—пажартаваў Рыгор.

— Дык годзі спаць, уставай ужо. Пара абедась, —у сваю чаргу пакліла Стэпа і паднялася з прызьбы ды павярнула ў хату.

— Ну, та ўставай, ды будзем абедась; ужо, бачыш, за полудзень мінула.

Рыгор прайшоўся па хаце і пад уплывам бадзёрага настрою продэклямаваў адрывак з «Жалезнае дарогі» Някрасава.

— Сядай сыне, абедасьмем.

Рыгор усеўся за стол, на якім ужо стаяла яда.

Абедуючы, ён справіўся ў мацеры, ці не заходзілі да яго хлопцы. Маці дала даведку, што нікога ня было; тады Рыгор перайшоў на другую тэму, пачаўшы распытваць маці, як яна жыла весь час, калі яго ня было ў дому, што перажыла і як яе маецца здароўе.

Хоць Стэпа ў сваіх лістох да сына болей усяго і гаварыла аб сваім непачэсным жыцці, але зачэпленая сыноўскаю спагадаю за самае жывое мейсца, яна нанова ўсё, слова ў слова нібы па пісанаму, пачала апавядаць аб сваім жыцці на працягу апошніх двух гадоў.

Ніводзін трапунак, ні адна навіна Сілцоў не схаваліся ад яе, ня вышлі з яе памяці: усё Стэпа добра помніла і як па пісанаму пераказвала Рыгору.

І ў яе апавяданьні многа было выказана аб горы, недахватках і крыўдзе, якія неадходна сачылі за Стэпаю, гналіся за ёю па пятках. Стэпа ў чорных жалобных мулях абмалявала заўсёднае сваё галаданьне, холад сіберных зім, які прыходзілася ёй перацяраць у неапаленай хаце, аб заўсёдных сварках за даўгі з Грышкам Кулём; не забыла яна, паміж гэтым, упамянуць і таго, што трапілася з ёю так тыдзень таму, калі Васіль Бераг адабраў ад яе дровы, аблаяў і яшчэ наштурхаў за няма-нішто...

Апошняя настолькі ўсхвалявала Рыгора, што ён ажно так і ўзгарэў.

— Як? Васіль Бераг... сьмеў чапаць старую кабету? Ах, злодзей, ах, паскуднік няш-ш...часны...ы. Н-ну-у, распл...

— Ша, ша, сыноч, ліха яго вазьмі. Ты з ім не займайся... мала што; ён нямоцна,—супакоіла сына Стэпа:—ня ў гэтым, Рыгорка, рэч... Гэта толькі маленькі прыклад... У огуле, сыноч, так крута прыходзілася, што выказаць нельга.

Яна палажыла на стол лыжку і прадаўжала апавядаць:

— Прыдзеш, бывала, з падзёншчыны, сядзеш у запечку, абапрэшся галавою аб печ і зацягнеш думкі, бесканешныя, заблытаныя, цёмныя і адваротныя. Галава ажно трашчаць пачынае ад іх і, здаецца, вось-вось расколецца на дзьве палавіны— і тут табе каюк. Вядома, што-ж за дзіва, калі адсюль пралазіць гора, сьмяецца і скача... А к гэтаму яшчэ адна аднюсенька вакол: здэцца і зайду сягды-тагды да каго-небудзь, сям-там сустрэнуся з кім—і хоць, бачыш і ведаеш, што гэта людзі, такія-ж як і сама, але паткніся да іх са сваім горам, дык хто цябе выслухае? Хто захоча цябе суцешыць, калі ў кожнага свой клопат за горла давіць. А, думаецца, хаця-б хто выслухаў тваю споведзь і адно-другое слова ўцехі праказаў,—ох, колькі-б цяжару спала з плеч! Колькі-б сілы прыбавілася-б табе! Дык не—ніхто. І ўсе думкі свае я варочала к табе, пасылала іх з лёгкім ветрам, з хуткай хмаркай. Сяду, бывала, у акне, альбо на прызьбе, прыгледжуся на маладых хлопцаў, тваіх таварышоў, і сама сабе кажу: якія-ж шчасьлівыя тыя мацёркі, чые дзеці жывуць пры іх заўсёды. У некаторых па трое, чацьвёра і ўсе прыхаце. А гэта—адным адно дзіця і з тым лёс разлучае, заганяе далёка ад вачэй. І як яму там паводзіцца: можа, няшчаснаму, трапляецца цэлымі днямі галоднаму і халоднаму ды неабмытаму быць, цёмныя ночкі пад адчыненым небам каратаць. Слухаю гэта, як чытае Сёмка ці Пятрусь твой ліст і, хоць чую, што ты пішаш, як і што ты там жывеш, а, даль-бог-жа, душа ўсё ня хоча верыць, што праўду ты мне пішаш. Мне здавалася, што ты мяне толькі супакойваеш ды сыцяшаеш, каб не апячالیць мяне, а сам зносіш там усякія крыўды. Ой, Рыгорка мой, сыноч мой, як рада я твайму прыезду, як я шчасьліва пацёшыцца з цябе!..

Рыгор сядзеў моўчкі. Мо' ў паўгадзіны раз апускаў лыжку ў міску, падносіў к роту і ня чуў, ці браў яе ў рот, ці выліваў на

стол. Усе яго думкі аддаваліся мацерынай споведзі, кожнае слова якое Рыгор лавіў з неаслабляваючай цікавасьцю. Ён нязьмігута глядзеў у мацерын твар, ужо стараваты, пажоўклы і зморшчаны, з адбіткам вялікага гора, прынятага ў жыцці; сінія, сухія губы яе бяссьціханьня варушыліся, а ўпалыя вочы час-ад-часу выточвалі буйныя, як каралі і як раса бліскучыя, сьлёзы.

Рыгору стала шкада мацеры. Але ён ведаў, што ня ў гэтым тая дапамога, якую ён можа зрабіць. Не ў адной мацеры была справа. Сілцы мелі чым пахваліцца з гэтага боку. Вялікі процант местачковых жылі паўбабылямі, перакідаючыся з хлеба на ваду. Бедната на кожным кроку сустракала сабе насмешку з боку невялікай колькасці знатных гаспадароў-дзедзічаў. Апошнія заўсёды адкрыта пацьвільваліся з падобных Стэпе беднякоў, на кожным кроку кідаючыся зьдзекам і пагардаю.

— Што-ж зробіш, маці,—супакойваў Рыгор, калі Стэпа, ад надыйшоўшай к горлу крыўды абарвала сваю аповесьць,—што-ж парадзіш, калі лёс ужо наш такі... Але ведай тое, маці, што нас многа-многа такіх... шмат больш, чымсь падобных Берагом... Прыдзе час, калі ўсё пераменіцца. Хто быў нічым—той стане ўсім... Як пяецца ў нашай дэмокрацкай песьні...

Сказаўшы гэта, Рыгор вылез з-за стала... Яму захацелася выйсці на прастор, у поле, пабыць там аднаму...

«Ды і Зося скоро пойдзе ў лес»,—успомніў Рыгор і пачаў зьбірацца.

— Чаму-ж ты так мала еў?

— Досьць, маці, пад'еў.

— Куды-ж ты думаеш пайсьці, сынку?

— А вось думаю ў хвойнік прайсьціся. Хочацца крыху ў лесе пабыць, падзівіцца полем,—адказаў ён. Ды і што рабіць у мястэчку, а ў лесе хаця пасапу чыстым паветрам.

— А па-мойму, хай-бы ты лепі, Рыгорка, астаўся ў хаце ды спачыў. Вось можа хлопцы прыдуць... А ў лес ды ў поле яшчэ сумееш нахадзіцца, папрабавала ўгаварыць яго Стэпа, поўная прагі глядзець і глядзець на сына, каб у волю пацешыцца ім...

— Ды я, ведаеце, і ня вельмі ўтомлен, каб спачываць; спачыць яшчэ сумею.

— Ну, воля твая.

Рыгор сабраўся і павярнуў у дзьверы.

— Та, хаця, сынку, не забайся ў лесе, а прыходзь вячэраць,—папрасіла Стэпа, калі Рыгор пераступіў парог і ўжо ўзяўся рукою за клямку сеняшніх дзвярэй.

— Ды так, на вячэру прыду... А вось вы, маці, калі, часамі, зойдуць хлопцы, паведаміце іх, што я сёньня ў Ліня буду,—папрасіў Рыгор і схаваўся за хатаю.

IV

ХВОЙНІК, ня зусім вялікі, так мо' дзесяцін у трыццаць лясок, ляжаў на ўсходнім баку Сілцоў, якраз выпіраючыся сваім рогам у самы роў-даліну, шырокі і плоскі, пасярэдзіне якога працякае маленькая рачулка, паабал якой капусныя гароды, кусочки нівак, яравых і жытніх, і невялічкія паплаўцы. Калісь, як кажа лятэнда, што ня толькі жыве паміж жыхароў мястэчка, а і ў кніжках падаецца, нібы гадоў соцен із восем таму назад, гэтую далінаю-ровам, працякаў Нёман; але таму дэспоту-ваёводзе, якому ў той час належалі Сілцоўскія землі, раскіданыя на многа міль вакола, штось запала ў голаў зьмяніць адвечную пуціну вялікае ракі. З гэтага часу Нёман пачаў цячы тудэма, кудэма цячэць і ў нашы дні; яго-ж ранейшае дно высахла, зарасла травою, а берагі згладзіліся і замуравіліся.

На поўдзень ад Хвойніку, калі стаць тварам к Сілцом, якія пекна красуюцца на другім баку даліны-рова, высіцца старыннае замчышча-гара, абведзеная глыбокім ровам і высокім валам:

З левага боку і на перадзе замка красуюцца заросшыя багатымі расьлінамі могількі; далей могілак, у адзін бок—поле, у другі—малады гушчэрны гарэшнік.

Каб выйсьці ў Хвойнік з Сівулінскай вуліцы, на каторай стаяла Рыгорава хата, трэба было прайсьці гэтаю вуліцаю ў працілежны ад рынку канец.

Рыгор хутка прайшоў вуліцу. У калусьніку ён ход убавіў, каб дешыцца акольваючым яго выглядом. А выгляд быў дзіўны! Зелянеўшыя шнуры ніў толькі што засаджаныя расадаю, чорныя, роўныя грады, з глыбокімі разорамі між іх, выкрутасы бягучай рэчкі. Так унізе. Зьверху-ж глядзела чыстае, пабялеўшае ад сонца неба, пякучае сонца; у паветры віліся жаваранкі і як срэбрам сыпалі сваімі песьнямі. Сапло прыемнай сьвежасьцю. У Рыгора васкросьмі ўспаміны дзіцячых гадоў, тае пары, калі ён з другімі хлопцамі-таварышамі, малыя і распусныя яшчэ, кралі

бручку з гародаў, зрывалі мак і шчаўе. Часта ім траплялася пападацца за гэта ў рукі гаспадароў і быць бітымі; але гэта не памагала, і яны не пакідалі сваіх паводзін.

Так бывала летам, калі ўсё сьпела. А вясною, чуць толькі паказвалася цяпло, пачынаў раставаць сьнег, часцей выблісквала сонца, Рыгор з хэўраю сваіх таварышоў кожную нядзелю бегалі ў Хвойнік і шукалі ў ём голых мясьцін зямлі; дзе знаходзілі—разуваліся і ступалі босымі нагамі. Потым, як сонца настолькі прыўдарала цяплом, што сьнег запаўняў вадою разоры і раўчкі, а рэчка мо' ў сто раз пабольшвалася, ён глядзеў паводкі, цешыўся яе бурнымі хвалямі, якія хутка нясьліся кудысь туды, к Шансаваму возеру, а адтуль за памешчыцкі лес, дзесь далёка-далёка. Гледзячы і любуючыся паводкаю, Рыгор успамінаў мацерыны байкі. Адна з гэтых баек казалі, што калісь-то, спакон вякоў, у адным мейсцы працякала вялізарная рэчка, па якой швэндаліся караблі і ганяліся плыты.—Потым, у адзін час, трапілася так, што па рэчцы той паехаў ноччу плаваць ведзьмін сын і вась, толькі ён адплыў ад берагу і хацеў пераехаць на другі бок, як паднялася страшэнная бура-завіруха: неба зацяглося цёмнымі-працёмнымі хмарамі, зашугаў страшэнны вецер, сіберна захваляваў воду і човен ня вытрымаў—абярнуўся, а ведзьмін сын пашоў на дно.

Бура сьціхла, нібы і чакала сабе ў ахвяру маладое жьцьцё... Калі да ведзьмы дайшла гэта страшная вестка, тая ажно заголаў хапілася ды рашыла пакараць раку за яе такую штуку. Вышаўшы на бераг, яна падняла ў гору рукі і заклала яе. Вада ў момант ўвайшла ў землю, пакінуўшы толькі маленькае жаральцо; тую-ж дзірку, якою вада вайшла ў землю, ведзьма закрыла юшкаю. На тым месцы якраз з'явілася крыніца, якую празвалі «Віруноваю». Калі кінуць у яе камень, ды прыслухацца, то можна пачуць звон: то камень стукаецца аб юшку. З часам надыдзе пара, тую юшку ведзьма здыме, рака выйдзе з зямлі і зойме сваё русло.

Няпрыкметна ля самога сябе Рыгор падыйшоў к таму месцу, дзе сьценка падымаецца на гору, і лёгка, ды таксама няпрыкметна, падняўся, а там скоро дайшоў да граніцы лесу.

Зразу яго абдаў пахучы смалою ветрык, да вушоў данёсься сьпеў пташак. Лясная краса так і цягнуцца яго, жывасілам, у глыб лесу, у гушчэрныя кусты ядлоўцаў, у падгалісты арэшнік. Але ён захацеў астацца з берагу лесу, на прагаліне; дзе абяцаў

Зосі быць, дзе яго можна было скоро ўгледзіць і адкуль перад яго вачмі разгортваўся дзіўны вобраз...

Рыгор прысеў, разгарнуў кніжку і прыняўся чытаць. Але штосьці чытаньне яму не давалася, ня лезла ў голаў, перабівалася наплывам іншых думак, калыханьнем другога пачуцьця. Тады ён кніжку адлажыў у бок і пачаў глядзець супроць сябе, то паднімаючы вочы кверху, то апускаючы іх кнізу: блакітны абшар, заліты залатым праменьнем сонца, нізка аблягаў над зямлёю, быццам у ачавідкі спускаўся ўсё ніжэй і ніжэй, каб зусім сыйсьці з вечнае высі, прыкласьціся да зямлі, зьліцца з ёю і стварыць вечную, квітуючую вясну; зрабіць так, каб гэныя кусты, што нібы пухкім дываном убралі лямагільны ўзгорак, гэтыя вярбіны і алешыны ў два разы, аперазваючы рэчку; гэту самую рэчачку з чыстаю вадзіцаю, плюхацеўшаю дзеньня і ночна пад зялёнымі шатамі карон, не прапускаючых к ёй праменьняў сонца; далей—зялёны луг, што ўбраны пухкаю траваю і размаляван кропелькамі ўсялякіх красачак, пачынаючы ад беленькага вясёлага цюцюпана да чырвонае смалянкі,—гэты зялёны луг, што як днём, так і ноччу, гудзіць-іграе ад музыкі нязьлічаных стварэньняў, што лётаюць над ім; і гэты хвойнік, з роўнымі высокімі дрэўцамі, з густымі кустамі, з хорам птушак—адным словам, усё тое віраваньне жыцьця, якое ў поўнай сіле і моцы праяўляецца цёплым летам,—каб гэна віраваньне ня мела перапынку, бесьперасьціханьня бурліла, цякло, кіпела.

Вось і ня дзіва, што зацяхаючыся марамі, Рыгор ня толькі што ня чуў ціхага шэпту сасновых карон, мернага памінутнага стуку падаючых леташніх сухіх шышак, песьняў вясёлых птушак, а і ня прычуў нават, калі і адкуль падыйшла к яму Зося. І толькі раптам, закрыўшым яго вочы, чыесь цёплыя і мяккія рукі ды подух ад распаранага маладога цела заставілі Рыгора запытаць:

— Зося?!

— Адга-а-да-аў!—вясёлым і задаволеным голасам адказала Зося і зняла рукі з вачэй ды стала над ім так, што край яе лёгкае картуновае спадніцы дакратаўся пакудлачаных яго валос.

Рыгор пасьпешна падняўся, паправіў на сабе кашульку і лепей разгарнуў пакамечаную жакетку, ды з лёгкаю пытальянаю ўхмылкаю на расчыраваным твары, умільна паглядзеў на Зося.

— Чаму так позна?—запытаў ён.

— Чорт яго ведае—спазьнілася... Яна крыху памаўчала.—
Вось чаму: толькі, ведаеш, мы скончылі абедась і яшчэ я не
пасьпела вылезьці в-за стала, як, баць—хто-ж ты думаеш?—Ва-
сіль у хату. Я проста так і зьнямела ад злосьці; а ён, ведаеш,
доўга не чакаючы, расьсеўся сабе на ўслоні, спыніў бацькоў і
давай гутарку разводзіць. Перш тлумачыў адно, потым—другое,
а далей-болей паціханьку давай і да мяне дабірацца. Я гэта, ня
даўшы яму разыйсьціся, так і перапыніла на слове: «прашу мяне
не чапаць!» І гэта з такой злосьцю я вымавіла, што нібы вадою
апарыла; ён ураз і змоўк ды павярнуў ізноў на другое... Я перш
думала пасядзець ды перачакаць, покуль ён перакажа і пойдзе,
а потым і самой ісьці. Але мінула цэлая гадзіна і ўжо нават
другое чуць не палова, а мой Бераг, як заведзеная машына,
балхвіць і балхвіць, ня думае ўцякаць. Я тады, нічога ня кажучы,
драла з хаты, ня ўсьпела нават і прыхаецца, як бачыш.

Рыгор зірнуў на Зося і ўгледзеў, што яе бялесыя льяныя
валасы, заўсёды акуратненька расчэсаныя на прадзел і завіттыя
ў дзьве аднамерныя па даўжыні і таўшчыні касы, на скорую руку
былі згорнуты ў куклу, нядбайна прышпілены, так што палойкі іх
зьвісалі па шчоках і расплываліся па ветру.

— Бач, які дасьціпны хлопец, гэты твой Бераг,—заўважыў
Рыгор і засьмяяўся.

Зося сарамяжа і крыўдліва адказала яму тым самым: ціхаю,
трусельваю ўхмылкаю.

Рыгор быў весел у гэты час і яму зусім не хацелася чымсь-бы
ня было атручваць Зосян настрой. Бачачы, што яго словы, нібы
крыху яе смуцілі, ён барджэй перамяніў гаворку.

— Та прысядай-жа, Зося.... Мо', часамі, бачылася ты з кім-
небудзь? З нашых, бач?..

— Не... А з кім?—садзючыся на краю разасланай Рыгорам
жакеткі, запытала Зося.

— Ды, бач, з Сёмкам, ці з Пятрусём.

— Што, і яны, маюць прыйсьці сюды?

— Не, я аб гэтым з імі нічога не гаварыў, але мо' трапункам
і заблудзяцца.

— Хай-бы лепш ня прыходзілі; мне хочацца сёньні пабыць
з табою ў дваіх,—праказала Зося і кінула Рыгору ў твар вы-
рванаю зелянінкаю.

Рыгор гультайна адхіліў голаў і, засьмяяўшыся, праказаў:

— А памойму-ж няхай-бы прыйшлі.

Зося саромна скасіла ўзрок і, стрымоўваючы ўнутры кіпу-чае пачуцьцё ласкі, моцна, порыўкам, сапла. Рыгор ня спускаў з яе вачэй, прыслухваўся к яе сопу і гультайна, нярухома сядзеў на адным месцы, як бог у шірване. Потым асьцярожна падаўся назад, выняў з-пад боку руку, галавою прыблізіўся к яе твару і сказаў:

— Чаму ты маўчыш? Аб чым думаеш?

— Так, ні аб чым,—коратка адпавела Зося;—вось скажы мне, чаго ты так пільна ўглядаешся ў мой твар? Ты колеш мяне сваімі ўзрокамі!—дабавіла яна і прыпусьціла векі.

— А на каго-ж мне глядзець? Я і чакаў таго, каб паглядзець.

— Ты хлусіш, Рыгор. Ты кпіш...

— Я, кплю? Адкуль ты ўзяла гэта?!

— Няўжо ты ня хлусіш?

— Ні каліва. І ня думаю.

Рыгор абняў Зосю і надарыў яе зацяжным пацалункам.

Зося не чакала гэтага і сарамліва апусьціла вочы к долу.

З-за куста пачуўся лёгкі хруст, быццам пад нагою зламалася ветка. Рыгор хутка падняўся на ногі і пачаў узірацца. Аднак, нідзе нічога ня было відаць. Спакойныя хвоі, як і заўсёды, глядзелі ў неба сваімі зялёнымі іглістымі каронамі, адкідаючы ад сябе доўгія слупы ценяў, канцы якіх упіраліся ў кусты і гінулі. У кустох, як заўсёды, лёталі малюсенькія пташкі, валовы вочкі, рэзва чвырыкалі, лавілі мошак і асалоджваліся жыцьцём. У прагаліны адсьведчвала яскравае сонца.

— Нічога і нікога,—праказаў Рыгор, апускаючыся ізноў на зямлю.

— Давай пройдземся далей; ну, хоць за Алешнюю сыценку,—запрапанавала Зося.

— Пойдзем,—згадзіўся Рыгор, і спрытна стаў на ногі.

— А кудэю пойдзем: між граніцу, ці лесам?—запытаў ён.

— Лесам лепей.

Яны крануліся і пайшлі...

Першыя крокі ім удалося зрабіць па выцерабленым і вымятым мейсцы, а далей дарогу пачалі загароджваць густыя арэхавыя і яловыя кусты, ламаччо. Прыходзілася хвіліна ад хвіліны згінацца, каб не зачэпіць гальля, вярцецца ў бакі, азірацца. Павуціньне лезла ў вочы і ліпкімі серабрыстымі ніткамі абляпляла іх твары; садзілася на лоб і шчокі мошкі, гулі авадні. А духата—ажно бялізна прыліпала к целу...

Рыгор ішоў папераду, адхіляў гальлё і трымаў ў руках, пакуль пройдзе Зося, потым выпускаў яго, а сам ізноў забягаў наўперад. Гальлё, вырваўшыся з Рыгаравых рук, як сталёвая пружына, старалася ўцячы на звычайнае месца і толькі гудзела...

Прайшоўшы ганоў з двое гушчарнікам, яны саўсім нечакана для сябе, упёрліся ў Крывое балота, густа абросшае з берагоў высокаю асакою і рэдкімі кустамі стырчкаватае блішчатае ракіты.

Яны спыніліся і агледзілі яго, як ёсьць, і ўздоўж і ўшыр; балота цягнулася ўперад ганоў са трое і заварочвала вузкім канцом у левы бок, дзе хавалася між кустоў. Абыісьці яго з гэтага боку ня трэба было і думаць, і яны павярнулі направа. Ганоў у двух ад балота, паказалася роўненькая, як струнка, заросшая ружыною мягкаю мураўкаю, прыгожая сьценка; адзін канец яе выходзіў на граніцу Хвойніку і ўпіраўся ў жытні палетак. Калі-б паглядзець уздоўж—то здавалася—то ня сьценка, а вялікая труба, знарок некім праложаная праз лес. Другі канец сьценкі ўпіраўся ў малады сьветла-зялёны ад вырасшых на некалькі карчоў пупінкаў, густы ельнік.

У версе-ж кароны старых хвой, сходзячыся з двух бакоў сьценкі спляталі жывы полаг; але гэты полаг быў ня зусім густы, бо праз яго прабівалася праменьне сонца, як праз вялізарную тарку, ці рэштата, і рэзвымі мігатлівымі зайчыкамі гуляла па зялёным махрастым уборы. А калі было прыгледзіцца чутку пільней, падняўшы вочы, то відаць было трапятаньне сіняватага паветра, нібы сіта ў млыне. У паветры лёталі матылькі, якія здавалася, і квадранца не маглі спыніцца на адным месцы, бо тое-ж трапеткае паветра іх насіла на сабе.

Калі Рыгор з Зосяю, быццам згаварыўшыся і заўчэсьня абдумаўшы, спыніліся на сьценцы і моўчкі, бы заварожаныя, стаялі некалькі хвілін і цешыліся пекнасьцю прыгоды, якую многа разоў яны ўжо бачылі паасобку і тры, і пяць гадоў таму назад, якраз над імі, на тоўстай, але крывой хвоі, паказалася вавёрка; яна, бы знарок, набегала на іхнія вочы, саскочыла на самую нізкую галінку і ўзіраючыся на іх пранозьлівымі хітрымі і ў той-жа час мілымі вочкамі, ды верцячы доўгім, як памяло, махрастым хвостом, быццам шпіён, падасланы кім-небудзь, старалася да акуратнасьці разгледзіць як Рыгора так і Зосяю, а пасля пабегчы і расказаць паслаўшаму. Рыгор перш цешыўся з гэнага

вёрткага і прыгожага зьвярка, а потым захацеў спужаць вавёрку і сагнаць з хваіны; ён схапіў з галавы капялюш і размахнуўся, але вавёрка і вокам не павяла, толькі хутка абкруцілася на вакола сябе.

— А каб ты здохла!—вылаяўся Рыгор і нагнуўся за аскабалкам.

— Ды пакінь. Няхай сабе гуляе ціха;—разуважыла Зося:—хадзем далей.

Рыгор яшчэ раз махнуў капялюшом, крыкнуў: агу! і яны сыйшлі са сьценкі...

Недалёка напалі на круглую зялёную прагаліну і спыніліся.

— Вось тут трэба прысесьці,—запрапанавала Зося.

— Давай спынімся,—згадзіўся Рыгор і пры гэтым зьняў з рукі жакетку, падабраў ля маладзенькай бярозкі, у цяньку, лепшую мясьцінку і разаслаў яе.

Зося першаю кінулася на землю і прылягла, падпёршы рукою правую шчаку. Рыгор-жа дастаў ралку бярозы, адламаў ад яе віціну і паважна апусьціўся на жакетку побач з Зосяю.

— Вось тут нас дык ужо, каб і хацеў, ніхто ня пойдзе,—сказаў ён:—што хочаш, тое і рабі,—дабавіў у сьлед за сказаным і ласкава, паглядзеў на Зосю.

— Ці-ж мы владзеі, што што-небудзь благое рабіць будзем? Ня праўда, Рыгору?

— Вядома, што так... Я-ж на гэта ня хіліў... Я меў у воку лес, яго прыроднае хараство... чаго, жывучы ў горадзе, бывае абмаль...

— І ў Рызе таксама?

— І ў Рызе... Зразумела, што не для ўсіх. Рыга, якраз, у сваіх ваколіцах багата зеляню, але ня часта туды трапіш.

— Чаму!—пацікавілася Зося.

— З-за браку часу... Нашаму брату, ведаеш, даволі працы... Дзевяць гадзін пры машыне, а прыдзе вечар—трэба і ў бібліотэку зайсьці і газеты праглядзець і з таварышамі па арганізацыі сустрэцца... Толькі нядзеляй, часамі, вырвеш магчымаць...

— Выходзіць, па твоему, што ў горадзе нудна?

— Зусім ня выходзіць; ці-ж у адным лесе ўсе пераважнасьці!

— Я разумею, таму і пытаю цябе. Мне, бачыш, цяжка ўявіць сабе, нябачыўшы; але я адчуваю ў сабе нестрыманую прагу па-

быць у горадзе... Мне думаецца, што я-б там зусім інакшаю стала-б...

— Ты не абмыляешся, Зося... І хто табе не дазваляе гэта зрабіць?

— Які ты Рыгор, цудны! Мэрам-бы тут мая добрая воля. Ты разважаеш, як мужчына і зусім ня ўлічаючы ўмоў майго сямейнага жыцця... Эх!

Зося глыбока ўздыхнула і па яе сьвежым твары прабегла незадаваленьне.

— Ну, ёсьць-жа, Зося, і дзяўчата тваіх гадоў і твайго палажэньня, якія маглі кінуць вёску, парваць з сям'ёю і апынуцца ў горадзе. Вось у Рызе маецца фабрыка «Праваднік», дзе робяць галёшы, ты думаеш там адны мужчыны? Наадварот—там працуе сотні жанок і дзяўчат. І многія з іх пакідулі вёскі і мястэчкі... Тут усё залежыць ад цьвёрдага хаценьня і рашучасьці... Чалавек павінен умець змагацца за тое, што ён лічыць лепшым у жыцці для сябе і для мас працоўных... Разумееш...

Зося не адказала зразу. Рыгоравы словы глыбока запалі ў яе нутро, робячы ў яе думках і поглядах сапраўдную рэвалюцыю. Яшчэ на гэту тэму яна ні з кім ніколі ня гутарыла і гэта тэма была для яе адкрывеньнем.

— А ведаеш, Рыгор, як-бы мне хацелася пабыць у вялікім горадзе, хоць крыху-б пажыць! Каб, здаецца, я была слабодна, каб нада мною ніхто не стаяў, я-б няйначай паехала з табою ў Рыгу.

— А што-ж табе перашкодзіць гэта зрабіць?—выпрабаваў лішні раз Рыгор Зосіну цьвёрдасьць.

— Што? Эх, эх! Ну, і чаму ты так судзіш?

— Чаму?

— Ласьне табе няведама, што на-да мною вісіць бацькава воля...

— Гэта я добра ведаю,—адказаў Рыгор.—Але пачакай: а калі яны, твае бацькі, то ты іх ня дзіця? Ты служкаю ім павінна быць, з якое толькі карысьць выпягаюць? Дык, вось, калі яны твае бацькі, то павінны цябе і любіць; а калі яны цябе любяць—то чаму-ж ім ня ўняць тваёй просьбе, ня даць табе волі? Толькі захаці, скажы, што табе гэта і гэта павінна быць даступна і—канец. Хто-ж мусе папярэчыць? Памойму так.

— Ой, пакінь, Рыгор, гэтак казаць. Няўжо-ж яны, ты думаеш, мяне не шкадуюць, або ня любяць. Яны і шкадуюць мяне і любяць, але ў іх гэта пасвойму выходзе.

— Пакінь, пакінь, Зося. Гэта ня любоў, не шанаваньне, калі чалавек занявольваецца, калі падсякаюцца яго хаценьні, мардуюцца жаданьні... Табе здаецца, што яны цябе забяспечыць хочуць, калі шукаюць нейкае грашовае славы ды багацьця. Ой, не! Вельмі многа абмылішся, калі так думаць будзеш. Гэтым цябе хочуць прынудзіць астацца на тым мейсцы, на яком яны стаяць, знішчыць пазывы твайго сэрца... Ты бачыш нешта завабнае, вялікае перад сабою, твае нутро рвецца да яго, а іх ліпкія рукі стрымліваюць, ня пускаюць.

— А ўсё-ткі, як сабе не кажы, а мне дужа трудна зрабіць так, як ты радзіш: кінуць бацькоў і ехаць ад іх у горад,—адкрылася Зося, падмацаваўшы свае словы кіўком галавы.

— Чаму так?

— Ня ведаю, чаму... Не хватае ні то сьмеласьці, ні то адвагі, чагось-то не хватае, і я баюся пайсьці на гэта. Ты—ты другое дзела: ты мужчына, ты вольны і сьмелы.

— Пераказваю, колькі і дзяўчат ёсьць такіх!

— Можа, але многа меней чымсь мужчын...

Рыгору няцікаўным паказалася далей гаварыць аб гэным Ён бачыў, што ў Зосі перамагае сумненьне над рашучасьцю і што яшчэ многа разоў давядзецца падбздэрасьць яе падобнымі сёньнешняй гутаркамі.

Рыгор заўважаў, што гэтакія гутаркі маюць свой дадатны бок і моцна ўплываюць на Зося. Але занадта глыбока ўрасла яна ў асяродзьдзе цывілое мяшчанскасьці, у балота, кутніцкага самадурства і ганарлівасьці. «Бацькава воля»—гэта разуменьне, якое перадаецца ў іх сям'і з пакаленьня ў пакаленьня, як моралы сваясаблівага дзедзіцкага домастроеўскага ладу, убітага бацькамі і ў Зосіну голаў. Яе, здаецца, і нігіліскі тон у гутарках з Рыгорам, але зусім нявольны ад націску бацькоўскага выхаванья. Зацятая абярэжніца родавых нахілаў, Зосіна маці многа пастаралася над тым, каб зрабіць з свае дачкі верную і непачісную сваю пасьядоўку. Бацька-ж браў сваім пахаджэньнем, якое ён хітра абпрунтоўваў на падвалінах заможніцкай гаспадаркі. Ён старанна захоўваў складзеную доўгімі гадамі шляхам розных прадпрыемстваў сваю гаспадарчую прывілейнасьць. Мікола меў руку старшыны і папа, чуў прыхільнасьць з боку за-

можнае верхвіны мястэчка і воласьці і, апіраючыся на гэта, бярог дачку ад уплываў «дэмокрацкіх» думак, ад знаёмства яе з падобнымі Рыгору, хлопцамі. Берагі—то была мэта Прыдатных, да якое яны імкнуліся з вырашэньнем Зосінага лёсу... Рыгор гэта разумеў, калі на гэты раз перайшлі ў гутарцы з Зосей на іншую тэму.

— Не сярдуеш?

— Не, нічуткі.

— Дамоў не сьпяшыш?

— І ня думаю.

— І есьці ня хочаш?

— Не... Не клапаціся... Можа ты што задумаў?

— Я не, не!.. Мне міла тут з табою...

— Каб то была праўда!

— Якраз яна і ёсьць тут.

Зося шчыльна прытулілася к Рыгору і шчыра яго пацалавала ў шчаку.

— Мне-б не хацелася думаць, што ты назаўсёды астанешся ў Сілдох, але...

— Не-э-э, не... гэтага ня будзя-а-а-а,—сьцешыла сябе і Рыгора разам Зося і замёрла ў бязвольнай утоме.

Рыгор абгарнуў яе абедзьвюма рукамі, шчыльна прытуліўся к ёй і засаб некалькі раз пацалаваў яе; пацалаваў і пачуў, нібы цэлы келіх пахучага, найсалоднага мёду з-пад маладых пчол чыясь небачная рука ўліла ў яго рот, адкуль ён, растаўшы на віно, раптоўна разьліўся па ўсім яго целе, ад галавы да самых пят, і нейкім прыятным, тонкім і вострым хмелем ускружыў яго голаў, задранцьвіў усю істоту... Толькі сэрца ня мог спыніць, і яно білася ў пасьпешным пераціюку.

— На, вазьмі ад мяне, што толькі табе патрэбна,—з заплюшчанымі вачыма і бяссьсільна схінуўшаю галавою, путанаю моваю праказала Зося, і ў прыятнай сударзе спусьцілася з Рыгоравых калень на мураўку, дзе расьцягнулася ва ўсю даўжыню свае пекнае стройнае постаці... Бязвольныя рукі яе ляглі між бакоў і выразнымі абрысамі абмаляваліся пукатыя грудзі, высока падымаючыся ад глыбокага роўнага сопу...

Рыгор на хвілю, нібы сумеўшыся ад нейкага раптоўнага, дзіцячага сораму, быццам замёр, застыў: безразборная міна яго твару, пасавелья вочы, вяласьць рук казалі аб тым, што ён бязволен, у чыіх-то руках... Але мігам перамяніў настрой і вы-

гляд, і рашуча праказаў:

— Зося-а, Зоська! Чаму ты так кажаш?—Няўжо ты думаеш, што я пайду на ўсё. Я цябе дужа шкадую, каб не паважаць...

Зося, як ляжала, так раптам паднялася і раптам пасумнела, быццам спалохаўшыся за тую адкрытасць, якую зьнянацку дапусьціла ў сваёй гутарцы з Рыгорам.

«Ой, што-ж ён падумае!» адрыгнулася ў ёй домастроеўская мораль дзедзіцкага асяродзьдзя.

Рыгор, каб ня даць здэтанаванца, адцягнуў яе ўвагу на іншае, запытаўшы:

— Пойдам, Зося?

«Ах, якая-ж я дурніца. Што-ж я зрабіла! Ён гатоў палічыць усё гэта за»...

Паўторна праняслося ў яе галаве некае сумненьне і замест простага адказу на запытаньне, яна перапытала:

— Ты мяне ня любіш, Рыгор?

— З чаго ты ўзяла? Што табе здалося?—супакоіў Рыгор, і пры гэтым усхапіўся на ногі, прабег некалькі раз узад і ўперад па прагалінцы: потым апусьціўся на калені, заглянуў Зосі ў вочы і запытаў:

— Чаму ты так кажаш?

Зося не адказала.

Праз хвіліну дабавіў:

— Я цябе чым-небудзь пакрыўдзіў?—Даруй мне: я ня ведаў, што гэтым цябе пакрыўджу.

Зося маўчала. Моўчкі паднялася, паправіла растрэпленыя валасы, падвязаła шаль і кранулася ісьці. Рыгор крыху пастаяў, потым, нагнаў яе і ласкава запытаў:

— Да хаты, Зоська?—і, ня атрымаўшы адказу, ціхім крокам пашоў побач з ёю.

V

НА ДВАРЭ ўжо ВЕЧАРЭЛА. Асеўшае нізка сонца раскідала па абшары пачырванелыя, астываючыя праменьні, якія доўгімі яскравымі каснікамі пралазілі між лясную гушчэр. У каронах дзярэў і ў кустох пачаў зьбірацца змрок, і зелень зрабілася смугла-зялёнаю. У паветры стала многа халадней і адчува-

лася, як у малюсеньких, няпрыкметных кропельках асядала роса. Востра запахла вячэрнюю сырасьцю.

Моўчкі, цішком, перайшлі Рыгор з Зосяю сыцежку, толькі акінулі ўзрокамі вакола сябе.

— Выбіваймась на граніцу,—парадзіў Рыгор.

— Добра,—ціха адказала Зося; і, выпусьціўшы гэта слова з губ, разам пачула, як з яе плеч зьнялася некая цяжар.

— А ці далёка тая граніца?

— Ды не. Вось пойдзем так-то скоро выйдзем. Сьвеціцца, здэцца, вундэка.

— Ты не сярдуеш, аднак,—запытаў Рыгор нахіліўшыся к ёй. Зося сорамна ўсьміхнулася і адказала:

— Не, не сярдую.

— То дай-жа я цябе за гэта пацалую.

І Рыгор прагна ўпіўся губамі ў Зосіну шчаку.

— Ах, Рыгор...

— Мо' і заўтра мы прыдзем сюды?

— Можа, забачым...

— Ты скажы напэўна.

— Прыдзем!

VI

ТЫМ ЧАСАМ РЫГОР з Зосяю вышлі з лесу на граніцу і павярнулі к мястэчку. Здалёк (ад Хвойніку да Сілцоў лічылася ня болей адной вярсты) Сілцы было відны, як на далоні: старыя маленькія хаткі мяшчан, з саламянымі стрэхамі, паросшымі зялёным мохам (ад чаго здаваўся, што то зусім ня хаты, а старэнна акапанья і абрэзанья вялікія стагі травы, ці купіны), перамяжаліся з троха навейшымі, пакрытымі—дзе новаю і яшчэ жоўтаю гонтаю, а дзе пасівеўшаю старою драўніцаю,—яўрэйскімі дамкамі. У тым мейсцы, дзе болей стаяла апошніх, наглядалася нямерная цеснота і ня відаць было ні каліва зелені; сялянскія-ж хаты былі аперазаны зялёнымі невялічкімі садамі і гародамі.

Крыху наадгон ад хат, на самым ілбу гары, высіўся новы будынак школы з зялёнаю, ужо не ад моху, а ад хварбы, шапкаю страхі. Шырокі, чатырохкантавы школьны пляц, быў абгароджаны каменным паваленым парканам, між якога ў радок расьлі высокія плакучыя бярозы, шатныя кляніны і каштаны; між іх зелень відаць было некалькі гімнастычных прыладаў, якія выдзя-

ляліся в зеляні дзярэў. З паўганоў ад школы, шмат далей ад берагу мястэчка, ня ўступаў у вышыне будынак местачковай аптэкі. За аптэкай ляжаў Лог, ад мястэчка забудаваны хатамі як найгушчэй, а з другога ўклону, ад поля, пабіты на гароды.

Быў ужо зусім адвечорак і сонца вісела над лесам, то яго праменьні, пападаючы ў вокны хат, адбіваліся залацістым одсьветам. А калі глядзець на поле, то таксама нельга было нацшыцца: такі прыгожы вобраз ляжаў перад імі! Ужо нялапое жыта, аблітае чырвоным заходзячым сонцам, мела нейкі асаблівы, ні то масяндзовы, ні то бурачны колер і, гойдаючыся ад ціхага ветру, катала роўныя, доўгія і крывыя скруткі, з аднаго боку чырвона-бурья, а з другога белазялёныя. Жытні палетак цягнуўся на цэлыя вёрсты ўдаўжкі і ўшыр і здаваўся, калі глядзець на яго з-пад лесу, кудэма ішлі Рыгор з Зосяю, адным сучэльным кавалкам. А то былі ўсё вузенькія ніўкі-шнурочки, адмяжованыя дзе пукатымі, барадатымі межкамі, як зьмейкамі, што беглі між сыцен жыта, то далікатна зробленымі разоркамі, таксама ў сваім бегу не адстаючымі ад межак. З другога боку жытняга палетку, там далёка, як ахопвалі іх узрокі, пачыналіся яравыя палеткі, ужо падмалёваныя маладою жаўтаватаю зеляню аўса і рутнейшаю—ячменю. За яравымі палеткамі пачыналіся лясы.

Рыгор з Зосяю ціхай путанай хадой моўчкі прайшлі каля цэлых ганоў, увесь час цешучыся полем, удыхаючы поўнымі грудзямі сьвежае паветра.

— Ну, як, прыгожая рэч? Абярнуўся Рыгор к Зосі.

— Хоць начуй тут у полі!—дабавіў ён.

— Што ты: здурэў, ці што?—здзівілася Зося.

— Чаму?

— Так. Ці-ж ты ніколі ня быў у полі, ці ніколі ня бачыў гэнае красы?

— Хоць і бачыў, толькі яно ніколі, мне здацца, не было такім, як сёньні, цяпер вось...

— Прыдзем заўтра і тое самае застанем.

— А ты-ж прыдзеш?

Рыгор міла зірнуў Зосі ў вочы, ажно тая ня вытрымала і лісьліва засьмяялася.

— Чаму-ж не, я сказала, што прыду...

— А калі Васіль... ну, прышле к табе сватоў?

Зося—быццам хтось калынуў яе ітолкаю ў самае хворае мейсца—пачула вялікую і праціўную боль, якая раптам расплылася па ўсім яе целе і страсянула ім. Твар яе зблялеў, смуткам акрыліся вочы.

— А калі прышле—то што? Хай прысылае, чорт яго бяры...

— Дык цябе-ж бацькі могуць ня пусьціць.

— А то я іх так і пабаюся!

— Дык трэба іх слухаць, ты мне гэта казалася.

— Ай, ай! Пакінь, Рыгор, сьмяяцца з мяне,—сярдзіта перабіла Зося.

— Што ты, Зося! Пры чым тут сьмех. Я гэтага ніколі не дазваляў сабе.

— Тады не кажы мне нічога пра Васіля. Мне балюча і праціўна слухаць....

Зося не даказала. Відаць было па яе настрою, што яна адчувае глыбокае ўзрушша і цягчыцца кожным дапамінкам пра розныя чуткі аб Берагавых намерах. За гэтым Рыгор рашыў нічога не ўспамінаць. Але Зосі не маўчалася. Прайшоўшы з поўганоў моўчкі, яна першаю загаварыла:

— Эх! і надаела мне ўсё гэта!..—

— Што? Чаму?

— Так, вельмі праціўна.

— Альбо-ж нельга паправіць?

— Ізноў пра гэта?

Рыгор убачыў, што гутарка ізноў перайходзіць на балючую для Зосі тэму і пасьпяшыў знайсці ёй іншы напрамак.

Якраз яны мінулі лес і падыйшлі к самаму краю гары, з якое трэба было сходзіць у капусьнікі. Праўда, адгэтуль ішла яшчэ і другая сыцежка, але яна накіроўвала між другога боку жытніх палеткаў і сходзіліся з Сівулінскаю дарогаю; гэтым шляхам ісьці было шмат далей.

— Ну, кудэй пойдзем, Зося?—абярнуўся Рыгор да Зосі.

— Я думаю капусьнікамі ляпей.

— Ідзем капусьнікамі.

Пабраўшыся за руку, Рыгор з Зосяю ішлі перш ціха, перарочваючы то ў адзін, то ў другі бок, а потым, калі мінулі самую стромасьць, Рыгор пусьціўся бегчы і пацяг за сабою Зосю...

Хутка яны былі на нізе, пры беразе рачулки.

— Часамі прыемна разамяцца падобнай гімнастыкай,—сказаў Рыгор, спыніўшыся.

— Ну, вядома, маленькі хлопчык, пазабаўляцца трэба,—пасьмяялася Зося.

— Так, бывае... Ну, цяпер скажы: табе нічога, калі пройдзем да вуліцы разам?

— Вунь яшчэ што выдумаў! А што, мяне арыштуюць за гэта?—здзіўленая Рыгоравым запытаньнем, адаказала Зося.

— Ня тое, што арыштуюць, але, часамі, маці...

— Пакінь, пакінь выдумляць ліха ведае што,—перабіла Зося:

— Што? Мне бацькі мо' забароняць з людзьмі сустракацца? Які ты сьмешны!

Рыгор нічога не адказаў. Маўчала далей і Зося: ідучы, яна глядзела ў зямлю, сочачы за махам тонкага лазовага дубчыка, які шустраю зьмейкаю бег наперадзе іх...

VII

УЖО БЫЛО ЗЬМЕРКШЫ, калі яны ўвайшлі ў мястэчка. Але на вуліцы жыцьцё не ўмірала. Там-сям стаялі кучкі сілцоўцаў, абгаварваючы пытаньні бягучага часу; бегалі неўгамонныя дзеці. Пастушкі вялі з пашы коні. Гаспадыні па дварох увіхаліся з гавядаю.

Паміж іх праехала некалькі фурманак блізкіх к Сілцом хвальбаркоўцаў, знаёмых Зосі; яны аддалі ёй прывітаньне. Адзін нават знайшоў патрэбным кінуць жартам, на які, аднак, Зося не адказала.

Супроць Сёмкавага двара яны зусім нечакана спаткаліся з Гэляю, Пятрусём, Сёмкам і Волькаю, якія стаялі і аб нечым пільна гутарылі, справодзячы сваю гутарку вясёлым пократным сьмехам.

— Пахвалёны!—жартам прывітаўся Рыгор.

— На векі!—сьмехам адказала Гэля.

— Дзе-ж то так бадзяліся, панове?—запытаў Сёмка.

— Ды вось—крыху праходзіліся.

— Хорошая праходка: цэлы дзень у доме не застаць. Ці ня ў Пляшуках толькі былі?

— У Ліцку нават, скажаш,—адказаў Рыгор.

— Апроч жартаў, адкуль ідзіце?—запытаў Сёмка.

— З Хвойніку,—ухмыльнуўся Рыгор:—а вы дзе таўкліся?

— О, браце, мы сёньня столькі нахадзіліся, што каб раска-
заць, то на цэлае апавяданьне хапіла-б,—распаляючы завіды
павядаміла Гэля.

— Ну, ну, апаведайце нам хоць маласьць,—хапіўшы яе за
руку, папрасіла Зося.

— Ого! Ні за што ня скажам, ні за што, нават і ня ду-
майце,—падхваціў Пятрусь, падмігнуўшы Зосі.

— Чаму-ж гэта, ці то сакрэт ужо?

— А такі і сакрэт!—умяшалася і Волька.

— Да годзі ўжо пацьвільвацца!

— Та ша, ша. Слухай цяпер і дзівіся,—усё раскажу.

Усе прыціхлі. Гэля бегла пачала расказваць:

— Вось толькі што я паабедала, як барджэй забегла к
Вольцы і з ёю мы пашлі к Ліню... Прышлі гэта пад хату, за-
глянумі ў акно і бачым, што нікога няма дома: ня толькі Палуты,
а нават і бацькоў... Мы гэта адтуль проста на могількі... Пры-
шлі, пахадзілі троха між помнікаў, пачыталі надпісы, потым на-
рвалі бэзу і назад у мястэчка... Вышлі гэта мы на рынак, аж
бачым: едуць да шлюбу нейкія шляхты. Мы іх правялі да Меркі,
дзе яны спыніліся... Пацікавіліся, што яны з сябе ўяўляюць і
знайшлі, што маладая—даволі прыгожая, а малады—тае...

Гэля скрывілася.

— Ня гань толькі нашага брата,—пажартаваў Сёмка.

— Чаму? Праўды ня можна сказаць?—упікнула Волька.

— Якая-ж тут праўда: быццам я ня бачыў яго таксама.

— Ну, і як па твоему?

— Я лічу наадварот: маладая—дрэнь, а малады—цуке-
рачка,—пажартаваў Сёмка.

Хлопцы голасна расьсьмяяліся.

— Ну, добра,—перабіў Рыгор:—а як-то вы сыйшліся ўсе?

— Ды ці-ж гэта ў горадзе. Вышаў хто на вуліцу, гукнуў і
ўсе тут,—пралепятала Гэля, і хапіла за Зосіну руку вышэй
локця, і заглянула ёй у самыя вочы, покатам расьсьмяяўшыся.

— Пакінь дзяцініцца. Цябе-ж на сур'ез пытаюць,—занеда-
волілася Зося.

— Ша, ша, супакойся,—сцішыла яе Гэля.

— Гэй, кіндар,—перабіў Сёмка,—прэба пайсьці вярэраць:
як думаеце пасьяля вярэры?

— Вядома, к Ліню,—у адзін голас праказалі Пятрусь, Гэля і Волька.

— А ты, Рыгор, нябось, таксама спаць ня ляжаш?—абярнуўся да Рыгора Сёмка.

— Яно-б не пашкодзіла і паспаць.

— Дык Зося-ж пойдзе таксама,—падхваціў Пятрусь і тут жа абярнуўся да Зосі.

— Пойдзеш, Зося, да Ліня?

— Ня ведаю, мо' і пайду,—адказала Зося.

Дзяўчаты адлучыліся і разьбегліся па хатах.

— Ну, дык пойдзеш?—перапытаў Пятрусь Рыгора, які раптоўна задумаўся і моўчкі стаяў на адным мейсцы.

— Што там спаць! Пакінь.. Гэ-гэ-э! Дык ты задумаўся чаго?—зазірнуўшы Рыгору ў вочы, прапяў Пятрусь.—Ці не па Зосі толькі журышся? Пакінь тужыць, таварышу. Ад гэтага не загінем. Ды, па-першае, думаецца, што Берагу ня так лёгка і хватнуць Зося... А па-другое,—ці-ж яшчэ мала на сьвеце такіх Зось знойдзецца! Ой, ёй-ёй! Вось вернешся ў Рыгу да пакахаешся з гэткай паненкай, што Зося і не падходзь. Пакінь, кажу, тужыць...—і Пятрусь палопаў Рыгора па плячу, падмігнуў і засьмяяўся.

У Пятруся гэта ёмка атрымалася, як і заўсёды. Рэзвы і вясёлы, ён быў прыемным кампанам, паміж таго, што быў шчырым і адданым таварышом. Пятруся шанавала ўся іхняя кампанія, як разумнага, смелага і дападкага таварыша. Сын небагатага земляроба, ён змалку быў аддадзены бацькам у наймы за парабчука, пасья ў вучні за каваля. Але кавальскае рамясло яму не спадабалася, і Пятрусь прабаўляўся і летам і зімою выпадковымі заробкамі, дапамагаючы гэтым у хаце. Пацёрты ў пераплётах жыцьцёвай нядолі, ён чулей за другіх успрыняў соцыялістычныя настроі і разам з Рыгорам увайшоў у Сілцоўскую організацыю соцыял-дэмократаў. І цікава тое, што будучы земляробам, ён не адчуваў у сябе жаднае прывязі да зямлі. Яго цягнула ў рабочае асяродзьдзе, у горад, куды ён мерыўся васьць васьць адпраўляцца.

— Табе, як і Рыгору, толькі ці па гэтым шляху,—радзіў Сёмка—паедзеш—ня згінеш са сваёю прыкідлівасьцю.

Гэтае думкі трымаўся і Рыгор, які любіў і шанаваў Пятруся, як ляпейшага таварыша і сябра. Пятрусёва кампанія выклікала ў Рыгора глыбокае здаваленьне.

— Ды я мала аб гэтым і дбаю, толькі...ка сну мяне хіліць,— праказаў Рыгор пасля кароткага змоўку.

— Годзі табе!—наставаў Пятрусь.

— Што вы не згаворыцеся?—умяшаўся Сёмка.

— Нешта Рыгор наш зьнябыўся,—нібыта спаць захацеў, ці мо' якія патайныя пляны задумаў...

— Няўжо?

— Ці-ж ты ня прыкмячаеш?

— Не, мне ні ўшманкі.

З Сёмкавага двара данёсься окліч:

— Сёмка, Сёмка! Ідзі вячэраць!

— Іду!—адклікнуўся ён.

— Па дамах, хлопцы!—абярнуўся Сёмка к Рыгору і Пятрусю і павярнуў у двор.

Пашлі і Пятрусь з Рыгорам.

На дварэ ўжо было цёмна: стаяла парная ноч.

VIII

НЕ ПАСЬПЕЎ ЯШЧЭ РЫГОР АПАМЯТАВАЦЦА, толькі знайшоўшы магчымасьць павячэраць ды перакінуцца двума-трыма словамі з мацераю, якая праз цэлы дзень не магла прычкакацца яго ў хату, седзячы да самага цямна ў акне і не прапускаючы вачыма ніводнага чалавека, хто-б ішоў вуліцаю, каб не паўзірацца на яго і разгледзіць: ці ня Рыгор гэта па абмылцы абмінуў сваю хату,—не пасьпеў Рыгор апамятавацца, як ужо па яго забеглі Сёмка з Пятрусём і жывасілам выцяглі з хаты...

На дварэ, за вуглом, іх чакалі дзяўчаты, ціха прытаіўшыся і ўкрадкаю паглядаючы ў хату.

Трохі недавольны тым, што таварышы паперашкодзілі яму выпаўніць надуманы яшчэ ў лесе плян,—астацца, прышоўшы з лесу, дома,—Рыгор вышаўшы на двор, у момант перанастроіўся, калі ўгледзіў рэзвую вясёлую кампанію моладзі.

«А і сапраўды, што за цікавасьць лажыцца спаць так рана. Можна будзе выспацца і за раніцу. А тут такая пекная ноч прападзе задарма!» падумаў ён, пачуўшы Зосін голас...

Шэсьцярма ў кампаніі: Рыгор і Зося, Сёмка і Волька, Гэля і Пятрусь, яны са сьмехам і жартамі пашлі ўздоўж вуліцы, чуць не загарадзіўшы яе ўпоперак, як плотам.

Прашоўшы да рынку, пацягнулі ў Яўрэйскі перавулак, каб выйсці на Ракаўскую вуліцу. Але тут яны спыніліся і адназгодна перарашылі да Ліня ня ісці, а разыйсціся, хто куды.

— Ну, дык што-ж: давай мы, Волька, пойдзем з табой назад,—абярнуўся Сёмка к Вольцы, і яны хутка адлучыліся ад кампаніі.

У супроцьлежны бок пашоў Рыгор з Зосяй...

Ня мінула і паўгадзіны пасья таго, як яны разыйшліся, раптоўна падуў сіберны вецер. Па вуліцах падняўся пыл, закруціліся віхры, жалобна загулі садовыя дзярэўцы. Цёмна-сіняе неба яшчэ болей пацямнела, і прыглядзіўшыся на яго заходні край, можна было ясна адлічыць тоўстую, пукатую граніцу—мяжу з хмар, на адзін бок якое мігаль крыху памутнеўшыя зоры, а па другую расьцілалася алавяна-гнядая, усюды роўная, прастора. Другога краю яе ня было нідзе відаць, бо ён заходзіў за лес, які цёмным, чужым выразным, шнурком адгароджваў зямлю, упіраючыся вярхамі ў неба, быццам-бы падтрымоўваючы яго, а камлямі, як кіпцямі ўспіліўшыся ў зямлю. Як не сачыць было за хмараю, то нельга было прыкмеціць, ці яна стаяла на адным месцы, ці з кожным часам надыходзіла бліжэй і бліжэй. Праўда, пасья кароткага перапынку, калі ня кідалі вочы на яе сваіх узрокаў, а потым раптам узіраліся, заметна было, што хмара стаяла бліжэй к зэніту, больш ахапляла пад сабой небнай сіні, зацьміўшы яскравыя зоры. Што момант узмацняўся гром і павялічвалася маланка.

Рыгор з Зосяю, трапіўшы на ўчарайшае мейсца, толькі што разгаварыліся аб пытаньнях Рыгоравага ад'езду, як зьненацкі подых ветра, прыляцеўшы з поля з дзікім гулам, прамчаўся між іх, потым перабег вуліцу, устраміўся ў платы і заліўся ў яго шчылінах напрытомнай, разгульнай музыкай. У дварох заскрыпелі вешніцы, пачуўся стук пахіленых платоў, сьвіст вырванай завіхранай уверсе саломы.

Ня кажучы адно другому ні слова, бы згаварыўшыся, Рыгор з Зосяю падняліся з мейсца і шпаркім ходам пашлі да дому.

Дарогаю то Рыгор, то Зося што хвілю заварочваліся назад, паднімалі кверху вочы і ўзіраліся на хмары, якія адышоўшы на многа ад лесу, сталі хутка імчацца па небе, быццам наганяючы каго, і тушылі адну зорку за другой.

Вецер крапчэў і крапчэў, папіхаючы іх у плечы і трэплючы крысамі Рыгоравай жакеткі, а Зосінай спадніцай. А калі хмары

якраз апынуліся над іх галовамі, то маланкі ажно сьляпілі вочы, а гром, здавалася, трос землю.

— Хаця-б не захапіў нас дождж,—праказала Зося, калі яны пасьпешна ішлі ўжо сваёю вуліцаю.

— Ды ўжо невялікая бяда, калі і пакропіць крыху: пяць крокаў зробіш і дома,—супакоіў Рыгор.—Мне далей, і то я не клапачуся,—дабавіў ён.

— А мо' ішчэ дождж і ня пойдзе—паглядзела Зося на неба.

— Не. Вось накрапляе.

— Ах, на яго ліха, сапсаваўся вечар...

— Шкадуеш?

— Чаму-ж не шкадаваць. Гэткіх вечароў ня многа трапляецца.

— Якіх?

— Наогул...

Зося сарамліва панікла ўзрокамі.

— Лета наперадзе.

— Думаеш...

— Чакай, чакай. Пастой!—хапіў яе за руку Рыгор:—вось пастойма крыху пад капяжом, можа прыціхне; а не—то двор сумееш перабегчы хоць і ў навальніцу...

Зося згадзілася, і яны падыйшлі пад капеж Прахоравай хаты, што стаяла побач Прыдатных, прытуліліся к вуглу між канцом лаўкі і сьцяною і на момант прыціхлі.

— Ну, дык дзе-ж мы такі заўтра ўбачымся?—дапэўніўся Рыгор, засланіўшы Зосяю ад вуліцы сваёю постацьцю і палажыўшы ёй на плячо далонь рукі.

— А я і сапраўды ня ведаю,—сьціснуўшы плячыма, адказала Зося, гледзячы строма ў вочы Рыгору і прыкусваючы губы.

— А каб гэта ў Ліня?

— Можа і ўдасца. Або ты мяне так хочаш убачыць?—наводна запытала яна і задаволена ўсьміхнулася.

— О! яшчэ...—хацеў уверыць Рыгор, але ў гэты момант, як раз над Прахораваю хатаю мігнула зьвілістая асьляпіцельная стужка бліскавіцы, нібы нажом раскроіўшая неба на дзьве палавіны і азіяўшая сьцяну хаты, вокны, капеж страхі і Зосін твар. За бліскавіцаю грукнуў гром, мэрам, выстрал з дзесяткаў гармат, ускалыхнуўшы зямлю.

— Уцякайма, хіба!—парадзіла Зося, намерваючыся бегчы.

— Пойдзем, пойдзем; толькі...—заўтра ў Ліня?

— У Ліня! Напэўна!

Зося спрытна саскочыла з лаўкі, хутка перабегла вуліцу і схавалася ў дварэ за вешніцамі.

Рыгор астаўся адзін і прастаяў датуль, пакуль яна падбегла к дзвярам, некалькі раз трывожна бразнула клямкаю, увайшла ў сенцы і заперла дзверы...

Пасьля раптам сарваўся з мейсца і ў подбежкі накіраваў да хаты. Ідучы, ён абярнуўся назад і ўгледзіў, што за ім гоніцца доўгая палоса праменьняў з вокан Прыдатнага хаты.

Калі Рыгор параўняўся са сваёю хатаю, то ён угледзіў, што і яго маці ня сьпіць, а ціха сядзіць ля століка, штось шэпча губамі і кідае на вуліцу пуглівыя зіркі. Ён паціху завярнуў у двор, стаў пад капеж, прытуліўшыся к сьцяне, і пачаў цешыцца навальніцаю.

«Бадай, што іх дзе-колечы захапіў дождж»,—падумаў ён пра Сёмку з Волькаю ды Пятруса з Гэляю.

І толькі падумаў, як,—прымха!—эразу пачуў іх гоман, нёсшыся да вушэй з цемі вуліцы. Рыгор барджэй адышоў ад сьцяны, уперыўся вачыма ў гушчэрны змрок і адлічыў, як між яго швыдка прамігнула чатыры сылуэты. Ён сьпярша намерыўся аклікнуць, а потым перадумаў, засьмяяўся гэтаму і направиўся ў хату.

Маці паглядзела на яго і міла ўсьміхнулася.

Была дванаццатая гадзіна ночы...

На заўтра Рыгор прачнуўся а другой гадзіне дня: ён праспаў каля чатырнаццаці гадзін так смачна і так няпрыкметна, што праз усю ноч ні разу не прачнуўся, ні разу не перавярнуўся з боку на бок, і як лёг скурчыўшыся, падлажыўшы руку далоняю пад вуха, так і прачнуўся, лежучы на тым самым баку, толькі выцягнуўшы ногі.

У хаце было ціха. Маці ня было дома.

На дварэ стаяла пагода зусім няцікаўная: цёмныя хмары вяселі над зямлёю і накрапваў рэдкі дробны дожджык, падліваючы ваду ў глыбокую, растоптаную каровамі грязь. Мокрыя расістыя ралкі бярозы поўзалі па шыбах вакна і вадзілі шырокія вадзяністыя плямы, з-за якіх сумнаму і без таго сьвятлу цяжэй рабілася пралезьці ў хату, маркотную і спакойную. З каляжоў спадалі рэдкія цяжкія кроплі, прыцягаючы паўз вокны доўгія белыя касьнікі.

Ад усяго гэтага Рыгору рабілася нудна і сумна.

І ён выразна адчуў у сваім нутры тую розьніцу ў перажываньнях, якія наводзіла мястэчка ў ранейшыя гады і якія напаткалі яго зараз. Не, цяпер Рыгор быў далёкі ад Сілцоў! Горад палажыў на ім глыбокі адбітак. Горад урасьціў яго ў свае бурлівае жыцьцё, уцягнуў у вадакрут дынамічных падзей фабрычнага асяродзьдзя.

Ці-ж бы, будучы ў Рызе, ён меў хоць хвіліну, якую-б дапусьціў змарнаваць дарма? Ніколі! Разьбегі машын у майстэрні, заўсёдашняе аколенье рабочым колектывам, шырокія гарызонты, якія адчыняліся яму пасля кожнага сходу заводзкае арганізацыі соцыял-дэмократаў; насыпяваючыя супярэчкі ў адносінах паміж рабочымі і гаспадарамі прадпрыемства... Штодзённая руплівая падгатоўка да клясавых боек—усё гэта рабіла Рыгорава жыцьцё рэзвым, рухавым, цікавым. Ён з бадзёрым настроем адпраўляўся ў завод, з зацягасьцю фанатыка прыступаў да працы і рабіўся адзінкаю моцнага, зьлітага колектыву некалькіх тысяч рабочых. Калі гудок апавяшчаў аб сканчэньні работы і з заводу вырынала армія людзей, Рыгор ня мог наглядзецца хараству іх зьяднанасьці, ня мог нацешыцца з тае магутнае сілы, якая залягала ў гэтым колектыве. Ён бачыў, як толькі адчыняліся заводскія вароты і з іх выходзілі на вуліцу першыя грамадкі сьмясароў і такароў, ліцейшчыкаў і пракатчыкаў, вуліца цалкам перайходзіла ў іх распараджэньне... Рыгору тады ўспаміналіся незабываныя падзеі з рэволюцыі пятага году, сьляды і знакі, якое бліскучымі іскрамі праносіліся праз доўгія гады.

У яркіх вобразах паўставалі карціны магутных забастовак, сутычкі з поліцыяй. Маляваліся карціны героічных схватак «лясных братоў» з карнымі драгунскімі атрадамі па станцыях чыгунак, пры раскіданых вёсках... Гігантам вырастаў адважны атрад Тукумскіх рэволюцыянэраў, трымаўшых захопленым з рук царскае ўлады невялікі гарадок на працягу двух тыдняў у сваіх руках.

Наступнае нясло больш магутныя ўзрухі ў рабочых гушчах—гэта ён адчуваў. І насыпяваньне рэволюцыйных падзей электрызавала гэтага перадавога мешчанчука. І вось, цяпер, калі ён знаходзіцца ў Сілцох, дзе так, параўнаўча, спакойліва цячэ жыцьцё, дзе з буйнае ў 1906 годзе арганізацыі асталося некалькі маладых, малавопытных таварышоў—там, у Рызе, праішло жыцьцё некалькі цікавейшых фазаў у сваім разьвіцьці.

Рыгор дзівіўся таму, што зараз яму малазразумелымі робяцца тыя пачуцьці, якія ўспыхвалі ў ім па дарозе да Сілцоў.

Праўда, тут, у Сілцох, ён мае матку, некалькі лепшых сваіх таварышоў: праўда, маладосьць звязаная з мястэчкам, пакінула ў ім шмат цікавых успамінаў, непазбытых эпізодаў... Але... гэта ўсё ў мінулым. Наперадзе праглядалі іншыя вокагляды... Наперадзе адчыняліся новыя прасторы. Можна было спадзявацца, што яны поўнасьцю затуляць усё дагэтуль перажытае ў Сілцох. А можа Рыгору хацелася ўсяго, каб тыя блізкія яму людзі, як Сёмка і Пятрусь ды іншыя, не асталіся ў недасяжным яму адгоне, каб іх можна было перабраць у горад, перакінуць у іншыя абставіны і ня даць змарнавацца ў асяродзьдзі местачковага спакою?.. Праўда, і ў Сілцох павінен быць штурхач, павінны быць людзі, праз якіх-бы будзілася соцыялістычная ідэя, збіраліся яе паслядоўцы... Ну, усё-ж у адносінах да Пятруся і Сёмкі, Рыгор прадпачытаў горад. Так гэтыя яго таварышы павінны будуць растацца з Сілцамі... А вось Зося!..

І калі ён успомніў Зося, праведзены з ёю ў хвойніку час, то яму стала незразумелай Зосіна няволя ў густых сетках мяшчанскасьці, яе дробныя інтарэсы, засасанасьць багнаю забабонаў струхлелае шляхоцкае традыцыйнасьці. Між тым, з Зосі мог быць выпрацаваны дадатны тып гарадзкае дзяўчыны-работніцы. Толькі адна бяда—некаму над гэтым па працаваць, а ў яго часу мала... Усё-ж ён не пакіне яе без свайго ўздзеяньня... Не!..

Рыгор пачаў умывацца...

САЛОДКІ, смачны і глыбокі быў сон Рыгора—не дарма-ж ён праспаў столькі даўгіх гадзін! Зусім не такім сном спаў гэту ноч Васіль. Хоць ён, стомлены і раззлаваны лёг многа пазьней Рыгора і мог спаць пад мерны шумок дажджу, ціха і спакойна, усёткі сон яго быў ня глыбокі і спаў ён ня так, як ваўсёды, а несьціханна прачынаўся. Думкі адна за другою лезлі яму ў голаў, шавяліліся ў ёй, як пчолы, і прасіліся на разгадку. То Зося, то Рыгор, то Рыгоравы таварышы, стаўшы за апошнія два дні яго люцейшымі ворагамі, так і мігаліся перад ім, і, што горш за ўсё, быццам чапалі яго рукамі: варочалі за бакі, адплюшчвалі вочы, затрымоўвалі прыход сну. Рабілася душна і млосна ад злосьці, і Васіль бяз ліку разоў варочаўся з боку на бок, то выцягваў ногі, то падкручваў іх, а руку падкладаў пад шчоку, або засоўваў за пазуху, за рашпіляную на ўсе гузікі кашулю. Коўдра рабілася несцьярпіма цяжкаю, і ён памаленьку ссоўваў яе з галавы на плечы, з плеч на пояс, а з поясу на ногі. Але гэтым нічога не выйграваў, бо бясцьціханная бліскавіца, бухаўшая на ўсім небе што хвілю, праз усе чатыры вакны мчалася ў хату, асьвечвала яе, як вялізарным ліхтаром, а страшэнны гром, здавалася, біў ля самых яго вушэй—праганяючы рэшткі сну.

Васіль злаваў і крывіўся і мусіў коўдру йзноў нацягваць на голаў, ухутвацца ў яе, як у сена, таіцца і сілаю ўшпільвацца за хвілінныя ўзьвеі здрому. Але, толькі ён пачынаў сапці ды пахрופваць, як раптам, няма ведама скуль, нападаў на яго нейкі дзікі сьверб, і ён адчайна пачынаў чухаць то шыю, то паясьніцу, то цягліцы ног. Чухаў і ахаў, ахаў і праклінаў тую хвіліну, у якую лажыўся спаць. Праклінаў, але нічога не памагала...

Толькі а пятай гадзіне ночы, ці мо' і таго пазьней, Васіль сущешыўся крыху і задрамаў. Аднак сон быў нядобры: да апошняй хвіліны, у якую ён прачнуўся (а гэта было а дзесятай гадзіне

раніцы), Васілю сьніліся нейкія страшныя, цудоўныя і нез'яснёнатрывожныя сны. Здавалася, што ён цягаецца дзесь у вялікім і чужым яму горадзе, босым і абарваным. Галодным, здаецца, ходзіць па вуліцах, усыпаных добра адзетымі людзьмі, якія, нібы адзін чалавек, не прамінуць, каб не паглядзець на яго і сплюнуць. Уперадзе не наглядалася ніякага прыстанішча і балючыя думкі рэзалі нутро. Вось ён ужо рашыў ісьці туды, у фабрычную палавіну гораду, на высокі мост, каб кінуцца з яго ў ваду і ў адзін момант расчытацца з усімі мукамі жыцця. Рашыў і пашоў. І толькі гэта ён пачаў набліжацца да мосту, як раптоўна, мэрам з зямлі, стаў перад ім Рыгор і загаварыў: «Куды ідзеш? Чаго ты тут?»—але ён так спужаўся, што заплюшчыў вочы і толькі цішком праказаў:—«я ўмру бяз прытулку і з голаду».—«Што ты надумаў, хлопец! Хадзем да мяне!»—здаецца праказаў Рыгор і павёў яго нейкімі глухімі, вулкамі да сябе. Васілю было сорамна, а Рыгор спакойліва ішоў сваёю дарогаю і вёў Васіля. Потым, здаецца, раптам, на адной з доўгіх і чыстых вуліц яны павярнулі ў двор, дзе і ўвайшлі ў белы мураваны дом. Рыгор правёў яго ў багата ўбраную кватэру, пасадзіў, здаецца, за стол і пачаў частаваць адмысловаю ядою, якое ён і ў вочы ня бачыў, дарма што слыў багацеем. Васіль, здаецца, са смакам прыняўся за яду, ажно пена цякла з губ. Тым часам, Рыгор кудысь выйшаў, прабыў ня болей хвіліны і прынёс з сабою чысты і яшчэ цэлы гарнітур і шатку. Даючы Васілю, праказаў: «Апраніся ды едзь да дому, а то там цябе ўжо жывым пахавалі і ўсё дабро прысвоілі чужыя людзі... Вось яшчэ на дарогу пяць рублёў грошы». Пры гэтых яго словах, здавалася далей, з суседняе каморкі ўбегла Зося, вясёлая і чырвоная маладзіца і, убачыўшы Васіля, палахліва крыкнула: «Ой, чаго-ж ён тут, гэты Бераг?»

Ад гэтага крыку Васіль прачнуўся і пачуў, як у яго нутру штось цяжкае і ліпкае пацяглося па сэрцу. Перад вачыма яшчэ доўга ня гінулі сьвежыя адбіткі вузкіх вуліц, таго дому і кватэры, у якія завёў у тым горадзе Рыгор, самога Рыгора і Зосі.

«Фу, ты! Згінь да прападзі! І спляцецца ліха ведае што!» праказаў ён сам сабе, працёр вочы і падняўся з пасьцелі.

— Уставай ды мыйся, сыноч, будзем цёплыя блінцы есці!—пазвала Васіля маці, нырполячыся са скавародамі ў печы.

— Ды я такі ўстаю... Ах, на яго ліха!..

— Што, што такое?—запытала Тадося.

— Да я сон нейкі гадкі сьніў,—адказаў Васіль.

— А які? Паведай толькі мне,—зацікавілася маці.

Васіль доўга ня думаючы расказаў сон. Тадося пільна выслухала, павярцела галавою і заахкала. А калі Васіль запытаў мацэру:

— «А як табе здаецца, маці, што то азначаў гэты сон?»

Тадося ўверана і рашуча адказала:

— Усё трэба разумець наадварот, сыне.

— Наадварот? Няўжо праўда?

— А то думаў літаральна?

Васіля гэта тлумачэньне задавоіла і супакоіла, і ён праз мінуту пакінуў думаць аб гэтым; а, кінуўшы думаць пра сон, яму лягчэй зрабілася і на сэрцы: ня глядзячы на хмарны дзень, у вачу было ясна і весела. На зьмену цяжкіх думак, народжаных адваротным сном, у яго галаве заігралі зусім новыя, зусім дургія думкі: думкі пра тое, што на сёнешні дзень выпадала зрабіць. Гэта бач, пра сваты.

Учора Васіль пабываў у дзядзькі Хлёра, многа і доўга гаварыў з ім аб гэтым. Хлёр прачытаў яму багатыя маралы, навучыўшы як і што трымацца з Прыдатнымі, чым опэраваць у гутарцы і што мець за козыры ў руках, калі справа будзе хіліцца ня ў іх бок.

Васіль гэта добра помніў і як на шылах чакаў к сабе гасьцей, не выходзячы нікуды з хаты.

Сьнедаць добра ня сьнедаў, бо спадзяваўся з гасьцямі не стаяць да пануквацца, а ў кампаньні есьці; вылезшы з-за стала на кату, ён пачаў памерна тупаць узад ды ўперад, час-ад-часу падыходзячы к аднаму, то к другому акну і пільна ўзіраючыся за гумно, ці ня ідзе хто да іх. Але, як час быў раньні, то, вядома, ніхто і ня мог прыйсьці; Васіль, не ўгледзеўшы нікога, нецярпліва адыходзіў ад акна...

Тадося не пакідала ўвіхацца з гаспадынскаю работаю: кончыла з печчу, упусьціла на двор кароў, падаіла іх і зачыніла ў хлеў. Пасьля прыбрала ў двары і сенцах. На гэта пайшло каля гадзіны і калі Тадося вярнулася ў хату, і застала Васіля ўсё яшчэ ў задуменым тупаньні, то яна ўздзівілася: што за клопат абуяў ім?

Цікавасьць заставіла Тадосю запытаць Васіля:

— Чаго ты, Васілька, так заклапочаны?

Васіль спыніўся тупаць і злосна праказаў:

— Калі бо' дзядзька так доўга ня ідзе.

— Прыдзе, сынку, яшчэ рана... Ці-ж варта злавацца...

— Не! Калі рабіць—дык рабіць... Пакуль зьбяромся...

— Пасьпеем, сынку, пасьпеем...

Пакуль яны так гаварылі, зусім цішком, няпрыкметна, Хлёр прайшоў двор і раптам апынуўся ў хаце.

— Дзень добры ў хату! Што за спрэчкі?!

Тадося кінула работу і павярнулася да Хлёра. А Васіль хутчэй-жа падаў дзядзьку зэдлік. Прысеўшы—Хлёр зьняў шапку і прыгладзіў валасы.

— Ну, што-ж, нябожа, не перадумаў?—весела запытаў ён Васіля.

— Да чаго перадумваць! Калі рашано, дык і падпісана,— адказаў Васіль.

— Ну, чуеш, Тадося!

— Чую, чую, Хлёрык! Як я шчасліва! Мой ты братка!— натхнёна прамавіла яна.

Васіль маўчаў.

А Хлёр, важна сядзячы, закаціўся бясклопатным, задаволеным сьмехам, ажно яго маленькія, кноразавы вочкі, упаўшыя глыбока ў тоўсты сыты твар, заплылі вільгацьцю сьлёз і брыты гладкі падбародак заварушыўся; а на шчоках заметна абмаляваліся роўныя круглыя ямачкі.

— Бач, рада, маці-ы... Ха, ха, ха!..

— Ох, Хлёрачка! Чаму-ж мне не радавацца! Я ўжо даўно чакала гэтага і думала—ня прыжду, ажно...

— Цяпер для мяне ўжо ніхто не судзьдзя!—перабіў мацэру Васіль:—калі ўжо рашыў, то і быць па сяму... Вось і з Янкам мы так ужо гаварылі ўчора... Праўда, ён павінен таксама прысьці. Янка хваліў за рашучасьць...

— Ну, ды і без Янкі мы справімся,—задаволена праказаў Хлёр.

— Э, дзядзька, не! Я з ім ўжо даўно ўгаварыўся... Гэта-ж мой самы блізшы таварыш...

— Так, так,—падмацавала Тадося.

— То пачакаем, добра,—згадзіўся Хлёр.

— А колькі часу цяпер?—запытала Тадося...

— Ды вось я пагляджу.

Хлёр выняў з кішэні камізэлькі тоўсты сярэбраны гадзіннік, хвацка, прылоўчана адчыніў яго і, кінуўшы ўзрокам, праказаў:

— Ды ўжо дванаццатая пашла.

— А, як скоро прабег час! Здаецца толькі яшчэ была раніца.

— Час скоро бяжыць.

— Вось мо' перакусім чаго, Хлёр?.. Ды, бок, а жонка твая не загляне?

— На што яна! Жонка калі захоча, то і пасья пасьпее... А есьці я яшчэ ня хачу.

— Дык я-ж дастараўся падмачыць яду,—падхапіў Васіль і, ня чакаючы адказу, хутка выбег у сенцы і прынёс кварту гарэлкі.

— Што ты, што ты!—замахаў аберуч Хлёр, калі ўгледзіў у руках Васіля чырвоную шапку бутэлькі.—Што-ж ты гэта ўздумай, нябог? Спакушаць старога чалавека!—скорамоўкаю, разбаўленай сытым сьмехам, праказаў Хлёр, а ў самога, тымчасам, на губах сабралася сьлінка.

— Не-э, дзядзька, не-э! Гэта то ўжо трэба-а!—настойваў Васіль.

— Ах, на дзіва, на ліха мне!—перабіла Тадося:—толькі я нічагуткі не змагла згатовіць... Што-ж, няхай яечня за ўсё адказвае...

— Да і што вы прыдумалі? Хіба і сапраўды мяне за госьця лічыце? Вот табе і на: з сваяка ды ў госьця перавярнулі,—жартаваў Хлёр.

— Вось ты толькі, швагрусь, пакінь усякія цэрэмоніі ды садзіся трактуйся,—папрасіла Тадося.

Хлёр быў заўсёды сьмелым у братавай хаце і нічуткі не сароміўся нікога і не цэрэмоніўся. Вось і на гэты раз ён не заставіў на сябе доўга чакаць і першым усеўся на покуці, як дома. Тадося-ж, ахопленая з галавы да ног пачуцьцём вясёласьці, прысела з краю стала.

— Налівай-жа, швагір!—папрасіла Тадося.

Швагір ня чакаў і хутка вышаўніў просьбу братавай.

Пачатак быў з лёгкай рукі: поўная чарка іх траіх абыйшла па некалькі разоў і зрабіла з імі цэлую перамену: усе яны сталі неймаверна вясёлымі, добрымі, гасьціннымі і гаманлівымі; кожны стараўся выказаць чымсь найбольш добрых сваіх вартасьцяй, якія знайшліся ад гарэлкі. Перш гаварылі так: адзін тлумачыў, а два слухалі, а калі заварушылася ў галаве, гамонка ўсіх змяшалася ў адну.

За гутаркаю пасьпаліся песьні; запявалам вызваўся Хлёр, завёўшы разухабістую вясельную песьню. Хацела яму памагчы

Тадося, але Янка сваім раптоўным прыходам, якога не пад-
сьцярог нават і Васіль, паперашкодзіў гэтаму:

— Дзеньдобры ў хату!—на ўвесь голас прагукаў ён, каб
звярнуць на сябе ўвагу.

— А, Яначка! Хадзі, братан, сюды, хадзі!—падскочыў к
яму Васіль, абвіс на шыю і некалькі разоў засаб пацалаваў та-
варыша; потым узяў за руку і павёў к сталу.

З прыходам Янкі, Тадося, Хлёр і Васіль яшчэ больш паве-
сялелі і маленькая перакуска, на якую звалі дзядзьку і швагра
Хлёра Васіль з мацераю, разраслася і разбухла ў цэлую бяседу,
якая зацяглася чужь не да вечара, толькі дзякуючы Янку, які
піў мала і ведаў за чым прышоў, час-ад-часу даваў ведаць аб
сватах.

А калі ўжо змрок пачаў прыкметна лезьці ў хату, то ён вылез
з-за стала і запрапановаў:

— Ужо час! Ці вы забылі аб сватах?

Янкавы словы мэрам абудзілі ўсіх.

— Але, але, трэ ісьці,—азваўся і Хлёр, я-за стала, хутка
адзеў шапку і прыгатовіўся.

— Васіль, будзь гатоў!—напомніў ён Васілю:—а ты вось,
маці, благаславі Васіля!—абярнуўся Хлёр да Тадосі.

Янка ўхмыльнуўся.

— Нічога, і без благаслаўленьня дастукаемся свайго,—
сказаў ён.

— Не, не, сыноч, я благаслаўляю ўсіх,—настаяла Тадося.

І, устаўшы з мейсца, яна падыйшла да сына, перажагнала
яго капу разоў, потым абярнулася з гэтым к Хлёру, затым
к Янку.

Як Васіль, так і Хлёр з Янкам, пасля бласлаўленьня, перш
пацалаваліся з Тадосяй, потым перацалаваліся паміж сабою і
выйшлі з хаты.

Тадося павяла іх у двор, зачыніла за сабою сенцы і стала на
парозе ды ўмільна глядзела ўсьлед ім да тых пор, пакуль яны
не зайшлі за горку і не схаваліся з вачэй.

II

КАЛІ РЫГОР ПАМЫЎСЯ, адзеўся, крыху перакусіў і вы-
йшаў з хаты, каб пайсьці к Сёмку, то яму прышлося толькі пра-
йсьці сенцы ды пераступіць аднаю нагою сёняшні парог.

Сёмка зраньня сядзеўшы і нудзіўшыся ў дому таксама задумаў перабегчы да Рыгора, каб у дваіх з ім аб сям, аб тым пагутарыць, а потым пайсьці дзе-небудзь гадзіну-другую пагуляць.

Стрэціўшыся якраз на парозе, яны абодва на момант замяліся: ніводзін ня ведаў, што сказаць. Але гэта зараз прайшло, і Сёмка першы, зарагатаўшы праказаў:

— Вось дык стрэча!

— Але. Я направиўся якраз да цябе.

— Ну?

— Сапраўды.

— А я таксама: давай, думаю, праведаю яго, можа, ці жыве ён... пасля ўчарашняга дажджу. Здрава, усё-ткі, нахвастаў ён цябе ўчора.

Рыгор ухмыльнуўся.

— Можна было на гліну раскіснуць.

— Ня болей, як вас.

— Чаму ты так думаеш?

— Ды проста... Я бачыў, як вы сыцігалі вуліцаю...

— Ня можа быць?

— Сапраўды.

— А дзе-ж ты быў?—здзівіўся Сёмка.

Ого! не скажу!—пацьвіміўся Рыгор.

— Чаму? Ня можна?

— Я вяртаўся дамоў і прыпыніўся крыху пад капяжом свае хаты, каб палюбавацца навальніцаю. Стаю і думаю: якаво гэта з імі. Нябось, дзе-кольвек і іх засьцігне дождж. Аж раптам чую твой голас. Перш думаў пазваць, а потым рашыў: «хай бягуць».

— А... Праўда... Апаласкаў крыху...

— Здаровы дождж, спаць было смачна.

— Ну? А я доўга ня мог заснуць. Што-ж мы стаімо так?—перамяніў гутарку Рыгор:—мо' ў хату войдзем?—запрапанаваў ён, усю пору стоячы адной нагою ў сенцах, а другой на ганку і трымаючыся рукою за клямку дзвярэй.

— Па мойму—ня варта: я дасюль у хаце сядзеў,—не згаджаўся Сёмка:—ляпей праройдзем да Волькі: там павінны быць Гэля, а мо' і Пятрусь. Маеш ахвоту?

— Ці ёмка туды йсьці: мо' бацькі ня ўзлюбяць, занятыя чым...

— Нічога, нічога; яе бацькі дужа добрыя і прыветныя людзі... яны любяць, калі хто прыходзіць к ім. Ярмалай, бач,

Вольчын бацька, як пачне табе баяць усякія байкі ды апавяданьні казаць, дык ты і вушы разьвесіш. А Юстына, брат, толькі сьмяецца, ды лісьмівенька ў вочы паглядае, быццам мые цябе сваім узрокам... Слухай, прыйдзем, тады забачыш, што праўду кажу... Ты мо' сумляваешся, што Сьвістуны...—угаварваў далей Сёмка Рыгора.

— Ня ведаю. Неяк ніякавата... Як падумаю аб бывалашнім, калі заўсёды Ярмалай сьцябаў мяне пугаю, злавіўшы ці ў гародзе, ці з канём, дык і цяпер валасы дыбам становяцца.

— Яшчэ чаго не ставала. Прыпамінаць уздумаў. Хіба і цяпер ты думаеш у гарод залезьці, а потым ужо ісьці ў хату... Ідзем, ідзем.—І Сёмка хапіў Рыгора за руку і сьцягнуў з парога, а сам усчыніў дзьверы.

— А ты зашчапі, або прысунь,—сказаў ён Рыгору, засьмяяўшыся.

Рыгор паслушна прасунуў руку ў вакенца, дастаў у сенцах закрутку і спусьціў яе з падчэпленае нітэчкі, потым папрабаваў за клямку, стукнуўшы каленам у дзьверы, і, праканаўшыся, што яны туга запёрты, сыйшоў з ганачку. За ім усьлед саскочыў і Сёмка.

— Я-б, ведаеш, хацеў наладзіць хоць адзін сход валай арганізацыі, калі яна яшчэ трымаецца,—падаў думку Рыгор.

— А гэта было-б ня дрэнна... Перад тваім прыездам мы рабілі маёўку у хвойніку. Было чалавек дваццаць нашае і яўрэйскае моладзі... Ты-б расказаў нам пра Рыгу што-кольвечы. Гэта трэба перадаць Пятросю, ён зробіць.

— Я сам з ім пагавару на гэту тэму.

— І то рацыя...

— Пра ўсё парадзімся ў траіх. Добра? А цяпер ідзем да Сьвістуноў...—Ідэя!

Яны пашлі ўсьцяж вуліцы да Волькі Ярмалаішкі.

Хата Ярмалая Сьвістуна стаяла па тым самым баку вуліцы, што і Рыгорава, так мо', прымерна, хат на восем далей, наўскасяк Прыдатных. У Ярмалаевым дварэ быў маленькі гародчык, у якім Юстына кожны год рабіла тры градкі і сеяла на іх шчаўе. Між плоту, у двух вуглах гародчыку, расьлі дзьве кудравыя ігрушкі-дзічкі, а па сярэдзіне некалькі штук вярбін; яшчэ ў ім былі кусты вярбінь і мяты. Хата мела ў сабе пяць вокан: тры на двор, а дзьве на вуліцу; усе гэтыя вокны былі пахварбаваны ў ружова-белую мулю і парэзаны рамкамі на пяць шыб.

За хатаю ішлі сенцы, потым камора, а далей некалькі хлявоў для двух коняў і трох кароў. З самага-ж краю быў прыбудаваны невялічкі сметнічак, на гоны ад якога, у канцы пляцу, стаяў новы пекны сьвіронак. Адным словам, будоўля Сьвістуна ні на чуткі ня розьнілася ад будоўляў усіх Сімцоўскіх гаспадароў-сераднякоў.

Ідучы да Сьвістуноў трэ' было мінуць хату Прыдатных, і вось, калі Сёмка з Рыгорам параўняліся з ёю, дык абодва наіскось паглядзелі ў яе вокны; але ні той, ні другі нічога там ня ўбачылі і маўчліва накіраваліся к Вольцы.

Нечаканы іх прыход здэвіў Вольку, а таксама і зарадаваў: яна вясёла адскочыла ад акна і апавясьціла Гэлю, якая ўжо гадзін са дзьве гуляла ў яе; за Гэлю яна сказала і бацьком.

— Ну, дык што-ж. Міласці просім!—праказала Юстына, начуўшы бразг дзьвярмі.

Яна сядзела ў запечку ў чорным кабаце, бяз хусткі і ў брудным палапленым фартусе.

— Хаця хату ім адчыню,—дабавіла яна і, як белка, рухава і рэзва, знялася з мейсца і падбегла к дзьвярам.

Ярмалай-жа, як ляжаў на палку, палажыўшы абутыя ў боты ногі на прымурак, так і не паварухнуўся. На ём была апранута старая пярэсьценькая камізэлька, з-пад каторай выходзіў вялікі каўнер белае, старасьвецкае кашулі; на галаве доўгія валасы яго былі змазаны салам, бо добра зіхацелі, і прычэсаны акуратненькім прадзельцам. Твар Ярмалая паходзіў на твар біблейскіх людзей: мерны, зароччаны шырокімі бакамі і доўгаю барадою; сінія, мяккія вочы, буйны, прадаўгаваты нос. У губах ён трымаў люльку і бяссьціханьня цмокаў ёю. Ляжаў незварушана, нібы толькі на палавіну жывы, быццам уціўшыся тутунным хмелем.

Калі Сёмка з Рыгорам увайшлі ў хату і ў хаце падняўся гоман, сьмех і жарты, тады і Ярмалай час-ад-часу даваў аб сабе знаць, што ён ня сьпіць, а ўсё чуе і бачыць; а знак аб сабе ён даваў тым, што пасьмейваўся і калі-ні-калі ўтыкаў у гутарку свае словы.

— А я думаў, што дзядзька ўжо сабраўся спаць,—пасья некаторага змоўку, праказаў Сёмка, падыйшоўшы к Ярмалаю.

— А што-ж, браток, мая справа такоўская: сьвята—спачывай, будні—працуй. Была пара, вандзігаў і я так, ого-о!

— А чаму-б ня выйсьці куды пагуляць?

— Ды я думаў, таксама, толькі, куды ісьці. Пагода няважная, на вуліцы гразка, а на места—лянуюся, прызнацца; к суседзям-жа ня маю хэнці.

— Ну, а заўтра, дзядзька, думае рабіць што, ці яшчэ сьвята?—запытаў Рыгор.

— Ды яно, як-бы табе сказаць... ні то сьвята, ні то будні... пэўней, што сьвята. Градавая серада, з даўных сьвяткуем, чаму-ж і цяпер не сьвяткаваць... Папробую, пашлю Вольку ў Паплавы, хай назьбірае там воз—другі каменьня; а болей—нічога. Коням авёс пакуль-што ёсьць—няхай жуюць на здароўе,—паведаў Ярмалай і зацягнуўся: з губ выляцела доўгая стужка густога дыму, які цэлаю хмараю разаслаўся пад стольлю.

— Я таксама думаю гуляць.

— Вядома, ды і ўсе будуць сьвяткаваць...

Пакуль Сёмка гутарыў з Ярмалаем, Рыгор спакойна, нібы баючыся, ці саромяючыся падыйшоў к сталу і ўкрадкі, няпрыкметна пазіраючы на Юстыну, якая тое і рабіла, што толькі ківала галавою, пераносячы вочы з Сёмкі на Рыгора, а з Рыгора на Сёмку, прысеў разам з Волькаю, насупроць Гэлі, якая стаяла абапёршыся рукою на стол.

— Вось яны там няхай аб сваіх справах балакаюць, вядома, як гаспадары, а тут мы, давай, аб свае,—абярнулася Волька к Рыгору.

— Вядома. На свае справы і мы будзем гаспадарамі,—адказаў Рыгор.

— Ну, дык я пачынаю: як вы хаця заблудзілі сюды?

— Я і сам ня прыдумаю. Гэта, бач, усё Сёмка састроіў: стрэў мяне на вуліцы і так прыстаў, што я мусіў паслухаць—ісьці за ім. Такім манерам і прышлі.

— Ну, Сёмка на гэта мэт,—ціха праказала Волька і азірнулася на мацэру.

— І дзякуй яму,—праказала Гэля, пачуўшы аб чым Волька кажа.

— Гэта на шкоду ня пойдзе,—умяшпаўся і Рыгор.

І прагавораныя ім словы расьмяшылі абедзьвюх дзяўчат. Найболей сьмяялася Волька, хоць не адставала ад яе і Гэля. Рыгор глядзеў на іх і таксама ўхмыляўся.

Юстына стаяла ў тыльным акне і раз-по-разу кідала ўзрокам на вуліцу.

— А бачце, бачце!—раптам загукала Юстына, перабіваючы і гутарку Ярмалая з Сёмкам, і сьмех Рыгора з дзяўчатамі:—ці ня ў сваты толькі, вунь, ідзе Васіль Бераг з сваім дзядзькам і з Янкам Грыбам.

Усе змоўклі і хто як сядзеў ці стаяў, разам пакідалі свае месцы і разьбегліся к вокнам. Рыгор, Гэля і Волька згрудзіліся ў вулічным покутным акне, Юстына-ж з дзядзьмі і Сёмка ўлезлі ў тыльнае. Нават падняўся на палку і Ярмалай і, хоць ня злез з яго, але стараўся ўгледзіць у верхнія шыбы, стаўшы на калянах.

А ў гэты час Хлёр, Васіль і Янка ўжо былі якраз ля Прыдатных і Янка, ідучы з правага боку, першы захіліў у двор. Ёх праводзілі вачыма чуць ня з кожнае хаты, між якую яны праходзілі, а таксама і стрэчна ішоўшыя па вуліцы жанкі і мужчыны.

— Вось і на нашай вуліцы будзе вяселье. Гатоўся, Ганна!—казала адна кабета другой, сустрэўшыся і спыніўшыся якраз перад вокнамі Ярмалаявай хаты.

— Мне, як мне,—адказвала другая,—а табе то напэўная бяседа склеіцца.

— А глядзі, які дасьціпны гэты Хлёрык,—цягнула далей гутарку першая, зусім не патураючы, што іх слухаюць каля дзесьці чалавек з акон тае хаты, ля якой яны стаяць:—гэта дык Хлёрык! Гэта дык ён! Гэта-ж, бач, ушчуў, што прыехаў Стэпін сын у госьці, дык барджэй напяроймы. І што-ж ты думаеш, Ганулька, гатоў адбіць Мікалаішку за свайго Васіля... А, мне здаецца, папраўдзе кажучы, гэты самы яго нябог, Васіль,—хоць ужо ён мне і прыходзіцца нейкім сваяком—і нагі ня варт Стэпінага сына: той, галубачка мая, хлопец толькі пацешыцца, ды палюбавацца ім, а гэта—салоха, нягэгляц.... Будзь-бы на мяне, я-б ніколі сваеі дачкі ня выдала-б за гэткага, як Бераг; ня глядчы, што ён багаты ды знатны...

— Пакінь казаць, дзіўная. Цяпер ня вельмі глядзяць на красу; грошы давай—вось у чым весь сэнс. Хоць крывое ды гарбатае, абы слаўнае ды багатае, ці то хлопец, ці дзяўчына,—разважала другая кабета.

Юстына зацікавілася іх перасудамі і гатова была сама адчыніць акно і памагчы ім, але гэтаму паперашкодзіў Сёмка, які раптам адварнуўся ад акна, выйшаў на хату і з пагардай, праказаў:

— Цьфу! Згінь, прападзі! Дурная будзе Зося, калі папруцінаю ня вышрэ з хаты ўсю тройцу...

Усе зірнулі на Сёмку..

— Пакінь брахаць. Каго-ж лепшага яна можа чакаць!—стрымала яго Юстына.

Дзяўчаты ўкрадкаю пераглянуліся.

Ім няёмка стала за Рыгора, які, аднак, мала патураў таму, што бачыў. І сваты і гутарка жанок, за вокнамі хаты і тая цікавасць, якая захапіла Вольку ды Гэлю, здаваліся яму зусім звычайным, добра яму вядомым зьявішчам. Гэтага і трэба было чакаць, бо гутаркі, што і да яго даходзілі, будаваліся не на пустым паветры.

Але Рыгора займала Зося, як чалавек. Апошняя гутарка з ёю асабліва яскрава падкрэсьліла ў ёй характарныя ноткі незадавальненія сваім палажэньнем і хоць не напружнае, але выразнае жаданьне знайсці з яго выйсьце. Магчыма—Рыгор дапускаў—што дзяўчыніным настроем кіравала часткова і пачуцьцё любові, усё-ж Зося цягчылася тых абставін, у якіх яна знаходзілася і якія ўскладняліся бацькаўскім намерам зьвязаць яе замуствам з Берагамі. Успомніўшы рашучыя заявы Зосі не папусьціцца бацькавай волі, Рыгор ня быў упэўненым, што Зося падніме бунт супроць бацькоў. А калі і паспрабуе пасупярэчыць, то з гэтага выйдзе мала толку.

Рыгора займала пытаньне, якім парадкам яму паперашкодзіць Берагавому замаху на Зося? Што зрабіць, каб дапамагчы ёй выбрацца з багны зацьвілае шляхецкасьці і ступіць на шлях новага інакшага жыцьця.

Задача была ня з лёгкіх, Рыгор гэта прадбачыў. Тым ня меней ён ня думаў выпусьціць з рук тых магчымасьцяй, якія ў яго меліся. Гэтыя магчымасьці, у асноўным, заключаліся ва ўгаворах Зосі. «Дзяўчыну трэба ўгаварыць, заверыць, упэўніць у тым, што не на Сілдох сходзіцца сьвет і ня ўсе дарогі вядуць у кулацкія хаты праз гвалтоўны замуж», раздумоўваў Рыгор, плянуючы, як і што сустрэцца з Зосяю і яшчэ раз пагутарыць на гэту тэму. Яму цікавымі здаваліся і парады Сёмкі, ад якога можна заўсёды атрымаць разумныя і талковыя думкі. Рыгора цягнула абгаварыць гэта пытаньне з таварышам, і ён запрапанаваў Сёмку выйсьці прагуляцца. Сёмка не супярэчыў, і яны хутка пакінулі Сьвістуну хату.

— Паглядзі, во,—пачаў першым Сёмка, калі яны ачуліся на вуліцы:—як піць даць Зося апыніцца ў Берагоў.

— Ты думаеш? І нічому ўжо ніяк нельга паперашкодзіць?

— Дзе ты бачыў! Прыдатны сагне яе ў бараньні рог.

— Няўжо гвалтам?

— Або ты ня ведаеш таго? Калі табе прышлося забыцца!..

— Шкада Зосі... як чалавека і харошага таварыша...

— Так, яна, бадай, адна ўвесь час знаходзілася ў нашай кампаньні; пры ёй можна было гаварыць і аб сакрэтах... Яна ня чужылася страшных і зьненавісных другім дэмократаў... Нават, ты-ж памятаеш, колькі разоў Зося наведвала нашы маёўкі... Тым часам—во... У адзін момант апыніцца ў абоймах гэтага дзедзіцкага вырадку...

— А я думаю яе і надалей падагітаваць... Авось у дзяўчыны знойдзецца смеласьці, і яна задумае паспрачацца з бацькамі... Ты-ж, з свайго боку, Сёмка, паспрабуй уплыць на яе... Свая дзяўчына...

Сёмка няўверана паглядзеў таварышу ў твар.

— Сумняваешся?

— Так... Мяне дзівіць, Рыгор, што ты судзіш так, мэрэм-бы табе наша Сілцоўская сапраўднасьць зусім невядома.

Яны прайшлі вуліцу, і па Сівулінскай дарозе вышлі ў яравыя палеткі. З поля нясло вільготнай сьвежасьцю, але руцянеўшыя ўсходы цешылі маладым жыцьцём. Дзесьці, па другі канец палеткаў зычэлі гукі пастуховых берасьцянак і плаксіва залівалася нудлівая жалейка. Пры бліжэйшай вёсцы махалі скрыдламі пару вятракоў. З дзесятак падвод, нагруджаных мяшкамі збожжа, накіроўвала да іх вузкімі завільымі сьценкамі. Нечакана з Сівуліна, ехаў тамтэйшы вураднік, вядомы кожнаму Сілцоўцу па дзевяць-сяг шостаму году, калі ён на працягу ўсяго студня месяца рабіў аблаву на сілцоўскіх соцыял-дэмократаў... Вураднік пільна паглядзеў на знаёмых яму хлапцоў, правёўшы іх узрокамі. Але ні Рыгор, ні Сёмка не прыдалі гэтаму жаднае ўвагі. Яны завярнулі направа, да гумеішча, не пакідаючы абгаворваць закранутае Рыгорам пытаньне. Сёмку пэсымізм нездавальняў Рыгора, і ён стараўся яго разьвязаць сваімі довадамі.

— Ты, браце, паддаешся няцікавым настроям... цябе ўпарта зацягаюць сілцоўскія інтарэсы дробных...

Рыгор не дасказаў, бо зусім нечакана для іх абодвух як зямлі вынік Пятрусь. Ён вяртаўся з працы, з сякераю за пля-

чыма, падперазаны саломенным перавяслам, у старых, растрапанных лапцях.

— Спацыруеце? Шчасьлівыя! Нават градавую сераду сьвяткуюць—чым не любата,—загутарыў Пятрусь.

— А сам зьверадзіўся, бедны,—адказаў Сёмка.

— Болей вашага. З восьмай гадзіны, вось, дагэтуль гваздаў сжерай за восім золотых...

— Наймаўся?

— А то-ж што... Гладышы хлеў становяць і вяршкі нанялі агаляць...

— За тое грошай назьбіраеш...

Яны накіравалі вулачкаю ў мястэчка. Рыгор увёў у курс гутаркі Пятруся і папрасіў яго думкі на закранутае пытаньне. Пятрусь заняў сярэдзіну між Рыгорам і Сёмкам, аднак стаяў за тое, каб Рыгор паспрабаваў яшчэ агітаваць Зосю.

На разыходзе яны абгаварылі справу наладжаньня сходу мясцовай арганізацыі с-д., даручыўшы гэта Пятрусю. Пятрусь ахвотна даў абяцаньне падгатовіць сход на суботу і апавясьціць Рыгора.

— Ну, ты зробіш паведамленьне аб становішчы ў Рызе! Ідзе? Ідзе!

На гэтым хлопцы разышліся па хатах...

III

ПАКІНЕМ НА КАРОТКІ ЧАС РЫГОРА, Сёмку і Пятруся ў доме, а самі прасачым, з якою цікавасьцю страчалі Прыдатныя сватоў і як іх стрэцілі; потым паслухаем іх гутаркі.

Якраз у той самы час, калі Хлёр Бераг, чырвоны і поўны, з Васілём Берагам і яго таварышам Янкам Грыбам, вясэлыя і бравыя, пад хмяльком, падыходзілі пад хату Прыдатных, а Янка зрабіў ужо першы крок у двор, Мікола Прыдатны важна стаяў у хаце супроць дваровага акна і штосьці задуменна пазіраў на садок, які ўжо адцьвітаў і белым уборам пахучага квету, як макам, засыпаў празкаватую чорную зямлю між новага частаколу. Марта-ж, яго жонка, за нечым была вышаўшы ў двор. Зося знаходзілася ў хаце: яна стаяла ў запечку перад вешалам і пільна шукала між павешанай вопраткі хусткі, якою яна хацела акінуцца, каб перабегчы на часінку-другую к Вольцы.

Мікалай, угледзіўшы іх, порстка замятусіўся, і пачаў шукаць вачыма Марты.

— Тэкля, дзе маці?—шэптам запытаў ён дачку.

У сенцах,—адказала тая і выбегла.

— Зоська, прыхарашыся!—абярнуўся ён да Зосі, якая энэраванай стаяла на адным мейсцы, пад вешалам, ашаломленая тым, што вакол яе рабілася.

А, тым часам, госьці набліжаліся да сяней. Марта, нібы швайцар, ёмка на расхлест адчыніла дзверы і, стаўшы наўпрост, гасьцінна захісталася перад гасьцямі.

— Добры вечар, дарагія мае! Ці не заблудзілі толькі, родненькія?—разьлілася яна і папрасіла ўвайсьці ў хату.

Госьці паціснуліся з Мартаю за рукі, а Васіль, здаецца, і пачалаваўся.

— О, суседухна! Нас выпадак прыслаў за вялікім дарам да вас,—пераступіўшы парог у хату, весела вымавіў Хлёр.

— Не за дарам прышлі, а малойца прывялі вам у дар!—паправіў яго Янка, вітаючыся з Міколам.

— Ці за дарам прышлі, ці дар прынясьлі,—мы вам дужа рады!—адказаў Мікола, нізка схінуўшыся, і папрасіўшы сватоў сесьці.

Для Зосі-ж іх прыход быў настолькі няпрыемным, што яна ўся разгубілася: ня ведала, што гаварыць, ці мо' зусім не гаварыць; нават Янку і Васілю, каторыя першыя загаварылі з ёю, яна адказала змоўкам. Яна як абярнулася пры ўваходзе гасьцей у хату тварам к дзвярам, так і стаяла, ня хочучы парушыцца з мейсца. Хлёр з Янкам,—паказаліся ёй тымі—махлярамі, якія кожную восень прыходзілі к яе бацьку і да другіх мяшчан купляць коні і таргаваліся да ачамернасьці, а потым ішлі на барышы: піць гарэлку.

— Зоська, га, Зоська! ты прыадзенься хаця крыху; такіта-ж госьці прышлі к нам!—шапнула дачцы Марта.

— Адкасьнецеся вы са сваімі гасьцямі!—злосна адказала Зося, адварнулася к акну, і ўзорылася на вуліцу.

Марта зазлавала даччыному адказу і моцна ўстрывожылася: «Гм, гм! І чаго яна капрызіцца? Вось, на яе цураха, якая-ж такі яна ўпартая! Гэта-ж трэба, яшчэ няпрыемнасьці нарабіць!» прабегла ў яе галаве, і Марта ізноў падыйшла да Зосі ды ўжо ласкава папрасіла яе выйсьці на слова ў сенцы. Зося маўчліва адварнулася з вакна, зьняла з вешала хустку і ў справоджаньні

Янкавых ды Васілёвых узрокаў, пашла сьледам за мацераю.

— Зоська! Та чаго-ж ты капрызішся?—зачыніўшы за сабою дзверы, запытала Марта.

— Ды вот так! Вы самі павінны гэта ведаць!—коратка і злосна адказала Зося.

— Дык, знача, ты хочаш сораму нарабіць?—пытала далей незадаволеная Марта.

— К чорту я іх пасылаю!—голосна, што мо' зачулі і ў хаце, адказала Зося.

— Ша-ша-а! А то яшчэ пачуюць!—стрымала Марта дачку, паднесшы к яе вуснам далонь, а потым злосна вырачылася:

— Чаму не патрэбны? А каго-ж ты будзеш чакаць? Мо' гэтага галадранца? Глядзі, адно, глядзі... Нешта ты вельмі сьмелаю стала: ня спытала мусі-быць доўга бацькавай пугі!? Гэй, дачушка!

Зося разгорнілася і заплакала.

— Ну, дык добра, добра! кідайце мяне жывою ў яму!

Зося закрыла вочы рукамі і кінулася тварам у халаднаватую падушку.

Марта не паспагадала дачцы, а яшчэ болей раззлавала на яе: у злосьці, як у агні, уся чырвоная, з пенаю на губах, яна прабегла некалькі раз па сенцах, выскачыла на хвіліну ў двор, вярнулася і, бачачы, што Зося ўсё яшчэ стаіць утуліўшыся ў падушкі, падбегла к ёй і сіберна тузнула яе за рукі.

— У хату ідзі, я табе прыказваю! Ідзі ў хату, ведзьміна атродзьдзе!

— А вось не пайду, не пайду! І што вы мне зробіце!—апрызнулася Зося ды зноў уткнулася ў падушку.

— Ну, глядзі-ж, нябога! Каб гэта табе омегам ня вылезла,—паківала Марта пальцам у бок Зосі і пакінула яе адну.

Пакуль Марта з дачкою валэндаліся ў сенцах, у хаце Мікола прыняў на сябе ролю гаспадыні і пасьпеў расадзіць гасьцей за стол, падаць ім гарэлкі і прыгатаванае Мартаю закускі.

— Не адказвайцеся, вы-ж у нас рэдкія госьці!—запрасіў Мікола і аглянуўся на дзверы.

Якраз з сяней увайшла Марта. Яе выгляд кінуўся ў вочы Міколу.

— Што гэта з табою?—запытаў ён.

— А нічога! Не клапаціся!—супакоіла мужа Марта.

— Не, ты скажы, скажы!—не адставаў той.

Пры гэтых словах госьці паглядзелі на Марту, потым пераглянуліся між сабою.

— Ня дурыся! Не перашкодзь людзям.

Мікола ня стаў далей нічога казаць і хутка выбег у сенцы. Зосі ён ня прыкмеціў у пацёмку. Падышоўшы к хвасе з жытам ён выняў гарэлку і хутка павярнуў у хату.

— Што-ж! Для мілых гасьцей...—праказаў Мікола, стукнуўшы поўнаю пляшкаю аб стол.

— Справы, справы!—падхапілі ўсе агулам.

І бяседа шырылася. На ўсіх найшла нейкая асаблівая, вясёласьць. Хлёр, Янка, Васіль, як Мікола і раптам пераіначаная Марта, нават і Тэкля,—усе наперабой гутарылі, сьмяяліся і жартавалі, запіваючы ўсё гэта гарэлкаю і закусваючы сырам, каўбасою і булкімі. Аб Зосі, здавалася, і забыліся! Здавалася прышлі толькі з тым, каб папіць, пазакусваць.

— Што-ж, суседзе Міколе!—заводзіў голасна Хлёр, трымаючы ў руцэ кілішак, калі ўжо сьцягнула і ў хаце Прыдатных зажухацела лямпа.—Што-ж! Трэба сёньні прысьці да ладу, ня йначай. З хаты ня выйдзем... Мне так мой нябог вялеў!

Хлёр палопаў Васіля па плячу.

— А што-ж! Можа, думаеш, сусед, мне не пара яго жаніць? О, ня думай! Самы раз... А табе ізноў!

Ён прыстукнуў кулаком па стале. Усё паглядзелі на Хлёра.

— Я-ж кажу, суседзе, што табе таксама пара дачку выдаваць. Хваліцца я ня люблю і ніколі не хваліўся, заўсёды кажу адну праўду: а то праўда, што нашы дзеці, бач твая Зося і мой нябог Васіль, як лепш ня трэба, адно да другога падходзяць. Маладыя, здаровыя, прыгожыя абое! А знатнасьці таксама не пазыгчаць. Гэта зусім ня тое, што які так Самусь ці Габрусь, а ўсё-ткі Бераг, або Прыдатны. Ці-ж ня праўду мо'я кажу! Га, Мікола? Я ведаю, што тут таманы мала можа быць. Кожнаму відаць усё, як на далоні... А калі відно кожнаму, то табе, суседзе, я думаю, яшчэ больш і ляпей, як другому... Вось, я-ж цябе і запытаю цяпер: згодзен, ці не, ты аддаць сваю дачку за Васіля? Адкажы мне праўду і зразу-ж адкажы, прашу я.

Мікола, разявіўшы рот, з тлустаю ўхмылкаю на твары, выслушаў Хлёра і адказаў:

— Вунь! Чаму-ж не! Вельмі-вельмі рад я гэтаму, даражэнькі суседзе! Дужа рад! Твой Васіль ужо даўно ў нас з Мартаю на

зрымеце... О, яшчэ якая лахва! А што ён якраз падыходзіць да
мае дачкі—то і казаць нечага. Толькі, сваце...

— Што, што, што «толькі»?—перабіў Хлёр—ты ня мей ў на-
выку «толькі» адгаворвацца, а то гэтыя «толькі» рвуцца на
столкі. Чаму-ж? Калі мелі Васіля ў вачу, чаго адвільвацца? Хіба
мо' наадварот кажаш? Мо' думаеш адно, а гаворыш другое—
тады, вядома, рэч іншая. Я буду ведаць, як адказаць.

Хлёр нацягаў сур'ёзную міну.

— Што-ж! Папрашу выбачыць за лішні клопат і... за
дзверы...

Сказаўшы гэта ён весела расьсьмяяўся. Мікола яму памог
сваім сьмехам. Абодва зразумелі адзін другога і былі вельмі
рады, што справа бярэ добры наварот.

Марта ня ўпільнявала, з чаго пачалася гутарка ў Хлёра з яе
мужам, бо сама яна была занята з хлопцамі: з Васілём ды Янкам.
Але калі вясёлы сьмех Хлёра заглушыў усё, яна барджэй пакі-
нула хлопцаў і абярнулася к мужчынам.

— Што, што, што! Што думае рабіць Мікола?—запытала
яна Хлёра.

— Рабіць то нічога ня думае, але нешта вожыкам узірацца
начынае на нас.

— Як гэта? Што, сват, гэтым хоча сказаць?—перапытала
Марта.

— Як відаць, то ня вельмі вы зьбіраліся нас спатыкаць; а
можна зусім і не чакалі?..

— Што гэта, што? Чаму, сват, так гавора? Што магло тра-
піцца гэткае? І калі гэта?—Мікола, га Мікола?—абярнулася
Марта да мужа:—што ты сабе дазволіў нагаварыць?

— Ды нічога, нічога! Сват пажартаваць хоча,—сьцешыў
жонку Мікола.

— Вы для нас, сваце,—ізноў перайшла Марта к Хлёру:—вы
для нас—самы даражэйшы госьць, якога мы калі мелі шчасьце
страчаць. Мы цалюсенькі тыдзень, больш ні аб чым і ня думалі,
апроч як аб вас... мы вас чакалі. Што ты ўшалопаві сабе, Хлёр.
Ось калі, ось калі, які ты дзіўны!

Хлёр і ня думаў сердзіцца, а цяпер, калі яшчэ Марта так пе-
рад ім раз'ехалася, да таго павесялеў, што ня мог нацешыцца.

«А я ўмею, як справу паставіць!» задаволена падумаў Хлёр;
а праз хвіліну запытаў:

— А Зося-ж то дзе?

Яго словы пачулі ўсе і, як адзін, азірнуліся на хату. Адсутнасьць Зосі, пра якую ўсе забылі, зараз ставіла ўсіх у няёмкасьць. Кожны ў думках пытаў сябе: «а дзе-ж Зося?» Але адказваць не давялося, бо якраз адчыніліся дзьверы і Зося ўвайшла ў хату.

— Зося, Зоська, хадзі сюды!—абярнуўся да яе Хлёр. Дзе-ж ты ходзіш? Хіба мы табе ня любы?

— Ды не, яна сёньні рана прагнулася і мусібыць спаць захачела,—адказала Марта.

Зосі-ж, быццам, гэтага і трэ было: усё тое, што залягала ў яе на сэрцы, не давала паварушыцца языку; а вусны не выпускалі слоў. Як загінназаванная, села яна пры ложку і маўчліва сядзела. Ні ўходы за ёю мацеры, ні разувага бацькі, ні жартлівая гутарка Хлёра, ні цёплыя словы Васіля—нічога ня крatala яе і ня мела жаднага ўплыву. Зосіны паводзіны былі капляю дзёгцю ў бочку мёду.

Тым часам на дварэ ўжо падыходзіла к поўначы...

Але на вуліцы адчувалася шумлівае ажыўленьне. Сваты выклікалі шырокую зацікаўленасьць і каля хаты Прыдатных таўкалося шмат сілцоўцаў, ня толькі моладзі, а і пажылых. Вакол здарэньня ішлі рознастайныя гутаркі і перасуды. Ім'і Зосі, Васіля і Рыгора скланяліся на ўсе лады, абгаворваліся з усіх бакоў. Чуліся спачуваньні ад Зосі, якой «няма ведама за вошта ўхаліцца». Васілёва заможнасьць ставілася на высокую ступню, як моцная перавага над Рыгорам. Там ня меней і за Рыгора раздавалася многа гласоў. Узважыўшы, можна было смела сказаць, што за Нязвычайным аставалася амаль ня далкам сымпатыя ўсёй моладзі. Рыгор браў сваім знадворным выглядам, сваім палажэньнем гарадзкога чалавека і тымі якасьцямі таварыша і сябра, якія адчуваў кожны, хто-б з ім ня меў тых, або іншых адносін. Не ставала аднаго—гэта матэрыяльнае базы. Уласьніцкая нотка прабівалася амаль ня ў кожнае жанчыны, якая не пашкадавала часу, каб прыці пасудзіць з суседкамі пад хату Прыдатных. Гэта зычэла будзёншчынай, сухім дзяляцтвам, але мела пад сабою грунт у абставінах местачковага жыцьця. На Нязвычайных глядзелі, як на брукавых людзей, ня зьвязаных ні з зямлёю, ні з рамяством. Найміцтва Рыгора з ранніх гадоў і пабіраньне Стэпы трапунковаю паддзёншчынай былі вядомы ўсяму мястэчку. Пры гэтым Нязвычайныя ня мелі жаднай родавай сувязі, а аставаліся адны, як бяспрытульныя. Зразумела, што Рыгорава паездка ў горад і

яго падтрыманьне адтуль мацеры патроху пераіначвалі да іх адносінны мяшчан. Знаходзіліся гэткія, што прарочылі ў Рыгору бясьпечную будучыню, а Стэпа—сталую дапамогу.

Усё-ж дзедзіцтва трымалася сваіх поглядаў: Нязвычайныя выкрасьляліся імі з самавітых людзей і бязьлітасна ненавідзеліся, як дэмокрацкае атродзьдзе. Водгук дзедзіцкай варожасьці да сілцоўскае беднаты знаходзіў некаторую падтрымку і сярод тых сілцоўцаў, якія па свайму маемаснаму стану бліжэй стыкаліся з беднякмі, ніж заможнаю верхавінкаю мястэчка. Многа было гэ-таму прычын, а галоўнейшая заключалася ў адсутнасьці належнай сьвядомасьці.

Гэта не было навіною ні для кога. Тым болей ведаў пра гэта Рыгор. Ён вышаўшы да Сёмкі, а з ім падышоўшы да грамадкі людзей, ён якраз наткнуўся на абгавор сябе.

— Што, Рыгор,—казала якаясьці жанчына:—як верацяно без пражы: куды ткнуў, там і мейсца. Бачыш, мая сястрыца, маці век грады поле, а восеньню дровы цягае з лесу... Прыдзе зіма—то кудзелью смугліць—талек со тры на тыдзень высуча, лічы, што за заробак... Якое ўжо там жыцьцё. Вось, можа цяпер крыху акрыяе, калі Рыгор узаб'ецца на якое-кольвечы сталае месца, а так... Іншая рэч Бераг... Тут ужо голымі рукамі не схопіш, не... Паглядзі—хто яму не лісьціць: і старшыня, і поп, і кожны сілцоўскі гаспадар... Прыдатных не абыдзеш—яны чуюць, адкуль смашна пахне...

— Ды ўжо-ж,—адказвала другая:—кожны шукае сабе, што выгадней. Хараством не наліжашся, калі ў жмені няма чаго сьціс-нуць. А Берагавы хваскі ды кубельчыкі, нябось, лопаюцца ад перапаўненьня. Сувойчыкі, бачыш, усе паплавы ўсьцілаюць па-латном. Кароўкі ідуць—мэрам дваровыя, адна ў адну. А дроў ня трэба бярэў'ям з лесу цягаць: кастры стрэхі расьпіраюць... На-жыліся, ліха ім, як п'яўкі на чужой крыві...

— Кінь, Саламея... Сваімі сіламі: скнары, бачыш, прайдзі-сьветныя; душацца голаю бульбаю, а ўсё ў панчохі чырвонцы тохцяць. Тадося, дык, хто-ж ня ведае, праз усё лета посьціць, каб лішні фунт масла зьбіць да саракоўку ў скарбонку ўкінуць... Так гадамі і накідалі... Зразумела, што і без нячыстых спраў не абый-шлося... Людзі круціць умеюць...

— Ого, яшчэ як!.. Берагі! Каму невядомы іх суды з Бусламі? Бач, дзесяцін тры сялібнае зямлі нізавошта адцягалі... Крыва-смакі... Каб на мяне...

Сёмка тузануў Рыгора за рукаў, і яны адышліся да суседняй хаты.

— Чуеш?

— Чую. Як табе падабаецца гэта дыскусья?

— Плюнь. Ёсьць да чаго прыслухоўвацца. Табе баб'ё столькі нагавора, што вушы загразнуць.

— Цікава, аднак... Якое яшчэ ліпкае раболеп'е перад знатнымі... Калі, нарэшце, людзі вызваляцца ад гэтага гіпнотызму!..

— Цёмната, Рыгор... Балота... Якое, усё-ж, высыхае. Ты, вось, чуеш, калі хто раней асьмельваўся так востра характарызаваць нашых дзедзічаў? А зараз кожная Саламея ці Прузына не палезе ў кішэню за словам. Людзі нутром адчуваюць, дзе іх вораг і дзе блізкі. Вось прыедзь у Сілцы праз год і ты станеш агульным кумірам... Не сьмяюся... Калі-б падзяліць Сілцоўцаў па накіраванасьці іх сымпатыяў надвая, то павер, што за Берагамі ты знайшоў-бы куды меншую палову, ніж за сабою... Так...

— Магчыма.

— Не магчыма, а сапраўды... Тая самая Зося, каб яе ўзяў у зварот, ражном-бы сустрэла гэтых гасьцёў, але...

— А што ты казаў пра яе пару гадзін раней...

Сёмка падаўся назад.

— Зразумела, што яна ня Гэля. Каб ёй Гэліну рашучасьць—тады-б...

Во, бачыш... Ёсьць вядома, што ў даным выпадку многае залежыць ад Зосі. Знайдзіся ў яе больш сьмеласьці,—можна было-б выпрацаваць стойкага чалавека...

— Лепі менш пра гэта думай...

Яны не заўважылі, як па суседцтву з імі, праз вуліцу, згуртавалася зборня моладзі, і паўночная пара напоўнілася заводзінамі розных абрыўкаў песнянь. Сярод апошніх можна было чуваць бадзёрыя напевы «Варшавянкi» і цягучыя, сумныя рэчыгатывы «Девушкі».

З пераплёту рэзвай, ажыўленай гутаркі выразна адзначаліся ввонкія, пераліўчатыя сказы неўгамоннай, і заўсёды жывой ў кампаніі Гэлі.

— Падыдам?—запытаў Сёмка.

— Давай!—згадзіўся Рыгор.

— Кінь думаць пра Зося.

— Памыляешся, калі так думаеш.

Пры набліжэньні да зборні, на іх накіравалі хлошчы пару выркіх, бліскучых электрычак, асьвяціўшых перад усіма іхнія гвары.

— Га-а-а! Таварышы дарагія!—выгукнула Гэля:—прасімо да кампаніі.

Яна хапіла Рыгора за руку і ўсадзіла побач сябе і Волькі, з другога боку якое прысеў Рыгор.

У тую-ж хвіліну раздаліся стройныя ўздымныя напевы любімай сілдоўскаю моладзю песьні—

«За заставай, ў харчэўні ўбогай»...

IV

ГЭТА БЫЛО каля другое гадзіны ночы. Сваты яшчэ цягнуліся доўга, ажно іх застала сьвітаныне. За ўвесь час гарэлкі было выпіта як мае быць, а нагаворана ўсяго-усякага чортава процьма. У гаворцы, прыязьненай, мяккай і гасьціннай, даходзіла да таго, што Хлёр ці Мікола раптам пачыналі злаваць адзін на другога, паднімалі гучны гоман і насупваліся. А сьледам настрой мяняўся, і сваты цалаваліся.

Толькі адзін Васіль цэлую пору быў хмуры, як вожык: яго рэзала за жывое, чаму Зося, седзячы пры ложку, не заікнулася да яго жадным словам. Чаму і за што?

І яму яскрава ўспаміналіся спатканьні з ёю, і дужа яскрава, выразней ад усяго, той вечар, калі Зося з ім і таварыць не захацела. Усё гэта ўставала перад Васілём у празрыстых, няпрыемных для яго рысах, якія ўздымалі сумніўныя, няўвераныя раздумы, нараджалі неспакой і засявалі лёгкую падозранасьць к ёй.

У гэтым настроі ён ня мог вызваліцца ад ачамерных, цяжкіх думак, у якіх аддавалася месца Рыгору, які, нібы прымха якая, не пакідаў яго ўражаньня, а стаяў, як страшнае зданьне перад яго вачыма.

За сталом, пад хмель і вясёласьць дзядзькі Хлёра, таварыша Янкі, бацькоў Зосі і яе маленькае сястрыцы, Васіль не перасьціхаў думаць: «Няйначай, як гэты самы Рыгор усяму перашкодзіць! Іначай, няўжо-ж-бы Зося так вяла сябе тады, калі ў яе хаце сваты?.. А можа тут што іншае мяшае: можа яна нездарова? Запытаю!» рашыў раптам Васіль і праказаў да Зосі:

— Што з табою Зося? Табе мо' нездаровіцца? Чаму ты ўвесь вечар такая нудная?

На яго запытаньне Зося не азвалася ні словам, ні бедным, а яшчэ горай нахмурылася, нібы даючы знаць Васілю, што яна не намерана з ім гаварыць.

Гэта Васіля абурыла: ён пачаў нэрваваць, выразна неспакойца і пільна, да недалікатнага сачыць за кожным моргам Зосі, за кожным кіўком яе галавы, за малейшым рухам яе губ.

Зося прыкмеціла гэта і адварнулася ў акно. «Што-ж такі ва ўсім гэтым хаваецца?» пытаў ён трывожна самога сябе і азірнуўся на дзядзьку.

Азірнуўся і ўбачыў на твары Хлёра адбітак падобных сваім думак. Хлёру Зосіны ганоры не спадабаліся горай, чымсь Васілю; толькі ён ведаў сваё: Зося сілы ня мае—бацькава воля!

«Бэчся, бэчся, дзевачка—не ўстрашыш гэтым!» сьмяяўся Хлёр у сваім нутры.

Урэшце сваты дамовіліся: зрабіць на Пётру ўладзіны, а ў дзьве нядзелі пасья Пётры—вяселье.

Шчырыя пацалункі Прыдатных з Хлёрам, Васілём ды Янкам—служылі пячаткамі для зробленай умовы.

— Хто іх пашкадуе, як ня мы!—вылезшы з-за стала разыходзіўся Хлёр.

— Вядома, вядома, сваце!—згоджваўся Мікола:—патураць ім ня трэба ні каліва, ні беднага. Яны яшчэ дзеці.

Зося стаяла ў мыцяльніку і чула ўсё гэта; у яе нутру зьвёртаўся клубок цяжкіх думак. Адваротна было да таго, што, калі Хлёр з Янкам падыйшлі к ёй, каб на прашчаньне пацалавацца, яна злосна адмахалася рукамі.

— Пакінь ты, Зося, свае ганоры. Ня думаў я, дзівача, гэтага, зусім ня думаў,—ківаючы галавою, незадаволена праказаў Хлёр, і сытая, пранозаватая ўхмылка заліла яго твар.

— І навучылася такіта вапа Зоська нейкай фанабэрыі. Няўжо гэта «гарацкі» той адукорыў яе?—абярнуўся ён к Марце.

— Ды нічога, нічога. Яна зусім не фанабэрыстая. Можа знябылася—вось ёй і не на вуме нічога. Не патурайце, сваткі!—разьлілася перад Хлёрам Марта.

— А чаму, сват, так думае?—умяшаўся і Мікола.

— Ды, вось, я падыйшоў падзякаваць ёй, а яна і глядзець на мяне ня хоча.

— Яна саромяецца...

— Ай, сваце, на што шуткаваць. Яна церасчур хванабэрыстая ў цябе,—наставаў Хлёр.

— Павер, сват, зусім не... На што на ўсё зьвяртаць увагу.

— Ды яно-ж то так, вядома, толькі...

— Нічога, нічога...

— Ну, та годзі аб сім... Дай толькі, сваце, іх зьвязаць разам, тады само жьшцьцё іх усьцягне на дарогу... Я думаю, што з кожным з нас так траплялася ў твая часы, калі мы былі яшчэ хлопцамі: хто з нас не хванабэрыўся, хто не капрызiўся. Бач, помніцца мне, як я сам, бывала,— не падыходзь ка мне... Толькі, сваце, тое, што Васіль зусім ужо іншы чалавек, дык, здаецца, чаму-б яго злаваць. Будзь да яго добраю Зося—дык наколькі яшчэ ён палешшае-а-а! Мяккасьць заўсёды мяккасьцю дастаецца... А то, я бачу, ён хіліцца ад яе, а яна і ня дбае.

Мікола паважаў свата, як разумнага і хітрага чалавека і да яго рэчы прыслухваўся, як ня трэба шчырэй. А словы Хлёра лісьцілі яго, казалыталі пачуцьцё, і Мікола наперабой пераказваў: «згодзен, зго-о-о-дзен», а каб Хлёр болей верыў, абымаў яго і цалаваў. Марта стаяла паміж імі, злажыўшы рукі на грудзёх і ўмільна давала волю задаволенай ухмылцы на парыжавеўшых шчоках. За кожным спадабальным ёй словам, яна сьмяялася і азіралася на дачку, якая ціхенька, няпрыкметна стаяла ў мыцяльніку, прыдаўленая адваротным торгам.

Усе быццам і забыліся, што яны вылезлі з-за стала, каб ісьці да дому; гутарка абяцала ня мець канца. Каб ня певень, прагукаўшы за акном, у якое раптам павярнуліся ўсе, дык яшчэ-б ішлі рады, але Янка, абярнуўшыся к усім, праказаў:

— Вой, ужо-ж раніца. «Едзьма, сваткі, да дому-у»...

Хлёр кінуўся Міколу на шыю, расцалаваўся з ім, потым паўтарыў гэта з Мартаю і, хапіўшы Янку пад руку, зацягнулі ў дваіх п'янымі галасамі песню і вышлі з хаты.

Уся сям'я Прыдатных правяла іх на вуліцу...

Васіль спыніўся, каб прайсьці з Зосею, але Зося, як стаяла ў хаце, дык і не кранулася з мейсца.

— Зося, ну, дык чаму ты так ганорна?—закінуў Васіль.

— Я?—нічога...—суха, упаўголаса адказала яна.

— Дык за што-ж ты злуеш на мяне?

— Прашу цябе, Васіль, не раздражняй мяне...

— Нават так?—жахнуўся Васіль.

Зося не адказала.

— Васіль, га-а Васіль!—вышаўшы на вуліцу, у адзін голас прагукалі Янка з Хлёрам:—Што-ж ты, брат, ашукваеш нас? Зосі шкад... баішся пакідаць. Нічога, не ўцячэ.

Васіль, пачуўшы вокліч, павярнуўся да выйсьця.

— Дабранач, Зося!—праказаў ён і намерыўся заглянуць Зосі ў твар, але тая ёмка адварнулася, і Васіль абмежаваўся адным поціскам рукі.

У гэты час бацькі вярнуліся ў хату.

— А дзе-ж Зося?—запытаў Мікола, пераступіўшы парог і не заўважыўшы яе.

— А чаму?—перapyтала Марта.

— Так, ці ня пашла часам з Васілём?

— Э, не; яна ў сенцах, мабыць.

— Ах, на яе цураха, і што яна бочыцца ўсё. Гэта-ж узяла і толькі брыдкасыці нарабіла, так абышоўшыся з імі. Скажуць: навучылі.

— Ды пакінь, гэтага ня скажуць... Дурная яшчэ, я табе скажу. Унь ушалопала сабе нейкага там Нязвычайніка. Прогліца яго якраз прыгнала з гораду...

Мікола паматаў галавою і задумаўся.

Марта паглядзела на яго і прамовіла:

— Чаго думаеш!

Мікола раптам сышоў з месца.

— Э, нічога... Давай лажыцца спаць, заўтра абсудзім на сьвежую голаў.

І.

ЯШЧЭ толькі-толькі сонца паднялося з-за лесу і пачырваніла верхавінкі Сілцоўскіх хат, як у акно Нязвычных пачуўся стук і запытаньне:

— Стэпа ў дому?

Рыгор прачнуўся і паглядзеў на хату. Маці была ў сенях—ён пачуў яе ўвіханьне з карыццам.

— Маці!—пазваў Рыгор.

Стэпа ўбегла ў хату і, ссмеціўшы пад вакном Лейзара Бірмана, адазвалася:

— Ты, Лейзар, хацеў мне што сказаць?

— Так. Ты час маеш?

— Маю.

Пойдзем паграсаваць градак з дзесяць, га?

— Адна я?

— І Матруна Грышкава ідзе.

— Колькі-ж дасі хаця за гэта?

— Гэ, не пакрыўджу. Або гэта ўпярышню табе. Тры злотых атрымаеш. Глядзі, во, ужо павудня на дварэ. Зьбірайся.

— Добра... Іду, толькі перакушу чаго-небудзь... Яшчэ-ж толькі што каровы пагналі.

— Кінь ты... Зараз на ранкі прыгоняць... Хутчэй.

Лейзар адышоў ад акна, паглядзеў на сонца, пасья зьмерыў крокамі ўласную цень і пакруціў галавою.

— Матруна! Не марудзь там!—гукнуў ён у бок Загор'я.

Стэпа порстка завярцелася па хаце, жуючы на хаду скарынку хлеба. Але клопату аставалася поўна: адкуль ён браўся, трэба было дзівіцца: хата была не падмецена, малако Рыгору не прыпасёна, да Песі ненаведана за алеем... А, галоўнае, Рыгор яшчэ ня ўстаў. Яна бязмоцна разьвяла рукамі і няведала, як ёй абыйсьціся з сынамі.

— Стэпа!—якраз пачулася з-за акна.

— Гэта ты, Матруна?—адазвалася Стэпа:—ідзі галубка, я даганю... Рыгор! Рыгорка!—асьцярожліва пазвала яна.

Рыгор падняўся і паглядзеў на мацэру.

— Ты ўжо тут, сыноч, як—кольвечы ўладуйся без мяне: я перайду да Лэйзара зараблю якую два злотку. Есьці табе... Надзіва мне... ну, што-ж, убачай: адрэжаш у кубэльчыку сала, а то малако кіслае ў берасьценчыку, во, у мышэльніку, бульба-ж за засланкаю ў печы... А прыду на абед, можа крупніку звару, або чаго іншага... Калі-ж пойдзеш куды—закруці дзьверы і...

— Ах, ці варта было, маці, табе згаджацца.

— Дзе-ж ты бачыў: цяпер работы так мала, а ў хаце добра і тры злотых... Прыдзе лета—та да жніва седжма сядзецьмеш, а гэта—добра што пазваў.

Рыгор нічога не адказаў... Ужо ён ізноў драмаў, калі маці бразнула дзьвярыма, а сьледам—засаўкаю. Наступіўшая ціш дазволіла яму праспаць, да дзесятае гадзіны, калі папрыходзілі каровы з поля. Рыгор сабраўся, адшукаў пакінутую мацэрай яду і, пасьнедаўшы, вышаў на вуліцу.

Вуліца была пустая. Каровы разышліся па дварох. Толькі адзінокія малышы грыбкамі тырчэлі пры вушаках пазачынятых вешніц, ды гультайна пераходзілі з двара ў двор незанятыя ў стада сьвіньні. Зрэдку выбягаў з двара ў адной бялізьне запозьнены гаспадар і хутка бег у бок Загор'я з сякераю за поясам, ці з плугам за плячыма. У яўрэйскім канцы вуліцы было яшчэ цішэй. Субота мяртва ўсе праявы будзённага жыцьця. На дробных ганачках, пад капяжом, сям-там спакойліва адпачывалі старыя. Моладзь яшчэ спала пасья ўчарашняе гульні.

Рыгор вярнуўся ў хату і прыняўся за кніжку. Першыя некалькі старонак зацягальнае цікавае аповесьці Горкага «Супруги Орловы» былі ім натуральна праглынуты. Але хутка ён пачуў, што надалей тупее ўспрыняць чытанага, і загарнуў кніжку. Думкі пераносіліся ў Рыгу, напружана ловячы магчымыя там адбыцця ў яго адсутнасьць здарэньні. Яго знаходжаньне ў Сілдох аднімала пажаданы яму ўдзел у гэтых здарэньнях, нічым яго не запаўняючы... «Праўда...»

Рыгор успомніў, што на сягоньня яны згаварыліся з Пятрусьем наладзіць сход Сілцоўскае моладзі. На сходзе, было ўмоўлена, ён зробіць інфармацыю аб настроі рыскіх рабочых. Ён барджэй хапіўся за гэту думку і пачаў будаваць схэму свае інфармацыі. У памяці аднаўляліся перажытыя ім моманты стрэч і зна-

ёмстваў, удзел у заводзкіх сходах і ў сходах соцыял-дэмокра-
тычных гурткоў, насыпяваючыя konflikты ў галіне эканамічных
адносін. На бледным фоне местачковай штодзеннасці праявы
рыскага рабочага жыцця выступалі багатымі, яскравымі пра-
светамі. Бязумоўна, што добра апісання і перадання яны пакі-
нуць на слухачоў глыбокае ўражаньне і паднімуць іх настрой.
Толькі-б удалося Пятрусю наладзіць сход...

Вакол гэтага пытання праз увесь дзень вярцеліся Рыгоравы
думкі. З імі ён хадзіў у лес і ў жытнія палеткі, з імі некалькі
разоў прымаўся за працяг чытання Горкаўскіх твораў. І адвя-
чоркам, апынуўшыся ізноў у хаце, ён з няцёрпам чакаў Пятруся.
Але ўжо пачало зьмяркацца і нават маці вярнулася з работы,
а Пятрусь не зьяўляўся. Рыгор нарыхтаваўся самому пайсьці да
яго, калі той засопшыся ўбег у хату і стаў падганяць Рыгора
сьпяшыць, бо ўжо яго чакаюць. З гутаркі выявілася, што запозь-
ненасць у скліканьні сходу атрымалася ад таго, што доўга не
ўдавалася адшукаць падыходзячай хаты. Перш назначана было
ў Хаіма Калеса, пасля пераняслі да Іцкі Хрома.

— Ну, а Сёмку паклічаш?—упэўніўся Рыгор, калі яны вышлі
на вуліцу.

— Я ўжо яму паведаміў...

— Калі?

— Нашоў час, не клапаціся.

Яны вышлі на Жукаву вуліцу, каб абатнуць рынак і ваколь-
ным шляхам спусьціцца на Лог. Якраз быў час адыходу суботы,
і вуліца кішэла людзьмі. Вярнуўшыся з лесу, моладзь аддавала
звычайную павіннасць рабочай біржы.

— Тут павінны быць і некаторыя з нашых,—заўважыў
Пятрусь.

Аднак яны прайшлі ўсю вуліцу і нікога патрэбнага ім не на-
паткалі. Было ясна, што ўсе апаведамленыя знаходзіліся на
месцы. Гэта заставіла іх скараціць шлях, павярнуўшы наўска-
сяк праз школішча.

Калі яны апынуліся на ўзгорку, за спускам з якога, прыту-
ліўшыся да плоту, стаяла некалькі старэнькіх хатак, то Пятрусь
паказаў на адну з іх і прамовіў:

— Здаецца нікога ня відаць... Давай абыдам з права і
зайдам з другога канца.

З-за белых занавесак у вокнах нікога не заўважалася, але
толькі яны ўвайшлі ў сенцы, як пачулі ажыўленую гутарку.

У хаце, у бакавым маленькім пакоіку яны засталі па пятнаццаці чалавек хлопцаў і дзяўчат. Быў ужо з імі і Сёмка.

— Позьніцеса. Ужо Іцкаў бацька адчыняе курсы,—сустрэў іх Сёмка.

— Нічога, мы бацьку не паперашкодзім,—запэўніў Іцка.

Тым ня меней было рэшана пачаць сход. Старшынство адназгодна перадалі Пятрусю, які не адкладаючы, прачытаў намечаную раней павестку сходу.

У павестцы значыліся наступныя пытаньні: становішча ў Сілцоўскай арганізацыі с.-д., перадстаячая забастоўка гарбароў, інфармацыя т. Нязвычайнага і бягучыя справы. Па першаму пытаньню ўзяў слова Пятрусёў. Ён ў сьціслых формах асьвяціў палажэньне ў арганізацыі, стан яе працы і пэрспэктывы на бліжэйшы час. Пятрусёвы вывады ня выклікалі аспрэчваньня і, пасля некаторых дробных заўваг і дадаткаў былі прыняты поўнасьцю. Яшчэ менш заўваг прышлося зрабіць па другому пытаньню, каторае на гэты раз выносілася ў тройчы. Згодна характарыстыцы Іцкі—справа з падгатоўкай да забастоўкі разьвівалася нормальна і спрыяльна для гарбароў. Толькі адзначаліся рэдкія перабоі ва ўносе паасобнымі таварышамі адлічэньняў у забастовачны фонд..

«Трэба сказаць,—пахваліўся Іцка:—што гаспадары на сур'ёз занепакоіліся нашаю фашучасьцю змагацца. Ён ходзяць чуткі, нават і досыць упартыя, што Евель Шмуклер намераны не дапусьціць у сябе абвяшчэньня забастоўкі. Гэта нас абавязвае яшчэ з большай настойнасьцю дамагацца сваіх патрабаваньняў. Патрэбна правясьці паўторны сход рабочых, каб ня даць аслабіцца ўвазе да шчыльнай арганізаванасьці ў падыходзячай клясавай бойцы».

Паведамленьне Іцкі падняло настрой сабраных, і калі Рыгор пачаў рабіць інфармацыю, яго слухалі з напружанай ўвагаю. «Рыга, таварышы,—казаў ён:—зьўляецца вялікім рабочым асяродкам і буйным рэволюцыйным цэнтрам. Ён тыя здарэньні, што насьпяваюць у гушчы рыскіх рабочых, мецьмуць вагromністае, усерасійскае значэньне. А гэтыя здарэньні ня звычайныя, тым болей, што яны адчыняюць новую паласу ў разьвіцьці рэволюцыйнага руху. Пасля некаторага перапынку, зьвязанага з развоём рэакцыі, рабочая кляса вяртаецца да новых боек, каторыя будуць рашаючымі. Я выяжджаў з Рыгі, калі ішла сьпешная падгатоўка да забастоўкі на машынабудаўнічым заводзе... Рад буйных п'якарняў ужо баставалі... Адбывалася бурнае хваляваньне

грузчыкаў... І, майце на ўвазе, таварышы, адно цікавейшае зьявішча, што ўсімі памянёнымі выступленьнямі кіруюць соцыял-дэмократы. Нанесеныя правіцельствам раны ўжо зажываюцца і рэволюцыйна-соцыялістычны рух у Рызе набывае новага развою. Можаце судзіць аб яго росьце хоць-бы па аднаму таму, што наш завод налічае ў соцыял-дэмократычнай арганізацыі да сотні чалавек... Так што будзьце ўпэўнены, наперадзе ў вас знаходзіцца магутны атрад перадавых рабочых... Часы рэакцыі мінаюць і над краінаю зьбіраецца новая рэволюцыйная граза... Вось чаму і ў вашых умовах трэба напружыць усе сілы да арганізацыі як месачковых рабочых, гэтак і сялянства... Горад чакае падмогі ад вёскі, рабочыя—ад сялян. Няхай жыве рэволюцыя!»

Рыгоравы словы сход правёў ціхімі, але баявымі воплескамі. Гэта маніфэстацыя рэволюцыйнага пачуцьця напалохала Ёцкавых бацькоў, якія разам апынуліся пры дзьверах і пагражальна застукалі кулакамі.

Ёцка выбег с пакою і вярнуўся з угаворам сядзець цішэй, бо ўжо бацька заняты з вучнямі. Дзеці настарожліва слухаюць, што робіцца за сьценкаю і адцягаюцца ад вучэньня.

У пакоі заўважна пацішэла і запытаньні да Рыгора пераказваліся паўшэптам. Як і трэба было чакаць, яго інфармацыя гостра зацікавіла сабраных на сход, і Рыгору многа прышлося гаварыць, каб задаволіць зацікаўленых рыскімі падзеямі з рабочага жыцьця. Рыга вырасла ў выбражэньні маладых сілцоўцаў у завіднае і прывабнае мейсца, куды паляцелі іх жаданьні і думкі. Усе не маглі захаваць у сябе вырасшай завіды Рыгору, які дайшоў да таго, каб стаць прадстаўніком вялікага рабочага колектыву, каб зрабіцца трубкаю магутнае машыны... Ведаўшыя яго да паездкі ў Рыгу, як Пятрусь, Сёмка ды іншыя, дзівіліся таму росту Рыгоравай політычнай сьвядомасьці, што яму надаў горад. Скрозь роздумаў над ідучымі падзеямі, не адзін з прысутных кранаў плянаў перабраньня з Сілцоў у той ці іншы прамысловы цэнтр. Многія прасілі Рыгора парадзіць ім у гэтым.

Уражаньні ад пачутага з Рыгоравай інфармацыі занялі шмат часу і бягучыя пытаньні захапіла адзінаццатая гадзіна. Але позьні час не палохаў ніводнага ўдзельніка сходу. Іх цікавасьць не аслабла да канца абгавору пастаўленых на павестку пытаньняў. Бадай іх выплыла-б і яшчэ, каб можна было бескантрольна распараджацца памяшканьнем. Ды гэтаму памяшалі Ёцкавы бацькі, якія папрасілі сына выправіць гасьцей.

Сход разышоўся ня разам, а парамі і тройкамі. Рыгор пакінуў Калесаву хату разам з Сёмкам ды Пятрусём.

Праведзены сход пакінуў на ім выразны адбітак задавалення. Ён не спадзяваўся, едучы ў Сілцы, што ў мястэчку захаваліся ажно дагэтуль падобныя напатканым рэволюцыйныя работнікі. Часы чорнае рэакцыі, балюча адбітыя на становішчы даволі моцнай раней сілцоўскае арганізацыі, усё-ж канчаткова не зьліквідалі соцыялістычнага руху сярод сілцоўскай моладзі. І калі арганізацыйная сувязь цярпела ад недасканалай наладжанасці, то якасны ўзровень уцалеўшых работнікаў шчасліва абмінуў і поліцэйскія рэпрэсіі і ўплыў літаратурнага дэкадансу, страціўшы вялікую колькасць меней устойлівых сяброў арганізацыі. Паведамленне, зробленае Іцкам Калесам пра надыходзячую забастоўку гарбароў, асабліва моцна кранула Рыгора. Яму выразна прадставілася грандыёзная карціна шырокаразгорнутага наступу рабочых на ўмацаваньні зусім не забяспечанага на вечнае панаванне самадзяржаўя. Наяўнасць соцыялістычнага руху і рабочых выступленьняў у Сілдох і, чаго дзіўней, у вёсках, як выявілася на сходзе, было знаменацельным. Мясцічка ў яго набывала іншых адносін, якія маглі затрымаць часта ўспыхваюшыя ў Рыгора жаданьні як найхутчэй з ім растацца... У огуле, Рыгорам апанаваў бадзёры, ваяўнічы настрой, у якім патанулі нядаўна хваляваюшыя яго пытаньні.

— Ну, як мая інфармацыя?—пацікавіўся Рыгор, калі яны прайшлі ў сваю вуліцу.

— Дужа цікавая... Ты наглядаў мо', з якою ўвагаю мы цябе слухалі?..

— Да шкоды я не захашу ўсіх матэрыялаў... Аднак... вы маеце, хлопцы, на вошта аперціся. Я не чакаў...

— Ды яшчэ чалавек з дваццатак добрых хлопцаў набярэцца... А сёе-тое і вёскі прыбавяць.

У далейшым абгаворы выплываўшых з праведзенага сходу пытаньняў, яны параўняліся з Сёмкавай хатай. І толькі намерыліся вырашыць, як быць, ці разыходзіцца па хатах, ці яшчэ зрабіць праходку да Ліня, калі пачулі гучны стук ні то калком па дошцы, ні то каменем у дах.

— Што за цуды!—праказаў Сёмка.

— Прабяжы ўдасканалься!

— Давай у двух.

Пятрусь упікнуў таварыша ў маладушшы, і той у момант аддзяліўся ад іх і паскорана накіраваў у бок пачутага стуку. Але яны не пасыпелі перакінуцца сказамі, як Сёмка ўжо стаяў каля іх.

— Ну?—справіўся Рыгор.

— Твой супарат вышаў ад Прыдатных.

— Бераг?—праверыў Пятрусь.

— А які-ж чорт... Ды, лэўна, п'янаваты, бо пашоў у'ючы абаранкі... Прапала, браток, Зося...—пацьвіліўся Сёмка з Рыгорам і разьвёў жарт з разухабістым сьмехам.

— Што-ж, памяном, калі так...

І, памаўчаўшы, дадаў:

— Тут справа не ў каханьні, браткі, а ў ратунку Зосі, як чалавека.

— Ведаем,—упэўніў Сёмка за дваіх:—Ды ўжо позна.

Усімілі птушку, як мае быць; згаварыліся на вясельлі, бачыце.

— Нават?—пацікавіўся Рыгор.

— А ці-ж доўга, умеючы!

— Астаюцца, значыць, памінкі...

Ужо над хвойнікам займаўся золак, калі яны, разьвітаўшыся, накіравалі ў тры бакі, кожны да свае хаты.

II

ВЯЛІКУЮ ДОЛЮ ВІНЫ за тое, што Прыдатны гасьцінна і ласкава сустрэў сватоў, Рыгор гатоў быў ускласьці на Зося; самому сабе, дзяўчатам і таварышам—ён адкрыта наракаў на яе.

У гэтым, аднак, Рыгор перасаляў. Зося калі і была вінавата, то толькі ў сваёй бязмоцнасьці папярэшкодзіць замахам Берагоў. Западозрыць-жа яе ў папушчэньні, або ў спачуваньні бацькаўскім намерам не магло быць і думкі. Зося сама мучылася, бачачы разьведзеньня вакол сябе інтрыгі, і не знаходзячы ў сабе магчымасьцяй іх перапыніць... На заўтра, з самае раніцы, скоро яе разбудзілі, Зося мэрам няпрытомная, з апутаным цяжкаю нудою цэлам, мо' цэлую гадзіну то і рабіла, што толькі тупала з хаты ў сенцы, то з сянец у хату. Было ніякавата глядзець на яе: асавелья, запаўшыя глыбока вочы, смуглы ўзрок, авяўшыя і зьбялеўшыя шчокі. Бралася за работу, а работа выпадала з рук, не рабілася. Нават гаварыць ёй было цяжка і толькі на настойныя, па некалькі разоў пераказаныя запытаньні бацькі ці ма-

церы, яна нявыразна адказвала, а то ўсё маўчала. Бацькі бачылі гэта, толькі не хацелі прыставаць дапэўняцца, што з ёю, і, прылісваючы ўсё фанабэрыі, прапускармі паміж вушэй. Ня гэткай цярплівай была Тэклія: чымсь упарцей Зося маўчала, тым наглей яна навярэнджвалася гаманіць з ёю. Але Зося ні словам не абмаўлялася: спушчала нават сваёй сястрыцы поскубы яе за рукаў, падвільваньні і дзіцячыя надазойлівыя жарты.

У Зосінай галаве прудзіліся чорныя, густыя, як гразь і клейкія, як гліна, думкі; расьпіралі сабою балючую голаў, разганялі па ўсёй істоце адваротны цёк нейкіх тупасьці, бясьцікаўнасьці і аднакавасьці к ўсяму, што вакол яе. Калі бацькі пазвалі яе сьнедаць, яна наадрэз адказалася і нават не захацела ўвайсьці ў хату. Зося не патурала і ўгаворам Тэклі. Як не хацелася нічога, так не хацелася і есьці. Ёй было ўсёроўна.

Так мінула паўдня, і калі падышоў абед, яна зьвярнула да мацеры:

— Дайце мне чаго зьесьці.

Марта была не ў сабе і маўчліва падала ёй вынутай з печы цёплай стравы. Запахла смашным, прыемным пахам. Зося лянліва прысела за стол і пачала есьці...

А ў гэты час Марта нязьмігутна сачыла за дачкою, нырпаючыся па запечку. К ёй напрошвалася пытаньне, ці здарова хаця яе Зоська, і засявала пужлівыя гадкі. Але, помеж з гэтым, ня тухла ў ёй і ўпартасьць правучыць дачку. «Хай-жа сабе пакапрызіцца, паўпіраецца троха... Няпраўда, здаволіцца, надаесьць... А пасья... пасья такою мяккаю зробіцца, што пагнеш ва ўсе бакі... І чаго, бок, дурніца, ушалопала сабе, ліха ведае што! Не, гэта, бач, адна ўпартасьць тая нямерная... Вось, што знача, калі чалавек мала адукацыйні жыцьцёвае мае. А-яй-ай, як я падумаю сабе, які цяпер сьвет стаў цэрэмонны! Гэта-ж... Не, нельга зьмірыцца!» судзіла сама з сабою Марта, скоса пазіраючы на дачку.

Гэта самае Марта некалькі раз пераказвала і Міколу, сядзячы за сьнеданьнем; пераказвала і другой дачцэ, Тэкліцы, якая ішла ў яе... Пераказвала дзяўчыцы з вялікай ахвотай, бо бачыла, што тая шільна яе, маці, слухае.

Праз Тэклію Марта перадала Зосі вяленьне ехаць зьбліць папар. Але гэта не прынялося Зосяю за крыўду. Наадварот, выезд у поле даваў ёй магчымасьць разьвеець надазойлівыя думкі і цяжкае адчуваньне.

Яна скончыла абед і вышла ў двор. У дварэ, за плотам гароду стаяў новы панарад, на яком ужо быў паложаны плуг. Зося адцягла панарад на сярэдзіну двара і пашла за канём. Праз некалькі хвілін яна пакінула хату.

Зося на полі прабыла чуць не да самага цёмнага: ня то, каб у яе было столькі работы (яна мела пазябліць двое-трое ганоў папару), але ёй захацелася правясьці чымсь найболей часу адной. Работу яна скончыла ў тры-чатыры гадзіны, а весь апошні час праляжала на паплаўку, выпрагшы каня з плуга і пусьціўшы яго пасьвіцца. Цёпленькі дробны дожджык ні каліва ня мяшаў ёй ляжаць у тонкай картуновай кашульцы пад пакрытым дзяругаю нарадам. Зося ляжала і, паглядаючы на неба, цешылася прабегваючымі па ім хмаркамі, любавалася раптам выбліснуўшаю вясёлкаю.

Няжадана для самое сябе пракралася сьмелая думка: «а што-б, каб гэта і напраўду ўзяць ды ўцячы ад бацькоў і паехаць з Рыгорам у горад?» За гэтай думкай перад ёю паўстала здань невядомага ёй вагromністага гораду з вычварнымі вобразамі яго будынкаў, пляцоў, фабрычных каміноў. Забегалі тысячы нябачаных ніколі людзей, машын. Ад гораду думка лёгка перакінулася да Рыгора: паняслася перш у Хвойнік, к таму месцу, дзе яны былі з ім, адтуль памчалася ў яго хату; потым вярнулася ізноў на поле, к ёй, нічога не нашоўшы і нічога не сказаўшы, толькі пасеяўшы ў яе нутры гарачыя, нястрыманыя жаданьні як-кольвек яшчэ раз угледзіцца з ім і доўга-доўга гаманіць. Але толькі Зося абмалявала ў сваім уражаньні ўсю прыемнасьць стрэчы, як перад яе вачыма раптоўна вырасла ў нешта дзікае і адваротнае ўчарайшае здарэньне са сватамі. Васіль, Хлёр, Янка. Сярдзіты і няўпрошаны бацька, радасная, неўгамонная маці і вясёлая бесклапотная Тэклія... Сваты, гарэлка, гутарка—торжышча перад яе вачыма за яе істоту, зусім няпрошаныя ёю, жычэньні шчасьця і долі... а далей... ой, далей—намаганьні Хлёра да пацалункаў, выгавар ёй і бацькам за адмаўленьне ёю гэтага; надаедлівае прыставаньне Васіля... Нарэшце, удары аб рукі, умаўленьні на лад і намёкі пра згоду выпхнуць яе з хаты, зьвязаўшы яе долю з апіднымі Берагамі... Усё гэта, сплыўшыся ў адну плягу, вацягнула яе небасхіл ды пачало прыціскаць яе к зямлі. Зосі зрабілася млосна, нецярпліва. І Рыгор выяўляўся зусім інакшым ад таго, якім яна яго стрэціла анэгды. «Можа ён і гаварыць ужо не захоча са мною, можа і ня гляне на мяне...

Можа і не паверыць, што я зусім нявіноўна... О, траха што не павера!»

І Зося стуліла голаў, заплюшчыла вочы, заткнула вушы і доўга-доўга так ляжала. Толькі лёскат калёс праяжджаючага па сьценцы чалавекі заставіў яе падняцца і агледзіцца.

Ужо зьмяркала і пара было зьбірацца да хаты. Яна злавіла каня і сьпешна запрагла, але ехадць-ехала павольна, мяркуючы быць дома поцёмкам.

«Сёньні я на вуліцу ня выйду», рашыла яна дарогаю.

Так і зрабіла.

III

— А Я СКАЖУ ПА ПРАЎДЗЕ: з такімі людзьмі, як Прыдатныя, заўсёды можна ладзіць. Я ніколі ня думаў, каб яны абое, як Мікалай, так і Марта, былі гэткімі простымі, адкрытымі і разумнымі людзьмі. А то-ж яно так. Пацеха—і годзі! Толкам растлумачаць табе кожнае слова—растаеш перад імі. О, галубка, ах, Тадоська, маючы гэткіх сватоў, няма чаго казаць, што не па сваёй столцы мы папалі. Мне, дурному, здаецца, што Прыдатныя на ўсём мястэчку толькі нас адных і паважаюць, толькі і лічуць нас адных за людзей. Вось ведай, Тадося, і яны за сё ў нашых вачах павінны быць паважанымі. Такія ўжо ўмовы—фундамант да харошых спраў. А, Хлёрка!.. а, Васілька!.. на цыпачках ходзяць перад табою. На што Янка чужы, а і да Янкі—пёрайком. Я сьпярша, калі ішоў, думаў: а вось—неўспадзеўкі мы ўрынемся ў хату, а яны і не чакалі нас. Ажно зусім іначай—...

Хлёр сплюнуў і пагладзіў бараду.

— Паверыш, з самага ранку былі наготове: усё было прыбрана, прыпасена. А прыйшлі—ага-а, сваточки, аг-а-а, даражэ-энькія. А дзе-ж вашы жаначкі-і... А дзе-ж Тадося, а дзе Алесья...—«Прыдуць, кажам, пасья». І думаю я: а трэба было, надзіва, і вас пазваць.

— Ды няхай, убачым на гэты раз,—перабіла Тадося, стаючы перад Хлёрам у лісьлівай сьмірэннай позе.

— Не кажы, трэба было... Але, хто-ж тое мог ведаць, ці думаць, нават, што так выйдзе. Вышла-ж як лепш ня трэба, і, глаўнае, зусім неспадзявана ўсё.—Табе, брат, Васіль,—павярнуўся Хлёр к нябогу, які сядзеў на ўслон, між мацераю і дзядзькам.

падапершы сыпіною стол: табе, кажу, Васілька, трэба паставіць Нязвычайнаму Рыгору кварту гарэлкі. А ведаеш чаму?

— Чаму?—задаволена ўхмыльнуўся Васіль.

— А таму: каб ён ня прыехаў у госьці, дык ты-б быў ня-дбайным і яшчэ не падумаў-бы жаніцца... А тут, як лепш ня трэба—ён цябе сам на гэту думку папхнуў. Вось цяпер толькі і ведай, што гатоўся да ладу ды да вясельля... Няпраўда мо?»

— Праўда, праўда,— у адзін голас праказалі і Васіль і Тадося.

— Тота-ж... А Міколе Прыдатнаму, я і ўперад думаў, што ня трэба адказвацца. Так ён і зразумеў. Ой, ой! Ды хто-ж ня можа таго зразумець? У жыцці ўжо прыпасен такоўскі закон, на якому яно кіруе думкамі людзкімі, а думка думку нойдзе.

Гэтак гутарыў Хлёр, прышоўшы к сваёй братавай на заўтра пасья сватоў. Гутарыў, ды задаволена пасьміхаўся, пазіраючы то на Тадося, то на Васіля, якія самі пад сабою ног ня чулі ад гутаркі «ўдачнага» дзядзькі.

— Але, але, Хлёрык дарагі,—казала Тадося, калі крыху прытаміўся Хлёр і змоўчаў, каб выкурыць цыгарку,—я-ж кажу,— як я рада, як я рада ўсяму гэтаму! Хоць яно і прышло зусім не ўспадзеўкі, нягадана, нядумана, толькі, дзякуй табе, Хлёрка, што так лавярнулася. Ведаеш, даражэнькі, учора я не магла як дачакацца Васількі. А калі ён прышоў і сказаў чым кончыліся сваты, мяне азіяла нейкая нябесная сіла, і я ўся нібы на дваццаць гадоў памаладзела: ад радасьці не магла заснуць, а сёньні, зірні на мяне, і спаць ня хочу. А яў, ай! А і маладзец мой сыноч, Васілька.

— Яшчэ, бок, ня маладзец!—праказаў Васіль, крыху прысароміўшыся перад дзядзькам.

— А чаму-ж? Чаму не? Вось цудны! Табе сьмешна з маіх слоў. Эх, эх, сыноч, ты яшчэ ня ведаеш таго пачуцьця, якое ахоплівае мацэру ў той час, калі яна занята лёсам свайго дзіцяці. Ня ведаеш—затым і сьмяешся, цудненькі.

— А ты? Ты-ж таксама дзіўная кабета! Ці-ж плакаць яму ад тваіх слоў! Памойму, Васіль добра і робіць, што сьмяецца; на тое ён вясёл і задаволен. Вось нам ужо з табою, Тадося, прыходзіцца меней сьмяяцца, бо мы ўжо весь сьмех свой высьмеялі. Праўда? А ён—ён толькі ў тых гадох, каб сьмяяцца. Яго чарка поўная віном, дык чаму-ж ня піць, чаму не п'яніцца ёю!

Хлёр узьняўся з лавы, перайшоў два разы хагу, потым паглядзеў у акно ды ізноў усеўся на сваім месцы.

— Ну, то ўсё добра, што добра. Адно адным, а цяпер давай гляройдзем да другога. Як бачыш, Тадоська, справа наvertsваецца—давай-жа парадзіцца сёньні аб пасагу; гэта такоўская рэч, што адкладаць не гадзіцца... Я, ведаеш, думаў і ўчора намякнуць, а далей, сабе думаю, не: трэба парадзіцца з Тадосяю. За ноч надумаўся і прыйшоў да вас. Ну, што-ж вы скажаце мне на гэта?

Запытаньне Хлёра крыху мэрам смуціла, як Тадосяю, так і Васіля; апошні нават задумаўся і прайшоўся па хаце.

— А давайце, дзядзька, папрабуем Язьвішча папрасіць, дык гэтаму ішчэ з сотню грашмі. Ня будзе многа,—праказаў Васіль, прышыніўшыся тупаць па хаце.

— Што ты, што ты, Васіль! Дык гэта-ж усёроўна, што нічога не прасіць. Што там Язьвішча! Колькі яго? Гэть! Адно заікніся з гэстым—Мікола сам асьмяе цябе, ня то, што ўсе мяшчане. Мікола з гэткам пасагам гатоў аддаць Зосю за самага беднага хлопца. Ласьне гэта пасаг? Кожны скажа: вось табе і Бераг. За жонкаю атрымаў пасагу ўсяго кусочак поля. Калі ў той самы час Саўка Швэц за Гальяшоваю Васяю ўзяў цэлых пяць дзесяцін. А, падумай, што ён варт. Хлеба аднаму яму не хапала з яго заробтку. А цяпер глядзі—не падступішся к яму: гаспадар. Дык вось, калі гэтка бяруць такоўскі пасаг—то што казаць аб нас? Па мойму—давай Мікола чвэрць пахатнае. Вось гэтым мы толькі і можам падтрымаць свой гонар. А Мікола згодзіцца—павінен згадзіцца. Па праўдзе, калі судзіць, то ён павінен даць табе цэлую траціну свае гаспадаркі, бо на што-ж яму. Траціна Зосі, траціна меньшай дачцэ, а траціну можна дасьмеоці за сабою аставіць. Усё-ж роўна і яе давядзецца аддаць. А ўсяго поля ў Прыдатных, нябось, звыш дваццаці дзесяцін... Але ўжо няхай няць дае пасагу. З другога-ж боку—ці Міколу трэба вучыць, каб ён гонар свой падтрымаў? Калі рабіць вясельле—дык, каб усе ведалі, што вясельле. Нябось, захочам-жа пазваць: і папа, і пісара, і старшыну. Гэ-э! Гзымс патрэбен... Ня праўда мо, Тадося?

Тадося ўсё яшчэ стаяла на старым месцы ў той самай позе, толькі відаць, што ўжо ногі яе стаміліся, бо яна то напірала на адну, даўшы спачыць другой, то наадварот. Садзіцца ўжо яна сабралася даўно, толькі з-за гутаркі Хлёра ўсё не магла сесці,

баючыся ўпусьціць хоць адно слаўцо. Калі-ж Хлёр абярнуўся к ёй з запытаньнем, Тадося перш пасьпешыла сесьці, а потым загаманіла:

— Ты ведаеш, Хлёрык, нічога ўжо сапраўдней ня трэба выдумаць, як твае словы; здэцца ўсё ты казаў, як здымаў з пісанага... Акуратна!.. Чаму-ж,—згодна з тваімі словамі,—чаму-ж такі і ня даць Міколу пяці дзесяцін зямлі ў пасаг? Вось калі. За першаю, ды гэткаю прыгожаю дачкою... Няйначай, калі зьбяромся на Пятра на ўладзіны—так і пастановім: пяць дзесяцін—або...

— Што ты, што ты, маці.—Перабіў Васіль:—мо' хочаце сказаць: «або ня трэба вясельля?..» Не, не, да гэтага ня трэба даходзіць. А то мы гатовы папсаваць усёй справе. Нельга забываць, што Зосю сыцяражэ гэты голік. І, ведаеце, зьбівае дзяўчыну з толку...

Хлёр сурова паглядзеў на нябога і рассыпаўся ў разважаньні:

— Да што-о ты, Васіль! Кінуў бы ўжо гаварыць дарэмшчыну... Рыг-ор-р! Што-о-о знача твой Рыгор? Няўжо-о-о-ж, ты думаеш, што Рыгор табе раўня?... Хто-ж Рыгор з сябе? Лапатнік, балагол, галадранец. Ну, ушчапіў капялюх, дык ужо думаеш і паніч. Невялікая мацыя, невялікі хвэрт, нябось Мікола зразу раскусіў—калі і зайкнуцца не дае аб ём... А Зося—ну, што-ж Зося? Кахае? Плюнь, яе каханьне, як туман: перад вачыма стаіць, а збоку зірні—пуста... Ты думаеш, што ніхто ня ведае, што Рыгор там у горадзе робіць. Э, не вялікая цаца! Вось сэнс ня ў тым, што ёсьць цяпер, а як можна ўсё жыцьцё скарыстаць, перажыць. Вось у чым гвозд... Хто скажа, што Рыгор можа з табою зраўняцца? О-о-о!

Хлёр скончыў і зірнуў на Тадосю; тая падмацавала яго рэч паважным матком галавы і гэткаю-ж самаю, як і Хлёрава, вясёлаю ўсьмешкаю. А Васіль—Васіль да таго быў угамонены дзядзькам, што далей ня ведаў, што больш і казаць.

«А такі дзядзька разумны чалавек! Ого-о-о!» заключыў Васіль і маўчаў, маўчаў.

— Усё так, усё...—перабіла кароценькую ціш Тадося:—твае словы, швагір—чыстая праўда. Аб нас усё мястэчка кажа, што Берагі—то гордасьць Сілцоў. Няўжо нам раўняцца з якім там Рыгорам?

— Во! во—разумна!

Васіль быў збіт з панталыку і, мэрам замяўся, ня ведаў, што казаць; потым раптам схамянуўся, шырэй адплюшчыў вочы і ўвэрана праказаў:

— А ведаеце што, дзядзька? Калі так, дык папрашу вас узяць на сябе турбацыю аб пасагу. Добра?

Хлёр усцешліва засьмяяўся.

— Вось калі, чаму не, я на ўсё гатоў, я нічога не баюся... І, ведайце, усё на сваём пастаўлю,—прыстукнуў ён па сталю кулаком.

— Ах, каб цябе, ды бадай цябе, які ты Хлёр занятны,—пахваліла швагра Тадося і залілася сьмехам.—Вось за гэна сядай ды паабедаем за хэўраю, а то ўжо бадай хутка і вячэраць прыдзеца.

— Э, не, не і ня думайце! Абяцаў да дому прыйсьці на абед,—папрабаваў адказацца Хлёр, але Васіль з мацэраю так прысталі да яго, што ён мусіў здацца і палез за стол.

Тадося пачала ўвіхацца ля яды.

IV

У ПЯТНІЦУ, на шэрай гадзіне, Сёмка пакінуў нераспрэжанага каня і запыленым, замурзаным, у старой будзённай жакетцы, босым і нават з дубчыкам у руцэ, пабег да Рыгора. Ён дужа сьпяшыў, бо нават забыў зазірнуць і ў акно, што заўсёды не прамінаў, а зразу направиўся ў хату. Рыгор спакойна сядзеў за сталом і вячэраў; побач з міскаю ляжала кніжка. Ён быў у адной сарочцы, толькі што ўстаўшы з пасьцелі пасья спачынку.

— Сёмачка-а мой! Зірні толькі на яго! Вось дзіўны які! Гэта-ж ён так ня мае часу, што ў адну пору дзье справы хоча рабіць: і пад'есьці і начытацца. Ды праз цэлы дзень ён блізка ўсё чытае... З хаты нікуды ня выходзіў. Зранку вышаў на чацінку і хутчэй назад вярнуўся,—сустрэла Сёмкаў прыход Стэпа.

Сёмка выслухаў Стэпу, потым падыйшоў к сталю, зазірнуў з лісьлівай ухмылкаю Рыгору ў вочы і жартоўна праказаў:

— Што-ж ты, браце, так запрацаваўся? Прыехаў к нам спачываць, гасьціць, а аддаешся працы з большым намаганьнем, чым у горадзе. Кепска, Рыгор! Не пахвалю за сё! Хай то нам—та іншая рэч. Нам самы прыпар падыходзіць, сязон, як кажуць. З сонцам узьдзірайся з пасьцелі, а лажыся спаць блізка ня ўпоўнач, і то з работаю ня ўправіцца. Вось зірні на мяне, як

арыштант той: цёмны, чорны. А што маеш з гэтага? Ледзьве хапае да вясны. Каб не зарабіў сям-там урыўкамі—то ў хаце і какейкі ня было-б. Покуль зьбярэш—колькі мук вынясеш, колькі сэрца тваё перабаліць! Чакаеш і думаеш: а тут град, а то няўрод,—ой, як цяжка жыць нашаму брату! Вось і рыпаешся насціханна, як вол той, ярмо цягаеш... Ну, а ты? Робіш, а аб гаспадару ды яго набытку і ня думаеш.

— Затое-ж восеньню вы—панамі глядзіце: зьбярыце з поля, змалоціце і бочкі, і хваскі паўнюсенькі... Можна і сьвінчо падкарміць, і каняку выгадаваць ды прадаць—вось грошы і ёсьць. Што і казаць—усё-ткі гаспадарства—ня наша дзела. Нам-жа—толькі рукі адказвайце на ўсё: дастаў працы—маеш хлеб, не—дык здыхай з голаду. А час няровен: сёньні чалавек здароў, а назаўтра—і ня ўстаць,—выказала сваю думку Рыгорава маці.

— А ў іх? У іх таксама!—уоставіў Рыгор.

— Эй, цётка, цётка, лёгка сказаць: гаспадарка-а-а! Можна завідаваць, чаму не. А прыгледзішся—як тое зданьне: тут ёсьць, а тут няма. Сухоты адны! Колькі таго поля, а падаткаў—сып асьмінамі. Уся сям'я працуе цэлы год, а ў канцы—нічагусенькі ў адплату. Наша гаспадарка... Адно слова—гаспадарка. Яшчэ калі ўрадлівы год—то ні сё, ні то, а вось як леташні—пляць коп саломы нажалі замест жыта ды коп па дзесяць саломы замест аўса з ячменем... Каб не картоплі—выжыць нельга было-б. Вядома, зусім іншая рэч, калі ўзяць гаспадарку гэткую, як, напрыклад, Прыдатных, Берагоў, Грыбаў, ці другіх, падобных ім. Вось там ужо ёсьць на чым разьвярнуцца: рукі грэе яна добра. А мы—ні гаспадары, ні парабкі.

Сёмка схіліў голаў і нядбайна матнуў рукою. Стэпа пільна выслухала яго і праказала:

— Да яно-то так, вядома.

— Але, на іх ліха,—падаў сваю думку Рыгор, адзначыўшы захілам ліста месца кніжкі, дзе спыніўся чытаць, і палажыўшы яе на лаве:—І обмарак ведае, як гэта ўжо ім так пашанцавала? Пане мой, нажылі цэлыя маёнткі, маюць тысячы грошы і нібы-то тыя: живуць, цешацца ды толькі пасьмейваюцца з другіх. Нічога ім ня трэба, ні да чаго іх ня цягне. Як жывёлка... Вядома, мне зусім незавідна, але гэты стан людзей мне дужа адвароцен... усяму мястэчку цяжка ад іх! За імі сонцу не праглянуць...

— А ты думаў што? Гэта—чортава насеньне, гэта—атрута

людзкая!..... Адваротныя людзі, сьмерць ненавіжу я іх з іхнімі фанабэрамі, з іх гонарам і знацтвам! Гэта павукі, трутні, п'яўкі...

— Эй, дзеткі мае, вы ўжо маўчэце! Маўчэце нябажаткі! Ліха іх бяры з іхнім багацьцем: яны нам хлеба не даюць... Толькі-б яны ня прычэпліваліся к нам.

— Вось у гэным і сэнс. Прычэпліваюцца!—пачаў Сёмка, садзючыся паміж з Рыгорам:—Прычэпліваюцца, і знарок. Дагэтуль з Берагоў як-бы ніхто і не прыкмячаў, што ў Прыдатных ёсьць дачка Зося, а трэ было Рыгору загуляць з ёю, як уся банда Берагоў узварушылася: і тут-жа сваты, і ўладзіны, і вясельле! А вы думаеце, цётка, што не на знарок тут ідзецца? Ого-о-о!

— Гэта то праўду кажаш, Сёмачка, праказала Стэпа: ды ці-ж варта гэтаму патураць. Каб толькі і бяды было, што гэта. Але тут справа іначай стаіць. Нябось памятаеш, як злавіў мяне пры калодзезі з галяйком?

Рыгор матнуў рукою і з лёгкай гіроніяй праказаў:

— Так, каб большага клопату ня было. Ну, другі раз няхай толькі паспрабуе даць волю рукам... тады...

— А што тады? Паедзеш і толькі цябе бачыў, а тут маці адна. Праўда, на нас ляжыць абавязак узяць старую пад абарону. І мы гэта зробім...

— Дзякуй табе, Сёмачка. Ты-ж толькі і ёсьць у мяне адна надзея.

— Нічога, цётка, недамо вас у крыўду, будзьце пэўны... Ага, бок...

Сёмка абярнуўся да Рыгора:

— Я, між іншым, выпадкова сёньні стрэўся з Зосяю.

— Ну-у-у?!—пацікавіўся Рыгор:—і як яна сябе адчувае?

— Або разьбярэш!

— А дзе? як? і што? Нябось абмяняўся словам—другім...

— Ды проста: мне якраз трапілася ехаць Папярочнаю сьценкаю Выгану, і між Прыдатнага палосы. Яшчэ здалёк я ўгледзіў, што хтось арэ папар, а параўняўшыся—бачу: Зося. Вось я і спыніў каня. Спыніў, а сам і думаю: гукну, калі ня прыкмеціць. Доўга стаяць ня трапілася: толькі павярнулася з плугам, як зразу мяне ўгледзіла і пазвала: «хай конь пастаіць, а ты ідзі хаця прывітайся. Чуеш, Сёмка?» «Слухай, табе лепш каня пакінуць», адазваўся я. Яна, праўда, нічога не сказала болей і хутчэй падыйшла да мяне. Падыйшла, прывіталася. Мне неяк стала сьмешна і я міжвольна ўсьміхнуўся, а потым запытаў і аб сватох.

«Ну, што-ж, можна прывітаць?» Зося перш, мэрам-бы засаромілася, а далей-болей, патрошку разгаварылася і кажа: «Няўжо і ты, Сёмка, не давяраеш мне? Няўжо і цябе трэба сароміцца? Паверыш—сама ня ведаю, што мне рабіць і як быць! Мне вялікая крыўда, што Рыгору даводзіцца ня верыць мне. Але ён добра ня ведае тых умоў, у якіх я знаходжуся... Няхай ня думае, што я хачу таго, што робіцца са мною... Я прагуся ўсёй істотаю, б'юся, як рыба аб лёд, а ўсё на адным месцы. Будзе, кажа, залежаць ад яго: захоча—дапаможа, не—што-ж парадзіш... Мне нечага было ёй казаць, хоць я і мала ўпэўнены ў яе жаданьні што-кольвечы зрабіць для гэтага. Дзяўчына, разумеш, і не дурная, ды асяродзьдзе занадта ліпкае і гнускае... Але ты з ёю сустрэнься і пагутары... Кідацца зразу нельга.

Рыгор з цікавасьцю выслухаў таварыша. І яму стала ўдешна, што Зося не пакідае пачуцьця недаваленьня і думак протэсту. Пры наяўнасьці гэтага можна было глядзець на яе зусім інакшымі вачыма. Сустрэцца самому з Зосяю—было-б вельмі пажадана. І Рыгор не схаваў гэтага ад Сёмкі.

— Так, пацікаўся, пагавары. Напэўна яна заўтра будзе ў Ліня. Я скажу Вольцы—тая прывядзе яе...

— Ды ўжо-б, небажаты, ня варта было-б залазіць у гэтую кашу,—умяшалася Стэпа, пільна прыслухоўваючыся да хлопцавае гутаркі.

— А чаму?

— А бо ты, Сёмка, ня разумеш. Лішня прычэпка ў Берагавых руках.

— Пляваць. На ўсякае чыханьне не навітаешся.

— Го-а-а! Можна яно і так, усё-ж, сыноч, трэба ўлічваць кожную рэч.

— Ну, не Рыгору-ж кланяцца кожнай ачамеры. Усякая дзедзіцкая сволач гэтага хацела-б, толькі—трасцу, не дажджэцца... Зломіць голаў сабе і ўсяму свайму котлішчу... Не патурай, Рыгор. Заўтра вечарам....

— Заўтра?

— Заўтра!

— Я ізноў успомніў,—вярнуўся Сёмка да папярэдняе тэмы.— Вы кажаце—гаспадарства!.. Ха-ха-ха. Гаспадарства. Толькі што завецца гаспадарствам, а сапраўды... Ды дзе-ж дзенешся... Бацькі пажылыя, а ў мяне ў руках жаднага таленту. Чалавек, можа кінуўся-б у другі які бок, а што з таго выйдзе? Гэтак і кар-

пееш на загончыках ды ашматках... Я разумею, каб гэта таго поля, ну, дзесянцін з дзiesiąтак, валоку якую, а то э-э-х!.. Ні богу сьвечка, ні чорту качарэшка, як тая пагаворка кажа. Ты, Рыгор, шчасліў, памойму. Сяк-так, урыўкамі, пазнаёміўся з сьлясаркаю і цяпер, глядзі, ужо апынуўся ў майстрох. Молат, абцугі, напільнік узяў у кішэню і паехаў... Як птушка пярэ... А калі і гэтых прыладаў ня маеш, то не бяда: кожны завод табе іх нарыхтуе—бяры... Але ніякі чорт лысы цябе не прыкуе да аднаго месца, Не-э дармо! А мне ўжо... ах, вось і зараз трэба бегчы да хаты... Зусім забыў—каб ты спрахла, каб ты!—што трэба было плуг падрапаравець... Ах!.. А то заўтра раніцаю... прыдзецца прасіць у каго... Так, твая справа, Рыгор...

— Не кажы, Сёмка... Мала чым выпраў і Рыгор. Вось, глядзі, вандруй па сьвеце і развозь сілу. Як той прадавец, прынамсі... Што-ж у яго, у Рыгора, бач, ёсьць? Толькі голая рука, якіх часта ніхто ня хоча выкарыстаць. Так, так... Паглядзі на мяне... Добра, калі за лета месяцаў паўтара паходзіш у заробок, а то... сядзіш. Дроў вязачку прынясеш, калі яшчэ падсімкуешся, а не... нічога-ж свайго няма; кожнае каліўца купі—ад хлеба да запалак, ад...

— Пераменіцца, маці, нічога...

— Пераменіцца? Ды каб-жа яно хутчэй... Але... прабавалі, вунь, у пятым годзе і што вышла? Бачыце, парасьпіхалі людзей няма ведама куды і што, а воз і цяпер тамака.

— Пераедзе на іншае месца...

Стэпа ўтулілася ў акно і з хвіліну разглядала панадворак.

— Хвароба іх ведае, бойся і сказаць што праўдзівае. Сабакі гэты, стражнікі, нябось, соўгаюцца па падвоканьню. Вунь і надовечы, казалі, бачылі іх пераадзетымі на нашай вуліцы.

Хлопцы сабраліся выходзіць.

— Хіба-ж і ты, Рыгор, ідзеш?—запытала Рыгора маці.

— Правяду Сёмку...

— Няхай-бы пасядзелі крыху ў нас.

— Трэба, цётка, іці спаць. Заўтра, толькі пачне сьвітаць...

Яны вышлі на вуліцу і толькі павярнулі ў бок Сёмкавай хаты, як іх пераняў Пятрусь.

Куды-ы?

— Я—да хаты.

— А я да цябе,—дадаў Рыгор.

— Сапраўды?

— Так, так.

Яны адышліся ў бок.

— У вёсцы Катлох, бачыце, таварышы, здарэньні...

Пятрусь аглядзеўся па бакох.

Дарогаю праехала некалькі падвод балаголаў.

— Здарэньні,—з націскам паўтарыў Пятрусь:—Напэўна поліцыя ўжо там. З-за сэрвітуту вышла. Камянецкі забараніў кат-лсўцам выганяць каровы ў лес, а яны, вазьмі, ды ня толькі на сэрвітут, а яшчэ і на паплавы дахітрыліся... Назнарок... І калі аконам з парабкамі памкнуліся заняць у хлеў, дык яму так уля-тылі хлопцы, што той ледзьве ўцёк... І гэта не бяз удзелу нашых... Костусь Вар'ёнчык, Саўка Піліпчук—го-а—зацятыя хлопцы.

Паведамленьне, пачутае з вуснаў Пятруся, ашаламіла Рыгора сваёю нечаканасьцю. Ён раптам паддаўся ваяўнічаму настрою.

— Глядзецце вы! Я гэтага не спадзяваўся. Цікава! Бурліцы!..

— А ты думаў вёска заснула? Ці мы тут кінулі працу?

— Малайцы, хлопцы!

— Бачыш!

Пятрусь з Сёмкаю весела ўхмыльнуліся. Да іх данёсься ляс-кат вартаўнічае брашчоткі. Хлопцы сьцішылі гутарку.

Хутка яны разышліся па хатах...

І Рыгор, лёгшы спаць, доўга ня мог заснуць, захоплены бур-лівым пачуцьцём радасьці з прычыны Катлоўскіх здарэньняў.

V

НАЗАЎТРА дзень выдаўся ясным, пагодным.

Рыгор а дзiesiąтай гадзіне раніцы, з кніжкаю і палкаю ў руках пакінуў хату і пайшоў у лес. Маці запытала.

— Не астануся начаваць,—адказаў Рыгор.

— Та ты-ж прагаладаешся, сыноч.

— Не клапацеццяся, маці; захачу есьці—прыду.

— А калі хлопцы цябе запытаюць, што ім адказаць?—ужо на дварэ дагнала Рыгора маці.

— Скажэце, што я ў Хвойніку,—адказаў ён.

Як сказаў, так і зрабіў: у лесе Рыгор прабыў да вечара. І калі прышоў дамоў, то яму маці сказала наступную гісторыю.

А сёмай гадзіне, хто праходзіў Сівулінскаю вуліцаю, стрэціў вясёлую і п'яную кампанію, якую зложвалі сабою: Васіль, Янка, Хлёр і Мікола. Абняўшыся па двох, Мікола з Васілём, а Хлёр

з Янкам, яны расьпяяліся на ўсю вуліцу і гэтак ішлі з самага рынку. Ішлі—і то пасьпеўвалі, то ў покрык гутарылі. За імі цэлаю прамадою беглі дзеці, крычачы і жартуючы з п'янымі. З п'яных пацьвільваліся і старыя жанкі ды мужчыны. Але гэта ня смучала, як Хлёра і Міколу, так і хлопцаў, Янку і Васіля. Наадварот: ім здавалася пад п'яную руку, што яны сёньні героі дня, льшары; і чым далей адыходзілі ад рынку, тым гучней і нахабней гутарылі. «Што мне гэны бізунец, гэны галадранец? што мне ён за шышка, Нязвычны гэты?! Плюю я на яго!» драўся на ўсё горла Васіль: «Ён думаў мне падножку зрабіць, а сам пакаціўся... Ха-ха-ха! Вось шчанюк, і куды ён задумаў лезьці, Гэ-э-э! Адзень, брат, перш порткі ды прышпілі добра, каб ня зьехалі. Тады будзем часьцей і пабольш купляць у старца нажабраванага хлеба... Ага! Ды дроў не забудзь купіць, каб другі раз маці ня крала з маея пасякі, тады можна будзе і рызыкаваць... А цяпер—ой, шчэ зялёны зусім. Хі-хі-хі! Ё лезе, нябось, к Прыдатнаму. Пабачым яшчэ, пабачым... Не-е-э, брат! Не на таго нарваўся, ня з тым маеш справу... Вось шчасьце тваё, што мы з Янкам не падсьцераглі цябе надовечы, а то-б добры пачастунак справілі. Ой-о-о! Ды яшчэ пачакай—гэта табе дарам ня пройдзе: я пасьпею адрывнуцца».

Васіль злосна скрыгітаў зубамі і вымахваў рукою ў паветры. Хлёр прытрымваў нябогаву руку і адцягаў яе ўніз.

— На каго ён так гразіцца?—зацікавіўся адзін з мужчын, стоячы з суседам ля вешніц свайго двара.

— Ня ведаю. Нешта, мусі-быць, мае к некаму,—адказаў другі.

— Ды гэта-ж на Нязвычнага Рыгора,—паведаміў зацікаўленых, ушчуўшы іх гутарку, пілявы хлапчук.

Мужчыны засьмяяліся, адварнуліся ў бок і прыняліся за сваю гутарку.

А Васіль ня ўнімаўся:

— «Ды не, не! Ты толькі, дзядзька, ня лякайся—то ўсё будзе добра,—супакойваў ён Хлёра.

— О, не, не, я троха сьмялей за цябе: я хутка запраўлю яго туды, дзе Макар козы пасе,—адказаў Хлёр.

— А і варта, гада, варта. Н-не-э, братан, з намі табе ня здабраваць, не!

— Што-о, што гэта... Хто там цябе, зяць, хоча крыўдзіць?—пытаў Мікола.

— Ды вунь з Рыгі прыехаў басяк нейкі... Стэпы Нязвычайны сын...

— А што там за ён?—і Мікола моцна топаў нагою,—Пакажэце хаця мне яго, што там за маця. Хто навязваецца мне ў зяці?... Хэ-хэ-хэ! Няпрошаны зяць. Нет, брат! Мая дачка на многа даражэй за гэтых зяцёў. Не надзейся-а! Мая дачка з сядняшняга дня не павінна і стрэцца з табою. Пры-ы-ка-а-ку! На дапушчу-у!

— А і праўда, а і праўда, сваце,—пахвальваў Міколу Хлёр:

— І ня сьлед, каб твая дачка шаландалася з кім-небудзь... Люблю цябе за рашымасьць, хвалю за адважнасьць. Давай пацалую.

І Хлёр перадлюдна абвешваўся на шыю Міколе і цалаваў яго ў поўную сытую шчоку. Мікола не аставаўся ў даўгу. Гэта сцэна сьмяшыла дзяцей, якія налпам крычалі:

— Во, во, дзядзькі, так! Гэтак!

З гэтым вясельлем падвялі Прыдатнага да самае хаты.

Мікола ўсіх пацяг да сябе і вунь—глядзі—бясёда стаіць на ўсю хату. Дык, вось, сынку, што ў нас робіцца. Яшчэ добра, што не памкнуліся з кулакамі да мяне. Ад гэтых паскуд можна ўсяго чакаць.

Рыгор, ахоплены вострым абурэньнем, доўга моўчкі тушаў па хаце.

I

МЕСЯЦ ПРАМІНУЎ, як дзень: азіраючыся назад, Рыгор падводзіў вынікі гэтаму часу свайго адпачынку. Ён памятаў, з якім узнятым настроем варочаўся з заводзкае канторы на квартэру з адпускным пасьведчаньнем. Многа розных думак перабегла ў яго галаве, шмат невыразных чаканьняў займала яго праз усю дарогу. Рыгор маляваў сабе мястэчка водлуг ранейшых сваіх уражаньняў і перажываньняў. Здалёк, будучы ў горадзе, у зусім інакшых абставінах, ён заўважаў, як гэтыя абставіны выціскалі з яго ранейшыя настроі і сувязь з местачковымі ўмовамі жыцьця, з яго вузкім колам інтарэсаў, з абмежаванымі магчымасьцямі ў справе рэволюцыйнай чыннасьці. Рыга адчыніла перад ім шырокі вагромністы небасхіл, увёўшы яго ў блізкае яму рабочае асяродзьдзе. Ён хутка асвоіўся з новымі абставінамі фабрычнага жыцьця, прасякся агульнымі настроймі рабочых гушчаў, адчуў выразную цягу да цеснае злучкі, да поўнага зьліцьця з працоўным колектывам. Грукат машын у заводзе, гудкі на працу і штодзённае наведваньне з сотнямі таварышоў буйнага заводу, астаўленьне яго пасля працы, калі сталёвымі грамадамі рабочых укрываліся вуліцы гарадзкіх ваколіц—усё гэта ператварала з Рыгора найміта—падзёншчыка, зьвязанага з мястэчкам, у Рыгора індустрыяльнага рабочага, у адзінку цеснага шчыльнага колектыву працоўнай арміі. Лёпкая ўсвойнасьць сьлясарскае работы таксама спрыяла гэтаму. У Рыгора лёгка адмерлі ўсякія жаданьні вярнуцца жыць у мястэчка. Не, ён пра гэта ня думаў і не дапускаў сабе гэтага. Але, едучы да мацеры, ён цікавіўся паглядзець, азнаміцца з Сідцамі, у якіх прайшло яго дзіцяцтва і юнацтва, з якімі былі зьвязаны першыя афармленьні яго поглядаў і дзе яшчэ аставаліся блізкія таварышы. Не пакідаў Рыгор думак і пра Зосю, якая першай дзяўчынай зараніла ў яго нутро пачуцьцё каханьня. Праўда, выяжджаючы з Сіцоў, ён адчуваў сваю цягу

да Зосі куды вастрэй, як то было ў час намеру прыехаць на пабыўку. Але апошнія два гады жыцця ў Рызе пакуль не маглі спаражаваць яго любові да Сілцоўскае мяшчанкі—дзедзічкі. Рыгор не хацеў раней аналізаваць прычыны свайго зацягнення Зосяю, не крытыкаваў сваіх да яе адносін. І толькі стрэўшы яе ў першы дзень прыезду ў Сілцы, пачуў, што справа каханьня да Зосі ня такая непахісная рэч, каб бяз яе ня можна было абысьціся. Свой погляд на Зосяю ён грунтоўна пракрытыкаваў пасля гутаркі з ёю. І ўжо перад Рыгорам Мікалаішка выглядала іншаю, як уперад. З пачуцьця любові пачалі вытыркаць вышэйшыя моманты ацэнкі яе, як чалавека... таго чалавека, з якога можна-бы было атрымаць карысьць для рэвалюцыйнага руху, для змаганьня за вызваленьне працоўных. Той факт, што Зося доўгі час мела ў сабе цягу да таварышкаваньня з Сілцоўскімі дэмакратамі, сьведчыў за гэта. Рыгор ня мог ня верыць Зосіным жаданьню і намерам не падавацца бацькавай волі, а змагацца з іх мяшчанскадзедзіцкім узьдзеяньнем на яе. Ён бачыў Зосіны непрыхільныя адносіны да Берагоў, наглядаў патугі да супраціўленьня замахам на яе. Гэтыя Зосіны ўласьцівасьці расцэньваліся Рыгорам, як магчымасьць не папусьціць дзяўчыну засмактацца местачковай багнай. Аднак час паказваў іншае. Берагавы сваты казалі за тое, што Зося ня мае сілы парваць прыгатаваньня для яе сеткі. Ня трэба было і завярэньняў Сёмкі пра Зосіну неўстойлівасьць, лішнімі аставаліся і спробы Зосі выбачацца перад Рыгорам. Здарэньні не маглі нават падняць буры ў шклянцы вады. Тым ня меней Рыгору хацелася да ад'езду ўбачыцца з Зосяю. Аставаліся лічаныя дні яго пабыўкі, а далей—хто мог запэўніць, што ён мецьме выпадак яшчэ раз наведаць Сілцы? А калі-б такі выпадак і здарыўся, то што адбудзецца за гэты прамежак часу з кожным з яго знаёмых, у тым ліку і з Зосяй?

Ідучы ранкам у лес, ці выходзячы ў палаткі, Рыгор не раставаўся з жаданьнем напаткаць Зосяю і пагутарыць з ёю на чыстую. Але выпадкі не трапляліся. Яксьці адбывалася так, што Волька і Гэля даволі часта сустракаліся з ім, а Зося... Праўда, яе таварышкі паведамлялі Рыгора, што да Прыдатных амаль ня штодня наведвае Васіль. Абы пачало зьмяркацца, як ён і паўзе з-за гары... І, чамусьці, Зося годзіцца з яго прыходам, не пакідаючы хаты. Са слоў Волькі можна было заключыць аб неадабрэньні Зосіных паводзін яе таварышкамі. Гэтыя апошнія папікалі яе ў кутнасьці, у надмернай пакорлівасьці бацьком, нават, у абабле-

насьці. Аднак справа ад гэтага не паляпшалася. Зося вочавідкі мянялася ў сваіх настройах.

Адным разам Рыгору трапілася адзін на адзін пагутарыць з Гэляй. Ён прагульваўся па жытніх палетках і зьнянацку стрэўся з ёю: Гэля хадзіла аглядаць пшаніцу і варочалася дамоў.

— Ты, я бачу, Рыгор, запасіся на ад'езд водырам красуючага жыта,—загаварыла яна першаю.

— Так, дарога доўгая.

— І ўжо, напэўна, ня гэтак хутка прыдзецца ёю ехаць.

— Або я магу ведаць.

— Ну, ты ведаеш, што я-б... так—такі і часта гэта рабіла.

— Табе так здаецца, Гэля.

— Магчыма... Яно, праўду кажучы, тут зусім невялікая мацыя. Іншая справа горад... Ты ведаеш, Рыгор, што я мару аб тым часе, калі я пакіну Сіды...

— Так, як і Зося...

Рыгор сказаў гэта так сабе... бо адчуваў, што Гэля гаворыць даволі рашучым тонам. Наогул, Рыгор, пракнаўся ў пераважнасьці Гэлінай цвёрдасьці над цвёрдасьцю Зосі. Бэля прадстаўляла з сябе зусім інакшы тып; гэта быў тып энэргічнай, ня гледзячы на жартаўлівасьць і вясёласьць чужай мяшчанскай сентыментальнасьці дзяўчыны. У яе характары адмячаліся мужчынскія рысы. І калі гэтым яна зараняла ў Рыгоры пачуцьцё сымпатыі да сябе, то Пятрусь сваю сымпатыю да Гэлі яшчэ болей павялічваў. Рыгор некалькі разоў падмеціў Пятрусю, што той «не памыляецца, маючы гэтакія адносіны да Гэлі».

На гэты раз Гэля прадставілася Рыгору яшчэ ў больш выгадным відзе. Выказанае ёю жаданьне пабываць у горадзе асабліва спадабалася яму.

— Я пастараюся цябе перабраць... Ды, напэўна, Пятрусь гэта зробіць хутчэй майго.

Гэля недаверліва махнула рукою.

— Вы ўсіх нас перабераце,—гіранічна заўважыла яна.

— Ня мы перабярэм, а вось—падобныя Берагом вас перабяруць...

— Кінь, Рыгор... Або Зося, думаеш, цалкам віноўна за гэту гісторыю?

— Хто яе вініць!

— Чаму... Ведама гэта...

— Я толькі ня думаў, каб яна аказалася зусім бязвольнай... ці мо' яна мне няпраўду казала, калі завярала, што будзе спрачацца бацькавым капрызам...

— Ня вельмі паспрачаешся... Зразумела, кожны чалавек па сабе. На мой лад—а мо' так мне здаецца—я бы знашла ў сябе сілы не паддацца...

— І мне так здаецца. Вось чаму, па мойму, я не сумляваюся, што твае мары аб горадзе могуць з часам стаць рэчаіснасьцю...

Часта бывае так, што адзін выпадак адкрывае перад табою чалавека паўней, ніж доўгае з ім знаёмства. Так было і з Рыгорам. Гэля ў гэтай гутарцы выявіла сябе Рыгору зусім інакшай, ніж ён яе ведаў дагэтуль. І ў гэтым новым яму, Гэліным я, Рыгор бачыў тое, чаго не хапала ў Зосі.

II

ТЫМ ЧАСАМ аставалася ўсяго некалькі дзён да ад'езду. Рыгоравы думкі пераносіліся ў Рыгу. Цікавасьць да Сілцоў меншала, хоць ён заўсёды любіў, як найпаўней запамятаваць вобраз тых мясцін, з якімі раставаўся і з якімі ня быў пэўным сустрэцца паўторна. Як здарэньні павернуць справу ў адносінах да Сілцоў, нельга было наперад угадаць. Рыгор ня браўся заверыць сябе, што больш не ачуецца ў родным мястэчку, але разам з тым ў яго ня было ўпэўненасьці ў тое, што хоць калі ды яшчэ раз яму ўдасца аглядаць яго жывапісныя мясцовасьці. У кожным разе будучае мецьме свае настроі і свае адценьні пачуцьцяў, а зараз... Рыгору хацелася выкарыстаць апошнія дні аглядам сілцоўскіх летніх ляндшафтаў, любаваньнем росквіту зялёнага лета. І ён ня спыняў кожнадзеннага наведваньня Хвойніку, прагулак па яго гушчарніку, асалодай яго парным пахучым паветрам. З Хвойніку ён накіроўваў або ў бок жытніх палеткаў, або ў супроцьлежны бок, дзе галелі рудыя папары, стыкаючыся з гарыстымі сядзібнымі вучасткамі сялянскіх гародаў.

Вакола Сілцоў, за кожным палеткам, як вартавыя самадзяржаўнага ладу, ляжалі памешчыцкія маёнткі. Яны сьціскалі сваімі вагromнымі суцэльнымі прасторамі вузкія худыя ніўкі вёсак і ўпарта напіралі на Сілцы. Кожны дзень, у тым, ці іншым канцы местачковых палёў адбываліся сутычкі між панскімі паслугачамі і мяшчанамі—земляробамі: там стражнік пераймаў дзяўчат з травою, там аб'езчык напатківаў бедняка—сілцоўца з пяцьцю—

шасьцю арэшынкамі на кашэль, ці з вецьцем на венік і складаў пракол; там паплаўнічы лавіў выпадкам перабегшую ў лес карову і накладваў штраф за шкоду. Націск цяжкай варожай рукі п'явак—паноў адчуваўся даволі моцна. У ўгонне за сялянствам, у дробных да яго прыдзірках, ляжала помста паноў за добрапамятлівы дзевяцьсот пяты і шосты гады. Напалоханья ідучай расплатай за векавыя зьдзекі, паны ў гэтыя гады яскрава адчулі на сябе вочавідкую небясьпеку. І калі самадзяржаўно ўдалося супыніць на некі час расхвалёванае мора рэволюцыйнага шторму, пачулі ў сабе моц і паны. І парушаныя, перацятыя на час іх замахі на сялян—аднавіліся з новаю сілаю, аснашчаныя зьверствамі і зьдзекамі.

Рыгор чуў пра гэта амаль ня кожны дзень. Рознастайныя факты роўна сьведчылі за абвостраньне клясовых адносін між памешчыкамі і сялянствам. А падобныя Катлоўскім здарэньні кавалі за надыход часоў адплаты з боку сялян сваім прыгнятальнікам. Рыгор зацяжна марыў пра той момант, калі ўсе вунь тыя асяродкі панскіх умацаваньняў, гнёзды эксплёататараў будуць разбураны паўстаўшымі працаўнікамі. Ён уражаў сабе, як грамады беднякоў з вёсак і з мястэчак пераможнымі калёнамі накіруюць ва ўсе канцы і далучаць да супольнае ўласнасьці гвалтам прыгорнутыя, аднятыя ад працоўных землі. Ён слаба памятаў 1905 год, але з яго памяці ня згладзіліся прыгожыя карціны сельскіх дэманстрацый, якія канчаліся мітынгамі на дваровых дзядзінцах. Памятаў Рыгор і тыя моманты, калі цёмныя лістападаўскія ночы асьвятляліся вогненнымі факеламі з панскіх двароў. Сьледам Сілцы наведалі поліцэйскія стражнікі. Пачаліся арышты, расправы, экзэкуцыі. Але поліцэйскія ўжо былі ня ў мочы знішчыць пачуцьця клясавай варожасьці ў сялянскіх гушчах. Яны не маглі астудзіць палкай веры ў нямінучасьць прыходу новага рэволюцыйнага ўздыму, які не пакіне пасяля сябе камені на камені з будыніны самадзяржаўна-панскага ладу. Ізноў-жа Рыгор браў за ілюстрацыю сваім прагнозам катлоўскія здарэньні.

Аднак, думаючы і мяркуючы аб наступных часоках клясавых боек у вёсцы, Рыгор памятаў адно, і ў гэта адно, найважнейшае, верыў, што вёска сама па сабе нічога ня зробіць. Кіруючую ролю ў наступных, як і ў мінуўшых, рэволюцыйных схватках, мецьме рабочая кляса.

І ў выніку сваіх разваг ён напруджана імкнуўся назад ў Рыгу. Там, у рабочых кварталах, адбываецца бурны рост падгатоўкі

да надыходзячых сражэнняў, там, пры сьвістах і вярчэнні машын гартуецца пролетарская ваяўнічасць.

... Над гэтым жытам, над зялёнаю ярыною... залунаюць чырвоныя сьцягі...

Кожны дзень, засуцэляным кругабегам, праносіліся перад Рыгорам бліскучыя вобразы створаных ім у думках падзей. Гэтыя падзеі набіралі выразныя формы, напаўняліся багатым зместам бадзёрых настрояў і справодзілі яго дамоў у абдыме яскравай ўрачыстасці.

ТН

РЫГОРА АБУДЗІЎ рэзкі бразг металю; ён прыслухаўся—кляпалі касу. Знаёмы, прыемны напеў прыпарнае працы. Касьба? У полі пачынала красаваць жыта—Рыгор любаваўся перакатамі хваль, над якімі, як пырскі, шарым туманам паднімаўся красоўны пылок. На шырокім галусточаных каласамі ніў бегалі палкія ўзрокі маладога рабочага. Але кляпаньне касы?..

Калі Рыгор адзеўся і вышаў на вуліцу, то пачуў, што бразг даходзіць з-пад Сёмкавай хаты. «Няўжо ён зьбіраецца так загадзя да касьбы?» праказаў сабе Рыгор і накіраваўся к таварышу.

Праўда. Седзячы на акораным круглячку, Сёмка рытмічна ківаў рукою, выпускаючы бразглівыя стукі. Паўкруглая сьпіна сьвяціла на сонцы белаю кужальнаю сарочкаю. Галава згіналася над парогам, дзе была ўбітаю бабка. На дзеравяным гвазьдзе ў сьцяне вісела доўгае белае касьсё.

— Гатовішся да касьбы?—над Сёмкавым вухам праказаў Рыгор.

Сёмка кінуў стукаць і азірнуўся.

— Трэба, таварыш!

— Скора касіць?

— Ды ўжо-ж...

Абое прыселі на парозе.

— Ня баўся, сыноч,—даняслося з хаты.

Сьледам вышла Сёмкава маці.

— Дзендобры, суседзе. Вучышся косы кляпаць? Забыўся ў горадзе.

— Забыўся, хоць молатам б'ю ня горай ад Сёмкі.

— Так, бач, молатам... А думала, можа пяром, часамі?

— Ёсьць тыя, што і пяром, а мы молатам.

— Ды ўжо-ж, радзіліся для працы: каму пры зямлі з сахою, каму з молатам пры кавадле. А каму—гатовае.

— Выб'ем з рук, няпраўда...

— Ня баўся, сыноч,—тым-жа тонам, што і першы раз, праказала Сёмкава маці і схавалася за дзвярыма.

— Трэба паехаць пазябліць ганкі-другія, ды ўкасіць разам з тым бярэмяйка травы... Ну, што-ж, збіраешся, Рыгор?

— Пара. Даволі гуляць—молат з напільнікам чакаюць.

— Або не пачакаюць яшчэ які тыдзень?

— Не магу бяз працы. Нябось сам і хвіліны не перадасі на гульню...

— Наша справа няроўня вашай... Так, давай праедамся ў палетак.

— Чаго?

— Сустрэнам Зосю.

— Дзе?

— У Лужкох. Нядаўна паехала, таксама, зябліць...

— Можат пазьней?

— Маці гоніць...

— Зараз не магу... Прызнацца, яшчэ ня сьнедаў, нават Пасьля.

— Прыходзь—табе-ж аднака прагульвацца, ці ў Хвойнік, ці ў Лужкі.

— А што думаеш...

— Сапраўды.

— Перайду да хаты...

Рыгор павярнуўся і вышаў з двару. За ім панясліся адноўленыя ўдары малатка. Але ён не дайшоў да свайго двару, як бразг сьціх. На вуліцы заўважна паспакайнела.

У двары ўвіхалася з вязкаю дроў маці.

— Вы ізноў з дрывамі?

Маці азірнулася. Запацелы твар выказваў балючую ўтому. На хударлявых скронях чарнелі сьляды сьлёзных рагаў. Асавелья вочы тупа глядзелі на Рыгора.

— Трэба, сынку. Каня ня маю, на чым прывязьці. А вазок дроў каштуе пяць рублёў.

— Ну, насіць-жа на плячох болей вярсты...

— Гм, цудны які! Усё жыццё носім. А хто-ж мне прынясе. Вольны час—трэба выкарыстаць, а пачнуцца заробкі—шкада.. Ты ж мо' яшчэ нашча зусім?

— А яшчэ такі і ня еў...

— Надзіва мне...

Стэпа, як стаяла так кінула ашматкі патрапанае аборкі і жмах вышмуляных ануч з пляча і паняслася ў хату.

Сухія ломкія ламачыны паваленым плотам ляжалі на камяністым прудку каля парогу.

Рыгор памкнуўся даць ім лад, але пачуў з хаты:

— Не чапай, сыноч, я сама ўладую. Ідзі пасілкуйся. Гэта не твая справа... Гуляй, бо зараз...

Яна не дасказала і, калі Рыгор ўвайшоў у хату, то ўгледзіў, што маці выцірала сьлёзы.

— Ты мо' гаварыў з Сёмкам на конт падводы?

— Згаваруся яшчэ, маці... Ды што гаварыць загадзе—паедзе, вядома.

Стэпа злажыла на грудзях рукі і доўга стаяла на адным месцы, пільна гледзячы на сына.

— Падумаю, сыноч,—паківала яна галавою:—і, здаецца, што-б то было, каб ды ты астаўся дома. Якое было-бы шчасьце мне... Але, ведаю, што гэтага нельга зрабіць. Суджана, каб мы дажывалі па адным...

— Нічога, маці сустрэнамся. Гара з гарою ня сходзіцца, а чалавек з чалавекам заўсёды.

Ён паглядзеў на гадзіннік, які паказваў першую гадзіну пасля павудня.

«Лужкі-ы? Так, болей двух вёрст».

Яго думкі вярцеліся каля Зосі. Сённі найлепшы выпадак угледзецца з ёю на ад'ездзі.

— Ты будзеш дома, Рыгор?

— Чаму?

— Я думаю яшчэ раз прайсьці за дрывамі.

— Кіньце, маці, што вы сабе ўзялі ўголаў.

— Няўжо-ж у хаце сядзець! Усе людзі працуюць, як мурашкі бегаюць, стараюцца, а мне сядзець—не, сыноч, брыдка... Калі яшчэ магу сяк-так, то трэба цягнуць, а сьцісьне—тады... Ты пачытай, я доўга не забаўлюся...

— Я маю справу...

Яны разам вышлі з хаты і адначас разышліся ў два канцы вуліцы.

IV

КАБ, ПАДНЯЎШЫСЯ НА ЎЗВЫШША, за якім пачынаўся Хвойнік, Стэпа азірнулася направа, у бок Сівулінскае дарогі, яна-б угледзела, як Рыгор мернаю ступою адмяраў мяжою роўныя крокі напрамак да Лужкоў. Яму ў палетку сустракаліся рэдкія адзінкі сілцоўцаў, або аглядаўшых свае палоскі, падбіраючы каменны, або сьпяшыўшых у пасяку... Над зялёнаю рунню насіліся вясёлыя жаўранкі, клубкамі падаючы зверху ўніз. Праляталі вароны ў бок лесу ды ў шызай вышыні луналі буслы. Наперадзе тарчаў лысы курган, за якім пачынаўся папар. Там, дзесьці, насупраць вунь тае дзічкі-грушкі, павінна быць Зося.

Налева ад Рыгора цягнулася паласа Прыдатных. Густы, адраны ячмень выдзяляў яе з памежных вузенькіх ніў, засееных сьвірэпістым аўсом. Гэтая-ж паласа прадаўжалася і ў папарным палетку, але наварочвала яшчэ болей улева.

Ужо ад кургана Рыгораў узрок дасягаў таго месца, дзе за сівым канём мігалася белая хусьцінка. На воддалёк, управа, бачыўся другі араты, але Зося была бліжэй.

Яна вярталася назад, ідучы на стрэчу Рыгору, калі гнедка на тапырыў вушы і чмыхнуў, угледзеўшы з блізка сябе незнаёмага чалавека. Зося хвасянула каня бярозаным дубчыкам, не пацікавіўшыся з прычыны яго настарожлівасьці.

Але Рыгор не хацеў паказацца Зосі зьнянацку. Ён аддалёк кінуў у дрэўца каменем, ажно гулка зашапацелі спакойлівыя лісьця, адцягнуўшы на сябе ўвагу аратага.

Ад грушкі Зосіны вочы перанясліся на Рыгора: зьнянацкасьць не абмінула яе, Зося ажно зьбянтэжылася, угледзіўшы яго перад сабою.

«Якім чудом і чаго ён?» — прамігнула вострая думка ў Зосінай галаве, але не было часу для роздуму: Рыгор махаў ёй шапкаю, аддаючы ветлае вітаньне.

— Адкуль ты ўзяўся?

Плут выкаўзнуў з рук і пахіленым убок зрабіў доўгі агрэх. Гняды спыніўся.

— Чаго ты сюды?

— Я праходжваўся яравым палеткам, пасья...

— Ня хлусі, Рыгор, табе хтосьці сказаў, што я сёньні ў Лужкох.

Зося пытална глядзела Рыгору ў вочы. Рыгор гатовіўся прызнацца.

— Іначай табе ня ўспала-б у думкі.

— Ты думаеш?

Ён узяў яе за поўную патрэсканую руку і пачуў, што ў ёй заложана сталёвая моц аратага.

— Чакай, Рыгор, я адвяду на паплавіну каня і прышну яго на момант.

— Давай я правяду баразну.

Зося ўсьцешліва засьмяялася.

— Папрабуй!

Гняды павярнуў да іх настарожлівыя ўзрокі, паставіў вушы і ўгледзеў, як Зося падвяла Рыгора да плугу, прачытала кароценькую інструкцыю і гукнула:

— Нно-а, гняды.

Прукія Рыгоравы рукі здрыгануліся ад штуршка, але ён ня выпусціў лямяша з зямлі, а роўнаю струною накіраваў побач суседняе баразны. Разьмягчаны суглей бярэстаю вывіваўся з-пад плугу, бліскаючы глянцам на адрэзаным месцы. З сьвежае рэзцы нясло тленам зямлі і пахла сокамі закалупленай цаліны.

Прайшоўшы з паўганоў, яны бачылі, як дападкія вароны старэнна рэвізавалі праложаную баразну.

— Утаміўся?—пагіранізавала Зося.

— Сумею прайсьці і назад.

Але з паваротам гнедага Рыгор ня ўправіўся, і Зося сама зрабіла гэту опэрацыю.

Рыгор цешыўся, глядзячы на спрыт і паваротлівасьць дзяўчыны, з якімі яна ўвіхалася на яго вачах. Плуг лёгка падаваўся Зосінаму кіраўніцтву, і на яе твару блыскала ўхмылка, пакуль Рыгор не пераняў плугу з яе рук.

— Тут цьвярдзей,—паскардзіўся ён.

— Ня ў гэтым справа.

Зося заўважыла, што Рыгор пачырванеў і яго белае, чыстае ад загару ліцо абвільжылася тонкім наслоем поту.

— А ты думаеш я ўтаміўся?

— Крыху падобна да гэтага.

Рыгор, аднак, ня здаўся, пакуль не параўняўся з месцам, з якога пачаў баразну.

— На-а!

Зося выпрагла гнедага з плугу і прыпяла на паплавінцы.

— Падыдзі. Дык табе ніхто не паведаміў, а ты сам мяне знайшоў?—праверыла яна паўторна.

— Або ня ўсё роўна?..

Праз хвіліну яны ляжалі на разасланай дзярузе пры возе.

— Ты не чакала?

— Прызнаюся, што не.

— Паперашкодзіў працаваць?

— Хопіць часу.

Яе рука лягла на Рыгоравых плячоў. Ён чуў яе ўзмоцненае дыханьне і пачашчаны пульс.

— Але-ж ты зарабілася сёньні... Бацькі...

— Не ўспамінай. Ці толькі сёньні...

— Калі-ж ты даарэш?.. Ты памятаеш Хвойнік?

— Рыгор... я ведаю, што ты глядзіш на мяне іначай ад ранейшага. Я заслужыла: імкнуся ды не выстарчае сілы. Нутром я твая, ну нада мною бацькава воля, скавала мяне... Усё-ж, дарогі мой...

Наступны момант аддаўся сузіраньню нез'ясьнёнага характа запаленай іх выябражэньнем прыроды, бяздоннаму шчасьцю неперажываных хвілін, апойнасьці заварожванага пачуцьця...

Разгойданае цюканьне сэрца, ненасытная прага салодкага эфірнага паветру, подухі лёгкага ветрыку...

І прарэзьлівы, нахабны, дзікі покат рогату:

— Ххі-ыхха! А-а-а-ххэ-эк!

Узьнятыя ад нізу і пахіленыя налева ўзрокі праводзілі па сьценцы траскаеўшыя драбіны вазьніцы. Белая дробная каняка рысьсю мчалася між шэрага фону папарнага палетку. Водгукі сухога лёскату калёс працягалі інтонацыю людзкага сьмеху.

— Хто-б то быў?

— Ды ня ўсё роўна, хто!

— Ён бачыў? Ой, бачыў, бачыў!..

Зося хапілася рукамі за голаў і заплюшчыла вочы.

— Няўжо-а ты, Зося-а-а, нагэтулькі маладушна?

— Маўчы-і...

Яна адышлася ад яго і некі час задуменна глядзела ў густую карону грушы.

Рыгор зрабіў некалькі крокаў ад яе.

— Чакай, вярніся. Праедзем са мною да выгану?

Зося ўвішна хапілася запрагаць каня.

Хутка гнеды стаяў у аглоблях, пад жоўтаю кантоваю дугою.

— Садзіся...

Конь павярнуў насустрач асядаўшаму за лес чырвонаму вагромнаму сонцу. Па сьвежай ральлі цягнуліся доўгія, вычварныя цені.

— Ты скоро ад нас едзеш?—справілася Зося.

— Скоро.

— Так. Калі мы сустрэнемся, Рыгор, яшчэ раз? І пры якіх умовах?

— Будучае пакажа.

— Ну, я цябе не...

— Ты думаеш?

Зося замаўчала, але ў яе вачох Рыгор прачытаў цвёрдае запэўненне сказаным словам.

На зямлю спускаўся адвячорак... Чыстае лазурковае неба разгорнутым парасонам абнімала шырокія прасторы. Зямля дыхала маладымі, жыццётворчымі сокамі. Лёгкім парам цягнуліся ўгару яе вясновыя ўздыхі.

Над Сідцамі насіўся прыглушаны шум.

Каля выгану Рыгор злез з возу, разьвітаўся з Зосяю і ўвэртанай ходою накіраваў у мястэчка.

V

ПАДЫХОДЗЯЧЫ К СВАЙМУ ДВАРУ, ён спаткаў Іцку Хрома.

— Нарэшце!.. Маці затужылася.

— Але ты з якое прычыны ад мяне? Нешта ў лесе. Здохла.

— Няхай-бы здыхала, толькі ня тое, навошта ты намякаеш.

У нас і ў мястэчку зьвяр'я хапае.

— Ты праў, Іцка.

— Я кажу пра нашых гаспадароў...

?

Яны вярнуліся ў хату.

Стэпа дбайліва ўвіхалася ў мыцельніку. Каб Рыгор пацікавіўся, то бачыў-бы, як маці гатавалася да яго ад'езду. Яна старэнна пакавала купленыя сыр і каўбасу, абвязваючы іх у белыя

завільжаныя анучкі. На лаўцы каля прыпяку ляжала акуратна згорнутая, чыста памытая і пакачаная бялізна. З-пад полу выглядаў адкрыты чамадан, на дне якога ляжалі першыя рэчы. Ацягнуты сумам мацерын твар сьведчыў пра жалобу, якую моцна перажывала старая. Яна не абмінула, каб ня выказаць Іцку сваіх расхваляваных думак і горкіх скартаў пра адзіночнае жыццё. Іцка разважаў Стэпу, як мог, і таму яна радчэй і цішэй уздыхала. Але старой цяжка было стрымаць напіраўшую горнасьць.

— Будзем вчэраць?

— Не мяшае.

Стэпа ўвішна падала Рыгору ўсё, што магла згатаваць. Рыгор еў і слухаў Іцку, які падрабязна расказаў яму пра разьвіцьцё канфлікту ў гарбарскай прамысловасьці Сіццоў. З часу сходу ў яго на кватэры адбылася шмат зьмен у разьвіцьці перагавораў паміж рабочымі і гаспадарамі. Адзнакі ўступчывасьці з боку гаспадароў, пра якія можна было казаць раней, зараз абярнуліся ў вострую опозыцыю заяўленым патрабаваньнем з боку рабочых. Мякчэй стаяла справа толькі ў адной майстэрні, але стварылася небясьпека, што і яе гаспадар паддацца агульнаму прадпрыемскаму настрою. Гаспадарская няпрымірымасьць сустрэла ў рабочых падвойную рашучасьць да забастоўкі. Многія адзнакі сьведчаць за магчымую перамогу рабочых. Зробленыя заказы на вялікі нарад выцяжак ня церпяць адкладу. Гэта штурхае гаспадароў на паскоранае вырашэньне канфлікту, але забастоўка нямінуча. І Іцка прышоў угаварыцца з Рыгорам, каб ён прыняў удзел у сходзе рабочых.

— А на калі намечаны сход?

— Праз дзён тры... Я ўжо ведаю, што ты не магчымеш прыняць удзелу—маці казалі.

— Шкада, ведаеш, а хацелася б.

— Нічога ня зробіш.

— Пажадаю вам пасьпяховае перамогі.

— Думаем не паддацца. Настрой гарбароў баявы. Хлопцы ўжо праводзяць другую забастоўку.

— Наогул, гарбары перадавы атрад.

— Чаму, Сіццы, трэба аддаць справядлівасьць, ня сьмяць. Пра Катлы, зразумела, чуў?

— Падобнае днямі адбылося і ў Асінаўшчыне.

— Што ты кажаш?

— Перадаюць.

Їцка прайшоўся па хаце і перавёў гутарку на іншую тэму.

— Як-бы ты думаў, Рыгор, наконт таго, каб мне паспрабаваць пераехаць у горад?

— Адабраю думку.

— Сапраўды, цягне. Калі-б можна было з Рыгі паведаміць.

— Пастараюся...

— Ты ведаеш, мястэчка засосвае. Не адчуваецца пролетарскага асяродзьдзя. Здаецца, каб гэта ў фабрыку з тысячу рабочых... Армія...

Їцка завісьліва паглядзеў на Рыгора і абярнуўся да Стэпы:

— Гатовіце сыну ў дарогу?

Кабета раптам адварнулася на хату і глыбока, зацяжна ўздыхнула:

— Доля, сыноч, ужо такая. Людэкія дзеці пры бацькох, а гэта...

— Не тужы, маці...—судешыў Рыгор.

Выходзячы з хаты, Ёцка падмацаваў яго ўцеху заспакойваючым сказам да Стэпы.

— Ён бліжэй з вамі на аддалёк, ніж тыя, хто з іншымі з блізку...

Рыгор правёў Ёцку да вуліцы і вярнуўся.

Стэпа стрэла яго на парозе наступнымі словамі:

— Хоць пасядзі на расстаньні з мацерай. Бо калі мы ўжо ўгледзімся—хто можа сказаць.

Яна разгорнілася і заплакала.

— Дай мне наглядзецца на цябе... Два-ж даўжэрных гады не бачыліся, а гэты колькі дзён, як квадранец. То мяне няма ў хаце, то ты ідзеш гуляць і толькі на ляту, выпадкам прамігнеш... А тут—во'—заўтра ўжо і зусім пакідаеш. Як і не наведваў, мэрам-бы і ня быў.. Вясёлкаю, бляскам, іскраю...

Апушчаная ў паднятыя плячукі галава сіратліва нахілялася ўправа. На плоскіх, валнутых грудзёх складзеныя накрыж рукі супакойвалі разьюшанае сэрца. Пад заўпальмі вачмі выдзяляліся смуглыя, зялянцаватыя дугі і па ссохлых губах бегалі нэрвовыя дрыжыкі.

— Паглядзі, сыноч, гэта я нарыхтавала табе ў дарогу.

Абое падышлі да мыцэльнікавага акна і прарэвізавалі ўзроўнямі невялічкі запас провізыі, што Стэпа прыгатавала Рыгору.

— Хоць на дарогу ды ў першыя дні па прыездзе.

— Ня трэба было, маці, дармо растрачвацца. Хавалі-б лішнюю капейку, а я...

Дзьве хударлявых рукі растапырыліся выпрастанымі далонямі перад Рыгравым тварам. І палкія любоўю ўзрокі ўстраміліся ў яго спачувальны твар.

— Што магла—прыдбала, а большага не прасі.

— Кінце выбачацца. Ласьне я нічога ня ведаю?

— Ну, як-жа такі, без нічога адпусьціць. Такіта-ж я маці і так шчасьліва была стрэцца з табою і... што ты кажаш, Рыгорка. Адна ноч і паміж намі ізноў...

Замурзаны хвартух падняўся да засьлежаных воч.

Рыгор выняў з-пад полу чамадан і палажыў у яго некалькі дробных пакункаў і пару кніжак.

— Хочацца гаварыць, а язык прыліпае. Горнасьць сьціскае грудзі. Хоць ужо пішы мне, сыноч; а то я буду маўкліва паглядаць на твой гасьцінец і сіратліва плакаць... Пішы, пішы! Каб я доўгімі гадзінамі не дарма ўглядалася ў вокны, чакаючы ўгледзець паштальёна. Каб ён не абмінаў хаты. Я калі слухаю твой ліст, та мне здаецца, што ты стаіш перада мною і бачу цябе, як зараз. А хай месяц ня атрымоўваю твае весткі—нібы, як сопуха і сьвет ня мілы, нікаліва, Рыгорка, ня мілы. Сэрца ные-ные, як-бы хто яго чэмерам змачыў. Туга, туга, о цяжкай, кандальная туга... Ляжыш і дратуешся, ідзеш—нічога ня міла. Сёмку, Пятросю, Іцку, дзяўчатам—не даю праходу: а мо' той што ведае, а мо' гэты чуў, а мо'... І бачыш, як іншыя задаволена сьмяюцца, жартуюць, заўсёды на вачох—думаеш: а Рыгор дзе? А што з Рыгорам? Пішы...

— Кінце, маці, жалобіцца.

Ён умільна паглядзеў на Стэпу.

— Або я ўміраю? Або наўвекі растаюся? Кожны раз я магу кінуць завод і прыехаць. Ніхто мяне не прывяжа да месца... Не ў адну Рыгу дарогі сходзяцца... Будзе цесна ў Рызе—ёсьць Пецярбург, Масква, ёсьць... Буду пісаць і буду памагаць. А вы тут не зьвяраджайце сябе праз меру. Колькі аднаму чалавеку трэба? Запасіць—навошта...

— Ну, а скажы-ж, Рыгорку, ці намеран ты хоць праз год наведаць мяне?

— Буду намагацца. Але год—гэта многа часу. Ой, як многа! Магчыма, што я і вас страчацьму ў сябе, усё магчыма—год. А бывае і раней году...

Стэпа няўпэўнена, з лёгкім недаверрам паківала галавою. Потым падашла да чамадану і праверыла паложанае ў яго.

— Заўтра булку сыпяку—пакінь мясьцінку.

Яна прычыніла чамадан і заікнялася, каб пра нешта дапомніць Рыгору, як стукнулі дзверы.

Абое абярнуліся да мыцэльніку і настаражыліся.

— Позна, скажаце?

То быў Сёмка.

— Добры вечар! Лажыцёся спаць?

— Не патвоему.

— Ды ўжо відаць, відаць...

Ён акінуў узрокам хату і, заўважыўшы чамадан пры печы, праказаў:

— Рыхтуешся?

— Каб што лепшае, Сёмачка, рыхтуецца,—адказала за Рыгора маці:—Ці даўно мы яго страчалі, а гэта, во, ізноў у дарогу. Як табе падабаецца, га?

— Трэба!

— Нікому так, як яму. Табе ня трэба, Пятрусю ня трэба, а Рыгору...

— Няўжо такі вы не ўтамуецца, маці?—сухаватым голасам пераняў Рыгор.

Сёмка змякчыў яго.

— Але, паверце, што ня ён мне завідуе, а я яму... Паверце...

— Ды ўжо-ж,—няўверана адказала Стэпа.

— Каб гэта ды разам з ім—чаго-б больш я хацеў... Сілцы, думаеце, мацыя?..

— Ня ў Сілцох справа, суседзе.

— Так, маці ёсьць, зразумела, і адна к таму... А, думаеце, падобнага ня бывае?..

Сёмка звярнуўся да Рыгора.

— Значыць а трэцяй?

— Ляпей сваечасова...

— Зразумела... Добра... Раніцаю праедуся на гumenьні і...

— Чакай. Я папрашу зайці да нас.

— Але, сыноч,—дадала Стэпа.

— Будаі бачыць... Бывайце...

Ён порстка выбег з хаты. Не пасьпела Стэпа засунуць дзьверы, як Сёмкаў сьвіст пачуўся з-пад яго хаты.

У лямпе выгарвала газа.

— Бачыш?

— Лажэмся ўжо...

Стэпа справіла Рыгору пасьцель і патушыла лямпу.

VI

ЗА МАЛЕНЬКІМ СТАЛОМ сядзела адзін пры другім чэцьвера мужчын і двое жанок. То былі Рыгоравы таварышы, Сёмка і Пятрусь да Сёмкаў бацька—Хведар. З жанчын былі—Хведарыха і маці Рыгора. Яны сышліся правясьці Рыгора, і Стэпа не абмінула, каб іх пачаставаць.

— Гэта можа вясельле, можа... можа першая і апошняя бяседа з-за Рыгора, мае суседзі дарагія...—спавядалася Стэпа.

— Кінь! Кінь, суседка. Вось я ўжо гэтага ня люблю... Разважаў Хведар:—Або твой сын навекі з табою растаеіцца? Або ён адзін такі ў сьвеце? Хто ручыць, што мы заўтра, вось, гэтых малайцоў ня будзем праводзіць?

Хведар накіраваў два пальцы на Пятруся і Сёмку.

— Ня журыся, Стэпа, дарма. Чым дрэнна, што Рыгор зьвязаўся з горадам? Ты пацешся ім, якавы ён у цябе. Людзям на завіду. Ты-б хацела, каб хлопец, як чарвяк, у зямлі калупаўся? Або за балагола цягаўся? Цудная! Нашоў талент—няхай трымаецца... Добра... Каб у мяне ня інакшае палажэньне—хто-б Сёмку пры куце трымаў? Бяда, што я нядушлы ды нейкі шматок зямлі прыліпла да ног, а то-б... Ды мала яшчэ што выдзе з часам. Бывае так, што кінам-рынам зямлю і... Або, вось, Пятрусь, думаеш, ня жыве думкамі ў горадзе? Не прападзе—э, таксама. За тое многа выграе, ніж будзе тут па падзёншчыне цягацца... Трэба цешыцца з сына, а не плакаць па ім.

Хведарыха дапаўняла мужа:

— Але, але... Стэпачка, я-ж дык ня здзіўлюся з Рыгора. Бярэ завісьць, паглядзеўшы. Чысты, акуратны, белы, як пісар які. Паглядзі на яго і параўнай з нашым, або з Пятрусём...

Куды-і—там. Мне сьмешна, калі гэты дзедзічы пачынаюць хваліць Берагоў.

Каб на вас, думаю, прогліца, дурні вы, дурні, каналупы вы, куды вам раўняцца да...

Хлопцы ня пярэчылі старым, час-ад-часу перакідаючыся між сабою адрыўнымі сказамі.

— Табато і то, што вы ў нас адны і ёсьць прыяцелі. Ці за дарадай зьвярнуцца, ці папрасіць чаго—толькі да Пэўных... Рыгору ліст напісаць—Сёмка, прачытаць ён-жа... Каб ня вы—хоць скрозь землю—вядома адна, як цэвік, аднюшанька. Вось таму і баліць сэрца і рэжа ўнутру, што адна... Усякая погань цябе чапае бяскарна... Ідзе вуліцаю—лае, сустракае з дрыўмі—адбірае. Вядома-ж, думаю... А пры Рыгору—зусім іншае.

— Не зачэпіць удвойчы, будзь пэўная...

Хведар грозна патрос кулаком над сталом.

— Кінь,—сутрымала яго жонка.

Хлопцы пахвалілі Сёмкавага бацьку за храбрасьць...

Стэпа набралася бадзёршага настрою і на яе твары заблішчэлі просьветы надзей і ўверанасьці. Яна жывей зарухала пры стане, зьмяніла тон у голасе і на разважлівую гутарку Хведара адказвала крохкімі ўхмылкамі.

Але ўсё гэта ізноў прапала, калі Рыгор паглядзеў на гадзіннік і папрасіў Сёмку.

— Можна-б пара было рыхтавацца?

— Якая гадзіна?

— Другая на сходзе...

— У мяне воз напатагове, але...

Сёмка пакінуў застолье і вышаў з хаты. Усе, хто астаўся бачылі, як Стэпа ўперанымі вачмі праводзіла яго, ажно пакуль ён не схаваўся ў сваім двары.

Пасьля яна праверыла сынаў чамадан, яшчэ штосьці ўпакавала ў яго і, упрошваючы Пэўных закусіць, чым ёсьць, раз-поразу паглядала ў вокны. Кожная хвіліна ўлічвалася Стэпаю ў актыў супакою, але разам з тым забаўленасьць Сёмкі расьцягала Стэпіну напруджанасьць у чаканьні.

І калі пачуўся першы стук калёс, толькі кранутага возу, як яна зьмянілася ў твары і прасьледжана паглядзела на Рыгора.

Рыгор вылазіў з-за стала; на яго паваротах і ў яго вачу выразна адмячалася разьвітальная спагада.

Ён абягаў ўзрокамі кожную хатнюю рэч, вешалку і траму, печ і кручкі ў сьценках, выпуклае бервяно ў тыльнай сьцяне і закураны комін, пахілены чатырохкутнік дзвярэй, і сточанае шашалем абшалаваньне вокан. Усё, здавалася, слала яму разьвітаньне, кончаючыся ў пераплёце хатняе мозаічнасьці.

Але ў асяродку стаяў чамадан, і Рыгор накіраваў проста.

Хутка шчаўкнулі замочкі, і ён стаў дзяржаньнем у гору.

Хведар працягнуў Рыгору руку, а другою абняў яго праз плячо.

Яны пацалаваліся, і Стэпа адазвалася на гэта талосным усхльшам.

— Годзе-э, маці!—разважыў яе Рыгор, і яго голас паглынуў стук дзвярэй, упусьціўшых Сёмку за чамаданам.

Сёмкава маці сваімі развагамі Стэпы скрала выхад Сёмкі.

Аднак выхаду Рыгора з хаты нельга было ўнікнуць ад Стэпінага разжалобленага плачу.

На вуліцы Рыгор азірнуўся ў бок Загорра і ўбачыў, як перад ім заматалася некалькі рук. Ён углядаўся, ды зацяпнуты жалем вочы не маглі распазнаць нікога.

Між тым махаўшыя рукамі, Гэля і Волька, пасьпелі нагнаць яго пры павароце на Сівулінскую дарогу.

Абедзьве таварышкі пажадалі Рыгору шчасьлівае дарогі, і неадхільна сачылі, пакуль падвода з праважатымі не схавалася за заломам.

Гэля і зараз не забыла выказаць пажаданьне ўбачыцца ў горадзе...

І як той раз, атрымала ад Рыгора цвёрдае адабрэньне.

За мястэчкам, на Крыжавых дарогах, Сёмка спыніўся.

Рыгор аглянуўся на Сілцы і радасна ўхмыльнуўся: яны праводзілі яго зеляньню сваіх садоў і отсьветамі цёплага сонца ў вокнах хат, бесклапотнымі дзецкімі выгукамі і баявым нарастаньнем гарбарскае забастоўкі.

З-пад Хвойніку дзьмуў лёгкі ветрык, пасылаючы ўдагон водырны пах красуючага жыта і пахкае хваёвае смалы.

Рыгор апісаў у паветры шырокае паўдужжа і расцалаваўся перш з мацерай, пасья з Пятрусём.

— Варочайся, маці, да хаты і чакай першага лісту. Дзякую шчыра за гасьцінцы... А цябе, Пятрусь, чакаю ў госьці да сябе...
Бывай!

Рыгор узлез на воз і падаў Сёмку знак паганяць каня.

Затарашчэлі калёсы. Завіўся густы слупок пылу і як хвіранкаю заслانیў ад Стэпы падводу.

Рыгор чуў горнасныя сказы, але ня мог разабраць іх сэнсу, хвалючыся ўкладзенай у іх палкай мацярынай любоўю.

Запаўдзённае сонца сьмяялася золатам свайго праменьня, а ў распараным паветры віўся рэзвы жаваранак, пасылаючы разьвітаньне...

З недалёкага лесу беглі на стрэчу кудравыя дубкі.

КВАДРА 2

НА ПЕРАГІБЕ

І

АЎТОРКАМ, у дзень Рыгоравага ад'езду, Зося прагнулася крыху пазьней, чым працывалася заўсёды.

Прагнуўшыся, яна чулася стомленай, разьбітай, нявыспанай: некі цяжар душы ў голаў, мярцьвіў цела, кідаў на сударгі. У яе галаве блуталіся адрыўныя рознастайныя думкі. Ніяк нельга было ўлежыць; але, разам з гэтым, Зосі не хацелася і ўставаць з пасьцелі—як-бы хтосьці прыкаваў яе да ложка...

У гэтым стане Зося праяжала каля дзвёх гадзін.

Тымчасам у сенцах павіднела: праз закратаванае акенца ўлілася вузкая палоска сонечных праменьняў, якія блішчастаю залацістаю стужкаю працягнуліся ад сьцяны ажно да ложка, апаўшы дробнымі лёгкімі іскаркамі на Зосін твар. Праз сітца праменьняў мігаліся шустрыя мошкі, зрэдка калыхаліся камары і раз-по-разу перарэзвалі яго суцэльнасьць чорнымі ніткамі мухі. У сенцах было ціха-ціха. Гэта Зося асьвежыла, прыдало бадзёрасьці і жывасьці, знацлася ахвота падняцца, сыйсьці з ложка і брацца за якую-небудзь працу... Але за якую працу? Зося задумалася, памаўчала з хвіліну і здаволена ўсьміхнулася. Зусім не да будзённых інтарэсаў было ёй у гэту хвіліну.

Перад ёю занасіліся ружовыя надзеі, жаданьні; паўсталі цікавыя ўражаньні. Зьлітным, суцэльным шэрагам вырасьлі перад Зосяю жывыя адбіткі яе спатканьня з Рыгорам.—Хвойнік, кусты, вавёрка, пацалункі і... словы, словы к Рыгору... (Лёгкі ўздрыг і няпрыемнае пачуцьцё на хвіліну кранулі Зосіна сэрца... Але ў яе знашлося сілы заглушыць усякія азнакі сумаваньня, і яна вярнулася да сьветлых успамінаў). І перад ёю раптам усталі Лужкі, зялёная паплавінка, папар навакола, курган... Вось набліжаецца Рыгор, яна супыняе ворыва, чакае... Рыгор падыходзіць... яна хінецца да Рыгора, закіпае бурліваю прагаю не-

абмежнае ласкі, зьліваецца з ім у вадно суцэльнае... Вось, як цяпер, чуе яго цёплае дыханьне, ловіць пасьпешны бой сэрца і... тале ў хвалях кіпучага шчасьця...

Зося заплюшчыла вочы, замерла ў спакоі, каб паўней ува-скрасіць нядаўнія часіны каханьня, як раптам у яе вушы ўрываецца гостры, калючы сьмех: Хі-хі-хі! Хе-хе-ха-ха!—паднімае яе з падушкі, неміласэрна трасе яе постацьцю.

Зося ўстала на калені, хапілася рукамі за голаў, сьціснула зубы і ўся ўскіпела ад нявыказнай злосьці. Стук дзвярэй вярнуў яе к рэчаіснасьці: яна адварнулася к дзвярам, паглядзела,—то ўвашла Тэкла.

— А, ты ўжо ўстала, Зося?—запытала дзяўчынка, нібы ўнесеная ў сенцы сьвятлом яскрава раньняга сонца:—а я ўжо йду будзіць цябе. Мама ў гародзе рве зельле...

— Зачыняй дзверы, я ўстану,—адказала Зося.

Тэкла ўзялася за клямку і ціха павяла з сабою дзверы, любуючыся тым, як яны заграбалі за сабою ўпушчанае пры адчыненні сьвятло, вымятаючы яго йзноў на двор.

Як адзенешся—пазаві нас,—сказала Тэкла, бразнуўшы дзвярыма.

У сенцах ізноў стала цёмна. Зося саскочыла з ложка і выбегла на палойку праменьня, якое ўлівалася праз аконца. Выбегла й стала як, статуя, выпрастаўшыся і ўстраміўшы ў аконца вочы. Пастаяла, паглядзела. Пасьля адняла ўзрок і правяла ім па сваёй постаці. Пацешылася бялізнаю рук, зірнула на грудзі, здаволена ўсьміхнулася і хутка ўбегла ў хату.

Сьвятло абдало Зосю і на момант асьляпіла яе. Зося спынілася ў парозе, пастаяла крыху, пасьля працёрла вочы і аглядзела хату. У хаце было ціха, чыста і прыемна. Усё было ўладавана на сваім месцы. Зосі кінулася ў вочы, што на кручку, які тырчаў у тыльнай сьцяне, нічога ня вісіць—гэта значыла, што бацькі няма ўдому. Яна падышла да мыцельнікавага акна, паглядзела направа ў канец двара, к паветцы—там воза ня было: значыць, бацька паехаў на поле. Чаго і што—Зосі ня цікавіла, абы яго ня было ўдому і некаму будзе раздражняць яе.

Як нібы-та тая, спакойна і важна праплася яна некалькі разоў па хаце, пасьля падышла к вулічнаму акну і паглядзела. Праз хат дзье ўгледзела Вольку, якая сьпяшыла кудыйсьці

з мяшком на плячы. «Ці не на мне ўжо яна ідзе?» Падумала Зося ўголас: «бадай, у траву сабралася. Якая руплівая гаспадыня!»

II

НЕ ЗАЎВАЖЫЎШЫ Зосі, Волька прашла ў двор і паглядзела ў акно.

— Заходзь, заходзь, ня ўзірайся. Я дома,—пазвала Зося.

— А я думала, што цябе нямашака ў хаце,—адказала з надворку Волька.

— А дзе-ж я буду?

— Мала дзе! Як быццам яна ўвесь час з хаты ня вылазіць!

— Усё-ж ня гэтак, як ты. Ты вельмі ўжо зарупілася.

— Трэба, бачыш, нічога не парадзіш.

Волька ўсміхнулася.

— Дык яно так, але... усё-ж, галубка, зайдзі ў хату.

Волька адышла ад вакна і накіравалася да дзвярэй. Зося падбегла к люстэрку і паглядзелася: на ёй усё было акуратна. Заплеценая каска спускалася ўздоўж плеч; пасамкі валос, брыжастаю тасьмою аціналі яе белы, крыху стомлены твар; але насьпех адзетая спадніца і кашулька сьведчылі аб лёгкай на гэты раз надбаласьці Зосі. У агульных рысах яе фігуры стройнай і цікавай, вызначалася сьвежая малажавасьць і рэзвая лёгкасьць, якія рабілі яе зусім непадобнай да стараннага аратага і жняца.

— Што ты ўглядаешся так пільна? Хорошая ўжо, хорошая,—пажартавал Волька увашоўшы ў хату.

Зося здаволена ўсміхнулася і адказала:

— Ведаеш, ужо з гадзіну, як устала, а неяк усё ня было як і на сябе паглядзець.

— А бачыш, я дык ужо пасьпела мяшок травы прынесці, ды вась ізноў сабралася ісьці.

— Я-ж кажу, ты ўжо завельмі рупная гаспадыня.

— Трэба, цудная ты! Вунь, маці нешта залягла з учарашняга вечару, дык хто-ж зробіць за яе?

Волька падышла к люстэрку і пацікавілася на сябе.

— Зосечка, што-ж ты ня кажаш? Я-ж проста, як страшыдла якое! І ты-ж падумай у гэткім вась выглядзе, як цяпер... сустрэлася раніцою з Сёмкам... Х-ха-а-ха!

— З Сёмкам?! Няўжо? Каб цябе цяміла, як ты пасьпела!
Ну, і спрыт-жа ў цябе.

Зося ўголас засьмяялася.

— Ты, вось толькі і напраўду не падумай, што я знарок з ім наладжвала спатканьне... Зусім нават не хацела гэтага. Нясу так, ведаеш, траву вулачкаю, а ён якраз тыц са сьценкі: «Чакай», крычыць. «Волька». Я-ж мусіла спыніцца. І гэтак удвайх разам прышлі дамоў.

— Нябось, нагаварыліся па дарозе досыць?..

— Вось толькі ня выдумляй, чаго ня трэба,—перабіла Засю Волька, адварнулася ад люстэрка і падбегла к акну.

— Гаварыла, то гаварыла, — інакшым тонам сказала Волька:—толькі зусім не аб тым, аб чым ты можаш падумаць. Гаварылі мы, калі хочаш ведаць... аб Рыгору.

— Аб Рыгору?!

Зося раптам зьмяніла міну, выгаращчыла вочы на таварышку і настаражылася.

— Так, аб Рыгору, мая міленькая,—спакойліва пераказала Волька:—ты, пэўна, ведаеш, што ён сягоньня выжджае. Вось якраз яго Сёмка адвозіць у Ліцк.

Зося хоць і ведала, што гэтымі днямі Рыгор выжджае, але тое, што яго ад'езд выпаў на сягоньня, было для яе зусім раптоўным і неспадзяваным. І Вольчыны словы ўзварухнулі ўсю яе істоту.

— Няўжо такі сягоньня?—як-бы ня хочучы верыць гэтаму, яшчэ раз пераканалася Зося.

— Так, так... А ласьне ён табе не сказаў пра гэта?

Зося смутным узрокам паглядзела ў акно.

— Я нават, прызнацца, і ня пытала ў яго...

— Ня пытала?

— Не, ня пытала... і таму, Волечка, ня пытала, што, ведаеш, няма ніякае карысьці пытаць... няма карысьці, бо ўжо між намі па-стаўлена загарадзь... высокая, шчыльная загарадзь...

Зося зрабіла міну, на якой адбіваўся глыбокі жаль.

— Загарадзь вырасла, а сэрца зусім ня хоча згадзіцца з гэтым. Не магу згадзіцца з думкаю, што давядзецца з ім рас-стацца...

— Ды я добра ведаю, Зоська, што і казаць, але... прыхо-дзіцца часамі з многім чым згаджацца...

— Вельмі, даражэнькая, цяжка...

Зося абняла Вольку аберуч, палажыла ёй на грудзі галаву і тлыбока ўздыхнула. Волька спагадліва паглядзіла таварышку па галаве.

— І так сталася, што нават і пабачыць нельга на ад'ездзе; нельга палюдзку разьвітацца,—жаласьліва выказала Зося, стрымліваючы горнасьць.

— А ласьне, Зоська, ты яго ня бачыла з таго разу, як была з ім у хвойніку?—запытала Волька.

Зося адразу не знашлася, што адказаць. «Ці прызнацца мне ёй, ці схлусіць?» падумала сабе і як-бы сумелася ад свае думкі.

— Прызнацца табе, сястрыца, адзін раз сустракалася з ім,—нясьмелым і няпэўным голасам адказала Зося:—толькі то ўжо мінула, адышло... і так хочацца, каб яшчэ сёньня...

— Дык хадзем правядзем яго! Што там глядзець на розныя перасуды! Каго і што баяцца? Плюнь на ўсё, і хадзем. Га, Зося?—выспрабавала Волька таварышку.

— Ой, што ты кажаш!—здзівілася Зося:—як-жа мне ісьці, аброчанай, законтрактванай... Гэта-ж калі ўгледзіць маці ці бацька, дык жыцьцё атруцяць; спакою ня будзе ні днём, ні ноччу... Дзе ты бачыла, Волечка...

Стук дзьвярэй перабіў іх гутарку: Зося безнадзейна матнула рукою, нявесела ўсьміхнулася і, адступіўшыся ад Волькі, хапіла рукамі за косы.

— Трэба косы паправіць,—ні к чаму выказала яна:—а то, глядзі, і я на пудзіла нейкае падобна.

— Так, завяжы лепш у куклу; хоць табе, памойму, куды лепш прыстае каса.

Расчыніўшы дзьверы нарасхлест, клубком укацілася ў хату рэзвая, вяртлявая Тэкля.

— Дзень добры, Волечка!—пралепятала яна тоненькім п'явучым галаском.

— Кінь патвораць, Тэкля,—пагразіла дзяўчынцы Марта, пераступаючы парог і здаволена сьмяючыся.

— Добры дзень табе, суседка!—з лёгкім жартам прывіталася яна з Волькаю.

Волька адказала засаб абедзьвюм.

Марта нядбайна кінула ўзрокам на Вольку і нехаця засьмяялася.

— Ты ўжо, я бачу, нарабілася, а наша Зося кагадзе з пась-
целі. Бацька з ранку паехаў у лес па ламачча, а я сабе думаю,
няхай Зося гадзінку лішняю пасьпіць.

— А цяпер вам крыўда,—папракнула Зося і адвярнулася
к акну.

Марта, як-бы хто яе штырхануў, падскочыла на месцы, зама-
хала рукамі, зачырванелася ўся, як бурак, ды вокрыкам сказала:

— Бяда, Волечка, нам з ёю. Слова нельга сказаць: так і ўскі-
піць, як смала на агні; ці робиш ёй лепш, ці стараешся для яе—
хоць-бы што; усё ёй нечага мала, усё ёй не дастае чагосьці...
Чакай, галубка,—памакала Марта пальцам у бок Зосі:—паба-
чым, як будзе табе ў Берагоў; як Беражыха будзе табе дага-
джаць. Ці дасьць табе Васіль гэткую волю, якую ты маеш у
бацькоў...

Марцін крык напалохаў Тэклю; дзяўчынка адышлася ад
Волькі, села на лаўцы каля акна і штосьці ціхутка замарматала
сабе пад нос...

— Так, вас ужо загадзя цешыць, што Берагі мяне сыціснуць
у кулак. Цешцеся!.. Мабыць, дзеля гэтае пацехі знарок і ўпі-
хаеце мяне ў тое пекла... Няма чаго казаць, добрыя бацькі...
Слухай, вось, сястрыца,—абярнулася Зося да Волькі—пэўна, і
твае бацькі тое робяць?

Волька маўчала: ёй было ніякавата слухаць хатнюю сварку;
яна ўстала з месца і вышла на хату.

— Трэба ісьці дамоў, а то там без мяне нічога ня будзе,—
і азірнулася на дзьверы.

Тэкля саскочыла з лаўкі і пераняла Вольку, хапіўшы яе за
руку.

— Пагуляй, Волечка.

— Ды пагуляй!.. Вельмі, падумаеш, ты патрэбна ў хаце.
Так-то мацяркі бяз вас і не абыходзяцца ніколі,—суха вымавіла
Марта.

— Дык, ведаеце, цётка, ня то, каб не абышліся, але нешта
мама сёньня нездарова; з самага ранку ляжыць.

— Ласьне? Што-ж гэткае з ёю?—спагадліва запытала
Марта.

— А хто-ж яго ведае; на колькі ў баку скардзіцца,— адка-
зала Волька і вышла з хаты.

Зося правяла Вольку ў сенцы, вярнулася ў хату і маўкліва ўгледзелася ў покуцьнае акно. Тэкла падбегла да стала, ухашла кавалачак хлеба з-пад абруса і выбегла з хаты. Марта, нахмураная і злая, прымасьцілася ў запечку крышыць зелье.

Хвілін дваццаць у хаце было ціха. Пасьля Марта перарвала маўчанку, спакойліва запытаўшы Зосю:

— А ты-ж хаця ела што-колечы?

Зося не адказала.

— Чуеш, Зося, я да цябе: ты ела што?—выказала Марта.

— Не, нічога,—чорства адказала Зося, не адварочваючыся ад акна.

— То бяры, во, еж; я дам, чуеш, Зося? Хадзі к сталу.

Зося перш думала яшчэ паўпірацца, каб гэтым, як найгорш, дадзець мацеры, але тут-жа перадумала і нехаця, падкрэсьліваючы незаўважлівасьць да яды, падышла к сталу і моўчкі прысела. Марта адварнулася ад зелья і падала Зосі сьнеданьне.

— Зьясі гэта, то яшчэ дам,—сказала пры гэтым.

І, крыху памаўчаўшы, дадала:

— А перад вечарам, дачушка, пайдзі ў палеткі ды назьбірай якое травы каню; бацька прасіў.

— Добра,—скрозь зубы адказала Зося, як-бы ня чуючы, аб чым яе маці просіць.

Але праз хвіліну яна раздумалася. «А і добра якраз; пайду ў траву не ў палеткі, а ў пасеку, к Ліцкаму шляху; мо' і прыпільную, як будзе ён ехаць. Хоць здалёк, ды яшчэ раз гляну.

Гэта думка хутка цалкам завалодала Зосю і захапіла ўсю яе ўвагу.

III

АД СЬНЕДАНЬНЯ да моманту, калі Зося сабралася ісьці ў траву, прашло некалькі гадзін. На выхадзе з дому яна забегла ў гарод і запытала ў мацеры:

— А дзе мне ўзяць мяшок?

— Вазьмі там, у сенцах на подзе... Ды не старайся ўжо, дачушка, каб поўны нарваць; колькі знойдзеш, абы было на раз падкінуць каню,—спакойліва выказала яна дачцэ.

Зося нічога не адказала: забрала мяшок і вышла з двара.

На вуліцы было ціха: каля хат, на прызбах і сярод вуліцы ў пяску забаўлялася некалькі дзетак. Сталага—ня выдаць было нікога.

Толькі апынуўшыся на канцы вуліцы, пры звароце да студні. Зося ўгледзела, як Волька чэрпала ваду. Асьцярожна, тулячыся к платом, яна падкралася да Волькі ззаду і нечакана для той выгукнула:

— Дзень добры!

Волька сумелася і раптам адварнулася да Зосі.

— Зоська, ці-ж можна так! Зусім перапалохала ты мяне.

— Да мо' не памрэш?—жартам адказала Зося.

Волька перамяніла голас.

— Так, можа і выхаю с'як-так,—і, каб перамяніць гутарку, запытала Зосю:—а ты-ж куды гэта?

— А вось маці паслала па траву.

— Ага! бачыш і сама клапатліваю стала, а то бо ўпікала мяне...

— Мяняецца становішча: рана ты, а зараз я...

— Апроч гэтага, табе, як той казаў, трэба на сходзінах працаваць на бацькоў: як кажуць, адрабіць за пабыўку ў іх,—пажартавала ў адказ Волька.

Але Вольчыны словы прыняла Зося зусім не за жарты: яны гостраю калючкаю прашлі ў яе сэрца.

— Ай, Волечка, табе жарты, а мне плач,—адразу пасумнеўшы прамовіла Зося:—сходзіны... Ты ведаеш, даражэнькая, што мне гэтыя сходзіны—у магілу сходзіны. Ня ведаю, як я перажыву іх, як прыміруся з імі... Ведаеш, сястрыца, працівілася я, упіралася, але сілы не старчае: да таго бацькі настроіліся, што ніяк ты іх не пераканаеш; гаварыцца не даюць. «Мы—кажуць абое—добра табе хочам, шчасьця і славы шукаем, а ты яшчэ працівішся». Шчасьце, слава, дабро! Ну і пераканай іх, калі хочаш... Прызнаюся табе, Волечка,—Зося сьцішыла голас і аглядзелася вакол: доўга думала аб тым як-бы ўцячы; кінуць-рынуць усё—і хату, і бацькоў, і ўцячы ў горад, усьлед за Рыгорам. Але, падумай, галубка, што-ж я зрабіла-б там, каб чаго ня добрага, ды Рыгор адхіліўся ад мяне? І я так мучуся, так пакутую ў заблутаных рашэньнях і плянах, што ня ведаю, к чаму ўсё гэта прывядзе. Куды ісьці і на вошта рашыцца?

Волька пільна выслухала Зосю, і толькі магла адказаць ёй нявыразным: «Так, так, але, але. Вядома, што праўда». Яна шкадала Зосю і стала горніцца на сваё бяссьільле на нязнаньне, як і што парадзіць таварышцы на яе скаргу і крыўду. Ці кідаць Зосі бацькоў ды ўцякаць у горад да Рыгора, ці скарыцца ёй бацькавай волі і рахмана ісьці насустрэч свайму лёсу. О, каб гэта гэта можна было як-колечы зьвязаць гэтыя дзьве дарогі! А то—там каханьне, і разам—беднасьць, недахваты, праклёны бацькоў; а тут—дастатак, багацьце, і нялюбы чалавек, цёмная незьясьнёная будучыня. «Як тут угадаць, каб даць правіловую парадую—няведама: скажаш адно, а выйдзе горай—тады ўся на табе адказнасьць. Гэта-ж не для сябе...» І Волька змаўчала, гледзячы Зосі ў вочы, у тья вочы, якія прагна чакалі ад Волькі рашучага адказу.

— Ведаеш, Волечка, начама ня сплю, а ўсё думаю ды думаю,—не дачакаўшыся ад таварышкі ніякае супакойлівае парадую, выказалася Зося.—Сёнешнюю ноч, дык паверыш, ледзьве перабыла; усю мяне агарнула страшэнная нудота, бяссоньне, неспакой, цяжкае разувер'е. Вось так і ные ўсё цела, тузаюць сударгі, галава ажно разрываецца ад блутаных жалючых думак; кідае ў пот, у жар, то ў холад, розныя страшныя зданьні верцяцца перада мною... І цалюткую ноч...

— Зоська,—перабіла разжалабеная Волька.—а ты, сястрыца, і сапраўды неяк пагоршала за апошні час; зьмізарнела, апусьцілася... Даражэнькая мая, я табе ня раджу прымаць усё гэта да сэрца... Ды к гэтаму, хто яго ведае, а мо' і лепш будзе так, як бацькі мяркуюць... Усё-ж бацькі, няўжо-б яны сьвядома аддавалі цябе на здзек? Падумаі сама...

І Волька замаўчала, паглядзеўшы у бок Берагавае хаты.

Зося павярнулася і пашла.

Яна прабегла ўсю сыценку, павярнула да скрыжаваных дарог, абганула іх і пакіравала ў бок пасекі. Парупіла азірнуцца назад. Якраз адгэтуль відаць добрую палавіну Сілцоў. Зося акінула вокам шэрыя хаткі між зялёных купак садоў, спынілася на царкве і тут-жа адварнулася ўправа, на гасьцінец, які цягнуўся шырокаю ламанаю стужкаю далёка, к Жмыгінскаму лесу.

Зося ішла мяжою, між зялёнага блізкага да каласаванья ячменю. Яе абдавала густым салодкім водырам зялёных палёў;

наганяла бадзёрасьці і маладога дзявочага задзёру. Усё выглядала ў ружовай хварбе, прыемнай для вачэй і асьвяжаючай нутро. Нельга было спыніцца вачыма на адным месцы,—яны разьбягаліся ўва ўсе бакі. Угары насіліся жаўранкі, ападаючы нізка-нізка к ярыне, а пасья строма варочаючыся назад, у чырвоны промень сонца. То сям, то там, па прадоўжных і папярэчных сыценках праяжджалі на хурманках ці праходзілі пехам у белых сарочках земляробы. Зося прыкмячала ўсё гэта як-бы міжвольна, нехаця, мяльком, стараючыся ня спусьціць вачэй з гасьцінца. Усьцяж яго разгону, наколькі сягала вока, то ўперад, то ў бакі пралятаў яе ўзрок нібы каго ловячы ці ганяючыся за кімсьці. Але Зося нічога не магла прыкмеціць на ім: шэрая шырокая стужка яго не выдзяляла на сябе ніякая чорнае плямінкі. Гэта пачало Зося нэрваваць, дрэнчыць. «Ці толькі не праехаў ён?» задавала яна сабе пытаньне. «Пакуль я стаяла там з Волькаю, ды пакуль дабегла сюды бадай што Рыгор прамінуў Масткі і апынуўся ў лесе... Ах, ліха надало мне спаткацца з Волькаю, ужо-б даўно я была тутака і не прапусьціла-б Рыгора... А цяпер—прапала...»

Зося спынілася, не дабегчы да Масткоў, адняла узрок ад гасьцінца, глыбока задумалася. Вочы самі сабою апусьціліся кнізу, на зелень травы, на палавую мятліцу, якая выбівалася з гушчы гравінак і цягнулася ўгору, на казачкі-венічкі, на жоўтыя гаршчэчкі, на высокія цыбастыя кравянкі. Босыя запыленыя ногі абняліся мяккім пухам травяністых інталяжаў. І лёгкім лунем паднімаліся з гушчы поплаўнай травы, з прыкра-зялёнага яе мошасту нарысы суботніх абставін: зялёны подсьціл лугавое прагалінкі, пасярод яе воз, а каля возу—яна з Рыгорам... Мігам пранясьліся шчасьлівыя хвіліны, швыдкія, як маланка, і ў той-жа час—доўгія, зацяжныя... А сьледам трэск калёс і злы, калючы, гостры сьмех: Хі-хі-ха! Хе-ха-хі!

Зося страсянулася ўсім цела; раптам адарвала ўзрок ад зямлі, саступіла з месца і паглядзела на гасьцінец, акінуўшы яго ад Масткоў да цёмнага вытырку Жмыгінскага лесу. І якраз на граніцы лесу яе ўзрок затрымаўся. «Га-а! Так і ёсьць!»—уголас праказала яна, выцягнуўшыся ўсёй постацьцю ў бок лесу:—«Чула маё сэрца... Няхай-бы я крышку раней! Што-ж прапала...» Зося павярнулася к лесу і зрабіла некалькі рашучых крокаў, але раптам спынілася, бо пачула цяжкую ўтому, якая сьціснула яе

нутро, зьвязала постаць і затушыла бліснуўшую энэргію. «Прапусьціла-а», пашкадавала яна і безнадзейна разьвязала рукамі...

У адказ ёй, блізка-блізка, завёў сваю сухую жорсткую песню драч.

Прашло многа часу.

Ужо змрок густою шэрасьцю аплёў зямлю, хаваючы сваім полагам абшар прагалу і зьмяншаючы Зосін вокагляд. За гасьцінцам, у дрыгвяніку жабы ўзьнялі хор; ім заўтурыла труба, а сьледам і жалейка пастухоў; са збажыны загукала перапёлка; над дрыгвянікам паднялася кнігаўка; некалькі дзесяткаў варон праляцела над Зосяю, кіруючыся на Сілцы. Белы валь луні распасьцёрся над зеляннюю поплаву, значна астудзіўшы павётра. Промень на захадзе з чырвона-палаючага рабіўся бурачным, а па краёх пераходзіў у буланы колер.

Гэты вобраз прырода малявала, як быццам-бы для адной Зося, якая задуменна, нярухома стаяла пасярод зялёнага поплаву, як русалка, як здань якая. Яна здавалася дамалёванай, як неабходная часьціна цэльнасьці вобразу і без яе ўсё згубіла-б сваю прыгожасьць. Але Зося гэтага не заўважала: яна жыла сваім асобным, сабраным у яе істоце жыцьцём. Пакуль нямела сэрца ад цяжкага болю разлукі, яна стаяла на адным месцы, а толькі боль паціху прытупіўся, Зося кранула ў бок, паглядзела на лес і ў думках паслала: «Бывай здароў, Рыгор! Бывай здароў! Бывай здароў, мой мілы таварыш!»

Калі яна адварнулася к Мастком, то ўгледзела Стэпу, Зося ступіла пару крокаў уперад, правяла яе вачыма і выказала спачуваньне. «Што думае яна, бедная маці? Яе таксама асіраціў Рыгор. Пакінуў-жа адну аднаю... Бедная! Шкада мне цябе».

Успомніўшы, зачым прышла ў поле, яна старанна, не зважаючы на нічога, нарвала повен мяшок травы і хутка цьвёрдаю ўпружыстаю паходкаю ішла ўздоўж мяжы к Сілцом.

IV

НА ДВАРЭ было цёпла, нават парна. З цёмна-машастовага неба глядзелі мільёны зорак. За Стэпінаю хатаю, у садку Лявона, чвырыкала начніца. З Капусьнікаў даносіўся жабін крэкт і перагук перапёлкі. Дзесьці на другой ці то Здобінскай, ці то Тыльнай вуліцы брахаў, завываючы, сабака; каля рынку ля-

скала бражджотка вартаўніка. Потым данясьліся да Стэпы песьні начлежнікаў. Паступова ва ўсіх хатах пагасьлі агеньчыкі, толькі ў Прыдатных яшчэ ня спалі.

Стэпа цішком сядзела, міжвольна прыслухоўваючыся да кожнага зыку. Паціху разьбягаліся думкі, разбаўляючыся ў некую шэрую мешаніну. Усё больш і больш выплывала ўтома, няволіла яе, зьвязвала суставы цела і спыняла развой думак. Перш Стэпа працівілася гэтаму, бадзёрачыся і праз сілу паднімаючы плечы. Але скоро абязмоцнела, сьцяжэла дарэшты і прытуліла голаў да сьцяны. Пачалі зьліпацца вочы, і раз-по-разу яна стала забывацца ў салодкай дрымоце; адзнаньне працівілася—ёй не хацелася заснуць на прызьбе: зусім ніякавата будзе, калі хто ўгледзіць. Але штосьці прыцягала яе да месца і не дала магчымасьці падняцца ды пайсьці ў хату. І Стэпа паціху, няпрыкметна заснула, шчыльна прыліпшы к сьцяне. Заснула і, як-бы ў працяг думак, раптам усталі прад ёю сны. Ні адтуль, ні адсюль яна апынулася ў нейкім вялікім горадзе, шумным і цесным. Высачэзныя муры туга сьціснулі вузкія, крывыя, цёмныя ад пылу і дыму вуліцы. Тысячы разьюшаных, нібы напалоханых людзей нясупыгна швэндаюць у абодва канцы, кожны самотна, кожны па адным, бяз усякае цікавасьці да ўсіх. Шум, крык, як на кірмашы, глушыць і цісьне на голаў, нэрвуе. Як угарэлыя, носяцца самакаты, тарашчаць рамізьнікі, прабягаюць вагоны. Нехта укінуў яе ў гэты вадакруг людзкі, вывеў на вуліцу і пусьціў ісьці. Яна рушыла з месца і, як трэсачка, падхопленая на бурныя хвалі, паплыла ўсьцяж глыбокае разоры-вуліцы. Ідзе нясецца, мінае бясконцы лік агромністых блішчастых вокан, шэрагі слупоў, сотні народу. Пачынае мігаецць у ваччу, дурніць у галаве; ад цьвёрдых каменяў з няпрывычкі шчымяць ногі. Жалезнымі абручамі гняце задушлівы цяжар, перамагае яе і пачынае блытаць ногі; міжвольна сьцішаецца хада. Стэпа чуе, што яна замінае другім, што людзі, якія натыкаюцца на яе, незнарок штырхаюць, лаюцца і зварочваюць у бакі. Але нічога ня можа зрабіць—не хапае сілы, каб пасьпяваць разам з другімі і, нарэшце, падае на цьвёрдыя каменны тротуару. Да яе падбягаюць людзі, шумяць, крычаць, пасылаюць хто за доктарам, хто за рамізьнікам. І раптам у вагульным шоламе галасоў яна чуе чыйсьці блізкі знаёмы ёй голас-вокліч: «Стэпа-а! Стэпа-а!» Сьледам працягнутая рука прабуе яе варушыць, катурхае. Стэпа

хоча падняцца, устаць, але чуе сябе нібы прывязанай к месцу і ніяк ня можа зрушыцца. А той, хто яе кліча, усё настойней валтузіць яе за руку і, нарэшце, голасна-зэгчна крычыць ёй на вуха: «Паднімайся, Стэпа!» Крык, як рукою, зьнімае з яе ўвесь цяжар і дае мажлівасьць расплюшчыць вочы: Стэпа прачынаецца і бачыць перад сабою мужчыну, якога некi час ня можа распазнаць. А той спакойліва маўчыць, чакаючы, пакуль яна што скажа. Але ў Стэпы не варочаецца язык, каб што-колечы сказаць незнаёмаму ёй чалавеку, і яна ўпарта маўчыць ды прыглядаецца. Нарэшце, чалавек першы заговорвае да яе:

— Што з табою, Стэпа?—пытае:—на вуліцы поўнач, а ты дрэмлеш на прызьбе?

— Па голасу Стэпа пазнае Сафрона Дратунца—вартаўніка і адразу супакойваецца.

— Гэта ты, Сафрон? А я думала—нямаведама хто.

Стэпа прыпомніла, якім чынам яна апынілася тут, але Сафрону не захацела расказаць, каб ён назаўтра не распусьціў на мястэчку.

— Ах, Сафронка, гэта-ж у мяне, нешта нейкае, схапiла балець галава і я чаго-чаго ні рабіла—баліць ды годзе. Тады я паднялася з пасьцелі і думаю: выйду хіба я на вуліцу, а мо' перастане. Вышла, прысела, гэтак, каля вугла і прыкархнула. Вось дзякуй, браток, што хаця абудзіў ты мяне, а то да раніцы праспала-б,—схлусіла Сафрону Стэпа.

Сафрон прысеў каля яе і закурыў люльку.

— А я іду так у абход, прыглядаюся паўз хат і бачу: як-бы сядзіць нехта каля сьцяны. Падыходжу, ажно чалавек; прыглядаюся—Стэпа. Давай, думаю, разбуджу. І прыняўся будзіць, аж бачу, ты не прачынаешся лёгка: сьпіш, як пасьяля вяселья якога. Тады я гукнуў мацней; і як гукнуў—ты і прачнулася,—весела казаў стары.

— А, нябось, і ўгледзеў-жа ты мяне; вочы старыя, а яшчэ празрыстыя,—пажартавала Стэпа.

— Пара прывучыцца ў цемні разглядаць; вось ужо дзесяты год, як вартаўнічым служу.

— Ажно дзесяты год!..—здзівілася Стэпа.

— А вядома што. Ад таго году, як памёр Пранук Гладьш. Вось ужо на Юр'я было дзевяць гадоў, як ён памёр. Памёр і пакінуў мне спадчыну.

— Як хутка, аднак, прамінуў час,—я і не аглядзелася.

— Ды яно ўсё хутка прамінае. Толькі, здаецца, учора ты, я помню, замуж выходзіла, а цяпер—глядзі: і мужа пасьпела пахаваць, і сына красаўца выгадавала; выгадавала і на чалавека зрабіла. Паглядзі, ён пан у цябе, людзкі, гарадзкі чалавек. Ходзіць па мястэчку, і ўсе зайздросьцяць.

Сафрон зацягнуўся люлькаю і ўсьлед зацяжна ўздыхнуў.

— Нябось, сьпіць ён у цябе соладка і не патурае, што маці сядзіць на вуліцы з хвораю галавою.

Стэпа глыбока ўздыхнула і ойкнула ўголас, ажно Сафрон настарожна павярнуўся да яе.

— Дзе ты, Сафронка, бачыў—сьпіць; ён у мяне ня гэткі, каб спакойным быў, калі маці прыхварне ці занядужае. О, мой Рыгорка—залаты чалавек, шчыры сын мой, толькі...—надышоўшая к горлу горнасьць не давала спакойна казаць:—толькі... толькі... майго родненькага няма ўжо ўдому... Учора ці сёньня—як тут лічыць—я зноў правяла яго з дому.

— Знача, ты зноў адна?—здзіўлена запытаў Сафрон.

— Адна, Сафронка, аднюсенька-адна.

— Так, так,—спагадліва заматаў галавою Сафрон:—таварышы мы з табою, Стэфа, па сваім адзіноцтве. Праўда, ты яшчэ хоць трохкі, але шчасьліўшая за мяне, бо ўсё-ткі, хоць ня дома, а маеш сына. Ну а я...—Сафрон махнуў рукою:—а я, вось пяты год ужо, як апошнюю дачку пахаваў. Пахаваў дачку, а з ёю і ўсё, што мяне яшчэ цікавіла ў жыцьці. Цяпер адзін, як той саўлук, цягаюся начніцаю, бражджу-бражджу, як пахавальным званам, праводжу сваё астатняе, валацужнае жыцьцё, непатрэбнае ні мне самому, ні другому каму. Вось, як гэтая ноч, гэткае яно ў мяне—цёмнае, бяспросьвітнае, жорсткае і балючае. Ведаеш, Стэпка, кляню яго, заклінаю, напрошваюся сьмерці—бо абрыдла жывым гніць, канаць адарваным ад жыцьцёвага грунту... Але скаргаў маіх ня чуе ніхто, і я вась рухаю, хаджу, сьцерагу, бражджу. Бражджу, бо нехапае пакуль у мяне сілы налажыць на сябе рукі. Няма сілы—раз; а па-другое, можа і грэшна жывасілам зьвярэдзваць жыцьцё. Велена лёсам так жыць—трэба жыць. І, бачыш, живу...—Сафрон зарагатаў, і ў яго рогаце пачулася варожая зьнявага да ўсіх бядот уласнага жыцьця, да яго пагарды над ім, Сафронам.

— Кетска жывеш ты і ня лепш я жыву,—згадзілася Стэпа:— напэўна, думаю, і яшчэ ёсьць гэткія, як мы... Затое, вось, другія—хоць-бы Прыдатныя ці Берагаі—за нас аджывуць. Бачыш, заняліся вясельлем і колькі гаманы пашло па мястэчку, якое цікавасьці вакола!.. Зьбіраюцца, бегаюць, закупаюць,носяць—носяць з рынку. Цэлымі начамі агонь у хаце. Могуць і ўмеюць праводзіць свае ўрачыстасьці... Не панашаму з табою...

— Вядома, каму-ж ня жыць, як ня ім: зямлі процьма, хлеба—па горла, грошы—не пералічыш... Кумаўство з начальствам, з папам. Другія ня іх падрабляюць. Чаму-ж ня жыць добра у гэткіх варунках? Пакуль—жыцьцё іх сьвята.

Сафрона перабіў рэзкі сьвісток правяратага. Ён хутка ўсхапіўся з прызбы і заклекатаў бражджоткаю на ўсю вуліцу.

— Правяраюць. І аднаго разу не пратусьцяць, на іх ліха. Пайду, пакажуся, а то яшчэ аштрафуе, чаго добрага. Дабранач, Стэпа!

І Сафрон, старанна бражджучы, хуткім крокам пашоў ад Стэпы, кірункам да рынку. Стэпа таксама ўстала з прызбы, паглядзела ўсьлед яму, паківала галавою і накіравалася к сабе ў хату.

I

ДЗЬВЕ істоты, якіх паставіла жыцьцё ў розныя варункі, кожная з сваімі асабістымі пазывамі і жаданьнямі, якія дыхталі ім найвялікшая ў сьвеце сіла—любасьць, адной—любасьць каханьня, другой—любасьць мацеры,—дзьве істоты. Стэпа—маці і Зося—каханая, адчувалі вялікую страту для сябе ў Рыгоравым ад'ездзе. Тая і другая сваімі думкамі праводзілі яго ў далёкую дарогу, сваімі-ж сумненьнямі выказвалі баязьлівасьць, каб гэтыя праводзіны былі не апошнімі, каб толькі жыцьцё не назаўсёды зарасьціла паміж імі жаданых дарожак спатканьня. І дробкамі свае істоты як Стэпа, так і Зося цесна вязалі сябе з Рыгорам, сыціраючы ў сэрцы халодныя і цёмныя прагалы, што іх разьяднала соткамі вёрст.

А Рыгор, глыбока-ўражлівы, чулы сэрцам, лавіў нутром цёплае пачуцьцё блізкіх і любых сабе людзей і адзваўся ім бурным хваляваньнем аб утраце цёплае, зжытае аднасьці. Кожная вярста, аддаляючы яго ад Сіццоў, мяняла настрой, і паціху сум пакідаў, надыходзіла бадзёрасць, тупілася гострасць перажытку на разьвітаныні. Ужо ён сам, сьвядома, а не мімаволі, для цікавасьці, варочаўся ў думках назад, прабягаючы ўсьцяж мінулых перажыткаў. Сіццы, дзе ён рос, дзе пасьвіў каровы, дзе служыў балаголам—бач, браў навуку для чарствага жорсткага жыцьця, дзе загартоўваўся,—гэтыя Сіццы ўжо далёка адыходзілі ад яго, пакрываліся плеўкаю даўнасьці. Часова, у пабыўку, крыху расплылася гэтая плевачка і выразней выявіла мінучасць, падкрасіўшы яе адноўленым пачуцьцём спатканьня з таварышамі, з Зосяю... Так, гэта цешыла яго з асалодаю рэдкіх хвілін. Ну, а што датыча маці, Рыгор адчуваў—яе любасьць да сына, як і сынава любасьць да яе—ніколі ня ўбавіцца, не астыне. Ён магчыме прыяжджаць дамоў, сустракаць яе, горача вітацца; а мо' здарыцца магчымасьць, і ён перавязе яе да сябе.

у горад. З Зосяю—іначай: перажытыя хвіліны могуць не вярнуцца. І паколькі адчуваньне неўзваротнасьці шчаслівых хвілін крatala яго сэрца, Рыгор меў прыемнасьць аглядацца на Сідцы і адчуваць утрату іх... Але і гэта пакрысе забывалася і траціла сваю гострасьць у параўнаньні з бліжнім наступным: перад Рыгорам адчыняліся іншыя небасхілы: з-пад Ліцку, з-за Ліцку глядзелі на яго здані рознастайнага шумлівага жыцьця гораду, жыцьця, якое таіла ў сабе многа нечаканага і таму цікавага для яго. А вось з яго віру выплывае раптоўна зусім нядуманнае і нечаканае здарэньне і прынясе яму ў многа разоў глыбейшае сутрасеньне. Зося, маці... Яе плач, яе трывога, яе жаль... Усё гэта нязначна і дробна перад мажлівасьцямі наступнага!

Сёмка сядзеў побач таварыша, пашлэгваў пужкаю каня і не перашкаджаў яго думкам. Рухавая палавая кабылка, кругленькая, як яблычка, дагледжаная гаспадарным Сёмкам, нясупынна трухала дробным няспорным бегам, раз-по-разу зьвякаючы падковамі па каменьнях. У двух каляінках, у мяккіх мясьцінах—глыбокіх, а на цвёрдых—чуць выбітых, каціліся ўподскак добра ашыненыя калёсы, нямерна трасучы лёгкі возік. То пералескі, то пасекі, то выбітыя стадам выганы, то сенажаці-паплавы, то рознакалёрныя ніўкі мігаліся паабапал. Сёмка цікавіўся росквітам летняй расьліннасьці, пары разбуханьня жыцьця, кіпеньня яго сокаў, і з гаспадарскай цікавасьцю падмятаў больш старанную апрацоўку тае ці іншае нівы—скутак дбайнасьці земляроба. Вынікала ў нутры чуць прыкметная незадаволенасьць к таму, што ў яго бацькі так скупа зямлі, такое мізэрнае гаспадарства, што нельга разьвярнуцца для выявы іх земляробскіх здольнасьцяў... На міжвольнае выяўленьне гэтага пачуцьця Сёмка адказваў самапапрокам, чаму ён ніяк ня можа канчаткова вызваліцца ад уласьніцкіх нахілаў, і пужліва правяраў сваю ўстойнасьць у сацыял-дэмакратыі. Каб ня выдаць свае таямніцы Рыгору, ён чуць-чуць паварочваў голаў направа і акідаў лёгкім позіркам твар таварыша. І бачачы, што Рыгор сядзіць у раздуме ды зусім бясьцікаўна прапускае між сябе ўсё тое, што яго, Сёмку, цікавіць, дзівіўся і думаў. Пасьля, мяняў пагляд і разважаў так:

«То зразумела; Рыгор не гаспадар поля, не земляроб... Машыны, молат, абцугі—вось што прызначана яму. Аднаму—адно, другому—другое. Рыгор едзе ў горад і думае пра сваю

машыну, пра фабрыку, пра напільнік, а я яго вязу і аглядаю палеткі, збожжа. У гэтым мы пашлі па розных дарогах. Я прывязан да зямлі, а яго носіць жыццё з канца ў канец. Адрывае ад дому і гоніць дзесьці за соткі вёрст у горад. Напэўна, трывожыць яго разлука і з маткай і з Зосю: я ведаю Рыгора. Такі людны, такі зжыўны чалавек: на ім адбываецца найменшае здарэнне, найменшы выпадак з самотнага жыцця кладзе на ім вельмі выразную адметку. Шкода яму і Сілцоў, шкода і мацеры таварышоў, шкода і Зосі. Але іначай нічога нельга зрабіць, і Рыгор мусіць ехаць».

У сваіх разважаньнях аб таварышавым жыцці Сёмка даходзіў да спагады к Рыгору і пачынаў шкадаваць яго. Але гэтка напрамак сваіх думак ён хутка перайначываў і, прымаючы іх за сваю слабасць, мяняў свой узрок на Рыгора. «Не,—выводзіў Сёмка:—дарэмна я кажу, што Рыгору цяжка расставіцца з Сілцамі, ён не такі чалавек. Ён створаны не для Сілцоў,—жыццё адчыніла перад ім шырокую дарогу. Сілцы—то-ж яны нам, прывязаным да загонаў, да сахі, а Рыгору—на ўсе чатыры бакі».

І Сёмку цешыла тое, што ён мае гэткага таварыша, як Рыгор, што ён такі блізкі к яму чалавек, так зжыты, з ім на працягу доўгіх гадоў шчырага таварышаваньня. Цешыўся і гардзіўся. І чым мацней разгаралася гэта пачуццё ў яго нутры, тым выразней прабівалася жалёлівая спагада наконт яго ад'езду з Сілцоў. Сёмку напрашваліся пытаньні—ці ўдасца, сапраўды, яшчэ калі-небудзь спаткацца ім, ці мо' зложыцца ўжо так умовы, што іх сёнешняе расстаньне будзе астатнім і пахавае сабою ўсе багатыя ўспаміны аб разам пражытым мінулым.

«Усё можа здарыцца. Дык хоць цяпер успомніць перажытае, абгаварыць сёе-тое адзін-на-адзін».

І Сёмка рашыў перабіць Рыгорувы думкі.

— Ты ўсё, мабыць, Рыгор, знаходзішся дагэтуль пад уражаньнем перажытага расстаньня?

Рыгор крыху памаўчаў, пасля цвёрда загаварыў:

— Ня вельмі, ведаеш, каб гэта так глыбока. Ты сам, разумеш, што ў Сілцох мне няма месца. Няма—ужо так прышлося. І я ні на што за гэта не сярдую. Але, вось, тут другая заকা-выка—гэта пытаньне з мацераю. Адна, старая, бягмоцная. Ды...

— Яно, праўду кажучы, ты патрэбен для Сілцоў і паміма таго што гэта цікава мацеры. Ты патрэбен нам для нашае арганізацыі. Паглядзі, у нас, бадай, няма гэткага чалавека, які-б мог добра пакіраваць справаю. Ты пабыў у горадзе, пацёрся ў адпаведных колах і сумеў дасканала пазнаць, як і што ладзіць падобную працу. Бо што-ж мы—Пятрусь, ці я: таўкомся ўвесь час у гэтых Сілцох і ні з месца. Куды-ж нам размахнуцца! З плугам, з касою—то і мы мэты, а ўжо да гаворкі, чаго ад нас пытаць. Гэтыя-ж Якавы ды Сролі таксама недалёка ад нас адышлі... А ты—зусім інакшае. Паглядзі, пабыў у нас нейкі час, а колькі сілы нам уліў, колькі пасобіў у арганізацыйнай працы! А паедзеш, у нас ізноў пацішае... Праўда, я ведаю, што там, у горадзе, табе больш размаху, і працы таксама больш, ды, пэўна, і працаваць сярод рабочых куды цікавей, як з нашым мяшчанствам, але... і ў нас патрэбна праца, мо' яшчэ больш, як дзе... Скажы, браток, ці ты не задумоўваўся часамі аб гэтым?

— Чаму не задумоваўся. Думаў, і многа думаў—толькі я-ж кажу, за вошта мне ўчапіцца дома? Пасьвіць каровы? Ці да Бэркі за балагола? Ці да Загуцкага ў двор за парабка? А ў горадзе, я адчуваю сябе інакш. За год пасьпеў падвучыцца за сьлёсара, пазнаўся і звыкся з умовамі заводзкага жыцця... І цяпер як-ні-як, ня глядзячы на маю ранейшую прывязчы-васьць да Сілцоў, цягне мяне ў горад хаценьне, як найглыбей пазнацца з яго жыццём, дастаць тыя веды, без якіх мы толькі напалавіну людзі, а напалавіну пакорлівыя нявольнікі... Ня толькі жыць, а і змагацца, браток, трэба ўмець. А гэтаму трэба вучыцца. Вучыцца-ж толькі і можна ў горадзе. Кніжка, лекцыя, тэатр, курсы—усё там ёсьць і абы ахвота—вучыся і вучыся. Ужо, вось пабыўшы каля двух гадоў у горадзе, я чую сябе зусім ня тым Рыгорам, што спакойна выслухоўваў Бэркавы сваркі, што прыслухоўваўся да Глякоўскіх перасудаў. Я цяпер, дружышча, выпатрашыў з сэрца малейшыя адзнакі пакоры перад моцнымі, да каплі зьнішчыў веру ў мірнае па-лепшаньне нашага жыцця і стаў заядлым, неўтамімым змаганьнікам. Горад уліў у мяне гарт, сілу, а завод засталіў маё нутро... Мне нямерна падабаецца гарадзкі шум, рух, натоўп разьбюшаных грамад...

— А нашых Сілцоў, як і ня было ўжо для цябе? Наве-

даўся раз, і больш—бывайце здаровы назаўсёды?—запытаў Сёмка.

— О, не! Я еду ў горад, каб вучыцца ў ім не для аднаго сябе.

II

СЁМКА з увагаю выслухаў Рыгора; яму цікавым было кожнае слова таварыша. Яго ўдумная, грунтоўная гутарка, выяўляла перад Сёмкам нязвычайнага чалавека, якому патрэбна вучыць, а ня вучыцца. Сёмка ясна адчуваў, наколькі Рыгор вышэй яго ў ведах. І гэта яшчэ больш наварочвала яго сымпатыю да Рыгора. Тая спагада, што пракрадалася ў яго сэрца да таварыша, уступіла месца пачуцьцю радасьці таму, што Рыгор выяжджае з Сілцоў. «Сапраўды,—рашаў Сёмка:—што там зямля, лішні кавалачак яе! Што з таго, калі я маю нейкую гаспадарку: хату, палоску поля, каня, пару кароў? Неадгінна верціцца ў гразі, у пыле, рыешся, як крот, кладзеш сілы на працу, а ні прасьветласьці тае, а ні прыемнага skutku. Толькі адцягае цябе ад змаганьня, прывязвае да ўласнасьці і атупляе пачуцьцё протэсту, чыстату пазываў. З Сілцоў—нікуды. А гэтыя Сілцы так і ацягаюць цябе ўніз, так і засосваюць цьвілою будзёншчынаю. А Рыгор! Што яму? Сьвет адчынен ва ўсе бакі—мерай, лятай. Ён добра робіць, што настойна дамагаецца, каб больш сьвету пабачыць, каб чым больш навучыцца і стаць сьвядомым чалавекам. Шчасьлівы, што мае рашучасьць. Мне пакуль гэтага не стае».

— Ну, а скажы, Рыгор,—запытаў Сёмка таварыша:—ты там, у горадзе, ужо і блізкіх людзей маеш і дружбу вядзеш з імі, забываючы нас?

Рыгор усміхнуўся.

— Чаму не! Таварышаў лёгка ўсюды знайсці, тым болей у тых абставінах, якія адналькова ўплываюць на людзей. Вось хоць-бы завод узяць: тут ужо ўсе працаўнікі адной долі, аднаго багацьця, адных умоў жыцьця. Кожны жыве стукам молата, вёртам машыны, скрыгаценьнем напільніка. Я, другі, дзесяты.. Амаль роўныя заробкі ва ўсіх. Роўна, таксама, кожнаму сьвеціць праз мурзатыя вокны сонца, роўна дурманіць чад, роўна пыл і жалеза разьядаюць лёгкія. І трэба тры-чатыры дні, ну

найбольш тудезнь, каб сыйсьціся новаму чалавеку, каб пазнацца і стаць ня толькі знаёмым, а таварышам ці сябрам. З розных канцоў людзі, якія мо' й ня думалі аб тым, што доля прывядзе іх спаткацца і стаць сябрамі... Цікава, браток. Я неяк хутчэй за другіх зжыўся з большасьцю рабочых свайго заводу. А да гэтага яшчэ партыйная справа,—і яшчэ больш новых людзей...

— Ты, вядома, таксама нясеш адпаведную працу ў арганізацыі? Цікава, ці многа ў вас людзей з'арганізавана?

— Я-ж табе казаў ужо, скоро прыехаў: некалькі сот будзе. Ды, брат, хлопцы—адзін у другога.—Я ўпаўнаважаным ад заводу...

Слухаючы Рыгоравы апавяданьні пра горад, Сёмка адчуў унутры казальнае жаданьне—што, каб і яму пабываць у горадзе? Каб пачуць, як на гэта паглядзіць Рыгор, Сёмка запытаў:

— Слухай, Рыгор, а як-бы ты паглядзеў, каб у адзін дзень, зусім нечакана для цябе, нібы прымха якая, шусь я к табе на кватэру і «Добры дзень, Рыгор»?..

— Што рабіў-бы?—засьмяяўся Рыгор:—хутчэй-бы самавар на стол, зьбегаў-бы за поўбутэлькаю і закускаю і: «Сядай, Сёмка, нечаканы і неспадзяваны, але пажаданы мой госьць».

— Так. Нечаканы і неспадзяваны. Вось у гэтым і ўвесь сэнс, што неспадзяваны. Скажы папраўдзе, Рыгор, ты мабыць, зусім не спадзяешся, каб гэта магло стацца са мною, га?

— Што ты! Што ты гаворыш! Чым-жа я лепшы ад цябе? Як і я, можаш ты кінуць усё, сесьці на чыгунку і праз дзень у Рызе ці дзе ў іншым горадзе. Нават табе гэта яшчэ лягчэй зрабіць, бо да чыгункі можаш на сваім кані даехаць.

— Ну, ты, Рыгор, не жартуй: я ўсур'ёз такі думаю аб гэтым,—штосьці падзадорыла Сёмку.

— Ніякіх жартаў. Будзь ласкаў. Я таксама ўсур'ёз кажу. І больш таго, нават раджу табе гэта зрабіць: нічога ня згубіў-бы, павер. Вярнуцца да зямлі, да тваёй гаспадаркі—у кожны раз можна—не ўцячэ нікуды.

— Дык, патвойму, мне пабываць у горадзе?—яшчэ раз запэўніўся ў шчырасьці таварышавай парады Сёмка.

— Раджу, як свайму сябру.

Сёмка хапіўся за сотні ўзыюшаных думак і пытаньняў і адказаў:

— Ну, дык і быць па сямю, чакай, гатуй стрэчу, запасайся гарэлкаю, купляй самавар... З бацькам сваім я скоро паладжу: ён у мяне чалавек уступны і разумее дзела. Абы якое пабочнае прыгоды ня здарылася... Прыеду і табе ліст прывязу ад мацеры... а другі ад Зосі.

Рыгор сур'ёзна паглядзеў на Сёмку, нібы правяраючы яго словы. Яго ўзрок заставіў Сёмку аслабіць катэгорычнасьць сваіх завярэньняў і ён дадаў:

— Яно-бы, памойму,—ня толькі мне, а і многа каму з сілкаўскіх хлопцаў ня шкодзіла-б праветрыцца крыху за межамі свайго мястэчка. І калі, патвойму, ад мяне аднаго была-б карысьць, то ад пяцёх ці дзясцёх яе было-б у некалькі разоў болей. Ня праўда, мо'?

Рыгор, было відаць, ня спыніўся думкамі на Зосі ці ўмела затоіў іх у сваім нутры, бо з тым-жа настроем адказаў Сёмку:

— Чаму ня праўда! Вядома, што так. А, думаеш, Пятрусю або Саўку ня варта было-б паехаць?

— Трэба, трэба. Добра разумею гэта.

Гутарку яны расьцягнулі да цёмнага і ўжо была ноч, калі яны ўехалі ў вёску Міжканаўе.

— Што за вёска мае быць?—запытаў Рыгор.

— Міжканаўе, пэўна. Знача, двананцаць вёрст будзе,—няўверана адказаў Сёмка:—Трэ' папытацца, вунь, здаецца, нейкія падводы ля студні стаяць.

Якраз пачуўся скрып вочапу і стук каванкі аб зруб студні. Сьледам заіржаў конь. Рыгор паправіўся на сядзеньні, якое растраслося і ссунулася наперад, і паглядзеў на гадзіннік. За цёмнатою цяжка было разгледзець, колькі зараз часу. Рыгору паказалася, нібы гадзіннік стаіць на адзінанцатай гадзіне ці крыху болей. Але ён не ўдасканалваўся: яму было ўсё роўна, раней ці пазьней на гадзіну будуць яны ў Ліцку. Магчыма адыходзі на Вільню а чацьвертай гадзіне раніцы,—значыць, яны пасьпеюць. А спаць на возе ніяк ня прымосьцішся. Ды, папраўдзе, Рыгору і не хацелася спаць. Сьвежыя ўражаньні расстаньня, ціхая цёплая ноч, цікавая сяброўская гутарка з Сёмкам—адганялі ўсякі сон. Да гэтага, Рыгор быў прывычан на чамі ў дарозе ня спаць. Бывала, служачы балаголам, кожны

тыдзень ён дзье-тры ночы праводзіў у дарозе, часта вейкаю не маргнуўшы. А заўсёды быў навярэджан, складаючы і накладваючы паклажу. Доўгія халодныя асеньнія ночы, ночы зімнія—сьнег, завая—трэба было праз усю дарогу або сядзець на возе або ісьці за возам пехам. А цяпер? Што й казаць—куды там да сну!

Рыгор разглядаў у змроку аднакія прыземістыя, абсаджаныя садкамі хаткі, студні траха не ля кожнае з іх. А калі Сёмка прышпыніў каня пры тэй самай студні, ля якой падводчыкі пайлі коняй, ён злез з возу і першым пачаў гутарку з падводчыкамі.

— Вы адкуль будзеце?—запытаў Рыгор аднаго з іх.

— Мы круглявецкія; на кірмашы былі ў Сталева.

— Вялікі кірмаш быў?

— Добры кірмаш.

Падводчыкі запыталі ў Рыгора, каторая гадзіна і, калі ён сказаў, надаўгад, што ўжо за адзінанцаць перашло, яны перагаварыліся між сабой і сьпешна ўселіся на вазы.

— Як дарога на Сілцы?—пагнаўшы коні, запыталі падводчыкі.

— Добрая,—адказаў Сёмка:—а ўперадзе як?

— Нічога, можна ехаць: падсохла. Дабранач!

— Дабранач!

Адна за адною трое хурманак загрузацелі ўсьцяж вёскі.

— Вось хто жыве,—абярнуўся Сёмка да Рыгора, поячы каня: галёкаюць па сьвеце і абманваюць людзей.

— Так, перакупства—самы непаважны занятак: займаздароў людзі трацяць час, абаманваючы даверных.

— Але, згадзіся, Рыгор, што і на гэта трэба мець здольнасьць. Гэта пракідкія хлопцы..

— Вядома: трэба набіць рукі і навярцець розум. Ёсьць многа розных марнатраўцаў, якіх нам трэба карміць сваёю працаю: і тых, што намі кіруюць, і тых, хто нас абманвае, і тых, якія за нашу працу для іх нават людзьмі нас ня лічаць. Шмат трэба перабудовы. Як ты думаеш, калі мы з гэтым управімся? Я думаю, што ня так скоро. Га?

Рыгор усміхнуўся.

— Вядома, што ня так скоро; трэба многа патуг, сілы і змаганьня палажыць.

— Ну, а як доўга яшчэ, патвойму, працягнецца гэтак?

— Гэта цяжка сказаць, браток. Хочацца верыць, што ня вельмі доўга.

— Ня радуеш ты мяне, Рыгор. Значна праз усё наша жыццё так і будзем мы, як тыя валы, хадзіць у ярме: я па нікчэмнай палосцы зямлі, а ты ў чатырох мураваных сьценах заводу?

— Трэба, брат, настойней змагацца. Кожнаму—колькі сілы хоць—варушыцца, бунтаваць...

Сёмка паматаў галавою і зацяжна прапяў:

— О-о-хох-хо! Доўгая і сіберная песьня!

Рыгор незадаволена адказаў: точаць цябе чэрві няверра. Дрэнна, Сёмка!

— Садзіся, паедзем,—перабіў яго Сёмка, павярнуўшы каня ад студні і прагукаўшы:

— Но-о, малая! Яшчэ верст трынаццаць асталося!

III

НЕКАЛЬКІ часу хлопцы маўчалі, нібы прыслухоўваючыся да конскага тупату і стуку калёс. Пры гасьцінцы, у прарытай каняўцы крумкалі жабы, а зверху кідаўся рэдкі плакучы піск кані. Наўскасяк, управа, блішчэў агеньчык начлежнікаў.

— Значна, яшчэ гадзін тры, і мы расстанемся з табою?— раптам выказаў Сёмка.

— Але. Што-ж, нічога не парадзіш, прыходзіцца...

— Ты ўжо, толькі, Рыгор,..—Но-о-о! Падбяжы-ы, на цябе ліха-а!..—Ты ўжо, толькі, Рыгор, не забывай пісаць нам. Не шкадуў на гэта часу. Усё апішы: што стрэнеш прыехаўшы: як жыцьмеш, як будзе паводзіцца табе. Ты-ж ведаеш, як дорага нам усё гэта. А мы ўжо адсюль будзем дасылаць табе корэспондэнцыі. Патрэбна цесная сувязь...—Вось Слынскі ўзгорак—яшчэ дзьве вярсты ззаду асталіся...

— Няйначай, буду пісаць, аба ўсім буду пісаць... А ты, вась, браток Сёмка, не адкажы ўжо маёй мацеры, калі яна будзе прасіць цябе, каб ты пісаў ёй пісьмы... Хто-ж, акром цябе, ёй гэта зробіць?

— Ай, ды навошта казаць: я пісаў тваёй мацеры дагэтуль і надалей буду пісаць. Гэта рэч не цяжкая; шкада адно, што

больш важнейшай дапамогі не магу ёй зрабіць... ды то, прыдзецца, пасоблю і большым чым. Тут-жа недалёк—кожны дзень бачымся. Так што, браток, аб гэтым не клапаціся.

— Вельмі дзякую табе.

Яны праехалі яшчэ з гадзіну часу; да Ліцку аставалася зусім нямнога; яго блізасць выразна дапамінала аб сябе. Спускаючыся з узгорку, на крутым павароце гасьцінцу, да іх данёся рэзкі зацяжны сьвіст цягніка. За сьвістам пачуўся глухі лопат выпускаўшага пар паравоза. А калі гасьцінец зьвярнуў улева, адразу паказаўся бляск пабляднеўшых ліхтароў; падымалася ўгору высокая цёмная вадакачка, нібы стараючыся падглядзець усход сонца.

Рыгор кінуў думаць, прыпадняўся на месцы і ўперыўся вачыма ў бок станцыі.

— Вось і прыжджаем,—з лёгкім хваляваньнем выказаў ён.

— Сяк-так дабраліся: усяго чатыры вярсты асталося.

— Скора прыехалі.

— А чаго-ж там! Каб папанялі каня, то прыехалі-б яшчэ хутчэй.

— Няма чаго сьпяшацца; і так прыдзецца яшчэ чакаць цягніка.

— Ну, сапачынеш крыху; усё-ж стаміўся як-ні-як за дарогу; гадзін з сем папатрасьліся, нябось.

— Дзе там супакой той! Прыехаўшы ўжо супачыну... Ну, а ты, Сёмка, зараз-жа і назад?

— Вядома, чаго-ж бавіцца! Да гадзіны другой вярнуся, дык яшчэ ў мяне добры кусок дня ў запасе.

— Так... Пэўна... Дык, вось, Сёмачка,—Рыгор патрапаў таварыша па плячы:—як толькі прыедзеш дадому, не забудзь забегчы да мае мацеры і сказаць, што мы заехалі добра... І суцеш яе там, хай ня вельмі гаруе...

— Добра, добра... Усё выпаўню...

Яны параўняліся з карчмою, што стаяла недалёка ад Ліцку.

— Можа хочаш перакусіць чаго ці выпіць шклянку гарбаты?—запытаў Сёмка Рыгора.

— Не, не ахвота: можа ты-б хацеў?

Сёмка паціснуў плячыма.

— Хто яго ведае, як тут быць.

— Дык давай заскочым; папыгтаем, калі пэўна ідзе машына і як толькі ёсьць у нашым распараджэньні якіх мінют пятнаццаць—дык і вып'ем гарбаты ды перакусім.

Сёмка прыпыніў каня і ўзьбег на ганак старога, з уціснутымі ўнутро сьценамі будынку, і пастукаў у дзьверы.

Дзьверы былі запёртымі.

— Сьпяць, мабыць,—сказаў Сёмка.

— Пастукай мацней: агонь-жа сьвеціцца.

— Па звычаі агонь... Што-ж, паедзем на станцыю і там знойдзем гэткага добра, як гарбата.

— Ды вядома што.

Сёмка зьбег з ганку, улез на воз і пагнаў каня.

Ад карчмы пачыналася брукаваная дарога. Каля станцыі іх нагнала некалькі хурманак, якія таксама сьпяшылі на машыну. З кашалямі на руках, пакрытымі бруднымі хусткамі, заспанья ішлі туды-ж сельскія жанчыны з булкамі і піражкамі. Усё гэта прыдавала ажыўленьне, паказвала клапатлівасьць, рух і ўплывала на хлопцаў некаю асабістаю руплівасьцю, нязнанай і чужой мястэчку. Рыгор адразу аднавіў перад сабою дух і пэнт гарадзкога жыцьця, ужо добра вядомага яму; Сёмку-ж гэта было нова і цікава, як новае. Далей Ліцку ён яшчэ не трапляў, і Ліцк кожны раз, калі-б ён ні прыяжджаў у яго, выклікаў асабліва рэзвы і жывы настрой, некі ўздым і бадзёрасць.

— Ведаеш, люблю я гэткае ажыўленьне, як тут,—абярнуўся Сёмка да Рыгора:—каб і хацеў памарудзіць, дык нельга.

— Не пасілцоўскаму; тут ужо горадам крыху папахвае.

— Ну, там, пэўна, у некалькі разоў усё гэта шумней і цікавей?

— Вядома што; тут маленькая, не вузлавая станцыя, а і то, як бачыш, усё так і рупіць, і рухае.

Гутарачы, яны ачуліся каля станцыі. Забруджаны гноем і саломая вялікі калястанцыйны пляц выглядаў рынкам, на якім вось-вось хутка адчыніцца кірмаш. З правага боку, ад садку станцыйных служачых, пры рэльсавых парэнчаў у шэраг стаяла некалькі дзесяткаў сельскіх падвод і рамізьніцкіх каламашак. Ля некаторых з іх стаялі падводчыкі—другія-ж былі пустымі, бяз нікога. Сёмка пад'ехаў к бакавой падводзе з левага боку і спыніў каня.

— Точка,—праказаў ён да Рыгора і злез з воза.

Рыгор падняўся, атрос салому і таксама саскочыў на зямлю.

Да іх падбег з-пад станцыі насільшчык і запрапанаваў:

— Прыкажаце рэчы на станцыю ўнясьці?

Рыгор пераглянуўся з Сёмкам і адказаў:

— Няма чаго нясьці: самі справімся.

Насільшчык ўхмыльнуўся, пастаяў з хвіліну і моўчкі адышоў.

— Ну, Сёмка, правядзі мяне на станцыю. Каня пакінь.

— Ды я думаю, што можна каня аставіць аднаго. Стаяць жа другія падводы.

— Папрасі каго з падводчыкаў паглядзець за тваім возам—спакайней будзе.

Сёмка заручыўся згодаю аднаго рамізніка, а сам з Рыгорам пашоў на станцыю.

IV

НЕВЯЛІКАЕ мураванае памяшканьне станцыі мела звычайны станцыям выгляд: пасярэдзіне будынку праходзіў карыдор, разразаўшы яго на двое; направа ад карыдору мясьцілася багажня, скарбніца і невялічкая першая кляса, а налева—другая і трэцяя клясы. Рыгор з Сёмкам пашлі направа, у першую клясу, куды ішлі амаль ня ўсе пасажыры. У каморцы, досі чыстай, пры расстаўленых двух ці трох сталох, на крэслах і пры сьценах на лаўках сядзела дзсяткаў са тры пасажыраў; некаторыя з іх спалі, умайстраваўшыся пры сваіх клунках, другія проста драмалі, апусьціўшы галовы, трэція сьпешна падсілкоўваліся гарбатаю. За багата ўстаўленым буфэтам увіхаўся сярэдніх гадоў мужчына-буфэтчык, шустры і рэзвы гандляр, відаць, добра набіўшы руку на гэтым рамясьле. Раздаючы праданае з лоўкасьцю мастака свае справы, буфэтчык сярдзіта пакрыкваў раз-по-разу на сваю пасобніцу, тоўстую чырвонатварую непаваротную дзяўчыну-сялянку, падпяразаную паласатым хвартухом, бяз хусткі, з разбэрханымі косамі, якая даглядала за вялікім паплясьнявым мурзатым самаварам. Дзяўчына моўчкі, паслушна адліналася і баязьліва пазірала на гаспадара.

Клапатліва, як нашароханья, бегалі то з клясы, то ў клясу кондуктары з цьмянымі ліхтарчыкамі, тэлеграфісты з паперамі, дзьве-тры дзяўчыны з канторы. За сьцяною буфэту зьвінеў тэ-

лефон, а пры ім чыйсьці голас нясьціханна выкрыкаў: «Что-о? Говори-ите-э? Слушаю, я слушаю»... І звон тэлефону і крык пры ім раз-по-разу перабіваў рэзкі сьвісток паравоза, які прабягаў між окны станцыі і голасна сьвістаў, адгукваючыся на сьвісьцёлкі стрэлачніка то ў адным, то ў другім канцы станцыі.

Рыгор з Сёмкам прыкмецілі пры адным стале два парожных крэслы, падышлі і занялі іх.

— Ты пастой, Сёмка, а я куплю білет,—праказаў Рыгор і набега да касы.

— Добра.

Сёмка не агледзеўся, як Рыгор вярнуўся назад.

— Цяпер можна перакусіць сяго-таго. Чаго-б ты хацеў?

— Усё роўна; вазьмі гарбаты і каўбасы з хлебам.

Рыгор падышоў к буфэту і прынёс усё тое, што Сёмка загадаў. Абое хутка справіліся з гарбатаю, і Рыгор прынёс яшчэ на шклянцы. Закусваючы, хлопцы маўчалі: Рыгор над нечым нільна раздумоўваў, угледзеўшыся ў шклянку, а Сёмка з гостраю цікавасьцю сачыў за станцыйным рухам. Ці ўваходзіў масажыр, ці прабягаў чыгуначнік, ці раздаваўся сьмех, вокрык які, Сёмка адварочваўся, лавіў яго і адказваў настарожанасьцю. І калі ён час-ад-часу ўспамінаў, што яму вось-вось прыдзецца разьвітацца з Рыгорам і варочацца назад у Сілцы, яго ахоплівала няпрыемнае пачуцьцё, вялікая неахвота варочацца аднаму. Сёмку прыкоўвала да сябе ўсё тое, што ён бачыў перад сабою на станцыі і што выглядала ў яго ваччу новым і прыемным. Вось узяць-бы тых дваіх—кабету і мужчыну,—што прытуліліся адно да другога, седзячы на лаўцы, і соладка, апойна храпуць. Сёмка не разумеў іх нядбайнасьці ды бясьцікаўнасьці да ўсяго і думаў аб сабе, што давядзіся-б яму прабыць на станцыі хоць трое ночаў, ён і не ўздрамнуў-бы нават: сядзеў-бы і пільна сачыў за кожным рухам станцыйнага жыцьця. А каб гэта яшчэ яму давялося паехаць куды чыгункаю! Як-бы цікава было бачыць жыцьцё буйных вузлавых станцый, дзе, па словах Рыгора, людзі кішаць, як мурашкі ў мурашніку! І тая думка, што ўжо раз уставала перад ім у дарозе, калі ён прыглядаўся на пасажыраў, якія пакідалі свае месцы, як і Рыгор, і кудысьці з надворку спакойліва ад'яжджалі,—думка паехаць у горад да Рыгора зноў выбілася на поверх, падгастрылася руплівасьцю і засьвідравала ўнутры. Ехаць... ды ня то, што пачакаўшы, пры

добрым выпадку, а ехаць як найхутчэй, зараз, вось, хоць-бы разам з Рыгорам і з усімі гэтымі пасажырамі... ехаць—цягнула Сёмкаву істоту. Хоць-бы некалькі часу пасапці новым паве́трам, падзівіцца іншымі вобразамі, перамяніць елкія многагадовыя клопаты, шэрую аднакавасьць земляробскай працы, Хоць-бы некалькі часу, хоць-бы на месяц, на другі адлучыцца, а то—глядзіш—праз якіх гадзін сем—ізноў перад табою бедныя, прылепленыя з зямлі хаткі Сілцоў, пыльныя, загноеныя вуліцы, прагледжаныя наскрозь Хлёры, Прыдатныя, Крумкі, Гладышы ды іншыя пастаянцы мястэчка... «Не, цяпер я нядоўга ўтрымаюся дома, хай што хочуць робяць бацькі», заключыў Сёмка.

А ў дзьверы клясы ўсё надыходзілі новыя і новыя пасажыры, мігаючыся між Сёмку. Вось прашоў здаровы, поўнатвары, вусаты, у бразантовым халаце з каўпаком на адкідзе, багаты фальварковец-шляхціц, ці мо' нябуйны памешчык; у руках ён трымаў добры фібравы шарае хварбы куфэрак; увашоў, агледзеў пахмурным суровым узрокам клясу і прыпыніўся каля акна... Вось ускочыла, як напуджаная якая, тонкая, вяртлявая, затуленая густым тулем, з перавязанаю праз плечы тоўстаю хусткаю, а ў руках з некалькімі сакваяжыкамі і парасонам ні то мяшчанка, ні то фальваркоўка. Вось важна перашагнуў парог некі казначэйскі чыноўнік у шырокай палярыне, з гостра паднятымі ўверх вусікамі, важнага чыну, з гонарам, ведаючы сабе вартасьць чалавек. За ім прашла купаю сям'я—мужчына-гаспадар у палапленай крамнай жакетцы, у аблезлай шапцы, з дзіцём на руках і кабета-жонка, таксама бедна адзетая, з клункам старых манаткаў і з двума невялічкімі дзеткамі. Увашлі, баязьліва азірнуліся, як-бы папаўшы ня туды, куды-б сьледавала ім, і бяспомачна спыніліся каля дзьвярэй. Куды яны едуць? Чаму з дзяцмі? Такія бедныя з выгляду, што жаль рэжа сэрца. Ці на новае месца, ужо знойдзенае, ці мо' шукаць яшчэ куска хлеба, папярэдне пераехаўшы ў другое месца? Цікава. Сёмка ажно падняўся з месца, каб пільней разглядзець твары гэтых людзей. Але яму гэта паказалася няёмка, і ён зноў прысеў... Прысеў і рашыў паказаць іх Рыгору; але толькі павярнуўся да яго, каб прагаварыць слова, як тут-жа, збоку, угледзеў маладую пекную белакурую дзяўчыну, апранутую ў цёмнае да стану паліто, з таннаю пастэркаю на галаве. Яна сядзела бокам к сталу, трымаючы кашэлк на прыполе і ўкрадкаю, наўскасяк

пазірала на Рыгора. Сёмка ўпарта паглядзеў на дзяўчыну і ўлавіў у нарысе яе твару вялікае падабенства з Зосяю; тым-жа сінія валожкавыя вочы, сярэдні роўны лоб, прадаўгаваты нос, адпавядаючы гэткаму-ж твару, чыстыя, з лёгкім ружам, шчокі, поўныя чырвоныя губы пекна выразанага няшырокага роту над прадоўжным падбародкам; той-жа, заўсёды мілы, жывы, нястухаючы пераліў чуць прыкметнае, але палкае, цягучае, вабячае ўхмылкі. Уся постаць яе, як вымалеваная мастаком, выглядала лёгкай, паветранай; ад дзяўчыны нясло здароўем жыцьця-радасьцю. Сёмка міжвольна заглядаўся на яе, адцягаючыся думкамі ад усяго іншага, што хвілю назад цікавіла яго. Ён ня мог адварнуцца, не зважаючы на няёмкасьць, якую, відаць было, адчувала незнаёмка, прыкмеціўшы ўпарты Сёмкаў узрок. І толькі, калі дзяўчына адварнулася ў другі бок, Сёмка апусціў вочы.

Брудная будзённая адзежа, у якой ён быў адзеты, запылены твар, вясковая прастата і непаваротнасьць, якія выступілі перад ім, засаромілі Сёмку: ці не падмеціла толькі гэтага дзяўчына і, гледзячы на яго, ці не сьмяецца толькі ўнутры сваім?

Сёмка паглядзеў на Рыгора і чапіў яго за руку.

Той адварнуўся на Сёмку.

— Зірні толькі, Рыгор, налева,—сказаў Сёмка на вуха таварышу,—вунь сядзіць Зося, точ-у-точ.

Рыгор крута павярнуў голаў і стрэўся з узрокам суседкі.

Яе падабенства на Зося міжвольна кінулася яму ў вочы.

— А што? Мо' няпраўда?—запытаў Сёмка.

— Праўда, настаяшчы дубальт, але, здаецца, куды прыгажэйшы,—адказаў Рыгор:—цікава, куды яна едзе? Вось, ды каб у мой бок!

— Запытай,—парадзіў Сёмка.

— Трэба,—згадзіўся Рыгор і павярнуўся да дзяўчыны.

Сёмка настаражыўся, і ўвесь—адна цікавасьць—чакаў, як пойдзе гутарка між Рыгорам і незнаёмаю дзяўчынаю.

— Выбачайце, вы далёка едзеце?—далікатна ціхім голасам запытаў Рыгор.

Дзяўчына здаволена ўсьміхнулася і ахвотна, сьмела адказала:

— Да Рыгі. А вы куды?

Яна павярнулася к Рыгору.

— Я таксама туды,—пасьпяшыў паведаць Рыгор.

— Вы хлусіце, мабыць?— не паверыла дзяўчына.

— Чаму вы так думаеце? Я сур'ёзна кажу. Вельмі рад, што разам паедзем.

— Вы ўжо будзеце маім праважатым,—дасьціпна запрапанавала дзяўчына.

— З вялікаю ахвотаю. Каб вы ехалі ня ў Рыгу, дык і то я паехаў з вамі,—шчыра, ня ўмеючы стаіць узнятага ў сабе пацудыця, сказаў Рыгор.

— Няўжо?

Сёмка тайком ухмыляўся, чуючы іх гутарку, і стрымоўваў гострае жаданьне і самому ўставіць слова-другое. Але кожны момант, толькі парываўся расчыніць рот і выгаварыць што-кольвек як нешта хапала яго за язык, і ён змаўкаў.

Рыгор-жа слова за словам разьвёў з дзяўчынаю гутарку. Ён забыў нават, што каля яго сядзіць Сёмка, заняў блізкай разлукаю з ім і выпусьціў з думак усё тое, што меўся напамінь яму пры расстаньні. Павярнуўшыся да суседкі, Рыгор нязьмігутна глядзеў ёй у твар, цешыўся яго мілавіднасьцю і, як воск ад агню, расставаў пад яе сапраўды пекным узрокам.

— Рыгор!—у кароткі перарыў між чарговым запытаньнем дзяўчыны і Рыгравым адказам пазваў Сёмка гаварыша.

— Што?—не адварочваючыся запытаў Рыгор.

— Я, браток, думаю ехаць. Ужо прашло колькі часу. На дварэ зусім разьвіднелася. Ну, бывай здароў!

Рыгор штосьці прамовіў да незнаёмкі, падняўся з месца і пацалаваўся з Сёмкам.

— Не забывай, браце, пішы часьцей,—яшчэ раз папрасіў Сёмка Рыгора і павярнуўся да дзвярэй.

— Гэта мой найлепшы таварыш,—паведаміў Рыгор незнаёмку:—выбачайце, я правяду яго на двор; мне трэба папрасіць ад яго адной рэчы.

Рыгор нагнаў Сёмку і вышаў з ім з клясы.

— Вітай ад мяне ўсіх: Зосю, Гэлю, Пятруся, тваіх бацькоў... І не забудзь зайсьці да мае маткі...

— Добра, добра, усё выпайню... А ты, у свой чарод, не забудзь прыпісаць мне ў першым-жа лісьце, як і што ў цябе выйдзе з гэтаю дзяўчынаю. Красуця, на яе ліха. Ты ўжо не пакінеш, пэўна, яе праз усю дарогу? Толькі глядзі-ы, каб...

— Сёмка не дасказаў, насъмешліва пакачаўшы галавою.

— Я бачу, ты вельмі скоро ўліп у яе...

Рыгор здаволена ўсьміхнуўся і нічога не адказаў.

— Ну, бывай здароў! Шчасьлівае дарогі!—пажадаў Сёмка, яшчэ раз падалаваўшыся з Рыгорам.

Той памахаў яму ўсьлед капялюхом, пастаяў з хвіліну і вярнуўся ў клясу.

І толькі ён пасьпеў падыйсьці к дзяўчыне, як сярод пасажыраў падняўся рух і бегатня. Усе ўзьняліся з сваіх месцаў, хапіліся за клумкі і куфэркі і кінуліся к выйсьцю на пэрон.

Пачуўся званок, абвясчаючы падыход поезду.

V

РЫГОР са сваёю спадарожнай, не сьпяшаючы, вышлі з клясы, абгледзелі вагоны і накіраваліся ў другі ад заду. У вагоне было свабодна, і яны занялі ў першым ад выхаду аддзяленьні два месцы пры акне. Рэчы свае і дзяўчыны Рыгор гаспадарна ўладаваў на верхняй лаўцы, а сярэднія дзьве прыназначыў пад спаньне, павесіўшы на кручку з аднаго боку сваю жукетку, а на процілежным—дзяўчыніна паліто.

— Вось цяпер спакойна можам ехаць аж да самае Рыгі,—пацешыў ён новазнаёмую:—хоцаце, пойдзем на пэрон на хвіліну-другую?

— Каб не спазьніцца... Во, другі званок...

Яны ўсё-ж падышлі к дзьвярам вагону і агледзелі пэрон. На пляцформе кішэла народу: адны пёрліся са станцыі, сьпяшаючыся ў вагоны, другія на момант выскаквалі з вагонаў і мёрыліся зьбегаць на станцыю ў буфэт; трэція нясьлі ў руках розныя рэчы, купленыя ў буфэце. Папарна праходзілі сюды-туды ўсьцяж будынку станцыі праважатыя і проста цюкунь, што прыходзілі, ня гледзячы на гэткую рань, да кожнага поезду на станцыю пагуляць і паглядзець на пасажыраў. Каля дзьвярэй пры сьцяне выдзялялася некалькі хвігур рамізьнікаў, якія пільна сачылі за прыехаўшымі ў Ліцк. Як угарэлыя, бегалі ўзад ды ўперад насільшчыкі, парожныя і з паклажаю ў руках: некаторыя з воклічамі правозілі к багажнаму вагону пошту і варочаліся з тачкамі к багажнаму аддзяленьню.

— Нічога цікаўнага; звычайна, як на станцыі,—вымавіла дзяўчына да Рыгора.

— Так, пойдзем на месца.

Пакуль яны стаялі ў дзвярох вагону, к ім падсела чатыры пасажыры: старая сялянка, сярэдніх гадоў мужчына, маладзіца—яго жонка, і пажылая кабета.

Усе з іх пазаймалі вольныя месцы, не пакушаючыся на тэя, што былі заняты Рыгорам са сваёю падарожнай.

— На нашы месцы ніхто не пасягаў?—запытаў Рыгор у старое сялянкі.

Тая пільным узрокам агледзела як Рыгора, так і яго новазнаёмую дзяўчыну, і ўверана адказала:

— Каб хто і пасягаў, то мы не дапусьцілі-б; раз месцы заняты, ужо не закон іх перахопліваць. Тут двое кабецін намерваліся сесці, але мы сказалі ім, што месцы заняты.

— Дзякуем вам,—падзякаваў Рыгор і сьледам прагаварыў да дзяўчыны:

— Вы мо' спаць хочаце?

— Не, на станцыі, прызнацца, троха і хацелася, а цяпер зусім не.

— А калі хочаце, то будзьце ласкавы,—я вас з прыемнасьцю павартую.

Прапануючы сваёй падарожніцы спаць, Рыгор зусім не хацеў, каб яна забралася на полку і спала, пакінуўшы яго аднаго сядзець; яму жадалася, каб дзяўчына сядзела перад ім, а ён глядзеў-бы на яе. Рыгор і сам адчуваў цяжар дарогі і бяссоннай ночы, але крапіўся, змагаўся з утомай і млявасьцю, адганяў дрымоту і казаўся вясёлым і бадзёрым...

Праз некі час яму захацелася праведаць імя дзяўчыны, каб ямчэй было з ёю абыходзіцца.

— Вось ужо колькі часу, як мы знаёмы, а яшчэ ня ведаем нават, як кожны з нас завецца... Вы, мабыць, ня маеце імя, прыгожая незнаёмка?

Лёгкі сьмех пакрыў яго дабротны твар. Дзяўчына таксама какетліва ўсьміхнулася.

— Я то з імем, ну, а вы, напэўна, без яго...

— Якое-ж яно ў вас, цікава?

— А вам канечна хочацца ведаць?

— Хочацца... як вам сказаць; яно-б і ня шкодзіла.

— Калі так, то скажу; натапырвайце вушы,—дзяўчына ўго-
лас засьмяялася:—Ганнаю завуся я, падабаецца ці не?

— Гэтага я вам не скажу; за паведамленьне-ж дзякуюто...
А маё імя—Рыгор. Рыцарскае троха?

— Вядома, ня троха, а многа,—пажартавала Ганна.

— Ну, цяпер мы, думаю, трохі больш знаёмы: хоць можна
палюдзку зьвярнуцца адно да другога. Мо' няпраўда... Ганна?

Апошнія словы Рыгор правёў ветлівым узрокам на Ганну.
Тая адказала ня менш мілым, нават прагавітым возіркам на Ры-
гора; яму паказалася, што сінія, пякучыя вочы яго знаёмай не
дарылі яго дасюль гэткаю ласкавасьцю, як на гэты раз. Але,
прыгледзеўшыся на Ганну, Рыгор заключыў, што яе мастацка-
правільны, як намалёваны, мяккі твар, падкрашаны маладым,
сьвежым ружам, пастаяннай бегатнёй рэзвых зайчыкаў непа-
грэшнае жывое ўхмылкі, што яе стройная, як вылітая, постаць,
поўная жыцьця і руху, ня могуць не выкрываць салодкага кі-
пеньня яго палкага пачуцьця. Рыгору не хацелася ўспамінаць—
што толькі-толькі, як ён разьвітаўся з Сёмкам і прасіў яго кла-
няцца ўсім і, асабліва, наведць яго мацэру. Ён ужо быў зава-
рожаны Ганнаю, якое ніколі дагэтуль ня бачыў, якая выпад-
кова вынікла перад ім. Сядзеў і глядзеў ёй у твар, яе зачаро-
ваны. Ня чуў, ці стаіць цягнік, ці едзе; ня бачыў, ці сядзіць
хто каля іх, ці яны адны аднымі, ня цікавіўся, што за ажном
вагону. Сядзеў і не мяняў позы, быццам вылепленая мастаком
фігура.

Гэтая сабранасьць усёй Рыгоравай істоты ў адным фокусе
і жалезная сіла цьвёрдасьці, якую вылучаў ён на Ганну, прыму-
шалі яе, маладую, чулую дзяўчыну, ахвотна карыцца Ры-
гору, нярухома, урачыста сядзець і пераліваць у нутры, як
рэчка хвалі, узбуранае пачуцьцё. Ганна, як-бы ў аддзяку Ры-
гору—дар-за-дар, упарта ўзіралася ў яго белы твар, у шэрыя
пранозаватыя вочы, на высокі лоб, і, падобна Рыгору, абураная
разгойданым пачуцьцём і навеянымі марамі, забывала, куды
едзе, адкуль едзе, дзе была і што рабіла... Ні настаўнік Гарасім,
з якім яна два тыдні бегала па бярозавым гайку, госьцячы
ў цёткі, ні Андрэй—паштавік у Рызе, з якім яна не адзін раз
правяла шчасьлівыя хвіліны—ніхто і нішто ня ішло на думкі:
Рыгор заслانیў сабою ўсё.

СТАРЭНЬКАЯ БАБУЛЬКА, што сядзела поруч з Рыгорам, сцешна паглядала на іх, адобрана ківала галавою і сама сабе ўмілялася. Не пакідалі бяз увагі Рыгора з Ганнаю і занятыя пільнай дзелавою гутаркай між сабою пасажыр—мужчына, са сваёю кабетаю: час-ад-часу, ня кідаючы гутаркі, адварочваліся яны к акну, азіралі з ног да галавы і Рыгора, і Ганну, вымаўлялі па іх адрасу пару слоў і пераходзілі да свае гутаркі. Цікавіліся імі і астатнія двое пасажыраў з іх аддзяленьня. Толькі бачыўшы за сваю службу на чыгунцы шмат чаго цікавага, заклапочаны кондуктар, параўняўшыся з іх аддзяленьнем, бяспрымонна, ня лічачыся ні з чым, прагукаў:

— Вашы білецікі!

— Дзе мы ўжо будзем?—запытала Ганна і паглядзела ў акно вагону.

— Зараз праведаем,—адказаў Рыгор, таксама выглянуўшы ў вакно.

— Хутка Малажава, дзеткі,—умяшалася бабулька.

Рыгор з Ганнаю адхіліліся ад акна і зноў паселі на сваіх мясцох.

— Малажава, кажаце?—перапытаў Рыгор.

— Але... А вам, дзеткі, куды трэба? Ня ў Вільню часамі?—зацікавілася бабулька, задаволеная тым, што нарэшце знашлася магчымасьць адчыніць рот.

— О, не, цётка, мы едзем далей... але па дарозе на Вільню.

— Далей! Яшчэ нават далей ад Вільні! О-ё-ёй! Ды мае-ж вы дзеткі! Ды навошта-ж вам так далёка забірацца ад дому? І ці вас бацькі спакойна адпусьцілі ў гэтую даль?

Ганна ўкрадчыва пасьмейвалася, гледзячы на бабульку. Рыгод спагадліва пазіраў на яе, гатовы і далей гутарыць з ёю.

— Ды што казаць аб дзецях, вось вы старая і таксама едзеце кудысьці,—уставіў ён.

— Так, можа і так,—задаволеная тым, што з ёю ахвотна Рыгор гаворыць, казалася яна далей:—жыцьцё гэткае рэч, што вымушае часта рабіць тое, чаго-б і не хацеў. Ты кажаш, дзеткі, што я старая, а еду; мушу, родненьні, ехаць: забралі, вось, два гады таму назад сына ў салдаты і з таго часу ня бачыла, ня

пускаюць чамусьці на пабыўку; а паглядзець хочацца, як і што ён там маецца. Ды мне ня вельмі далёка: маё месца вось зараз за Малажаваю, а з Ліцку я еду выпадкова—была там у госьцях у брата. Гадоў з дваццаць ня бачыліся, дык як прыехаў надоечы—рады няма: прыстаў, каб я наведала яго. Вось я мусіла паехаць і прагасыціць тыдзень; а зараз еду ад яго і проста, ня злазячы, да сына. Вось брат даў крыху сала, каўбасак са тры, і я вязу. Мацерына сэрца, дзеткі,—як не наведаць роднага дзіцяці. Ён сын у нас вельмі паслушны і добры; заплакаліся, калі бралі ў салдаты. Але... хаця-б вайны ня было, а паслужыць-то, хай сабе паслужыць. Год за годам і пройдуць гэты гадкоў тры. А чаго добрага, узбурыцца вайна, тады ўжо хто ведае, як яно выдзецца, ці давядзецца яму вярнуцца дамоў! А дома, бач, мы ўжо і дзяўчыну нагледзелі яму; прыгожая, як лялечка, Несьцера Капыла дачка—вам ён невядомы, пэўна? Вось гэткая ружачка, як ты, мая котка...

Гутарачы, бабулька весь час рухала на месцы, размахвала рукамі, палажыўшы пры сабе клунак, і старалася ня спусьціць вачэй ні з Рыгора, ні з Ганны. Завязаная пад бараду старая шаліновая хустка паціху зьехала ў старае з галавы і агаліла сівыя рэдкія косы; бурнос яна расшпіліла сама, бо ў вагоне было душнавата. Відаць было па тэй шчырасьці, якою бабулька справодзіла гутарку, што гаварыць для яе—вялікае здавальненне і што за сваё жыццё ёй нямала прышлося пашчабятца.

Ганна з цікавасьцю, з цёплым уміленьнем сачыла за іх гутаркай.

Яе карціла жаданьне як найхутчэй кончыць дарогу, выйсьці з цеснага душнага вагону і ачуцца на вуліцы Рыгі, а там—або ў парку, або за горадам, на беразе шырокае Дзьвіны на ўзмор'і. Уставалі вобразы перажытых хвілін, калі яна часта з паштавіком Андрэем адпраўлялася на гулянку на ўзмор'е ці на ўзьдзьвінне. Музыка, мясечныя ночы, лёгкія туманы, неагляднасьць вадзяных прастораў затокі. Андрэй, вясёлы, рэзвы, услужны бязумоўна закаханы ў яе. Гэта месяц таму назад... А цяпер? Не, цяпер яна не хацела-б жыць з Андрэем. Рыгор зацьміў яго сабою. І Ганна ў самых дробязях пачала маляваць перад сабою вобразы надуманае стрэчы з Рыгорам

у Рызе, стала выяўляць тое пачуцьцё, якое, бязумоўна, захопіць яе, і тыя словы, якія павінны будуць казацца.

Чым глыбей удавалася яна ў думкі, тым з большай прагаю жадалася хутчэй ёй даехаць да месца. Пагнала-б цягнік, каб магла, выскачыла-б ды паляцела, каб не баялася. Што можа стацца за дарогу? А мо' Рыгор толькі з першага ўзроку падараваў ёй столькі ўвагі, а надалей астыне, зачарсьцьвее, адумаецца? У сьвеце так многа выпадковага! Мала з кім прыходзіцца ў дарозе стрэцца ды пагаварыць! Але што-ж з гэтага? Вышаў з вагону—выпусьціў з памяці. «Ці-ж ня можа таго стацца між мною і Рыгорам? Хто знае, што крыецца ўнутры гэтага чалавека? Ён гаворыць са мною, уважліў да мяне, як уважліў да гэтае бабулькі. Пад'едзем к Вільні—бабулька зьлезе і ніякага сьледу не пакіне па сабе. На яе месца сядзе другая, трэцяя, а мо' і... дзяўчына. Скажа да Рыгора слова, кране яго за сэрца ласкавай ухмылкаю—а гаражанкі ўмеюць гэта,—і ён заварожыцца, пакінуўшы мяне. Гой, ня было-б толькі таго!»

I

БЫЎ ПОЗЬНІ ВЕЧАР⁹, калі яны прыехалі ў Рыгу. Вакзал тануў у празрыстых агнёх электрыкі. Сотні разубранай публікі швэндалася па прасторным пэरणе ўзад ды ўперад. Сапло гарадзкою нэрвовасьцю, рухам і заклапочанасьцю.

Толькі Рыгор з Ганнаю вышлі з вагону, як іх зразу абдаў цяжкі зьлітны ў адзін тон, прыгнятаючы гуд. Панясло сьпёртаю духатою і некім удушлівым смуродам. Рыгор паспрабаваў загаварыць к Ганне, але выказанае ім слова раптам заглухла. Яны маўкліва ў гушчы пасажыраў вышлі праз вакзал на вуліцу, адышлі к боку і прыпыніліся: трэ' было абмяняцца плянамі, як і што ехаць на кватэру і калі ды дзе стрэцца. Але толькі яны сталі, як тут-жа падбеглі да іх двое чалавек—рамізьнік і пасыльны з готэлю—і пачалі набівацца з пропозыцыямі.

— Я адвязу, куды трэба,—некалькі разоў засаб пераказаў рамізьнік.

— Можа нумарок паном трэба? У нас чысьценькая, ціхая гасьцініца. Зусім нядорага.

— Не, не, мы нікуды не паедзем,—адказваўся Рыгор, і, калі яго ня слухалі, ён кінуў аднеквацца.

— Табе куды ехаць?—абярнуўся Рыгор да Ганны на ты і сумеўся. Але Ганна прыняла яго фамільярнасьць за звычайнасьць і не зьвярнула на яе жаднае ўвагі, сама перайшоўшы на абыходжаньне ў першай асобе.

— Тройкаю,—адказала Ганна:—а ты як паедзеш?

— Я направа... Вось табе мой адрас.

Рыгор падаў Ганне картульку, хочучы яшчэ штосьці сказаць ёй, але раптам з-за вугла паштовага будынку паказаўся трамвай.

— Ну, вось, садзіся ды паедзеш.

Ганна падалася наперад, Грамада людзей, што чакала трамваю, зарухала, замітусілася і напёрла к рэйкам; Рыгор трымаўся Ганны, супыняючы натоўп.

— Дык заўтра вечарам?

— Няпрыменна!—кінула Ганна.

— Я цябе чакаю.

— Толькі ня схлусі, а то...

— Ну, што ты, сапраўды, сумняваешся... Ці мо' на-знарок?

Ганна не пасьпела адказаць: падасьпеўшы трамвай перабіў яе намер. Замітусіўшыся, яна, як стаяла ўперадзе, так разам кінулася на заднюю падножку пярэдняга вагону; Рыгор пасобіў ёй падняцца і хутка быў адціснуты натоўпам назад. Тады ён падышоў убок і паглядзеў у вакно, але Ганна яго ня прыкмеціла. Перад ім замігалі аўтамабілі, несканчоным шэрагам зашнуравалі пешаходы, загрузаталі цяжкія вазы рамізнікаў; зараз прашло некалькі вагонаў трамваю пятага і шостага нумароў; вакола бегалі газэтчыкі і выкрывалі назвы газэт, таўчаліся хлапчукі з папяросамі ў скрыгначках; крадучыся і саромяючыся, нясьмела падышла старэнькая бабулька і папрасіла ахвяры.

Увесь пляц варушыўся і мігацеў, прымаючы некі цудоўны выгляд пад белым трапяткім сьвятлом электрычных ліхтароў. У ценях Вэрманаўскага парку раздаваўся сьмех і згушчаны тупат гуляўшых. Здалёк, з Задзьвіньня ды з іншых канцоў гораду, даносіліся розназычныя гудкі.

У іх оркестры Рыгор падлавіў знаёмы яму гудок з свайго заводу. Адметны ад другіх, басісты, хрыплаваты, ён пралез у Рыгорава нутро і разьліў у ім джаролца дбайнай будзёншчыны. Побач з гэтым, узьняліся ў яго галаве рупныя думкі аб заўтрашнім раньні, калі гэты самы гудок праб'ецца праз акно яго каморкі, падніме з пасьцелі і пагоніць на завод. Перад ад'ездам на пабыўку думалася: мала што можа трапіцца за столькі часу! Ён завод пакідаўся бязуважна, як быццам гінуў з яго вачэй. Але час, праведзены за межамі заводу, прамігнуў як маланка, нічога не зьмяніўшы ў Рыгоравым жыцьці. Цяпер-жа ён зноў вярнуўся назад, у той-жа горад, да таго-ж заводу. Ён толькі адна ноч аддзяляе ад духаты і пылу, ад разгойданага гудзеньня і гострага вока майстра. Але ўжо праз колькі хвілін яго ахапілі зусім іншыя раздумы, іншае хаценьне; гостра закарцела,

каб хутчэй паказаўся яго трамвай, каб раней папасьці дадому, запёрціся ў сваёй каморцы і аднаму ў ёй грунтоўна пераглядзець перажытыя за час пабыўкі ўражаньні. Трэба-ж абмеркаваць усё, перадумаць, перацаніць і ведаць, як і што пакіравацца далей. Ад нецярплівасьці Рыгор ня мог спакойліва стаяць на адным месцы.

Нарэшце паказаўся яго нумар трамваю. Рыгор спрытна схватіў рэчы і ўзьлез на заднюю пляцоўку задняга вагону, прытуліўся да сьценкі і задаволена ўздыхнуў.

II

ПРАЗ ГАДЗІНУ РЫГОР БЫЎ ДОМА, у сваёй каморцы, якая сустрэла яго гэткай-жа, ні на каліва нязьмененай, якою ён яе аставіў. Стаялі ні на крок неперастаўленымі тры крэслы—адно каля невялічкага століка ў правым кутку адно, каля надворнае сьцяны, трэцьцяе, каля тыльнае; стары поўаблезлы ложак, засланы паношанаю коўдраю, з невялічкаю падушкаю на ёй—выглядаў прыросшым; вісела некалькі фототыпных і літографскіх малюнкаў, адцісьненых з вобразаў мастака Айвазоўскага, запыленых і аблезлых ад сонца. Тулілася ў правым кутку ад уваходу невялічкая шафа, а супроць яе, у другім кутку, умывальнік. На століку ляжалі ў тым-жа парадку, у якім іх пакінуў Рыгор, два нявысокіх стосікі кніжак і між іх некалькі сшыткаў паперы.

Сьпёртае, душнае паветра абдало Рыгора, і ён пасьпяшыў адчыніць акно; сеў і заглядзеўся на двор. З-за сьцен будынкаў бурліваю хваляю даносіўся да яго заціхаючы гарадзкі шолам; праменьне ліхтарыў асьвятляла цёмнае неба і перакідалася на двор. Цёплая пагода, напаліўшы днём каменны бруку і сьцены муроў, зараз павявала душным паветрам, якое ні каліва не астуджала Рыгора.

Адпачыўшы крыху, Рыгор падняўся з крэсла і пачаў тулаць па пакоі. Міжвольна паўсталі думкі—ціша і адзінокасьць натваралі ім,—і Рыгор аддаўся раздумам. Выразна, як у кінематографе, адзін за другім, пачалі прамігаць нядаўна перажытыя ім моманты. Вось Сілцы, хатка, маці, таварышы, цёплая стрэча з імі, інфармаваньне аб прыватным жыцьці, гулянку. А далей—спатканьне з Зосьяю, Хвойнік, зелень і, нарэшце, пе-

рад ад'ездам, спатканьне пры сьценцы, за ворывам, дзе ён па-чуў ад Зосі пякучыя, словы: «Бяры ад мяне—што ты хочаш»... На гэтым моманце Рыгор панатужыўся перапыніць успамінкі. Яму пасобіла работніца гаспадыні кватэры, Вільгэльміна, якая раптам прачыніла да яго дзьверы і запытала:

— Можа вам гарбаты падагрэць, Рыгор?

— Калі вам ня трудна,—згадзіўся ён.

Вільгэльміна добрадушна ўсьміхнулася і вышла з пакою. Рыгор падышоў к акну і паглядзеў на двор. І нібы знарок хтось накіраваў яго думкі да Ганны. «Што яна робіць цяпер? Цікавая, аднак, дзяўчына! І трэба-ж было мне з ёю спаткацца».

Зося, нядаўна паўстаўшы ў яго выабражэньні, раптам сышла з памяці, затуліўшыся вобразам Ганны. Рыгор пачаў перабіраць усе падрабязгі стрэчы і знаёмства з ёю, а далей перайшоў да абдумоўваньня наступнага спатканьня. Але якім чынам? Рыгор тут-жа памкнуўся ўспомніць перш вуліцу, на якой Ганна жыве, а пасля дом; паглядзеў на гадзіннік, раздумаў і, нарэшце, астаўся пры рашэньні пачакаць да заўтрага, не пакідаючы хацець ды спадзявацца, а мо' надасьць ёй прыйсьці яшчэ і сьгоньня.

Раздумоўваючы, Рыгор стаяў непарушна і сачыў у адно месца, як заварожаны. Яго крануў рэзкі выгук песьні і адначасна музыкі на фортэп'яне, раптоўна выляцеўшы з прачыненага акна суседняе кватэры. Малады зычны алыт выводзіў пявучыя мэлэды ары Антэка з оперы «Галька». Рыгору стала прыемна слухаць мілагучныя ноты ў голасе маладое жанчыны; яны праходзілі ў яго нутро, хапалі за самыя каразьлівыя мясьціны і настройвалі на рэзвыя вясёлыя перажываньні, на новыя успаміны. Незьясьнёная сіла, заложаная ў зыках музыкі Манюшкі, да таго была прыемнай для яго, да таго завабнай, што ён літаральна убіраў у сябе кожны яе перабой, кожны адценак яе вібрацый. Яму хацелася-б слухаць і слухаць бясконца і так-жа бясконца хвалявацца, дрыжаць, калаціцца на хвалях салодкіх перажываньняў.

Аддаўшыся гукам музыкі, Рыгор як быццам-бы патануў у іх. Для яго было зусім неспадзяваным асьцярожнае ўвойсьце ў каморку Вільгэльміны з прыгатаванаю гарбатаю.

— Дазвольце?—запытала яна, падыходзячы к сталу.

Рыгор машынальна сарваўся з месца, зрабіў некалькі крокаў ад акна і здзіўлена спыніўся перад Вільгельмінаю.

— Уваходзьце!—сьмяшліва праказаў ён.

— Прачакаміся, пэўна? Ведаеце, пакуль увіхнешся з іх вечаю, дык гатова адурэць: кожную рэч трэба запытаць, аб усім парадзіцца; гэта-ж такія пань, што ня дай ты рады... А скупікі—дык наўздзіў...

Вільгельміна асьцярожна паставіла гарбату на стала: паправіла абрус і прымайстравала крэсла.

— Пеце, пакуль гарачая,—запрапанавала яна.

— Дзякую,—праказаў Рыгор і прыняўся за гарбату.

Аб Вільгельміне ён тут-жа забыў, хапіўшыся перарваных ёю думак. Але работніца не ўважала на гэта і, абапёршыся на сыпінку ложка, пачала сачыць за Рыгорам: ёй хацелася пагугарыць з ім, аб сім, аб тым распытаць.

— А тая ўсё грае, на яе цураха,—пачала гаворку Вільгельміна.

Рыгор пасьпешна адвярнуўся ад стала і паглядзеў на служанку здзіўленым узрокам, нібы сказаўшы: «А ты яшчэ тут?»

Вільгельміна на момант замаўчала, пасля перамяніла стаянку, паправілася на нагах і ўжо сьмялей павяла гутарку далей.

— І не надаесьць кожны вечар тлумкаць! Проста ў вушшу звініць ад гэтага фортэп'яну. Праз цэлы месяц адно і тое. Ліха іх ведае, пэўна няма чаго людзям рабіць. Вось граюць, пяюць, нараджаюцца—і толькі... А ты, працуй на іх век, прасьветлае мінуты ня бачучы; бегаеш, таўчэшся за якіх-небудзь няшчасных восем рублёў у месяц, і яшчэ колькі ўшчункаў ты папрокаў атрымаеш.

Вільгельміна колькі мінут памаўчала.

— А можа я вам перашкаджаю?

— Не, нічога, калі ласка,—суха адказаў Рыгор.

Работніца павярнулася і пашла з пакою, але ў дзвярох, працывіўшы іх, спынілася і запытала:

— А вы заўтра пойдзеце на завод?

— Абавязкова, Вільгельміна, пайду.

— Дык я вас абуджу, калі хочаце?

— Вельмі прашу, буду дзякаваць.

У калідоры пачуўся званок.

— Хто-ж бы там быў?—здзівілася Вільгельміна і, не зачыніўшы дзвярэй, выбегла з Рыгоравага пакою.

Рыгор зачыніў за ёю дзверы, матнуў галавою па адрасу работніцы і паглядзеў на гадзіннік. «Ужо другая гадзіна», ні то здзівіўся, ні то проста праказаў ён.

На дварэ ўжо было ціха, толькі рэдкія глухія гукі даходзілі дзесь з-пад вакзалу, роўна заміраючы ў сьценах двара: у суседніх вокнах патухлі агні. Рыгор крыху пастаяў каля акна, пасля прычыніў яго, занавесіў фіранку і пачаў збірацца спаць.

III

ПАСЬЛЯ ЎСЯГО ПЕРАЖЫТАГА і перадуманага ў зьвязку з дарогаю, Рыгор спаў, нібы апоены макал. Толькі лёг, як праз момант заснуў, не пасьпеўшы нават перавярнуцца на другі бок, як то ў яго было звычайна, і на адным баку праспаў да раніцы. Праспаў-бы, напэўна, бяз просьпу да гадзінна дванаццатае дня, каб акуратная Вільгельміна роўна а палове сёмай не пастукала ў дзверы. Рыгор ад стуку прачнуўся, надняў голаў і паглядзеў у акно; але спрасонку, ня прыгледзеўшыся, яму паказалася занадта рана, першае разьвідненьне, і ён зноў прылёг, нацягнуўшы на голаву коўдру. Несьвядома прамігнула гарачае прыемнае пачуцьцё, якое яму шапнула: «Пачакай, пасьпееш, яшчэ напрацавацца», і сьледам безадгукнае парашэньне,—ня ісьці на работу да заўтрага». Заспакоены, ён хутка заснуў, глыбока і смачна.

У кватэры было ціха, нішто не перашкаджала спаць, і ён беспаварухна праспаў ажно да дванаццатае гадзіны дня. Гэтага было досыць, каб уволю выспацца, каб супачыць. І Рыгор прачнуўся бадзёрым, сьвежым. Падняўся з пасьцелі і ў аднэй бялізньне прашоў па пакоі. Пакой выглядаў некім нарадным і вясёлым, як ні разу да гэтага. Жывымі здаваліся карцінкі на сьценах, уочра смутныя, запыленыя, выглядала пачышчанаю мэбля. Ён падышоў да акна, адшмаргнуў фіранку, прычыніў яго і глыбокімі дыхамі пацягнуў надворнага паветра і сонечнага сьвятла. Стала яшчэ бадзёрай, як-бы хто ўпусьціў у яго цела жыцьцядаўчы элексір. Рыгор сьціснуў кулак, прарабіў гімнастычныя махі і раптоўна, адбегшыся ад акна, прыняўся адзявацца. Аб заводзе не хацелася і думаць; наогул, ён цяпер жыў

пачуцьцём, а ня думкамі: цягнула да сну—ён спаў, захацелася адзявацца, пасья ўмывацца—ён прыняўся за гэта. Толькі тады, калі ўжо адзеўся і разоў з дзесятак прайшоўся па пакоі, завярцелася думка і паднялася сьвядомасьць, якая падказала яму намаляваць цэлы плян сёньнешняга дня. З гатовым плянам Рыгор і вышаў а першай гадзіне на вуліцу.

На вуліцы было душна: сонца паліла не шкадуючы і да таго напрэла брук, цэглу дамоў і асфальт тротуараў, што ад іх нясло, як з печы. Цяжка было салці і не хапала паветра, каб задаволіць прасмагшыя грудзі. Рыгор перашоў на ценявы бок вуліцы і памаленьку прашоў да знаёмае кавярні, дзе ён заўсёды сьнедаў. У кавярні, куды ён завярнуў, было шмат халадней і прыемней. Але чамусьці ў ёй было зусім нямнога людзей. За адным столікам, каля буфэту, сядзеў некі сярэдніх гадоў мужчына за бутэлькаю сальтарскае вады, а насупроціў, у кутку—двое дзяўчат, значна падбеленых пудраю, у памятых капотах. Яны паглядзелі на Рыгора пры ўваходзе ў кавярню і раз-па-разу кідалі на яго бессаромныя ўзрокі. За буфэтам сядзела знаёмая яму буфэтчыца, сымпатычная дзяўчына, трымаючы ў руках кніжку. Рыгор папрасіў сабе шклянку гарбаты, французскую булку і чвэртку каўбасы, спакойліва, не сьпяшаючы пасьнедаў і даўшы «бывайце здаровы» буфэтчыцы, вышаў.

Ня глядзячы на духату, на вуліцы кішмя кіпела жыцьцё: шнурком беглі тротуарамі ў адзін і ў другі бок людзі, клапатлівыя, ня маючы вольнае хвілінкі, з портфэлямі, з палачкамі, з папкамі. Сярэдзінаю, па бруку, шмыгалі самакаты, гуськом цягнуліся ламавікі, на перадкох, запрэгшыся, як жывёла, плішчыліся ручныя перавозчыкі паклажы, спрытна вывіваліся сярод іх вэлесьпэдысты. На рагох вуліц, пры ліхтарох, а то на падаконьніках магазынных вокан стаялі і сядзелі чорныя забруджаныя грузіны, ваксоўшчыкі абутку, і ўпярэмешку чырвонагаловыя пасыльныя. Ём, пэўна, ня было душна ад сонца, загартаваўшага іх загарэлыя твары і прапрэўшага да апошняе жылкі іх выгрывалыя постаці; таксама яны былі прывыклымі ўжо і да смуроднага пылу, які згушчаў сабою паветра і прасочваўся дыханьнем у лёгкія. Характар работы прывучыў іх да вулічнага шуму, да нэрвовага гарадзкага руху: хай сабе пячэ сонца, хай падымаюцца слупы пылу, а ім трэба стаяць на сваім месцы і чакаць, зазіраючы ў вочы праходжым, пакуль каторы з іх

працягне чаравік або даручыць занясьці пакет. Гэтакіх усё-ж трапляецца некая лічба—і іх умела пазнаюць і пасыльныя, і ваксоўшчыкі абутку. Глядзіш—то адзін, то другі на вачох вядуць сваю справу. Таго-ж чыну і таварышы іх—газэтчыкі: на кожным рагу вуліцы сустрачалі яны Рыгора, прапануючы навязчыва сталічныя і мясцовыя газеты. Многія з праходжых з зайздрасьцю пазіралі ў вялікія, чыста выцёртыя шыбы, магазына, косячы ачыма або на хвілю-другую супыняючыся пры акне.

Прамінуўшы некалькі вуліц і перавулкаў, Рыгор, нарэшце, апынуўся на Ўзьбярэжнай.

З Дзьвіны нясло прыемным халадком і водгукам самавітага рэчнага жыцьця. Ня гледзячы на ціхую пагоду, Дзьвіна паважна ганяла шэрагі нявысокіх рэзвых хваль. У іх пералівах прыгожа гулялі празрыстыя пасмы праменьня, зацяняючыся ў спадзе і асьвятляючыся на сьпінках хібкоў. Дробныя пырскі вады блішчастым галёнам рассыпаліся над вадой, як-бы хапаючы сонечнае сьвятло і ўносячы яго ў халодныя глыбіні вады. Кожны сувой хваль вачавідкі вынікаў пасярэдзіне рэчкі, паціху раскалыхваўся і па раз намечанай дарозе накіроўваўся касяком к гранітным берагам. Дашоўшы да берагу, шлёпаўся ў яго і разьбіваўся, уступаючы месца новаму валу. У тых мясцох, дзе прарэзвалі Дзьвіну параходзікі і параходы, уздымаўся скрутак вады, калыхаўся з напружанай сілай і ў выглядзе казначнага чудзішча нёсься за сваім радзімцам-параходам. На спатканьне ім з розных канцоў сьпяшылі рэзвыя чаўнакі, гострымі лычамі ўзьбіраючыся на высокія хібы і строма спадаючы з іх. З шырокіх памостаў, якія складаліся з процьмы плытоў, разносіліся над рэчкаю рэзвыя выгукі і сьмех плытнікаў.

Рыгор на некі час прыпыніўся на беразе, паглядзеў ва ўсе бакі Дзьвіны і паціху рушыў налева, у бок заводу, які агромністым зданьнем высіўся над вадой рэчкі, паднімаючы свае коміны на ўзровень гострых шпіцаў высокіх кірхаў. Чорныя згусты атрутнага смуродлівага дыму камякамі вырываўся з шырокіх дэх каміноў і брудным шляхам прасьціраліся над дахамі дамоў і над чыстаю вадой Дзьвіны. Час-ад-часу Рыгор адрываўся і ачыма, і думкамі ад прастораў рэчкі і пераносіўся да заводзкіх карпусоў. Перад ім выразна вымалёўваўся рэзкі

контраст між вольным размахам вадзяное стыхіі і абмяжованым, сьцісклым, прыдушаным тоўстымі сьценамі, заводскім рухам.

Чым бліжай ён падыходзіў к заводу, тым паўней выдавалася яго жыццё, зьлітае ў магутныя стукі малатоў, у бразг жалеза, у сьвіст і траскатню паравікоў. Медны імпэт яго, прамагнічаньне некай крэпкай сілаю прыцягненьня, захопліваў Рыгора цалком, як вір, укручваў яго сабою і ачула цягнуў у завод. Помеж з жалезнаю сілаю, яму хутка пачалі чуцца ў яго стукі і бразгу прыемныя ноткі знаёмай музыкі, якія ўскаралі яго хаду, утравалі цьвёрдаму ступу ног і паважнаму цюканьню сэрца. Думкі як быццам-бы аддзяліліся ад кіраўнічага цэнтру і перадаваліся ва ўладу гэтай музыцы.

IV

РЫГОР ПАДЫШОЎ да заводзкага тыну з высокіх, падгостраных уверсе дошчак і, у дадатак, убранага калючым дротам, аглядзеў яго ўсьцяж і ўверх і накіраваў да брамы. Цяжкія жалезныя вароты, ухарошаныя рысункамі і дзьвюма галавамі ільва з чыгуннага ліцця свайго вырабу, стаялі надзейным вартаўніком ад уваходу пастароньніх людзей; аднак, ня гледзячы на гэта, на шале брамы выглядаў выразаны з медзі надпіс:

«Пастароньнім уваход забараняецца».

Рыгор адняў вочы ад жалезных варот і абярнуўся да бакавых варотцаў з маленькім акенцам, праз каторыя звычайна ўваходзілі ў завод рабочыя. З боку гэтых варотцаў, пры тыне, які ўгінаўся на гэтым месцы, стаяла невялічкая двухмясцовая лаўка. «Ці ісьці, ці не?» усумніўся Рыгор, і нават адступіўся некалькі крокаў ад брамы, вырашаючы. Да гэтага моманту, праз усю дарогу, яму не давялося паставіць перад сабою гэта пытаньне і зараз для яго было яно нечаканым. Але, абдумаўшы і ўзважыўшы яго, ён рашыў пайсьці ў кантору і заявіцца аб звароце з пабыўкі.

Падышоўшы к варотцам, Рыгор крануў за ручку і забразгаў. Мігам з акенца пачуўся голас:

— Хто там? Чаго трэба?..

Рыгор паглядзеў у вакенца варотцаў і ўгледзеў у ім маршчыністы, худы, абросшы рэдкаю бародкаю твар стоража заводу— старога латыша Караля.

— А, гэта ты, Нязвычны? Ужо вярнуўся з пабыўкі?

— Як бачыш.

Караль за доўгую службу на заводзе пасьпеў налаўчыцца добра памятаваць у твар, а то і па прозьвішчы, амаль ні кожнага рабочага. Трэба было яму раз-другі ўгледзець любога навічка, пачуць яго імя ці прозьвішча, як ужо Караль памятаў. З некаторымі рабочымі ён блізка знаёміўся, суседкаваў і кожны раз пры стрэчы з імі кідаўся ў гутарку, стараўся ладзіць у абыходжаньні, услужваюць, дзе і калі трэба. У ліку апошніх быў Рыгор. Караль хутка асвойтаўся з ім, палюбіў яго і адносіўся да яго з пашанаю. У выпадках, калі Рыгор пазьніўся на работу, а дошка з нумарамі рабочых замыкалася, Караль прапускаў яго, браў сабе нумар і цішком падвешваў на дошку. Яму было вядома, калі Рыгор адбыў з заводу ў пабыўку, на колькі яму гэта пабыўка дадзена і калі яна скончыцца. Пры ад'ездзе Караль шчыра разьвітаўся з Рыгорам і надзяліў яго багатымі пажаданьнямі на дарогу.

Угледзеўшы Рыгора зараз, ён хутка адчыніў варотцы і вышаў на вуліцу.

— Глядзі, як хутка прамінулася твая пабыўка,—з некаю спагадаю праказаў стораж.

— І ня ўгледзеў нават,—адказаў Рыгор:—заўтра вось ізноў на завод, ізноў за напільнік ды молат.

— Ой, бяжыць, дзеткі, час, бяжыць з ім і наша жыцьцё,— заматаў галавою Караль, забыўшыся пра завод і няпрычыненыя варотцы:—ці ў дабры жыве чалавек, ці паганнае яго жыцьцё, з аднакавым рўхам яно нясецца. Вось так і вёсь век прамігне—азірнуцца не пасьпееш, як апынішся на парозе магілы. Ці даўно я астаўся на гэты завод, а глядзі—хутка пятнаццаць год міне, як я на ім служу. А ўсё, што прышлося пабачыць і пачуць, як маланка бліснула—бліснула і згасла назаўсёды... Так, так, не перайначыць ужо людзям гэтага: як напісалася спакон веку, дык і ідзе адным, роўным простым шляхам, няўхільна, непаваротна... Што-ж—няхай ідзе! Ці няпраўда?.. Давай, паведай хіба, як і што ты пражыў удому. Нябось, там у вас, пэўна,

і край зусім інакшы, і людзі іншыя... У многіх мясцох быў, а там не давлялося быць ні разу... Радавалася, вядома, матка твайму прыезду, га? Два гады ці болей ня быў удому, ды дзіва, што ўзрадуецца! Эх, дзеткі, яшчэ-б ня радавацца! Столькі турбацыі пакладаецца бацькамі пры вашым выгадаваньні, столькі пакуты пераносіцца, пакуль вас у людзі вывесьці, а выведзеш у людзі, паставіш, як той казаў, на ногі—дык і бывай здароў дом і бацькі. Я ведаю, сыноч, гэта, добра ведаю; на сабе перажыў... Што-ж зробіш з вамі, ветраноснымі! Толькі ўспадзе вам у голаў якая думка: на ўстрэм ваччу несяцёся вы з ёю ў туманную далячыню. Ці-ж можна вас утрымаць! Так і вырываецца з рук, як распуджаныя жарабяты, толькі боль папльве па бацькаўскім сэрцы да горнасьць сьцісьне асірацелую душу... Пэўна, думаю, маці твая ня песьні пяяла, калі праводзіла цябе назад у Рыгу, га? Раўчаком, нябось, ліліся сьлёзы з ачэй старое, цягнуліся рукі за табою, ды што-ж, за фалды ня ўчэпішся! Едзеш—едзь, яшчэ блаславеньне паслала на дарогу... А сэрца на вугаль счарнела, а ўсе жылы на дрот згартаваліся. Ці няпраўду, мо', кажу, га?

Рыгору рупіла хутчэй заявіцца ў кантору, каб прапісацца ў пору, і ён адхіляўся ад гутаркі з Каралем, павяртаючыся ў вартцы. Караль-жа ні на чога, не шманаў, увашоўшы ў гутарку, і пільна глядзеў Рыгору ў вочы, размахваючы рукамі і часта прыгупваючы нагамі!

— Прамігнуў час маланкаю,—цягнуў далей гутарку Караль:—і глядзіш—ты ізноў на заводзе. Пэўна, і дома быўшы чуў яго шолам. Спаў і чуў. А я, вось, прывык. Сяджу і нібы то той: гадамі сяджу. Ні ў госьці, ні на пабыўку ня іду, бо няма куды і няма да каго. Няхай гудзіць, хутка загудзіць у магілу—тады будзе і спачынак, і пабыўка. Яшчэ год, яшчэ год—і бывайце здаровы завод і людзі, і весь сьвет... Не шкадую, ведаеш, нізваньня; бо куды-ж, сапраўды кажучы, гэтае жыцьцё? Навошта яно годна! Гадамі сядзець ля парога, як той сабака, і пільнаваць чужое дабро... Чаму і што яно ўсё так склалася—не разьбіюся, хоць і чую вялікую няпраўду і вялікі непарадак. Але ўжо неяк уцягнула цябе, прыбіла тваю сілу і супярэчнасьць, і вось, сядзіш пакорліва, падаешся ва ўсе бакі, куды цябе схіляюць... Не, брат, Нязвычайны, ня раджу я табе быць такім, як я, рахманьым і падатлівым: ні да чога не прывядзе

гэта падатлівасьць. Трэба быць цвёрдым, непадатным, упартым, тады шмат большага дасягнеш. Вы яшчэ маладыя і можаце загартавацца, выбраць правіловы шлях, пакуль ня позна. Ваш брат, рабочы, ужо зразумеў, у чым крыецца непарадак жыцця, і прабуе павярнуць яго на інакшую сыцяжынку. Вось, паглядзі, хоць-бы перапёкі: забаставалі і трымаюцца цвёрда і ўпарта...

Рыгор паглядзеў Каралю ў вочы.

— Ласьне перапёкі ўжо забаставалі?

— Бастуюць, ужо колькі часу, амаль ня тыдзень. Кажуць, арыштоўваюць іх, ловяць па горадзе і за горадам на сабраньнях, а яны стойка трымаюцца на сваім, ані кроку назад. І малайцы, скажу я, малайцы. Я дарую ім тое, што праз іх забастоўку падаражэў хлеб—няхай сабе; менш чвэрткаю ў дзень зьём, але затое ведаю, што гэтым памагаю людзям дамагчыся палягчэньня свайго становішча. Трэба-ж супольна вясці змаганьне з гаспадарскім уціскам. Годзе паддавацца панскаму гвалту: перамаглі ў пятым годзе, дык думаюць гэта працягнуцца на соткі гадоў. Дарма! У пятнаццатым ці ў дваццатым шчасьце можа адварнуцца... І я табе скажу, Нязвычны, што ўсё залежыць ад вашае, рабочых, злучнасьці: вось бастуюць перапёкі, муляры, а да іх патрэбна прылучыцца ўсім заводам і фабрыкам. Каб нідзе ні дымку, каб нідзе ні стуку; і так горад за горадам. Нябось, нядоўга спрачаліся-б! Па адным ці невялічкімі грамадкамі могуць перамагчы, а будзь усе зьяднанымі ды дружна наступам паведзены—тады зусім інакшыя песьні пойдучь. Мо' няпраўду, думаеш, кажу?

— Вядома, што так, гэтак і павінна быць, гэтак і будзе. Вось пачакайце крыху—толькі момант падыдзе. Нам, рабочым, нечага губіць, апроч свае няволі,—падмацаваў Рыгор.

— Братка Нязвычны, — прыцішаным голасам вымавіў Караль і пільна аглядзеўся вакола сябе, прыслухаўся ў бок брамы:—ужо фабрыканты запалоханы:—пэўна, ведаюць і чуюць, чым гэта можа скончыцца для іх. Шэпчуцца вось і нашы дырэктары ўвесь час, а ў горадзе—дык багацеі адкрыта гавораць, што магчыма другая рэволюцыя. Я пільна прыслухоўваюся і чую...

Караль зрабіў маленькую маўчанку.

— А думаеш, на нашым заводзе ўсё ціха? Не патурай; вось надоечы я чуў, як Артур Цьвібель з Міхасём Камаром размаўлялі: насыпяе браток, нешта цікавае, насыпяе...

Караль многозначна паківаў галавою і зрабіў крок назад.

— А ласьне Міхась Камар ня выехаў на пабыўку?— пацікавіўся Рыгор.

— Не. Толечкі, вось, ён прашоў на завод. Нават пра цябе запытаў, ці не вярнуўся...

Караль раптоўна абарваў гутарку: за варотцамі пачуліся чыесьці шагi. Скалануўшыся ўсёю старэчаю постацьцю, як перапуджаная авечка, ён пасьпешна кінуўся ў двор заводу. Рыгор пашоў усьлед за ім. Ля варотцаў яны абудва спаткаліся з двума суб'ектамі, ні то канторшчыкамі, ні то дырэктарамі, якія, раскурваючы гаванскія цыгары, аб нечым пільна гутарылі. Стараж пакорліва з-за вушака паціснуў леваю рукою варотцы, а сам падаўся ўсім цэлам назад, каб даць начальству прасторна выйсьці на вуліцу.

Рыгор, адмеціўшы гэта, злосна скрывіў твар і хутчэй адышоў у бок, павярнуўшы к канторы. Каб прайсьці ў яе, трэба было перарэзаць наўскасяк увесь двор: кантора знаходзілася ў заднім корпусе заводзкага будынку, хаваючыся ад двара за высокую тыльную сьцяну.

V

РЫГОР, НЕ АЗІРАЮЧЫСЯ, ПЕРАСЕК ДВОР і хутка апынуўся перад ганкам канторы. Паднімаючыся к уваходу, ён нечакана пачуў ззаду сябе ціхі вокліч і абярнуўся назад: з-за сьцяны заводу, таксама ў кірунку да канторы, ішоў Міхась Камар—яго добры знаёмы, таварыш па цэху і настаўнік па практычных ведах політычнага руху.

Рыгор спыніўся на пятай ступеньцы ганку.

— Га, здароў, сябар!—уголас прагукаў Міхась да Рыгора, працягнуўшы яму руку і зрабіўшы шырокую цёплую ўхмылку на твары.

У адзнаку свае павагі да Міхася, Рыгор саступіў на дзьве ступенькі ніжэй, ухіліўся перад ім і горача паціснуў яго руку.

— А вы, ласьне, ня ездзілі на пабыўку?—пацікавіўся Рыгор.

— Куды там мне на пабыўку,—весела адказаў Міхась і тут-жа сьцішаным голасам дадаў:—у нас хутка можа разыграцца гэткае рэч, што ўсе зараз адправімся на пабыўку, ды на доўгую...

Рыгор настаражыўся і з задзіўленьнем запытаў у Міхася:

— А ў чым справа?

— Пачакай, я табе раскажу ўсё: давай паперш справім дзела ў канторы... А пакуль скажу, што ты вельмі добра зрабіў, што пад'ехаў к часу: цяпер кожны чалавек павінен быць на ўлічэньні. Тут завязваецца такі вузёл, што—ой, ой, ой!..

Рыгор цалком захапіўся Міхасёвым паведамленьнем і ўжо забыў нават зачым ідзе ў кантору. Усе пляны і настроі раптам вылецелі з галавы, і распаленая ўвага завярцелася каля пачутага ад Міхася. Некая бадзёрая трывожнасьць ахапіла ўсю яго істоту і рэзкім сьвярблячым казлытаньнем забегала па целе.

• Міхась аперадзіў яго на некалькі ступенек і першым падбег да дзьвярэй канторы, азірнуўшыся на Рыгора.

— Што-ж, прыняў блізка да сэрца тое, што я сказаў?

— Наадварот, я зарадваўся вашай вестцы.

У дзьверы абое ўвайшлі моўчкі, а ў карыдоры Рыгор запытаў Міхася:

— А вы чаго ў кантору?

— Ды, вось, трэба атрымаць за звыштэрміновую работу.

— А сёньня вы не на рабоце?

— Да полудня працаваў, а з полудня гуляю: трэба было скончыць некаторыя дамашнія справункі; распачаў калі ўжо і цягнуліся дагэтуль... Ну, а ты як прагуляў пабыўку?

— Эт, ні то ні сё... а ўсё-ж такі крыху спачыў...

— А чаму так—нявесела?

Рыгор не пасьпеў адказаць: яны ўвайшлі ў пакой, разгароджаны на некалькі каморак стройнаю драцяною загарадкаю, з невялічкімі акенцамі, як-то бывае на пошце ці ў банку. За загарадкаю, на свабодна расстаўленых сталох, працавала шмат канторшчыкаў і рахавальнікаў. Браджэлі лічымльнікі і чуліся ціхія перашэпты. Аднак, апошняя не перашкаджала шпарка і даладна здавальняць наведнікаў-рабочых, якіх перад кожным акенцам стаяла па некалькі чалавек. Сярод рабочых было многа знаёмых Рыгару і Міхасю:

— Ну, я зайду сюды,—сказаў Міхась:—і калі спраўлюся хутчэй цябе, то пачакаю пры дзвьярох.

Рыгор павярнуў у другі бок, заламаўшы направа. Якраз яму пашанцавала: канторшчык, да якога ён меў справу, за хвілю перад ім адпусьціў апошняга чалавека і тут-жа справіў Рыгору прапіску. На гэту цырымонію пашло ня больш пяці хвілін, і калі Рыгор падышоў к дзвьярам, то яму самому прышлося пачакаць Міхася каля чвэрткі гадзіны.

— Бачыце, я скарэй вас; вы нешта доўга разважалі,—праказаў Рыгор падышоўшаму да яго Міхасю.

— Грашовая справа ня так лёгка робіцца,—адказаў той.— Ну, а цяпер ты куды?—запытаў ад сябе Міхась.

— Пэўна, дадому, а па дарозе паабедаю. А вы?

— А мне трэба сыпшыць дадому. Давай, правядзі мяне да перавозу.

— Добра, якраз я сам меўся тудэю ісьці.

Яны вышлі на заводскі двор, перасеклі яго ў кірунку да Каралёвай будкі і прыпыніліся. Кароль ня даў сябе доўга чакаць: хутка выбегшы з будкі, ён машынальна ўзяў пад казырок і адчыніў ім дзверцы.

— Заўтра, нябось, абое прыдзеце на работу?—запытаў іх і жартліва дадаў:—няма чаго траціць часу.

— Ото-ж і ёсьць,—разам адказалі Рыгор з Міхасём.

Але стук дзверцаў, якія тут-жа зачыніў за імі Кароль, скралі іх словы, і стары моўчкі шмыгнуў назад у сваю будку.

Рыгор з Міхасём азірнуліся і павярнулі ў той бок, з якога Рыгор ішоў на завод.

Ім аставалася прайсьці да прыстані каля вярсты. Рыгор не хацеў траціць часу, і толькі яны адышліся крокаў з дзесятак ад заводскае брамы, як ён хутчэй пасыпшыў завесьці гутарку.

— Дык вы паўней паведаміце мяне аба ўсім?

— Абавязкова...—Міхась навакол азірнуўся:—вось што, брат: надоечы папярэдні дэлегацкі сход ад фабрык і заводаў вырашыў баставаць. Нельга, бачыш, прапусьціць гэткага выдатнага моманту, які склаўся цяпер. Абурэньне ў рабочых гушчах паднялося высока. Усе, як адзін, з жалезнаю рашучасьцю настроены протэставаць супроць суду над бальтыцкімі і кронштадцкімі матросамі. Вось на днях павінен адбыцца паўторны станоўчы сход дэлегатаў, каб намеціць дзень абвя-

шчэньня забастоўкі. Трэба ня ўпускаць часу і не распыляць сіл. Якраз можна будзе падтрымаць дух і булачнікаў таксама. Колькі часу яны бастуюць, а падмогі няма; нават больш таго: між самімі ідзе няўладзіца—частка бастуе, другая пашла працаваць. Гэта сее нездаровы настрой... А вось і на заводзе кампаніі: які час бастуюць адны і не да лепшага, а глядзіш, фабрыканты перамогуць і пойдучь у наступ. Ужо чуваць гутаркі аб лёкаўце. Патрэбна, каб нас не засталі раптам—лепей нам ударыць усім разам на ворага... За гэтым і паміж партыямі наладжана коардынацыя чыннасьці...

— Так, так, так,—цалкам згаджаючыся з Міхасём, поўны натхнення адказаў Рыгор:—толькі тады выграем, калі самі пойдзем у наступ... Настрой уздымны ўсюды... Вось у нас, дзе я быў, гатовілася забастоўка гарбароў... На вёсцы konflikты сялян з памешчыкам...

— Вось бачыш...

Міхась хвіліну падумаў.

— Ты, пэўна, зусім не спадзяваўся, што так шырока разьліюцца здарэньні. Тыя маленькія адзнакі, якія адмячаліся перад тройцаю, зусім не казалі на гэта... Яно, бачыш, заўсёды так бывае...

— Ведаеце, таварыш Міхась...—перабіў Рыгор:—каб я ведаў, што ўсё яно прыме гэтакія формы, я-б і тыдню дома не прасядзеў... Дзе там адпачынак у час пажару! Мяне ўсяго ахапляе абурэньне, забірае прага... Пара ўжо, нарэшце, сказаць рашучае слова... Праўда, і дома я дарам не прасядзеў...

— Шша-а!..

Міхась суняў Рыгора.

— Ты цішэй... Пара: прысьпела падаць голас—падавай. Напіраюць злучанымі сіламі капіталісты і ўрад. Пачулі ня-добрае для сябе... А калі напіраюць, то ня гнуцца ж самохаць!

— Пэўна, у трубу сагнуць... Падумаць толькі, да чаго дашло. Хоць-бы ўзяць вёску—выказаць нельга, што там чаўпецца! Вураднік, старшыня, стражнік, поп, нават дзесяцкія—усе агулам глумяцца з бедняка. Не адгукніся, не абзавіся, слова ня вымаў—усё аглядайся, усё бойся. Маўчы, як нямы. Але, ня маўчаць, а чакаюць, што горад скажа, што мы тут па-станавім.

— Гэтага мала, патрэбна рашучая падмога з боку сялянства...

— Мне думаецца, што яна будзе. Я суджу па сваім месце. У нас большасць—бядняцкае малазямельнае сялянства; ёсць багатая спадчына народавольчаскай чыннасці; яскравая памяць аб 1905 годзе. Організацыя соцыял-дэмократаў хоць і невялікая, а ўплыў мае вялікі. Між вёскамі маецца цесная сувязь—у кожнай ёсць некалькі нашых чалавек...

— Так, але ўсяго гэтага мала, вельмі...

Міхась не даказаў і змоўк. Рыгор ня прымеціў нават; захоплены настроем моманту, ён сятаў і думкаю, і пачуццём у блізкай будучыне, якую абяцалі выкінуць наверх хвалі раскалыханых здарэнняў. Выябражэнне яго не магло справіцца з тым вобразам, поўным сілы і магутнасці, руху тысячных грамад, які ў выразных рысах насіўся ў яго ваччу. Перад гэтым вобразам прыкметна нікла і гінула ўсё тое, што было ня звязана з агульным жыццём, з ідэямі працоўных гушчаў. У Рыгоровым нутры ўвочавідкі нарастала прагнае жаданне; як найхутчэй падцягнуць здарэнні, прысыпяшыць іх развязку і, разам з гэтым, не абыйсці іх самому, не абмінуць, а абмыцца імі, кінуцца ў іх віраванне, уплыць сваёю чыннасцю на іх развіццё і пасобіць пакіраваць па сваім разуменні. О, ён даў-бы ім кірунак, смелы і адважны!

Рыгор ажно скалануўся ўсёй постацьцю ад надшышоўшага пачуцця ўздыму. Паглядзеў на Міхася. Мімавольна падумаў: «Руху, змаганьня, помсты! Хай-бы адчулі на сабе, якая сіла назьбіралася ў нашых радах!..»

— Так...—ацвярозіў Рыгора Міхась:—на днях назначаны другі дэлегацкі сход... Ад нашай майстэрні, ведаеш, выбралі і цябе... Што ты скажаш?

— Як яно вышла? Ці-ж ведаюць, што я прыехаў? Або без мяне не знашлося?—здзівіўся Рыгор, а сам палаў ад радасці...—Ці ня вы, адно, Міхась, пастараліся?

— А калі я, дык ты незадаволены?

— Ня тое, толькі думаў...

— Годзе думаць, пара сур'ёзна брацца за справу...

Рыгор памаўчаў, ён толькі і думаў аб сур'ёзным.

— А скажэце, Міхась, які настрой на нашым заводзе?—перайшоў ён на другое.

— Як і ўсюды: рвуцца на барыкады...

Рыгор падумаў, пакуль прашлі які сажань, пасля ізноў запытаў Міхася:

— Ну, а як павашаму, можна спадзявацца на посьпех?

— Памоему адно: будзем маўчаць—то, напэўна, прайграем, а станем адбівацца, то хоць прайграем, але ня столькі...

— А такі прайграем, ці так, ці гэтак?—сумеўся Рыгор:— дакуль-жа, нарэшце, мы будзем прайгрываць, скажэце?

Міхась усміхнуўся. Паглядзеў па бакох.

— Трэба вучыцца выйграваць на... прайпраным.

— Балюча і немажліва гэта... Годзе! Трэба напружыць усе сілы і паўтарыць пяты год...

Міхась узяў Рыгора за руку.

— Астынь, астынь, браток. Занадта ты гарачы, як я пачу. Лепш паціхеньку, вобмацкам, зьбіраючы сілы, вырахоўваючы, а не без азірку, нагалам. Пачакай—яшчэ год, яшчэ год...

— І колькі гадоў?

— Колькі выпадзе—тут ня скажаш дакладна.

Рыгор сярдзіта матнуў рукою ў бок гораду.

Міхась ня ўтрымаўся і ў голас зарагатаў:

— Зялёныя!

У яго словах Рыгор адчуваў недачасную спакойлівасьць, і падазрона падумаў: «Ці-ж можна з гэткам настроем ісьці ў бойку».

А міхась, чалавек, гадоў сарака пяці, нагледзіўшыся і начуўшыся, перажыўшы шмат забастовак і паўстаньне пятага году, многа разоў губіўшы палкасьць і захапленьне з-за частых няўдач, пазіраў на Рыгора, як на вучня, упікаў за яго моладасьць, шкадаваў сваіх ранейшых гадоў і тут-жа сам сабе цешыўся, як-бы ў адплату за іх, што яго сілы і турбацыя не загінулі, што з кожным часам новыя і новыя шэрагі ваяк выступаюць на арэну змаганьня за вялікія ідэі вызваленьня працоўных. Багатая сокамі даліна агромнай краіны расьціла маладыя пасынкi. Што, сапраўды, усе тыя пакуты, якія даваўся перанесьці! Міхася, арыштаваўшы ў першамайскаю маніфэстацыю, марылі тры месяцы без работы—ці-ж не дзеля таго гэта, каб дзень-ада-дня, на вачох, уверана ды ўпарта ўзрастала на гэтым новая хваля маладое бунтоўнае сілы, сілы, якая

нясе ў сваім росьце магутныя заданьні новаму, вольнаму жыцьцю! Вось Рыгор! Колькі іх ідзе па Міхасёвых сьлядох!..

І далей, далей, туды за Дзьвіну, туды, да заліву, адыходзілі чорныя цені мінуўшчыны, праясьніліся паземы, і побач расла вера, маладое натхненьне.

Міхась ступаў па напаленых каменнях тротуару і адчуваў, як прутка выпроставаюцца ногі, як лёгка адмяраюцца рашучыя, цьвёрдыя крокі. Ён ішоў праз гушчу варожага яму жыцьця, якое сьціскала яго з вакол, давіла духатою атрутнага паветра, — а яго вера маланкаю разразала згусткі павісшай жыцьцёвай духаты.

Рыгор, ідучы побач, замоўкшы, задумаўшыся над тымі-ж заданьнямі, што і Міхась, цешыў апошняга сваім настроем і глыбокім пазнаньнем падасьпеўшых пытаньняў моманту.

Міхась не сьцярапеў, каб ня выказаць Рыгору свайго пачуцьця.

— Ведаеш, Рыгор, ты ўзбадзёрыў мяне сваім настроем. Я вельмі рад тваім словам; я рад, што ты ўбіраеш іх гэтакім натхненьнем.

Рыгор быў палішчаны.

— Я радуся, таварыш Міхась, што папаў у гэтыя ўмовы жыцьця; я шчаслівы, што не закалыхала мяне мястэчка сваёю будзёншыняю. Я бласлаўляю той момант, у які я стаў на шлях змаганьня. Сіла яго зьбіралася ва мне гадамі, гартавалася, а зараз вось выбухае на поверх. І кажу я вам : майму жыцьцю няма і ня будзе іншае дарогі, як дарога нясупыннага, кіпучага, самазабыўнага клясавага змаганьня за свабоду...

Рыгор слова за словам паднімаў голас. Захапляўся пачуцьцём, ківаў галавою і перабіраў пальцамі. Пешаходы, што наганялі іх ззаду і што ішлі насустрач, цікавіліся, павярталі ў іх бок галовы, некаторыя азіраліся, іншыя чуць-чуць усьцішалі хаду; бывалі, што гіронічна падсьмейваліся. Нарваўся адзін такі, што бясырымонна спыніўся, параўняўшыся з імі, і пільна пачаў прыглядацца. Рыгор ня прыкмеціў, але Міхась, напрактыкаваны на людзях, заўважыў цікавага і тузануў Рыгора за рукаў: Рыгор сьціх і паглядзеў на Міхася...

Зусім блізка была прыстань. Перад дашчанаю будачкаю ціснуўся натоўп людзей, якія чакалі параходу. Да іх надыхо-

дзілі ўсё новыя, гусьцеючы і павялічваючы кожнаю асобаю людскую грамаду.

Рыгор з Міхасём сышлі з тротуару, перасеклі вуліцу і апынуліся ў гушчы натоўпу. Як і ўсе, паглядзелі на рэчку.

Дзэвіна паважна тайдалася ў каменных берагох. Лёгкія скруткі спакойлівых, нібы прыўтомленых хваль, пярэстых ад пераліву сьвятла з ценем, кудысьці задуменна вялі паход. Белымі, буйнымі птушкамі насіліся лёгкія парусьнікі, як правадыры хваль; каля абодвух берагоў ціснуліся пукатыя, ужо засмоленыя і яшчэ жоўтыя баркі, заплыўшыя вадою платы. Далей і бліжэй шныралі параходы і параходзікі.

— Якая магутная рака!—падзівіўся Рыгор.

Міхась нічога не адказаў: натоўп зарухаўся і падаўся да сходаў; іх абодвух зьбілі з месца—падыходзіў параход.

— Ідзі лепш, каб не натаўхалі,—параіў Міхась і схваўся ў людзях.

— Да заўтрага, бывайце!—паслаў за ім Рыгор.

VI

РАСТАЎШЫСЯ З МІХАСЁМ КАМАРОМ, Рыгор прашоў у горад, дзе адну за другою пасьпешна справіў усе свае патрэбы. Па дарозе дамоў ён захіліў у парк і некалькі разоў засаб абышоў па дарожках аблюбаваны круг. Ём увесь час валадаў узвышаны, неастываючы настрой. Пра работу, якую мусіў заўтра-ж з раніцы пачаць, ён і не патураў. Усе яго думкі неадлётна віліся вакола гутаркі з Міхасём. Яна адчыніла Рыгору новыя паземы, паказала заварожную таямніцу бурлівага перажываньня, хлынула бляскам бясконцай, разліўной, як Дзэвіна, урачыстасьці. Шэраю палоскаю, мігаценьнем імжэла нявыразнае адзнаньне аб павіннасьці працаваць, аб закураных сьценах заводаў, аб жалезнай браме, аб сторажу Каралю. Ён гэта не чапала яго, як не чапаў яго ўвесь парк са сваім жыцьцём: з вясёлымі дзеткамі, што ганяліся за апукамі і абручамі, з боннамі ў беленькіх пастэрачках і з кухаркамі—у гаптаваных хвартушкох, з бяздомнымі валацужкамі, з шляхэтнымі бабулькамі-скарэдніцамі, з вясёлымі рэзвымі парачкамі, з сахармарозьнікамі і прадаўцом рознакалёрных пухіркоў. Толькі-б дапомніць яму хацелася гэтым людзям, што іх лёс

у многім залежыць ад тых здарэнняў, якія хутка пранясуцца над горадам, над Дзвіною і над Вэрманаўскім паркам.

Рыгор паглядзеў вакола сябе.

Ён ведаў, што яго думкі і пляны, што яго перажыванні і настрой няведамы нікому. Яго пацягнула прысесці пад лахматым, капялюшыстым клёнам, з боку ўквечанай клюмбы, наўскасяк ад саджалкі. Ён прашоў наперад, паглядзеў на адну, на другую лаўку, вярнуўся назад, але ўсюды было заседжана, занята. Тады Рыгор вышаў з парку на вуліцу і ўспомніў, што да яго можа прыйсці Ганна. «Авось ды надумае—пайду! Абяцаў-жа быць. Трэба спаткацца!»

Ішоў і думаў аб Ганне. Пазіраў на сонца і лавіў яго чырвоныя праменьні ў водблісках вокан, у правальях між высокімі мурамі. Баяўся не спазніцца. Не азіраўся назад: ёмка віляў між пешаходаў, калі-ні-калі саступаў на брук.

Нарэшце—дома. Рыгор каля брамы спыніўся і паглядзеў у бакі, а мо' Ганна ідзе яшчэ, ці ўжо вышла, вяртаецца дамоў і з астатняю надзеяй кідае праглівыя возіркi? Нічога ня ўгледзеў і павярнуў у двор, на ўсходы, да кватэры.

Ніякага сьледу, ні знаку. Вільгельміна адчыніла дзверы і прасунула ў іх свой няпрыгожы твар.

— Да мяне ніхто, ня прыходзіў?—даведаўся Рыгор.

— Не, ніхто. А ласьне хто меўся зайсці?—пацікавілася Вільгельміна.

— Так сабе, мо' каму і надумалася-б,—схлусіў Рыгор.

— А вы ўжо з заводу?

Рыгор усміхнуўся:

— Праспаў сёньня.

— Няўжо? Я-ж будзіла—роўна а сёмай гадзіне стукала ў дзверы.

— Я чуў, дзякуй; але не захацелася ўставаць.

— Вядома—пасьяя дарогі затаміліся... А я думала, што вы на заводзе цэлы дзень ня чуваць у хаце... Ды яшчэ пасьпеце нарабіцца...

— Пэўна, мы на тое і жывем, каб рабіць.

І ён прашоў у свой пакой. У пакоі было ціха і сьвежа; адчыненае праз увесь дзень акно ачысьціла паветра, падсушыла. Глухім гудам уплываў горадзкі шум; Рыгор зачыніў акно і пастаяў

жаля яго хвілін з дзесяць. Пасьля адышоўся на сярэдзіну пакою, паглядзеў вакола і прылёт.

А ў гэты час, перажываючы хваляваньні няпэўнасьці, набліжалася к дому Ганна. Ціха, але ўверана, разьзіраючы па бакох і час-ад-часу паглядаючы на нумары дамоў, яна ішла да Рыгора з такім разьлікам, каб прысьці на кватэру на змроку, калі-б, напэўна, ён быў дома. Яна не баялася зблудзіць, бо лічба дому і асабліва нумар кватэры—№ 33—добра запамяталіся ёй, нібы хтось выразаў скальпэлем на сэрцы. Яна іх бачыла, нават адчувала з моманту, калі іх выказаў Рыгор. Расказвала мацеры, як і што гуляла ў гасьцёх, што там чула і бачыла, як жывуць дзядзькі і знаёмыя,—а думка ўвесь час вадзіла перад яе ваччу лічбу дому і лічбу кватэры—роўныя, вочастыя, стройныя тройкі. Хадзіла на рынак купляць харчы,—і гэтыя лічбы нясла з сабою. Яны кідаліся Ганне ў вочы на кожным муры, дзе чырвоныя на цёмным полі, дзе белыя—на сінім, выразнейшыя, то цямнейшыя. У іх была патаемная сіла прыцягненьня. Ганна ня ведала, як скаратаць дзень, каб, нарэшце, падыйсьці да гэтых троек і заглянуць за іх заслону. Рыгор!... Між дваіх троек, жывы, рэзвы, як мастацка намалёваныя лічбы і—захоплены ёю, Ганнаю... Як хутчэй скаратаць дзень? Быў-бы ён дома! Бра-лася за кніжку, калі маці адлучалася ў горад, вадзіла вачмі па радках літар, а з іх паяскоў вынікаў знаёмы твар, яго пекныя рысы. Губіўся сэнс, і галава павярталася да дзвярэй—дзе клямка з прадоўжнаю ручкаю таксама падобілася на тройку. Паглядала ў адно акно, то ў другое і, бачачы толькі кароценькія клінкі ценяў на спрэс залітых сонцам сьценах і дахах дамоў, гостра недаволілася, чаму гэтым днём, як назнарок, так доўга не заходзіць сонца. Нібы хтось прыбіў яго на адным месцы, і яно ня можа крануцца кнізу! Гэта-ж трэба! Некалькі разоў пачынала зьбірацца ісьці—не магла чакаць,—але падыходзіла да дзвярэй і адразу паварочвала назад. Куды-ж сярод дня! Рыгора, напэўна, няма ўдому... А шостаў гадзіне Ганна вышла на двор. Але яснасьць дня, паднятае над мурамі сонца, зноў вярнулі яе ў хату.

— Забылася нечага?—запытала маці.

— Хустачкі.

— Ты ня баўся, дачушка, — папрасіла маці, калі Ганна вышла.

— Не, не.

А сама і ня думала, што хлусіць мацеры. Толькі-б застаць Рыгора, а там—як удацца... І ўжо захіліўшы за рог дому, забыла аб мацеры.

Сьвяціла сонца—крыху пачырванелае. «А калі крыху раней прыду», рашыла Ганна, адкідаючы сумненьне.

Няпрыкметна прашла Ганна ўсю дарогу і зусім нечакана апынулася каля дому №... Было відна—няхай сабе. Толькі кінула вокам паўзвыш брамы, праверыла лічбу і павярнула ў двор. Яе паварот адмеціўся лёгкім цюканьнем сэрца, іначай звычайнага. Але ня сумелася, перасекла двор, запоўнены дзяцьмі, і ўзьшла на ўсходы. Адзін, другі, трэці пралёт. А вось і дзьве тройкі—хтось хацеў захаваць—палінялі; усё-ж для яе выразныя.

«Званю!» падбэдзёрыла сама сябе і пазваніла, каб пэўней было.

За дзьвярыма пачуўся гучны тупат і зараз-жа яна пачула запытаньне:

— Вам каго?

— Рыгор Нязвычны дома?

Вільгельміна—яна адчыніла дзьверы—адразу нічога не адказала, а падазрона аглядзела Ганну з ног да галавы, зрабіла чарствую міну на твары, пасья дзвухсэнсоўна запытала:

— Ры-го-о-р? А на во-ош-та-а ён?

— Мне ён патрэбен, ці дома?—з налётам нецярпеньня адказала Ганна.

— Патрэ-эбен?!—зацягнула Вільгельміна:—ідзеце!—і прапусьціла Ганну ў кватэру.

Ганна ўвайшла і спынілася ў цёмным калідоры.

— Вунь там, направа,—падказала Вільгельміна, засьвяціўшы агонь:—апошнія дзьверы,—дадала яна:—ён дома, пастукайце.

Ганна падышла да дзьвярэй і нерашуча спынілася, але хутка сабралася і пастукала. З-за дзьвярэй пачуўся голас:

— Хто там?

А за голасам пашоў клапатлівы рух.

— Адчынеце, Нязвычны!

Рыгор адчыніў дзьверы і, замест прывітаньня, перапрасіў Ганну:

— Выбачай, што я ў сонным выглядзе: натупаўся за дзень па справах і змардаваўся.

— З гэткай цікавасьцю мяне чакаў?—падцяла Ганна.

— Што-о ты... пакінь.

— Садзіся... А я ўжо думаў, што ты... можа і ня прыдзеш?..

— Спаў і думаў?

— Перад сном...

Ганна прысела.

VII

РЫГОР ДОЎГА ГЛЯДЗЕЎ НА ГАННУ, стаючы побач: і ў профіль твару, абгорнутага русымі косамі, і на галаву, якая густа ўбіралася чыстымі ільняністымі палойкамі гэтых кос, сабраных на задзе галавы ў багатую, абаранкамі, куклу; зьбегаў яго ўзрок па белым сьнежным полі шырокіх роўных плеч да перацятае стужкаю паясьніцы; зьмераў рукі, танклявыя, мармуравыя, за локці аголеныя; асьмельваўся прыкмяцаць белыя туфлі і нацельнага колеру панчохі. Рад быў, што ніхто, што сама Ганна, не перабіваюць яму любавання маладою дзяўчынаю.

Рыгор не чакаў, а рука сама апусьцілася Ганьне на правае плячо. Тая здрыганулася.

— Чаго ты?

Маўкліва Ганна паднялася, прашла некалькі разоў па пакоі, пасля прысела на ложку.

— Садзіся,—паказала рукою.—Якая ў цябе строгая гаспадыня!—калі Рыгор сеў—сказала Ганна. І паглядзела яму ў вочы мяккім, але пранозаватым узгоркам. Рыгор абняў яе, прыціснуў да сябе і, пацалаваў.

— Гэта работніца, бач?

— Ня ведаю, тоўстая гэтая, пляскататварая.

Рыгор засьмяяўся.

— Праўда, праўда! Абараняе цябе.

— Малайчына.

— Добра жывіце з ёю?

— А не сварымся.

— Ну, ну, скажы?

Ганна бязвольна апусьціла голаў яму на грудзі.

— Я ўтамілася сеньня ня менш твайго.

— Якім чынам?

— Я прагавіта, запойна чакала вечару, каб хутчэй убачыцца з табою. Ты паверыш?.. Утамілася, хачу прылегчы... Папраў падушку...

Рыгор зыпаўніў просьбу і ўстаў.

— Ты баішся, каб я цябе ня прыспала? Садзіся... Бліжай, яшчэ бліжай... Кажы мне што; як ты правёў дзень? Ці чакаў мяне?.. На вуха, прыхіліся, я ня чую...

Яна закінула руку яму на шыю, прыцягнула да сябе.

— Ты чакаў мяне? А спаў, нябось; нават выйсьці адчыніць не схацеў... Даў мажлівасьць вылаяць мяне, праэкзаменаваць... Чуеш! Я сама набіваюся табе, надазяю... Кажы, каб...

Яе словы ціхлі водлуг таго, як Рыгор усё шчыльней прытуляўся да яе, пакорны, адданы яе разьюшанаму жаданьню, паслушны рухам яе рукі... Ганна спавядала яго, ён маўчаў, баяўся супярэчыць, шкадаваў—бо мілаваў яе зацяжны выказ плаўных сказаў, трапяткіх зыкаў, шаўкавістага тону ў голасе. Яшчэ ня чуў ён да гэтага моманту падобных напеваў, не прабаваў гэткае асалоды ў ценькіх вібрацыях агрэтага густым подыхам шэпту. «Спачывай, спачывай, мая мілая», білі думкі ў галаве.

Гарэла лямпачка пад стольлю, і шэры змрок ліў у вакно алавянае праменьне. Туманнае сьвятло аблівала каморку, скрадаючы ўбогасьць яе абсталяваньня...

VIII

КАБ ХТО ЗАГЛЯНУЎ у пакой Рыгора праз гадзіну, то ўгледзіў-бы, як двое маладых істот маўкліва стаялі ў акне і пільнымі, праглівымі вачмі паглядалі на белаватае, нібы затуманенае неба, якое скрадала зыркасьць зор і пекнату лазурку, нізка ападаючы на шэрыя дахі муроў. Здалёку да іх даходзілі гукі сьвісткоў, прытоены, нібы падземны гул і пісклявыя зацяжныя ноты скрыпкі. У каморцы, за іх сьпінамі, было сьвятлей, ніж на дварэ, але ніводнаму з іх не хацелася аглядацца, каб не абудніць настрою, які паціху ападаў, сыходзіў з апогею ўздымнасьці. Зыкі скрыпкі справодзілі яго да роўнаважнасьці, але помеж выклікалі перажытыя хвіліны, тым ці іншым зьвязаныя з іх спат-

каньнем і зараз далёка адышоўшыя, часткаю загістораныя ў іх жыцьці.

Да Рыгора зьявіліся вобразы Сілцоў, ажылі постаці Сёмкі, мацеры, нават Зосі; дугам панясьліся пацеркі ўспамінаў, перажываньняў. Нібы другім пласлом сваіх думак, не падлеглых яму, ён паціху ды паважна перабіраў мінулае... Але цесна быў звязаны асяродкам свае істоты з Ганнаю. Ён адчуваў, што Ганна марыць ім, жыве спатканьнем, п'е хвілі бягучага жыцьця, як-бы чытаў яе думкі, што ляцелі ў Ліцк, на станцыю, дзе з новым днём зараджалася іх знаёмасьць. Неразрыўным сплётам—цягнік, гутарка ў вагоне, гуляньне на станцыях. Пасьля—Рыга, дзень чаканьняў і нарэшце... каморка, вось-вось ён побач, жывы, неапісаны. Як многа перажыткаў! За гэтакі малы кавалак часу! Чым так зачараваў яе Рыгор? Быў Гарасім, якім яна жыла, з якім столькі часу гуляла, якога думала, ні на што не замяніць—нядаўна рассталася з Андрэем, а раптам—Рыгор!.. Ганна ня стрымалася і бязвольна апала яму на плячо, ажно гайданулася.

— Што з табою, Ганна?—падхапіў яе Рыгор.

— Нічога. Я так шчасьліва, я гэтак рада жыцьцю, мой Рыгор...

Ён адвёў Ганну ад акна і пасадзіў на крэсьле, сам стаў перад ёю, умільна глядзячы ёй у вочы.

— Ты не сярдуеш, Ганна?—перасьцярожна запытаў.

Яна скрала адказ. Толькі праз некалькі хвілін нясьмела вымавіла:

— Ты ня думаеш правясьці мяне?

— Што ты! Зараз!

Яна рушыла да дзвярэй.

Перагарадзіўшы ёй дарогу, Рыгор сказаў:

— У Рызе неспакойна: ідуць забастоўкі, арышты рабочых. Кожную хвіліну я магу падзяліць лёс сваіх таварышоў.

Ганна жахнулася і пужліва паглядзела Рыгору ў вочы.

— Рыгорка, не мяшайся ты, не мяшайся...

Узяла яго за руку.

— Прыходзь да нас начаваць.

Рыгор усьміхнуўся.

— Не мяшайся-а. Цудная ты! Я мушу не адставаць ад другіх, я мушу разам з маімі таварышамі змагацца за волю, за

шчасьлівае жыццё працоўнага люду... Я не магу сыходзіць убок, калі на мяне напіраюць... Разумееш, Ганна? Трэба абараняцца... Трэба на гвалт адказаць гвалтам...

— Усё-ж, прашу цябе,—беражыся... Дзеля мяне, дзеля мае просьбы, шчырае, сястрынае просьбы.

Рыгору шкада стала Ганны, якой былі мэрам-бы незразумелы яго словы, яго воклічы. Ён задумаўся.

— Не пайду, пакуль не дастану згоды.

У адказ Ганна атрымала пацалунак і ўверана рушыла з каморкі.

Вільгельміна праглянула з кухні і ціхім голасам папярэдзіла Рыгора.

— Я на ланцужок не вазьму— захапеце ключ.

Рыгор правёў Ганну да самага дому; вярнуўся гадзіны праз дзве. Каля дзвярэй успомніў, што ключа не захапіў: здаецца, браў, а памацаў у кішэнях—няма. Прышлося званіць. Вылаяўся на сябе за сваю забыўчыгвасьць, але тут-жа ўважыў— нязвычайныя абставіны. Хапіўся за званок і пацягнуў засаб два разы—зазваніла, як над вухам, ажно праняло ўсяго. Занадта. Прыкусіў язык.

Сонная, разьюшаная зараз-жа каля дзвярэй апынулася Вільгельміна.

— Хто там?—пачуўся моцны шэпт.

— Я, Рыгор, адчынеце.

Адчыніліся дзверы. Вільгельміна ў сподняй спадніцы, у гарсаванай кашулі, сарамліва падалася ўбок.

— Не глядзце, Рыгор.

— Выбачайце.

Рыгор прашоў к сабе. У каморцы было сьветла: нятрэба было агню. Рыгор разьдзеўся і падышоў да ложка; абапёрся на яго сьпінку. І, як заўсёды, перакінуўся думкамі ў Сілцы—яны чапляліся за Рыгора! «Ці можа сабе дапусьціць Сёмка ўсё тое, што прывёў яго неасьцярожны паказ пальцам у Ліцку на станцыі? Ці паверыць ён, што я так хутка сумеў блізка сыйсьціся з гэтай дзяўчынаю, падобнаю да Зосі? Напэўна, ён зусім ужо выпусьціў Ганну з памяці, як большасьць пасажыраў. Мужчына з дзіцём на руках і побач яго маладзіца з другім, што ехалі на новае месца, мо' знанае, знойдзенае, а мо' яшчэ невядомае зусім—гэта сям'я, пэўна, выразней усяго адаб'ецца ў яго

выабражэньні. Каб ён ведаў, што я тут вытвараю! Сьмяяўся-б покатам, цешыўся-б».

У супроцьлежным акне патухла сьвятло. Рыгор апусьціў фіранку. Каморка правалілася ў шэрасьць ночы. Ён паглядзеў на двор—было шэра і на дварэ. Цьмяны водсьвет ліхтароў чуць-чуць мігаў над дахам бакавога муру.

«Сапраўды», адварнуўшыся на каморку і гледзячы ў яе шэрасьць, задумаўся ізноў Рыгор: «цікава ўсё-ж са мною. Так заклапаціцца дробнымі справамі прыватнага жыцьця! Якія ў іх прынцыпы ці законы, каб на іх будаваць тыя або іншыя пляны? У параўнаньні з агульным жыцьцём—то-ж мізэрная нязначнасьць. Усё залежыць ад агульных умоў: папярэдня—выграю і я, пагоршаюць—пацярплю з іншымі. Значыць тады—патрэбна змаганьне супольнымі сіламі за супольныя мэты».

Думаючы яшчэ з поўгадзіны, Рыгор папераменна пераходзіў з полюса да полюса ў двух рознастайнасьцях сваіх думак. Рабіў параўнаньні, выводзіў супольнасьць між асобаю і масаю, даводзіў і разьбіваў доказы пераважнасьці самотных інтарэсаў над агульнымі.

Нарэшце, адчуў утому: пачалі блытацца думкі і перарывацца ўспаміны. Ацяжэла галава. Рыгор паглядзеў на гадзіннік—гадзіннік паказваў палову другое.

Няпрыкметна прабег час. Успомніў, што заўтра на работу, і кінуўся ў пасьцель...

РЫГОР РАЗУМЕЎ СЁМКУ, і калі судзіў аб ім, то судзіў упапад.

Расстаўшыся з таварышам, Сёмка не пасьпеў яшчэ выехаць з прывакзальнага пляцу, як ужо выпусціў з думак ня толькі Ганну, а і ўвесь вобраз вакзальнага руху. Усё зьлілося ў мінутным выбуху нейкай мятусіны і адразу расплылося ў лёгкім тумане. Астаўся адзін Рыгор, з якім не разрываліся яго думкі, які загартаў сабою і вакзал, і яго рух. Услед цягніку нясьліся Сёмкавы думкі, а ў грудзях яго адчувалася прыкметная пустата. Ня верылася, што прыдзецца аднаму вярнуцца ў Сілцы. Вырасла ў яго галаве многа розных вялікіх плянаў, якія ахоплівалі ўсё жыццё і вярцеліся вакол яго. Сёмка раз-по-разу азіраўся ў бок вакзалу, пакуль ня выехаў за пасёлак.

Цёплая сонечная раніца чаравала поле. Зелень кушчастае густое ярыны ізмурудзілася полівам чырвоных праменьняў сонца, сапла цёплым, парным паветрам пасля мыцця халаднаватай расою. Цёмнымі лахматымі брыжамі абкідалі поле маладыя лясы-хвойнічкі. З кута роўнакутніку, які апісваў маладняк, каля пералеску нёсся гук трубы-беразоўкі і зычныя рэзвыя галасы пастушкоў. Крычалі вароны і перакідваліся з месца на месца сіваваронкі. Цыбаты бусел спацыраваў па граніцы лесу, адначасна сумяшчаючы службу палясоўшчыка і паллаўнічага. Паважна апускаў голаў, пасля паднімаў яе і глядзеў у бакі. Пэўна, цікавіўся заліўным траскатаньнем некалькіх жаўранкаў над руньню. Косаю сыцежкаю, што выходзіла з хвойнічку і накіроўвала ў левы ад Сёмкі бок, да вёскі Пралескі, паціху, чуць-чуць варушачыся, ехала на адгоне адна ад другой пара хурманак. На драбінах сядзела па адным чалавеку ў белых сарочках; яны выглядалі гіпсовымі фігуркамі, якія хтось акуратна паставіў на вазох і пусціў ціхім тупат коні, каб не разьбіць іх ад трасяніны па калдабоінах выбітае сыценкі. Хутка вышла з рогу

хвойнічку трое кабет ці дзяўчат з поўнымі мяшкамі травы на пляхох. Здалёк паказвалася, што вось-вось цяжкая ношка прыгне іх да долу, ападзе сваёю вагою і прыдушыць, або пераломіць аголеныя за калені ногі. У паветры было ціха; расьліны стаялі заварожанымі.

Сёмка ўладзіўся сесьці так, каб паглядаць абапал гасьцінцу, сочачы за пасавамі. Ён суздrom захапіўся полем і любаваўся ім, як мастак сваім вобразам. Яно родна Сёмкаваму сэрцу, блізка яго разуменьню. Змалку прывучыў яго бацька хадзіць каля зямлі, любіць яе і даглядаць. За якія восем гадоў Сёмкавы ногі пакінулі мільёны сьлядоў у мяккай глебе па вільготных разорах і на цёплым баранаванні; яго праца, што цэплатою і потам пералілася ў мяккі парашок чорназему і суглінку, напайла мільёны камялькоў аўсу, жыта, грэчкі, ячменю; яго вочы, шустрыя і празрыстыя, ахварбаваліся колерам валошкі, нажылі зоркасьць птушкі. Сёмка пашоў па бацьку, толькі ад натуры прыдалося яму больш ахвоты да працы пры зямлі. Злажыўшы яго з бацькавай сілу, стараннасьць і ахвоту—яны-б за пяцярых напрацавалі. Але шматок зямлі ў чатыры-пяць дзесяцін, які меў Сёмкаў бацька, не даваў мажлівасьці разгарнуцца. Прыходзілася спыняць размах! Тымчасам Сёмка бачыў, што ёсьць многа людзей, якія маюць па пятнаццаць, па дваццаць, па сорак і па больш дзесяцін. Сёмка бачыў цэлыя маёнткі і ведаў, што ўласнікі іх самі не працуюць, а другім не даюць... Гэта заўважыў ён яшчэ юнаком, калі ўпяршыню пачуў скаргу бацькі на розныя недастачы ў хаце. І з таго часу задумаўся глыбока над пытаньнем, як зрабіць, каб лепей разьмеркаваць зямлю. З гэтымі думкамі ён умешваўся ў бацькаўскую гутарку, з імі ён надрастаў, аручы зямлю, праз іх дайшоў да соцыялістаў. Але Сёмка стаў соцыялістам асабовым—бунтаром і ў той час прыхільнікам «надзелу зямлі, колькі можна апрацаваць уласнымі рукамі». Гэтага надзелу ён ні на момант не выпускаў з галавы; «надзел зямлі, колькі можна апрацаваць уласнымі рукамі», стаяў у асяродку праграмы ўсіх яго дамаганьняў, каля яго вярцеліся мары аб соцыялізьме.

Вяртаючыся з адвозу Рыгора, Сёмка пільна сачыў за нівамі гаабапал дарогі, крывіўся на вузкія і зайздросьціў шырэйшым. Тайком варушылася гострае жаданьне—мець-бы сабе такую—гэтак, дзесяцін у дзесяць гаспадарку. Усё-ткі было-б на чым

разьвярнуцца. Відаць—дзе шыгрэйшая палоска, там збожжа лепшае. А ў фальварках—дык проста яно паказвае на другі завод, на інакшы сорт. «Я апрацаваў-бы з бацькам дзесянцін пятнанцаць—сьмела», думаў ён: «чаму-ж мне іх не дастае? Папы, паны, шляхта маюць тысячамі дзесянцін, а мужыку—тры, пяць, сем... Няпраўда, соцыялізуем!» матаў Сёмка пугаўём у бок фальваркаў і пераходзіў да думак аб рэвалюцыйным руху, аб яго посьпеху, аб прыходу соцыялізму. Тут-жа перамігаліся ў памяці таварышы з Сілкоўскае арганізацыі, усё некія асаблівыя, непадобныя адзін да другога, і ўсе—на яго. «Зямля—мала каго цікавіць. Працоўны дзень, паляпшэньне ўмоў працы, павялічэньне пэнсіі. А працаваць да цёмнага ў полі? Замурзанаму, босаму, забруджанаму ў гной? Найбольш гарбары, шаўцы, краўцы—вось яго таварышы. А сялян-земляробаў—два-тры; ён—Сёмка, Пятрусь і Саўка...

Сёмкавы думкі краталіся Рыгора. «І Рыгора нават не клопоціць зямля—можа гэта і лепш. Узяў, вось, кінуў-рынуў Сілцы; і паехаў—нічога пазадзе, Сілцы пры ім і без яго—тыя-ж Сілцы; прыехаў у Рыгу—яго Рыга, пераедзе ў іншае месца—і там сваё. Рукі—вось яго статак. А каб гэта сказаў мне: Сёмка, едзь у Вільню ці ў Рыгу—кідай Сілцы, ці-ж бы я паехаў? А бацькі? Ха-ха-ха! Рыгор мо' і паверыў, што я ў адзін раз раптоўна, вазьму і апынуся ў Рызе... Не-э-э, даражэнькі-ы сябру, мабыць, гэтага ня будзе-э... Я так сабе, да слова, сказаў. Нялёгкая справа,—прыкаваўся да зямлі—тупай. Каб і хацеў—то не адарвешся адразу. Аднаму—сьцены заводу, другому—прастор нівы, лес, поплаў... Рыгор кажа, што «зямля любіць вучаных», то праўда. Шчырая праўда. Толькі тое бяда, што часта зямля не дае мажлівасыці вучыцца. Ну, хоць-бы ўзяць мяне; я цёмны нявольнік зямлі. Куды-ж мне да гораду!.. Я ведаю, што горад можа навучыць, як лепей і мацней змагацца за зямлю. Але мяне само жыццё загартавала на гэта».

Сёмка цалком аддаваўся гэтым думкам, ажно забываў пра ўсё іншае. Конь паціху кльшаў, трасучы воз. Усё гарачэйшым рабілася сонца. Прыпякала, цяжыла яго, хіліла косну. Але ён упарта адганяў драмоту, папраўляўся на месцы і далей перабіраў думкамі. Ад тэмы аб зямлі—перашоў асабіста да Рыгора, і адразу паўстаў яго вобраз у тым выразе, які адбіўся пры разьвітаныні: як жывы, вось. Здавалася, што ён не пакінуў Рыгора

ў Ліцку, а адвёз іншага чалавека. Вернецца ў Сілцы і стрэне яго ці ў сыценцы між палеткаў, ці каля хаты на прызыбе. Сёмка пражыў і прадружыў з Рыгорам вясёлыя рэзвыя гады юнацтва: разам вучыліся ў дырэктара па хатах, разам рабілі саначкі і лыжы ды коўзаліся на іх; разам па чатыры гады пасьвілі каровы. Дружылі і тады, калі падраслі, і Сёмка стаў земляробам, а Рыгор астаўся служыць у балагольстве. Па адных зборнях хадзілі, браліся адзін за другога, калі хто хацеў аднаго з іх пакрыўдзіць. Самі ўдваіх дашлі да дэмокрацтва і адначасна Сідар Вузел упісаў іх у соцыял-дэмокрацкую організацыю. Як-жа забыць ім адзін другога? Як пагадзіцца з думкамі, што Рыгора ўжо ня будзе ў Сілцох, калі вернецца Сёмка. Каб то Рыгор не прыяжджаў—мо' яно іначай было-б: усё-ткі час патроху бярэ сваё—памяць паддаецца новым абставінам. Але Рыгор вазьмі—і прыедзь; а далей—спатканьне, гульня, гутаркі, успаміны аб мінулым, і мяжа перарэзалася, як-бы Рыгор ніколі не выяжджаў з Сілцоў. А гэта ізноў—шась і зьнік, і ня будзе яго... Няўжо такі ня будзе?

Гэткі пераплет жыццёвых зьявішчаў блутаў Сёмкавы думкі. Цікава ўсё робіцца на сьвеце!..

«Гэта-ж прыеду ў Сілцы і мушу зайсьці да яго мацеры, каб паведаміць, як і што мы даехалі. А пайду на зборню—Рыгора не знайду. Яго ўжо ня будзе ў Сілцох, ён ужо будзе ў Рызе».

Сёмка азірнуўся навакола, мэрам хочучы праканацца, што ён адзін, бяз Рыгора. Узрок яго коўзаўся па гладзі руцяністай зелены і дзе губіўся ў сівай далі, а дзе перасякаўся сыцяною лесу, або шэрым узгоркам,—Сёмка Рыгора ня бачыў. Ён ад злосьці, ці з крыўды, хвасянуў займаздароў па кані і ўголас нокнуў: «Но-о-о, каб ты здохла! Падбяжы-ы крыху!»

Конь рвануўся і мо' з поўганоў прабег скорым трухам, а далей зноў умерыў хаду.

Белая шырокая дарога выхілястаю стужкаю бегла далёка да ўсходу, рэжучы зялёныя нівы.

II

БЫЎ ПОЛУДЗЕНЬ, калі Сёмка прыехаў дамоў. Якраз нікога ня было ўдому—на зашчапцы дзьвярэй вісеў замок. «Дзе-ж бы яны былі ўсе?» падумаў Сёмка, супыніўшы каня

перад дзвьярыма і пазіраючы на гарод. Пасьля злез з возу, пастаяў з хвіліну ды пачаў распрагаць каня. Але не пасьпеў ён раскупіць хамута, як пачуў з-за вешніц голас:

— Дзень добры, Сёмачка! Ці-ж ужо вярнуўся, сыноч?

То казала Стэпа,—Сёмка пазнаў па голасе.

— Ідзеце, цётка, сюды,—пазваў яе.

Стэпа прашла ў двор, падблізілася да Сёмкі і некалькі хвілін памаўчала, сочачы за распраганьнем. Калі-ж Сёмка вывеў каня з аглабель, завёў у хлеў і стаў зьбіраць зброю, Стэпа ўлучыла момант і запытала:

— А як-жа, сынку, заехалі?

— Добра, цётка. Скора і добра. Пасадзіў яго на поезд...

— На поезд-і-ы?

Стэпа разгорнілася і ўцерла хвартухом вочы.

— Добра-а, кажаш? Мой сыноч сеў на поезд ужо. Мае дзеткі, калі-ж я яго ўгледжу ўжо... Гой, Сёмачка-а, дзе ўжо гое дабро. Вось ты прыехаў, а яго няма; вас дваіх у бацькоў ды абое дома, а гэта адзін-адзінёшанек і таго ня суджана бачыць. Адна мушу жыць, як манашка якая... І мне ня добра, і ён, пэўна, ня зусім спакойны.

Абое прыселі на прызьбе.

— Нічога, цётка, ня сумуйце-э так... Ехалі мы весела, праз усю дарогу гутарылі, сьмяяліся. А на станцыі ў Ліцку я яшчэ падшукаў яму на дарогу дзяўчыну, як ляльку. Разам паедуць... Вяргіня проста—куды там Прыдатчанка!

Перад Сёмкам выразна залунаў вобраз Ганны.

— Чаго тужыць, — далей казаў Сёмка: — вы думаеце, што толькі адзін Рыгор і паехаў? Тысячы людзей едуць; маладыя і старыя, адзінкамі і сем'ямі; пэўна, многія ад бацькоў у сьвет, іншыя да бацькоў, бацькі да дзяцей. З месца на месца, з гораду ў горад, за шчасьцем і праз няшчасьце. А ўсе разам—ганяюцца за сваёю доляю, шукаюць чагось лепшага... Ці-ж толькі вам адным нядобра? Гэта тут, у Сілох, седзячы, думаецца, што Рыгор адзін такі, а паглядзелі-б, што чаўпецца ў Ліцку на станцыі—дзіва!

Стэпа здзіўлена ківала галавою, і, відаць было па яе міне, што сэрцу няма спакою ад Сёмкавых слоў. Мала дзе што ёсьць—ёй балючы свае рань.

— Што-ж, Сёмачка,—загаварыла яна:—і я-б, мілы мой, ахвотна кінула-б усё ды паехала з ім. Як падумаю, што мне аднэй давядзецца жыць—няма сілы цяпець.

— Пачакайце, вось: ажывецца трохі і перавязе вас да сябе. Ці-ж тут вельмі трудная рэч?

— Ай, дзе там, сыноч, вязьці старыя косьці невядома куды,—не згадзілася Стэпа:—добра вам, калі вы маладыя, перад самым жыцьцём, а мне... Вось пацягаешся які гадок—ды на Пасечныя. Яно-ж таму і цяжка гэтак, што на парозе сьмерці, можна сказаць, ды аднэй заставацца. Каб ранейшыя сілы ды рухавасьць—мо-б іншымі вачыма глядзела-б, а цяпер, вось... Як у людзей—то ёсьць блізкія, родныя або свая добрая стача, а гэта—як кол той—адна аднэю... А быў-бы дома Рыгорка—іншыя паперы: як чула-б сябе, як за мураванаю сыцяною; захварэла—было-б каму даглядзець, памёрла-б—было-б каму пахаваць палюдзку. А цяпер, схопіць хвароба, задушыць, дык дзён пяць паляжыш, пакуль даведаюцца людзі. Або, каму гэта трэба праведваць? Каму і дзеля чаго я карысна? Вось, мой Сёмачка, у чым захаваны ўвесь жах мае адзіноты... Паглядзіш на другіх—вясёласць з воч ня сыходзіць: дзеці дома, поўна хата гоману, рэзвасць, вясёласць некая, а ты, колькі ні прызірайся—Рыгоркі ня ўгледзіш.

Стэпа да таго разгорнілася, што не магла далей казаць. Яна ўнырыла тварам у фартух і мо' хвілін пяць выпірала заплаканыя вочы... Ад гэтага ніякавата рабілася і Сёмку: шчырая споведзь Стэпы праходзіла ў яго нутро і кратала за душу. Яго пачуцьці зьліваліся з пачуцьцямі кабеты мацеры і адчынялі перад Сёмкам глыбокую пустэчу, якую нядаўна займаў Рыгор. Аднак, ня хочучы падавацца сумнаму настрою, Сёмка жадаў развеець яго і ў Стэпы. Памаўчаўшы крыху, ён ізноў пачаў разважаць старую:

— Дый чаго ўжо вам, цётка, занадта сумаваць! Няўжо такі і спраўды вы памрыць не дачакаўшыся Рыгора? Ня трэба глядзець у вочы выключна нядобраму; трэба ведаць, што жыцьцё не бяз добрых выпадкаў. Вось пражывеце якога з поўгода адны, адаля Рыгор забярэ вас да сябе, ажэніцца там, возьме многа пасагу і ўсё паверне на новы шлях. Рыгор—чалавек ня дурны; у яго ёсьць і талент, і ахвота, і спрыт. Чулі-б

вы, колькі разоў ён мне дапамінаў, каб я, прыехаўшы, суцешыў вас, ня даў сумаваць па ім.

Тон, з якім Сёмка выказаў гэтыя словы, яго бадзёры выгляд і адчуваная Стэпаю шчырасьць ды спагада да сябе злёгка разагналі насядаўшы на яе цяжар, адчынілі ёй край цёмнага пазему і бліснулі крохкаю, нясьмелаю надзеяй. Стэпа адчувалася крыху весялей і месца смутку займала пачуцьцё нявыказнай любасьці да Рыгора.

— То-ж то, каб-жа так сталася...

— Або прыедзе сам па вас,—дадаў Сёмка:—забярэ і паедзе. Мо' нечакана гэта выпадзе... Горад усё можа зрабіць—то ня наша зямля, якая адно ведае—выцягнуць з цябе ўсе сокі, а пасля забраць у сябе.

— Ой, зробіць горад,—з напускным недавер'ем сказала Стэпа:—вось колькі часу ўжо ён пражыў у ім, а што добрае знайшоў? Толькі адно, што вытравіў хаценьне жыць у доме, пры мацеры... Бачыш, сыноч, ты тут цішком, паважна рыешся і рыешся ў зямлі, даглядаеш бацькоў і сябе, а Рыгор—носіцца са сваімі думкамі, плянуе ды мяркуе, няма ведама аб чым. Думаеш гэтае не мяшае яму? Вельмі ўжо шырокую натуру мае—каб усім добра зрабіць...

Сёмка ня стрымаў ухмылкі на губах.

— Цётка, ці-ж гэта ганьба? Рыгор ведае, што толькі тады будзе добра і нам, як добра ўсім будзе. Ён ведае, што вам цяжка жыць таму, што занадта лёгка жыць другому. Або Рыгор паехаў-бы ў горад, каб тут было добра?..

— Ай, дзеткі, дзеткі, што вы задумалі? Ці мала ў вас свайго клопату? Ласьне вы можаце перайначыць тое, што вякамі стаіць?..

Стэпа не даказала,—голас Сёмкавага бацькі, Хведара, які няпрыкметна для іх падышоў к возу, перабіў Стэпін сказ.

— Ужо і дома?—раптам прамовіў Хведар.

— Як бачыце. Ужо больш гадзіны вас чакаю: прыехаў, а хата замкнута...

— Дзеньдобры, Стэпа!—перабіў Сёмку бацька і прысеў помеж са Стэпаю.

Дзьве касы, што прынёс з сабою, палажыў з правага боку.

— А дзе-ж маці?

— Або я ведаю?

— Пэўна ў траву пашла з хлопцам...

— Так, так, Саламея... пашла ў траву я бачыла.

— Гм! А трэба было ёй ісьці. Прысьпела. Паабедаўшы, пашла-б... Нябось есьці, Сёмка, хочаш?

— Ды нічога, пачакаю.

Хведар выцер рукавом пот на лобе, разгладзіў доўгую клінастую бародку, паправіў косы і пыгальным узрокам паглядзеў из Стэпу.

— А ты ўжо прышла аб сыну праведаць што-колечы? Непакоішся, вядома.

— Дзе ты бачыў—спакой! Сэрца чарнее, работа ня міла...

— Вось тота-ж і тое: на сьвежую памяць... Што-ж ты з імі парадзіш: кінуў і паехаў, а ты тут, маці, як сабе хочаш—сумуй, біся, тужы... Гэткі ўжо сьвет.

— Навошта казаць—кінуў,—умяшаўся Сёмка:—а што-б яму тут рабіць?

— Чаму, што рабіць? Касіць, служыць, а мацэру сыцерагчы. Сыцерагла-ж лго, як быў малы, працавала. Нябось, згубіць мацэру—ня знойдзе другое...

— Ды што ім бацькі!

— Або Бэрка ня ўзяў-бы да сябе?

Сёмка зарухаў на месцы.

— Кіньце ўжо гэтага Бэрку. Досі ўжо яму балагольства. Мала ён папацягаў цяжару ды папаблыгтаўся і ў Ліцк, і ў Вільню; увосень і ў мароз. Наеўся гэтага хлеба ўдосталь...

— Яно-ж гэтак, сыноч, ня вельмі добра служыць балаголам, але як трэба—нічога не парадзіш. Робяць-жа людзі і цяжкую работу. Вось, Бэрка, глядзі, як неміласэрна працуе... Ды, думаеш, там, на заводзе, лягчэй?

Хведар безнадзейна матнуў рукою.

— Ай, кінь ужо ты, Стэпа. Ласьне іх увагорыш? Ня ў нас яны, што і казаць. На іншы шлях пашлі—няхай. Пабачым—выграюць што ці не...

— То-ж вядома... Ды яно-б маўчалася, каб тое здароўе або крыху лепшыя ўмовы жыцьця; але ўсяго бяды—жыць старому няма як; чакалася ўцехі, вясёласьці, а тут вунь што.

— Я-ж ведаю. Вельмі дрэнна.

Хведар падняўся з прызбы, і пацікавіўся на вуліцу.

— Прапалі недзе. Скора каровы пагоняць, а іх няма.

Падышоў да прызбы і праказаў Сёмку:

— Давай самім пашукаць чаго есьці; дакуль-жа яе будзем чакаць.

— Ды я ўжо так і думаў; хіба дайце каню.

Хведар адшчапіў замок і пашоў у сенцы, а Сёмка, падняўшыся з прызбы, падышоў к возу, каб зьняць з яго салому, посьцілку і палукашак.

Стэпа некалькі часу пасядзела моўчкі, а пасья ўстала з прызбы і зрабіла два крокі да вешніц.

— Дык дзякуй табе, Сёмачка,—прамовіла яна, мэрам апамятаўшыся:—хоць крыху адвяла душу, а то цэлую ноч непакоілася. Што-ж зрабіць, няхай здароў едзе—гэтак ужо трэба... Хаця, сыноч мой, не адмовішся лісту напісаць. Мо'ж хутка паведаміць ён аб сабе?

Яна пашла з двара.

— Добра, цётка, добра—паслаў ён удагон Сёмка.

І тут-жа адцягнуўся думкамі ад Стэпы і ад Рыгора, а пачаў меркаваць, як і што павясьці бліжэйшую працу на гаспадарстве. Здавалася, што гэты час як быццам-бы павінен быць крыху вальнейшым, а тота-ж цэлая процьма работы! Папарня зяблены, пасека не ачышчана, не загароджаны пастаўнік, засекі ў гумне не падрапараваны. Ці ўдасца, наогул, справіцца з усім гэтым да касьбы! І Сёмка задрэнчыла хутчэй сьпяшыць у Лужкі, каб заараць к вечару ганоў з чацьвёра. Ён паглядзеў на сонца—паказвала на другую гадзіну пасья палудня.

— Хадзі есьці,—пазваў яго бацька.

Сёмку ня вельмі хацелася абедаць. Утома ад бяссоннай ночы давала аб сабе чуць: балела галава, вісеў нейкі цяжар на сьпіне, рабілася млосна. Добра было-б легчы адпачыць.

— Ня хочацца есьці.

— Хоць малака кубак выпі.

На гэта Сёмка згадзіўся: выпіў малака і хутка завінуўся каля воза.

Праз некі час быў гатоў і выехаў у Лужкі на ворыва. Дарогаю ён ізноў углубіўся ў думкі аб жыцьці, аб яго рознастайных патрэбах і вымаганьнях, аб настойным, упартым змаганьні з ім. Дзівіўся, якім развоём здарэньняў патыхала ад яго, і адзначаў сам сабе паступовы посьпех у сваім разуменьні ўсё большага ліку жыцьцёвых зьявішчаў. І тут-жа адчуваў, што чым глыбей

адчыняюцца перад ім жыццёвыя тайны, тым веліч іх цікавейшая і ўражаньне ад іх большае. Ажно не хацелася ўглыбляцца ў яго нетры, а цягнула адварнуцца на лёгкія зялёныя пэйзажы прыроды.

Управа роўнаю сьцяною струніў хвойнік, калісь яднаўшыся з густым непраходным лесам Скадыбамі. За Скадыбамі пачынаўся Жмыгінскі лес, а гэты, усвой чарод, падыходзіў да суседніх лясоў. Гэткім чынам, на дзесяткі вёрст цягнулася шырокая палоса лясоў, якая абнімала вакола Сілцы, мэрам шалік чалавечую шыю. Сёмка ўваскрашаў перад сабою даўно забытыя моманты з часоў пастушых, калі цэлымі днямі прыходзілася яму блудзіць са стадам па гушчарных нетрах ельніку, залазіць у балотныя багны, губіць гавяду і губіцца самому. Часта злучаўся з Рыгорам і, не паладзіўшы, разлучаўся: браў сваё стада і гнаў у іншы бок.

Ад хвойніку і пастушых часоў Сёмкава думка пераносілася да недалёкай пары сёмага і восьмага гадоў, калі яму разам з Рыгорам упяршыню цёмнай перадвядлікоднай ноччу давялося раскідаць па дарогах проклямацыі. Вось па гэтай самай сьцежцы, што зараз едзе, накладалі яны дзесяткі лістовак і кніжачак, якія заклікалі да нізрынуцыя самадзяржаў, да адабраньня ад паноў зямлі, да заваёў устаноўчага збору.

А пад'ехаўшы да крыжавой дарогі, Сёмка пераносіўся ў яшчэ ранейшыя, юнацкія гады, калі верыў, што на скрыжаваньні дарог водзіцца нячыстая сіла і што-вечар палохае людзей. Колькі разоў ён напалохаўся тут! Помніцца яму—адзін раз нешта гналася за ім да самага мястэчка.

Уцякаў, а калі прыгледзеўся—бегла Гладьшова авечка...

А вось і грэбля! Тая самая, што летась бачыла дзікі вобраз зьдзекаў над ім поліцэйскага стражніка. Толькі падсохла зямля, як сагналі поўмястэчка на папраўку грэблі. Дзяўчаты, хлопцы, старыя, моладзь... Прыняліся за работу, а стражнікі ўсё падганяюць. Сёмку не сьцярпелася, і ён агрызнуўся. А стражнік, нічога ня кажучы,—раз, два, тры разы—нагайкаю. Ён паспрабаваў бараніцца, але куды там! Стражнік яшчэ больш раззлаваўся і даў не шкадуючы.

Па целе Сёмкі прашоў сударажны ўздрыг, а ўнутры закіпела злосьць.

Ён перакінуў узрок на захад, у бок панскага двара. Вузкая градка маладога бярэзьніку адмяжоўвала панскую зямлю ад зямлі вяскоўцаў. Здаецца, нядаўна на тым месцы, дзе раскіданы хаты сялян, стаялі вялікія лясы, куды часта зганялі сілкоўцаў на аблаву на ваўкоў. Адно гэткую аблаву Сёмка добра запомніў. Пашоў, адбіўся ад мяшчан, заблудзіў у лесе і да цёмнага швэндаўся па глыбокім сьнягу, пакуль вышаў на дарогу. Папакалаціўся ня мала! Цяпер тых лясоў ні сьледу... Бярэзьнік вырас на вачох. О, гэты бярэзьнік! Як любы ён Сёмку! У ім, гуляючы з Волькаю, Сёмка пачуў першыя пазывы любасьці да яе. То была пара, калі маладыя бярозкі брынялі салодкім сокам. У шэрых мяккіх купінах тырчэлі блакітныя вочкі пралесак. Рухавы заяц прабягаў некалькі разоў перад імі, абарочваючыся. То ён, то Волька ламалі пруткія ралкі голых бярозак і глядзелі, як з іх сачыўся сок. Як хацелася яго піць! Цяпер зялёныя лісьці шатуюць маладыя галовы стройных дзярэўцаў. Пераліваецца залаты пыл сонца і п'ецца белымі камялькамі.

Дзе яна, Волька, цяпер? Арэ, сее, ці мо' ў бярэзьніку?

— Но-о! малая, малая!

Пагнаў каця—бо нельга-ж так захоплівацца ў той час, калі мусіш ехаць на працу, на капаніну ў зямлі! Але вачэй не закрыць—ня спыніць узроку—так і цягне яго то сюды, то туды, з месца на месца. Пранёсься захадам ды поўначчу і рвецца на поўдзень-усход. Там сьцелюцца між хвойніку паплавы сенакосу, упіраючыся ў маленькія засьценкі і хутаркі. Зялёнае возера, сярод якога шэрыя выспачкі—будынкі. Куды можна заплысьці па яго хвалях?

Сёмка пад'ехаў да месца, дзе трэба было зварочваць убок, на папярочную сьценку. Конь ужо ведаў гэта і сам павярнуў направа. Сёмку пакарцела праверыць, ці ўсё ў парадку на возе, ці не забыўся чаго-колечы. Паглядзеў і супакоіўся—было ўсё пад рукамі: прыгуплены зрэзаны плуг, аброчная торба з кормам коню, прыпон і жукетка. Тады ён зьлез з воза, падвязаў лейцы за біла і пашоў сьледам. Ішоў і аглядаў папарныя галы. Сонца шмат зьнізілася, але яшчэ грэла добра. Пахла сухою зямлёю і гавяжым гноем. Па сьвежай ральлі скакалі кучамі вераб'і; бегалі жаўранкі і тупалі вароны. Птаства да таго было сьмелым, што і не ўважала ні стуку калёс, ні фырканыя каня, ні посьвісту

Сёмкавай пугі. То сям, то там на шэрым галу бачыліся аратыя, якія прыдавалі свае манатонныя зыкі да рэзвага сыпелу жаўранкаў. Дзьмуў лёгкі ветрык, ласкаючы твар і зганяючы сьпякоту.

Праз некалькі хвілін Сёмка спыніўся каля свае палоскі, вузенькай, заросшай пырнікам і дробным дзятлікам. Праворна і ўвіхна распрог каня, залажыў яго зараз-жа ў плуг, паправіў на возе торбу і жукетку і пагнаў. Лямеш глыбока нырнуў у зямлю, выварочваючы яе набок, рассыпчатымі камякамі. Роўная істужка разоры ціха разьвіналася сьледам за Сёмкам, нідзе не адыходзячы ад мяжы на болей, чымся ставала ўлегчыся вывернутаі плугам зямлі. Сёмка на вока адмяраў першыя гоны, якія хапалі ад сьценкі да невялікага ўзгорку з тоўстым каменем пасярод палоскі.

III

УПУСЬЦІЎШЫ ПЛУГ У ЗЯМЛЮ а гадзіне шостаі, Сёмка ня выняў яго на працягу некалькіх гадзін. Гоны за гонамі, ён узараў без адпачынку, засаб, трое ганоў, пакінуўшы недаворанымі толькі адны. Араў наўздзіў ахвотна, з нейкім асаблівым захапленьнем, з заядласьцю ўпартата, неўгамоннага крата. Дзе дзеліся тыя ўтома, млявасьць і санлінасьць, якія апаноўвалі яго ўдому і оправодзілі на ворыва. Адкуль надыходзіла тая ахвота, стараннасьць; нават карцела скончыць і чацьвертыя гоны, але, разьлічыўшы, што можа захапіць змрок, Сёмка рашыў аставіць іх на другі раз. Ды нельга-ж так мучыць каня, трэба адпачыць жывёле. Сёмка даў каню захвачаны авёс і, пакуль конь падпасаўся, прылёг каля воза.

Астыўшае паветра дыхнула вячэрнім заспакаеньнем; адзін за другім сьціхлі жаўранкі, сталі разьяжджацца аратыя. Пералётам да балот далі аб сабе знаць кані. Сёмка нічога не прапускаў, каб не ўсачыць, але, сьцешыўшыся, усё-ж ня мог змагца з надыходзячай санлівасьцю. Пазіраў к небу, у яго глыбіню, і міжвольна плюшчыў вочы, мэрам-бы нябесная сінь давіла на вейкі; аглядаўся на пачырванеўшае сонца, што села на мясныя верхавіны. Пасьля апусьціў голаў на скрыжаваныя рукі і паціху пачаў засьпаць. Заснуў-бы мо' і надоўга, але раптоўны зык пастуховай трубы, даляцеўшы з-пед бярэзьніку, абудзіў яго. Сёмка хутка падняў голаў і паглядзеў на каня: той стаяў на адным месцы, трымаючы на шыі пустую аброчку-торбу.

— Чакаеш ехаць!—выказаў Сёмка, падняўся і запрог:— пакуль заеду, якраз зьмеркне,—і крануў.

Паганяць шкадаваў, а пусьціў паволі—і так утаміўся конь. Сам прысеў на возе, бокам да каня, спусьціўшы ногі між калёс, і бяздумна змоўк.

Моўчкі даехаў да шляху, ня помніў і ня прыкмеціў-бы нават, што выехаў са сьценкі, каб пры павароце не пачуў воклічу.

— У яму ўедзеш! Правей трымай!

Сёмка падняў голаў і абярнуўся ў бок воклічу. На грудку пры дарозе, аблэгшы на вялікі поўны мех травы, сядзела Зося.

— Адкуль ты вынікла, як русалка? Ці не ў канаве спала?— пажартаваў Сёмка.

— Гэта твой сон?

Зося паднялася.

— Ты думаеш, што я спаў?

— І думаць ня трэба, калі бачыла; конь ліха ведае куды зашоў, за канаву.

— Ці ліха? Няўжо-такі я драмаў?

— Сумняваешся?

— Яно то і ня дзіва—увабраў за гэту пору нямала. Ну, ідзі садзіся, ды па дарозе пагутарым.

Зося спрытным замахам рук ускінула на плячо мяшок з травою, ажно схавалася пад ім, і паднясла на воз. Сёмка памог зьняць і ўзлажыць.

— Садзіся на траву,—запрапанаваў і пагнаў каня.

Яна ўскочыла і села тварам да Сёмкі.

— Чаму-ж ты так позна варочаешся?—запытаў Сёмка, паглядзеўшы на Зосяю.

— А чаму ты так позна з ворыва?

— Я

— Так, ты...

— Бачыш, цэлая гісторыя са мною.

— Цікава.

Зося настаражылася.

У баку жмыгінскага лесу пачуўся нястройны гук некалькіх пастуховых труб, яго напоўніў плач жалейкі і трывожныя крыкі пастухоў. Да гэтых гукаў дадалі свой рознастайны рык каровы. Абое—Сёмка з Зосяю, забыўшы аб гутарцы, адварнуліся к лесу. З яго тушчэчы пацямнеўшай ад змроку, як з агромністае

закурае дымам і сажаю лёхі, роўным шэрагам, стройна, як птушкі на адлёце ў вырай, зашнуравала рознакалёрная, розна-рослая гавяда. Матаючы галовамі і пачаргова рыкаючы, яна выводзіла сабою жывую нітку, якая пацеркамі раскідалася па вялёным гале выгану. Мэрам-бы хтосьці раскідаў яе, як фокус-нік стужкі, каб паказаць асаблівую стройнасьць жывёльнага парадку. Ужо пярэднія хаваліся ў платох гародаў, заходзілі за грудок і зьнікалі, а з лесу ўсё яшчэ не пакідалі паказвацца новыя і новыя. Хутка над іх шэрагамі завіўся камякамі белы лунь, выпушчаны пасекаю ды бярэзьнікам, і акольны вобраз прыняў яшчэ больш дзіўны выгляд, дапамінаючы ўрачыстае вандраваньне казачных пілігрымаў з ахвярнікамі ў руках. Забелены дол службы ім абрусамі, а вячэрнія птушкі—вястунамі аб дэсягненьні блізкай мэты.

— Паглядзі адно, як цікава расьцягнуўся цуг кароў! Вось колькі гавяды ў Сілцох!

Сёмка працягнуў пугаўё.

— А гэта-ж ня ўсе: гэта толькі з лясной пашы.

— Вось і згадзіся пастароньні, што Сілцы бедныя.

— А сапраўды яно і так—каб гэта зусім бедных, дык наўрад ці знойдзеш.

— Што ты, Зося!—пераняў Сёмка,—плявузгаеш ліха ведама што. Як-бы нічога ня ведае... Колькі ёсьць гэткіх, што малака ў вочы ня бачаць; я не кажу таго, што ў большасьці жаровы—фундамант усяго: здохні карова—і няма чаго есьці, і прападае гаспадарства. Гэткіх сотню можна налічыць... А Рыгорава маці?

Зося змаўчала; каб Сёмка паглядзеў на яе, то адразу падмеціў-бы, што дапамінаньне аб Рыгоравай мацеры адбілася смуткам на Зосіным твары. У нутры-ж нельга бачыць—а там у Зосі так і захадыла хадуном, так і разьлілося нешта цяжкім атрутным жарам. Яна паправілася сядзеньнем, каб хоць крыху астудзіць раптоўнасьць у перамене настрою і думак... Стэпа—што, то, бач, Рыгор! З ранку кратаў ён Зосіных думак і пачуцьця, а з паўдня—да самага вечару і зараз вось, едучы і гутарачы з Сёмкам, яна выпадкова адцягнулася ад яго сваімі думкамі. І так было добра, лёгка і спакойна, нядбайна неякі! Ня прыходзіла на памяць, што Сёмка ўчора адвозіў Рыгора.

што сённяя вярнуўся, што, адвозячы, пэўна, многа аба ўсім гутарыў з ім і... кратаў яе, Зосі. А гэта—на табе—нечакана!

— Што-ж ты маўчыш?—паглядзеў ёй у вочы Сёмка.

А Зося ўжо цалком была захоплена нахлынуўшымі на яе ўспамінамі аб нядаўніх днёх, аб гульні з Рыгорам, аб выніках каханьня і аб яго скутках. Жывасілам цягнула глядзець на дарогу ў бок Лужкоў, высочваць тую сьценку, дзе яны разьвіталіся. Выпукла, як яблыка, паўстаў перад яе вачыма вобраз Рыгора ў хвілі разьвітання: вось ён стаіць, спагадліва прынагнуўшы голаў і ўстраміўшы ў яе твар пыгальны ўзрок. Стаіць, а далей схінаецца да пацалунку: пара рук, важкіх, здаровых, выгінаецца ў дугу, адна настрэч другой, і зьмяёю агібаюць яе стан. Хвіліна, міг—і цёплыя губы кладуцца мяккім-сочным абрыкосам на яе прагныя вусны.

Зося парухала губамі, прыкусіла іх, мэрам-бы хочучы праверыць, ці не пакінуў на іх Рыгор чаго-кольвечы. Тут-жа захацелася ёй таксама, хоць-бы ў сагай долі, адчуць тое саманачуцьцё, той настрой, тыя перажываньні-заміраньні, якія прамігнулі пры тым пацалунку... Што-б яна дала за гэта! Настойна выплывала з далёкіх глухіх куткоў яе нутра гаручая крыўда,—Зося ня ведала, на каго гэту крыўду кіраваць,—чаму тады ў хвойніку ўсё так ціха, пуста абышлося? «То Рыгор вінават», мігнула думка, як іскра з крэсіва, але Зося не пагналася за ёю, а барджэй дастала апраўданьні Рыгору: «А чаму-ж Рыгор ажно на Лужкі прышоў да мяне? А чаму яго вочы туманіліся сьлязьмі, калі ён глядзеў на мяне пры разьвітаннях? А чаму ён мяне прытрымоўваў за руку, калі я намервалася ехаць? А праз вошта ён у горнасьці вымаўляў словы? А чаму, калі разышліся, дык пакуль можна было бачыць, раз-по-разу спыняўся на мяжы, напружваў узрок праз шэрасьць адвячорку і сачыў за мною? Напэўна, ён тады верыў моцна, што я ня згублена для яго, што мы не разлучаліся ў той момант. Напэўна!»

Зосі здавалася, што так,—яна з кожным часам усё больш пераконваецца ў гэтым. А каб-жа хто падмацаваў гэтыя яе дагадкі! Го, як-бы яна была шчасліва! На што-б яна тады рашылася! Якім-бы моцным штырхачом было-б гэта ёй адважыцца да рашучых, непаваротных крокаў. Акрыліла-б яе, паставіла-б на цвёрды грунт.

«Ці не адкрыўся толькі Рыгор Сёмку?» падумала нерашуча Зося і няўпрыкмет паглядзела на яго. «Няўжо ён утоіць? Няўжо не прагаворыцца? Няўжо астанецца ўсё ўтайне?»

Зосі задрэнчыла вызваць Сёмку на гутарку. Як найхутчэй, каб пасьпець хоць што-кольвек пачуць, пакуль даедуць да мястэчка. Яна заварушылася на сядзенні, некалькі разоў глыбока ўздыхнула, павярцеда галавою і стала перад пытаньнем— з чаго-ж пачаць? Ласьне раптам, столькі памаўчаўшы, ёмка зачапіць Рыгора? Што падумае Сёмка? Ці ня ўгледзіць яе слабасьць?

Каб гэта сам Сёмка зачапіў гэта пытаньне! Яна прагна сачыла за ім, заглядала ўкрадкаю ў яго твар, чакала. Але ён маўчаў, мэрам назнарок таксама чакаючы, што скажа яна.

Так праехалі з поўганоў.

Зося, нарэшце, не сыярпела.

— Сёмка!—раптам аклікнула яна,—хоць-бы ты раскажаў... І сумелася, не дасказаўшы.

— Аб чым?—запытаў Сёмка, дагадваючыся аб Зосіных думках.

— Ды аб тым, як вы ехалі з Рыгорам у Ліцк.

— А цябе гэта цікавіць?

— Пытаю—раскажы.

Сёмка ўсьміхнуўся.

— Ехалі добра... Была цёплая ноч... Гэткая панавала ноч, што хацелася пяць ды думаць... аб вас.

— Ты жартуеш, Сёмка!—не здаволілася Зося і працягла мятліцаю па яго твары.

— Я кажу праўду, я ня люблю жартаваць... Рыгор праз усю дарогу гаварыў аб табе...

— Не жартуй, Сёмка!—перабіла Зося, а ў самое так і зацюкала радасьцю сэрца. Нявыказвае ўміленьне разьлілося па ўсёй істоце і дзяўчыне стала добранька-добренька.

— Што-ты ўшалопала.

— Я думаю, што калі ды ўспамінаў мяне Рыгор, то толькі ліхам.

— Каб мне такога ліха жадалі мае ворагі...

Гэты сказ паказаўся для Зосі сур'ёзным, і прыемнае пачуцьцё ўвераньней завалодала ёю. Яна пачула, што вось-вось заплача ад шчасьця. І яшчэ раз выпрабавала Сёмку:

— Ну усё-ж, вельмі крыўдаваў на мяне Рыгор?

— Чаго табе хочацца? Ну, крыўдаваў... крыўдаваў за тое, што ня мог паперашкодзіць бацькавай волі. Так, крыўдаваў, але на сябе. А на цябе—нізваньня. За вошта мог ён крыўдаваць на цябе, калі ён так цябе шануе, шануе...

Зося абярнулася ў адно прагнае чуцьцё. Міжвольна падбліжылася да Сёмкі, ажно кранула яго шчакі сваёю, ды лісьліва, завабна паглядала ў яго замрочаны твар. Толькі-б ён казаў праўду! Толькі-б не прыхарошваў ды не прыбаўляў! Толькі-бы не суцяшаў! Ёй ня трэба абманчывых мар!

— Ну, што-ж ён хаця казаў? Што ён думае...

— Рыгор у многае верыць і на многае спадзяецца... Між іншым, ён прасіў мяне перадаць табе ўклон.

— Ты ня хлусіш?

— Што ты, Зося, ушалопала сабе!

Сёмка нокнуў і абярнуўся да Зосі, пачуў цеплату яе цела. Тут-жа раптам прыпомніў Ганну. Вакзал у Ліцку, суматоха, бегатня, процьма людзей і між усіма—Ганна. Падобная на Зосю, як блізьнец.

Ён прыгледзеўся Зосі ў вочы і падумаў: «Якое ўражаньне яна зрабіла-б цяпер на Рыгора?»

Перад Сёмкам вырас радасны твар Рыгора, калі той угледзеў Ганну. «Пэўна, ён ужо зусім іначай думае аб Зосі», і Сёмка пашкадаваў суседкі, як брат шкадуе сястры: «Зося ня ведае таго і ня трэба, каб ведала».

— Ды што і за карысьць, што ён думаў пра мяне. Усё роўна ад гэтага мала карысьці,—уздыхнула Зося.

— Чаму?

— Ці-ж ты ня ведаеш? У мяне вызначаны шлях.

— Усё ў тваёй волі.

— Кінь-кінь, Сёмка. Мне тое самае казаў Рыгор. Я сама гэта ведаю, але я ня ў сілах што-колечы зрабіць. Мне трэба падмога—трэба, бо я... тану. На мяне напала моцная варожая сіла, якая або задушыць мяне, або прывядзе да распачы, да няпрыгомнасьці, і тады толькі...

У Зосіных словах зычэла праўда: яна выкладалася Зосю ў абголеным страшным выглядзе. Ці-ж сароміцца таварыша? Але ўсю цяжкую няпрыкрытасьць гэтае праўды Сёмка сам ведаў і адчуваў. Болей таго: калі ён дапускаў мажлівае захал-

леньне Рыгора Ганнаю, то глыбіня Зосінай трагедыі на многа явялічвалася.

Сёмка бачыў гэта так яскрава, як свайго каня, што клышаў уперадзе, як зорку, што міргала над маладым бярэзьнікам,— і шкадаваў Зосю. Шкадаваў уразіць яе самалюб'е хоць адным намёкам на крохкасьць далейшых іх адносін з Рыгорам. Нават сам цярпеў ад таго павароту спраў, які пхаў Зосю ў Берагаў абдым. Сёмку па яго шчырасьці верылася да апошняга часу, што тыя некалькі дзяўчат-мяшчанак, з якімі доўгі час яму з Рыгорам, з Пятрусём даводзілася гуляць, а гуляючы ўплываць на іх сьвядомасьць,—што гэтыя дзяўчаты выхаваюцца над іх уплывам у іншыя, больш чыстыя ад наслояў мяшчанскае бросьні натуры, злучаць сябе з імі і пакажуць прыклад новае сям'і, новых абставін у сямейных адносінах. Раней малявалася гэта Сёмку ў ружовых хварбах і чакалася моманту першай спробы ажыцьцявіць крылатыя пляны. Колькі было сяброўскай гутаркі на гэту тэму! Якою ідыліяй патыхала!.. А тота-ж—вось як. Падыходзіць момант—і ўсё рушыцца... Сёмка бачыць гэта перад сабою, а пасобіць ня можа, і толькі мае самаўцеху, што цяжкія абставіны. «Якая ўсё-ж крыўда!» І ў Сёмкі не паднімаўся язык на гутарку—хацелася маўчаць і ня рапіць Зосінае душы рознымі абяцанкамі. «Пацешыў крыху—і будзе з яе. Хай памарыць аб шчасьлівых хвілінах». Ён здаволіўся, што Зося сапраўды аддалася розным перадумам мінулага і маўчала. Вось, вось яны даедуць да мястэчка і зусім перарвуць гутарку, бескарысную, бязгрунтоўную.

Ужо ім у вочы забліскалі рэдкія агоньчыкі з вокан хат, ужо пачуўся клапатлівы скрып варот, пярэгукі па дварох, перадсонны рык гавяды. Ужо конь пачуў блізкасьць адпачынку і зарагатаў прывітаньне мястэчку.

Моўчкі даехалі да платоў вулачкі, кудэю Сёмка накіраваў каня, мінулі першае гумно.

Зося агледзелася і прамовіла:

— Чаму ты сюдэю едзеш?

— Ды, вось, хачу каня напайць.

— Чакай, я зьлезу.

— Чаму?

Зося не сказала. Але Сёмка дагадаўся, што яна не хацела, каб Васіль Бераг ці яго маці ўгледзелі, што яна з ім едзе.

«Чаму-ж бы мне не аб'ехаць іх хаты», пап'ікнуў сябе Сёмка і спыніўся:

— А хай-бы даехала да студні.

— Усё роўна, дайду. Ты яшчэ будзеш каня паіць ды што, а я проста пайду...

Яна зьняла з воду мех, падкінула на плечы і, падзякаваўшы Сёмку, пасьпешна пайшла ўперад. Сёмка знарок некалькі хвілін пратрымаў каня спыненым, а пасля ціха рушыў сьледам за Зосяю. Ён бачыў, як яна, параўняўшыся з Берагаваю хатаю, ускорыла хаду і за рэчкаю патанула ў цені. Даехаўшы да Берагоў, ён угледзеў вялікае сьвятло ў іх хаце і пачуў рэзвую дзелавую гамонку. Стала ясна, чаму Зося ня ехала з ім.

«Якая асьцярожная ўсё-ж», праказаў Сёмка па яе адрасу і павярнуў каня ў бок студні.

IV

ПРЫЧЫНАЮ таго, што ў Берагавай хаце жукацела сьвятло ды шла гучная гутарка, была невялічкая, зусім выпадковая суседзкая бяседа. Яе выклікаў сваёю асобаю старшыня Андрэй, які наведваў Берагоў па справе куплі імі пляцу ў мешчаніна Шэі Краўца, на які пазарыўся сусед Шэі і завёў гутарку аб тым, каб памяшаць Берагом. Старшыня прышоў папярэдзіць Тадосю, а якраз у хаце іх папаўся і Апанас Хрыпак, Берагаў памежнік. Гэта надаўміла Тадосю пачаставаць рэдкіх гасьцей. У дадатак яны пазвалі Хлёра і Дзям'яна Квіту.

Усадзіўшы ўсіх за стол, Васіль з мацераю, ня ўмеру раздобраўня, тупалі вакол стала і шчыра ўпрашвалі іх выбачыць іх ашчаднасьці і закусіць.

— Чым хата багатая!—пераказвала разьвясэленая Тадося:— затое, даражэнькія, калі прыжджом Васілёвага вясельля, дык ня гэтак загуляем!.. Закусвайце—вы-ж у нас рэдкія госьці. Як бачыце—сёе-тое прыдбана. Сяк-так перажылі цяжкую пару, калі мне аднэй даводзілася на ўсе бакі кідацца... Ведаеце, мае даражэнькія, як пакінуў мяне гаспадар, дык так прыпякло, так прыпякло, што я думала—не акрыяю ніколі: вядома, адна. Васіль яшчэ малы, а гаспадарства, нелапое,—і што-ж ты аднэй бабе зробіш. Дзякаваць, Хлёр пасобіў, а то-б... ну, а цяпер усё іначай. Цяпер я пані. Мой Васіль—усё мае...

— Няма чаго казаць,—патураў Тадосі старшыня:—ты маладзец кабета; я ўжо сяджу і думаю сабе: добра выкруцілася Тадося, пахавала гаспадара, нацярпелася, а ўсё-ж і з гаспадарствам справілася, і сына выхавала, як ляльку, ды жаніць прычакала. Відаць, што ты цяпер непакрыўджана ў жыцці...

— Так, майго Васільку, каб не ўрачы, усе любяць за яго людзькасыць самавітасыць. Бацюшка-ж—дык не нацешыцца, бо, прызнацца, апроч усяго, ён у мяне і набожны. Жывём—а ніколі ня сварымся, як то бывае ў іншых. Трэба мне—я ўступаю, прыходзіцца яму—ён падаецца; ніякіх супярэчак у хаце. Вось і цяпер,—парадзіліся з Хлёрам, каб жаніць—сказалі яму, і хоць-бы слова—добра. Намякнулі на Прыдатчанку—добра.

Васіль маўкліва слухаў мацерыну атэстацыю і цішком толькі падліваў дзядзькам гарэлку ды падсоўваў закуску. Чуючы іншыя лісьлівыя словы ад мацеры, ён адварочваўся ў акно і паглядаў у цемру надворку. І толькі тады, калі Тадося перашла да вяселья, Васіль пачуў некаторую каразьлівасыць гутаркі і перасыцярог мацеры:

— Ды будзе ўжо вам так расхвальваць мяне...

— Чаму? Ласьне я ганьбую цябе? Можна ўсім ведаць аб тваіх дадатных бакох, не пашкодзіць гэта...—не здаволілася Тадося.

— Так, так, так,—установіў старшыня:—каб я меў гэткага сына, як ты, нічога не хацеў-бы. Сваё званьне з прыдачай аддаў-бы... Нават...—ён павесялеў і прыняў іншую, зухвальскую міну.—Каб ды ведаў, што будзе такі сын, прылажыў-бы ўсе стараньні мець яго...

Гэтыя словы расьсьмяшылі ўсіх; засмяўся і старшыня.

— Ну, вядома,—дадаў ён:—абы якіх то і радзіць ня варта; я такога правіла трымаюся. А харошага сына мець—трэба быць шчаслівым.

— Жартаўнік наш старшыня!—выказаўся Апанас і пастукаў Андрэя па плячы.

Гэта фамільярнасыць казала за сьмеласыць, якую прыдала Апанасу гарэлка. Увашлі ў вясёлы настрой Дзям'ян і Хлёр. Апошні шчыра паціснуў руку старшыні за яго словы, а Дзям'ян нават памкнуўся падняцца, каб пацалаваць Андрэя, але раптам перадумаў і толькі няпрыкметна дзеля другіх пашавяліў губамі.

Старшыню-ж імпававала агульная ўвага прысутных, і ён не сароміўся прыняць адпаведныя свайму чыну тон, позу і настрой.

— А думаеце, мужчыны, невялікая заслуга ў выхаванні Васіля за Хлёрам? Памойму, каб ня Хлёр, то Тадосі-б вельмі цяжка было справіцца з гэтым. Яна праўду кажа, адзначаючы гэта. Ужо тое колькі варта, што Хлёр сумеў пераняць Васіля ад розных непахвальных кампаній. Тут патрэбна цвёрдая мужчынская рука, хітры падыход, каб правясьці між ямак і калдоблі. Маці! Мала што маці! Кабета, пры гэтым занятая кабета—ці-ж бы яна дагледзела за ім? І, будзьце пэўны, Васіль даўно круціўся-б з гэтымі баяжамі-дэмакратамі; а можа-б к гэтаму часу і сядзеў-бы дзе. Цяпер дужа неспакойны час. скрутны так, што вельмі цяжка абмінуць, каб не папасьці ў яго вадакрут. Вы паглядзеце!—старшыня ўвашоў у аплёмбу:—колькі вы налічыце ў Сілдох, ды нават ва ўсёй воласьці, гэтых людзей, як Васіль? Нават мужчыны—і тыя, на іх цураха, многа дзе забаламучаны дэмокрацтвам—не кажу ўжо аб малдзі... Вось чаму Тадося павінна дзякаваць свайму швагру.

Словы старшыні пападамі ў цэль: Хлёр няскрытна лісьціўся імі, і пакуль Андрэй казаў, умільна пазіраў то на старшыню, то на Васіля, то на Тадосю. І думаў пра сябе: «А разумны, аднак, чалавек Андрэй. Не здарма каторы раз яго воласьць абірае за старшыню. Удаецца ў кожнага жьшціце і ведае яго, як сваё».

— Я—дзядзька Васілёў,—зьмяніў старшыню Хлёр:—мусіў ахсўваць свайго нябога. Бо, праўду кажа наш паважаны старшыня, каб не глядзелі за ім, магло-б многае што стацца. Цяпер, калі я гляджу на Васіля, устае гонар ва мне—то-ж мой выхаванец. Я не хвалюся, а дзядцей гадаваць умею добра. Вось у мяне двое малых, а загадзя магу сказаць, што выведу іх у парадачныя людзі.

Хлёр адкінуўся на сьцяну і выцер рукавом губы.

— Вядома, вядома, вядома...—не астаўся ў даўгу Апанас Хрыпак:—з дзядзьмі цяпер, як са шклучкам, трэба акуратна абыходзіцца: так і сачы за імі, каб ня выпусьціць з рук. У мяне, праўда, іх няма, але ўжо лепш ня мець, як мець распусных ды зьвіхнутых з пуці. Ці-ж добра бацьку, калі яго дзіця ўлада арыштоўвае да саджае ў астрог або ссылае? А гэтых цяпер

процьма; па ўсім краі, ва ўсім сьвеце. Пішучь-жа газэты аб гэтым. Ды навошта далёка шукаць—калі вось, пад бокам, колькі хоць такіх: Сёмка Хведараў, Янка Зьмітраў, Пятрусь Прахораў, процьма... Як паветра якое—гэта дэмокрацтва; па ўсіх куткох і шчылінках разыходзіцца. Вунь і ўчора, разказвалі, дык чалавек пяць стражнікі прывялі з вёскі Катлоў. І, думаеце, што яны чаўплі? Сабралі нядзеляю сход мужыкоў і давай пад'южваць: «Глядзецце, зямлі ў вас—курьшы ступіць, а пад бокам тысячы дзесяцін у паноў Камянецкіх. Адкуль яны набралі, як не паадбіралі ад вашых дзядоў, ад працоўнага народу. А яны забралі—дык і ў іх трэба забраць... Таксама і з лесам; у вас хаты рушацца, а ў паноў Камянецкіх—сотні дзесяцін страявога лесу. Яны сякуць яго, прадаюць і складаюць грошы ў банках, а на вас вада цячэ. Ці-ж так справядліва? Ці-ж мы павінны моўчкі глядзець на гэта?» І іншага ўсяго набаялі мужыком, а тыя вазьмі і паслухай. Назаўтрае ранюсенька сабраліся грамадою і гайда ў панскі лес. Пашла павальная рубка. Ёх прасіць, перасьцерагаць—дзе там! Пакуль не вытрабавалі стражнікаў... Вось як... ці праўда, ці не? Андрэй ведае... А раней гэтага эконома зьбілі за пашу...

— Вядома, ня хлусьба,—падмацаваў старшыня.

— А-яй-яй! Як распусьціліся людзі!—падзівіўся Дзям'ян. Пахаяў «бунтаўшчыкоў» і Хлёр.

— Вось і бачыце!»—заматала галавою Тадося:—і то, бадай, работа сілцоўскіх соцыялістаў? Пэўна так! З чаго-ж яны жывуць? Хоць-бы гэты Стэпінчык—ездзіць па сьвеце, як валацуга; мала чаго ён навучыцца! А прыедзе сюды—і давай пераймаць другіх.

Некалькі хвілін яна памаўчала, мэрам дапамінаючы аб нечым.

— А Сахрона Быка, думаеце, хто спаліў як ня Стэпінчык?—дадала яна.

— Можна стацца, вельмі проста!—падмацавалі ў адно слова Хлёр з Апанасам.

— Тут, на добры лад, мусяць Андрэй сказаць сваё важнае слова!—вывеў Дзям'ян.

— У чым?—не зразумеў Хлёр.

— А ў тым, каб троха павылавіць гэтае рыбка з сілцоўскага возера.

Старшыня задаволена ўхмыльнуўся. Пасья паглядзіў развесістую бараду і патрос паважна галавою.

— Вылавім! А вы думаеце, мы дрэмлем? Я ручаю сваёю галавою, што вылавім...

— Закусвайце, дзядзькі,—перабіваў Васіль, захопліваючыся гутаркаю мужчын.

А старшыня завяраў, рухаючы тулавам, рукамі, нагамі, мэрам-бы дзеля таго, каб прыдаць сваім словам непарушную аўторытэтнасць:

— Як венікам, вымецем усю гэту нечысьць. Ведаеце, усё неяк ня хочацца займацца; думаеш—а будуць крыўдаваць, а пачнуць наракаць... А зараз я бачу, што ўсе на маім баку. Грамада са мною. Чаго-ж больш трэба! Вось я і прылажу пячатку...

Старшыня стукнуў кулаком па сталае, ажно пасуда забранчала.

Васіль зарагатаў ва ўсё горла і адышоў ад стала. Але тут-жа скочыў на ранейшае месца і, скардзячыся, загаварыў:

— Дык ведаеце, дзядзечкі, на мяне і на Янку Грыба ўвесь час прозяцца. Нават па вуліцы прайсьці боязна. Прыехаў, згуртаваў хэўру і пад'южвае...

Ад надышоўшай злосьці Васіль ня мог ўсяго выказаць і, замест слоў, некалькі хвілін адчаяна памахаў рукою.

— Думаеш, ніхто ня ведае?—установіла Тадося;—а з Прыдатчанкаю праз каго ўсё вышла? Праз гэтага самага абармота. Падгаварыў-падгаварыў дзяўчыну, наплёў усяго на нашу сям'ю і зьбіў з панталыку... То была добраю, рахманаю дзяўчынаю, а гэта гаварыцца не дае аб Васілі...

Тадося паглядзела на сына.

— Праўда?

Васіль кіўнуў галавою.

— Вось бачыце...—Ну, яшчэ закусеце...—Каб не бацькі—зусім зьвіхтавалася-б дзяўчына. Але добра, што Мікола ды Марта моцныя людзі—узямі дачку ў рукі... Ого, што і казаць! Гэта згубцы нейкія... Тут толькі ад Андрэя залежыць...

Старшыня-ж з усіх гэтых гутарак выводзіў адно: на яго сілу і начальніцкую моц «пакладаюць надзею многія паважаныя сілоўцы». Значыць, яму суджана зрабіць вялікую справу «ўміратварэньня» воласьці. Няхай ён падчыняецца земскаму ці

прыставу, а без яго нельга падыйсьці ўмела і дасціпна да вясковых умоў. Гэта—заданьні старшыні. Часамі гэтага не ўважаюць па начальству, а, сапраўды, яно нясуменна.

— Будзь спакоен, Васіль!—пацешыў старшыня:—усё зробіцца. Твайго кшталту людзям будзе заўсёды лепш жыць. Вер! Усе гэтыя дэмакраты і соцыялісты нойдуць сабе належны прытулак... Начальства ня сьпіць,—Андрэй паківаў пальцам,—яно ведае, дзе ракі зімуюць...

У гэтым напрамку гутарка працягнулася яшчэ з поўгадзіны: госьці не шкадавалі ні слоў, ні праклёнаў, накіроўваючы іх на бундаўшчыкоў-дэмакратаў; вынаходзілі розныя абвінавачваньні іх, прыпісвалі ім віну ў сухавеях, у градабіцьці, у няўродах і інш. А калі выказаліся ўволю, расходаваўшы цікавасьць і запас слоў,—перашлі да песень. З добрага пачатку старшыні прапяялі некалькі трапароў і перашлі да сьвецкіх. У пяняні прынялі чынны ўдзел Васіль і Тадося. Да гэтага ўвіхаўшыся каля гасьцей, цяпер яны прыселі да стала і шчыра, да адказу адчынлі вусны.

Пяняне забрала цэлых дзьве гадзіны. Ажно здзівіліся ўсе, калі Хлёр выпадкова паглядзеў на гадзіннік і праказаў:

— Ого, а ўжо першая гадзіна па поўначы!

Тады зарухалі на месцах, і тут-жа пачалі вылазіць з застолья. Першым вылез на хату старшыня. Каб паказаць сваю далікатнасьць, ён падышоў да Тадосі, працягнуў ёй руку і падзякаваў; тое самае зрабіў і з Васілём. Апанас і Дзям'ян абмежаваліся слоўнай аддзякай.

Тадося з прыемнасьцю прыняла далікатнае абходжаньне Андрэя і для выгляду запрасіла мужчын яшчэ крыху пасядзець.

— Чаго вам дрэнчыць? А калі ўдзень спачынеце? Расклапаціліся ўжо вельмі! Астанецца на ваш век працы! Частуйцеся!

У яе голасе і ў рухах адзначаўся павышаны настрой і рэдкая для яе раздобрнасьць. Падыходзіла то да аднаго, то да другога і таўхала іх у плечы, цягнула за рукі, намервалася цалавацца. А калі ўсё-ж гэта не пасабіла і госьці намерыліся ісьці, яна зрабіла незадавольную міну і спакойна прамовіла да ўсіх.

— Ну, калі ўжо згаварыліся не паслухаць—нічога не парадзіш. Сілаю-ж мы вас ня ўтрымаем...

Крыху памаўчала і іншым тонам дабавіла:

— То ўжо выбачайце хаця: чым хата багата. Прыжджом Васілёвага вясельля—іначай загуляем...

І, правёўшы гасьцей з двара, на разьвітаньні дапомніла ім:

— Вы-ж помніце тое, што я мушу вас бачыць на Васілёвым вясельлі. Вы дзеля мяне найлепшыя сваякі... Андрэй, ці чуеш? Прыяцель ты наш харошы—не адлучайся нікуды!

— Не, не! Дзякую, Тадоська, дзякую.

— Тут не ў падзяцы рэч...

Іх гутарка, рэзкая і гульлівая, сярод ціхай ночы, зычным водгукам разносілася ва ўсе бакі.

Адказам на яе з Сівулінскай вуліцы данёсься трывожны стук бражджоткі. Гэта паслужыла перасьцярогаю, і госьці змоўклі ды паціху разьшліся.

Тадося з Васілём вярнуліся ў хату і патушылі агонь.

V

ВЯРНУЎШЫСЯ З ВОРЫВА, Сёмка пры ўездзе ў двор прыкмеціў, што ў хаце сядзіць нехта чужы: запаленая лямпа сьведчыла, што да іх зашоў рэдкі госьць—пры сваіх паліцца газьнічка. «Хто-б то быў і з якое прычыны, цікава?» падумаў Сёмка, і як-бы ў адказ думкам, пачуў:

— Дзе ты блытаўся гэтак доўга? ты, брат, мы бачым, буржуем хочаш стаць: Жарты, да поўначы сядзець на полі.

Сёмка пазнаў па голасу Сроля Доўгага, наезнага ў Сілцы гарбара, сябра сілцоўскай арганізацыі.

— А як-жа, мушу гаспадарства даглядаць. Гэткія нашы ўмовы.

Зьлезшы з драбін і паглядзеўшы ў вакно, заўважыў у хаце і Віктара Стаўбуна, які аб чымсьці вёў гутарку з Сёмкавым бацькам.

— Наша справа—ня вашай: у нас няма абмежаванага рабочага дня: узышло сонца—выяжджай, зашло—канчай. А ў вас: перабыў свае дзесяць гадзін—і бывай здароў.

Загаварыўшыся, ён паціху пачаў распрацаць каня і ўладавацца з ім.

— Ды кінь ужо, я сам распрагу,—вышаўшы ў двор, пераяў бацька:—хліпцы, вунь, чакаюць гадзін со тры. Ідзі да іх у хату... Пэўна, настаў, каб заараць усю палосу—так бавіцца...

— А такі чуць-чуць і не ўхадзіў ад сыценкі да граніцы,—нахваліўся Сёмка.

— Я так і ведаў... Чуеш, маці?—крыкнуў Хведар праз акно:—Сёмка ўхадзіў каля чацьвярых ганоў! Ха-ха-ха! Вось маладзец!

— Дыг навошта табе было гэта?!—выказалася маці.

Сёмка пакінуў бацьку пры кані, а сам увайшоў у хату і павітаўся з таварышамі.

— Бачыце, як страшыдла якое!—паказаў ён на сваё адзенне!—калі тое будзе, што магчыму я з поля прыехаць падобным на чалавека?

— Можа і будзе,—выказаў Сроль:—тады, як і мы ляпей выглядацьцем.

— Ды, не, дзеткі, вам гэтага ўжо не прычакаць,—разуверыла іх Сёмкава маці:—хаця-б так, як ёсьць, было-б заўсёды...

Сёмка прысеў на ўслоне, скінуў шапку і паведаміў таварышоў:

— Думаеце, чаму я так запазыніўся? Ехаў да гасподы і напаткаў Мікалаішку Зосю; узяў падвесьці, і як разгутарыліся, дык і заняўважылі, ці ідзе конь ці стаіць. Так шагам і крталі болей гадзіны.

— Мы так і ведалі, што тут не бяз прычыны,—пакліў Сроль.

— Тота-ж: дзяўчына тым болей.

— Да ты за дзяўчатамі, бадай, шчырэй гонішся, як за вямлёю,—дадаў Віктар.

Маці за нечым вышла ў сенцы.

— Ды тут, ведаеце, надзвычайны выпадак; трэба было з Зосю перагаварыць сёе-тое. Рыгор перадаў паклон, а побач хацелася вызнаць яе настрой у зьвязку з сватамі, усё разам мела пэўную цікавасьць...

— Дык Рыгор, знача, ужо кінуў нас,—з несхаванаю спагадаю вымавіў Віктар:—так, а шкода, ведаеце, яго. З ім іначай чулася. Каб жыў тут—можна было-б шырока працу разьвярнуць—яго і вопыт багаты, і здольнасці немалыя... Бяда наша ў тым, што нічога добрага не застаецца ў нас; вынікне, пакажацца таленавіты хлопец—і зараз-жа едзе ў горад. А тут—як была пустач, так і астаецца... Вось і паварушы людзей...

— Няма з намі, то ў горадзе сваё нагоніць,—судзіць Сроль.

— У горадзе!—не згадзіўся Віктар:—горад больш нашага мае... ды гораду ня столькі людзей і трэба... Самы грунт у нас ды вось у гэтых вёсках. А Рыгор якраз і падходзіць да мясцовых умоў: селянін, і гэтакі верны сацыялізму... Не здарма-ж яго так ненавідзелі нашы багачы. Чулі, чым пахла ад яго. Колькі стараньняў палажылі, каб збавіцца як...

— Праўда, праўда,—падмацаваў Сёмка:—каб Рыгор пабыў яшчэ колькі часу, дык не здабраваць-бы яму...

— Ну, з часам аддзякуем.

Сёмка засьмяяўся і пачасаў патыліцу.

— Братка, Сроль! Хто яго ведае, ці хутка дачакаем мы таго часу... Бачыш, прыкмет мала. Дзевяцьсот пяты год адышоў далёка, а новага ня відаць. Тымчасам абцугі ўсё цясьней сыціскаюцца.

— Пэўна, яшчэ шмат трэба змагацца. Можа і не прыкаць нам, ну а дзеля другіх ня трэба?..

Сроль змоўк і паглядзеў на дзьверы. Сёмкавы бацькі ўвіхаліся на дварэ, абгаворваючы хатнія пытаньні. Брат Сёмкі, Ігнатка, што дагэтуль пільна прыслугоўваўся да іх гутаркі, зьявіўся і прыкаржнуў.

— Слухай, Сёмка,—ціха на вуха Сёмку прамовіў Сроль:—мы прынясьлі да цябе схаваць літататуру; толькі што атрыманая з Вільні. Трэба будзе распаўсюдзіць на Пётру, а ў нас няма як пакінуць. Ты дзе-колечы ў гумно ці ў хлеў зайдзі, і хай паляжыць.

Сёмка памаўчаў і прычыніў акно. Падумаў крыху і адказаў:

— Што-ж зрабіць: няма дзе ў вас, захаваю я. Ці-ж то пяршыня? Прыносьце.

Сроль засьмяяўся.

— Ужо прынесена—вось.

Ён паказаў на нелапы пак палеры.

— Тут пяць тысяч—хопіць па ўсіх дарогах. На Пётру ў абед трэба будзе рассыпаць.

Сёмка ўзяў пак і хутка аднёс яго ў падпечак.

— Заўтра перахаваю...

У гэты момант у хату вярнулася маці. Не падазраючы нічога, яна адвярнула ў мыцельнік і пачала ўвіхацца з пасудаю. Неўзабаве ўвайшоў і Хведар.

— Сённяя ўжо хай конь пастаіць у хляве,—прамовіў ён да Сёмкі.

І прыняўся за люльку. Шчыра зацягнуўся некалькі разоў засаб і пусьціў на хату густыя камякі дыму. Па хаце расплыўся цяжкі ўдушлівы імпат атрутлівага самасею. Маці не ўцярпела і вылаялася:

— Прыпаў ізноў, як муха да мёду. І ня скучыць, ліха яму! Адну за другою, адну за другою! Гэта-ж сталёвае сэрца трэба... Ды тое перапятрае... Можа ўжо і так усё нутро прасмаліў. То-ж жартачкі, няма ўнімку, няма сьціханку: смаліць ды смаліць... Вось-жа і Сёмка мужчына, а і не падумае...

— Будзе, гадзе, годзе ўжо!—пераняў Хведар!—ты мяне не перайначыш...

Ён сеў каля печы і прадаўжаў спакойна курьць.

— Цьфу!—сплюнула маці і перашла на ціхі голас.

Сёмка пераглянуўся з хлопцамі і ўсе цішком засьмяяліся. Але, каб не прыдаваць увагі бацькоўскім спрэчкам, яны перашлі да новай гутаркі, якую ўзьняў Сёмка.

— А вы ведаеце што? Нашым хлопцам усім трэ' было-б у горадзе пабываць. Апроч карысьці—іншага нічога. А то мохам абрасьцём у гэтым глухім кутку.

Віктар вышоў на хату.

— Ды, прызнацца вам,—з настроем прамовіў ён:—я такі і раныўся пусьціцца за Рыгорам. Паеду, павандрую па сьвеце. Можа не загіну... Працы найду—абы здароўе было. Няпраўда?

— А што ты думаеш?—падтрымаў яго Сроль:—паедзеш і работы дастанеш, і сьвету пабачыш, і назад вернешся. Ды калі які час прыдзецца бяз працы пабыць—выручаць хлопцы... Я таксама быў у гэткім становішчы, як з Веліжу ў Сілцы дабіраўся: каля дзесяці местаў праехаў, пакуль натрапіў на работу; і хлопцы ўсюды выручалі—не галадаў. А здому пусьціўся з адным рублём... А калі, часамі, і давядзецца крыху пацярпець—што-ж: на горы жыць вучацца.

— Ды яно-ж так. Баішся воўка—у лес ня ідзі. Думаю вясеньню проста на Слонім пусьціцца.

— Хіба і мяне бяры з сабою?—напоўжартоўна ўставіў

Сёмка:—куды-ж мне аднаму ў Сілдох заставацца. Хай яна за-
лядзецца, гэга зямля.

— А чаму-ж не?—ухапіўся Віктар:—сапраўды, давай разам.
Зьбяры з поля і паедзем.

Сёмкавы бацькі нашарохаліся: Рыгор быў яскравым прыкла-
дам. Чаго добрага возьме і паедзе і Сёмка. Хведар заварушыўся
на лаўды і многазначна кашлянуў. Настаражылася ў мыцель-
ніку маці: яна кінула важданіну з пасудаю і адварнула да
хлопцаў, паглядзеўшы на іх сур'ёзным узрокам.

— Бацькі-ж мо' ня будуць пярэчыць?—дапэўніўся Віктар
і паглядзеў на мацэру.

Тая зрабіла крок уперад і замахала падкасанаю рукою.

— Вось ты толькі не пад'южвай Сёмкі,—з налётам злосьці
ў голасе праказала яна.—Зьбіраешся ехаць—то едзь сабе зда-
роў... Добра табе, калі яшчэ твае бацькі маладыя ды здаровыя...
А Сёмка навошта нас пакіне? Жабраваць? Вунь глядзі, як
Стэпе соладка бяз Рыгора... Едзем!..—Едзь...

— Чакай, чакай, Саламея,—перасьцярог жонку Хведар, пад-
няўшыся з лаўкі і вышаўшы на хату:—ты ня крычы гэтак,
можна і ціха пагаварыць...

Ён паглядзіў бараду і адкашляўся.

— Баба—па-бабскаму... Давайце цішэй пагутарым... Вось
хоць-бы ты, Віктар: кажаш—разам з Сёмкам ехаць у горад.
Пачакай-жа, ну, а ты ведаеш, што гэга цягне за сабою? Пэўна
і ня думаеш аб гэтым: сказаў—і ўсё. Ты-ж рамясьнік, а Сём-
ка?—хлебароб. Ты ў кожным месцы можаш дастаць работы—
а Сёмка? За дворніка якога ці за вартаўніка ісьці? Чым ён
выграе на гэтым? Абы ў горадзе быць... Браток, перад тым, як
зрабіць,—трэба перш добра падумаць ды рашчытаць: а што ў
скутку атрымаецца?

Хведар падступіўся яшчэ бліжэй.

— Вось у нас маецца мізэрнае гаспадарства—ведаеш сам:
крыху тае зямлі, пара кароў, сьвінча, каняка; мы паціху вару-
шымся каля яго, уходжваемся і сям-так назьбіраем на год хлеба;
а то прызаробім часамі—так і жывецца. Ня важна, бедна, затое
незалежна; як і што захацеў—тое зрабіў. Ня так—сваё дзела,
асабістае. А ў горадзе?—папіхачом быць. Вось што важна,
браце.

— Тота-ж і ёсьць,—дадала маці.

— Ат, дзядзька, часамі і ня гэтак! — не згадзіўся Віктар:—вы кажаце—ніхто вас не чапае? А сапраўды—кожны дробны начальнік мае ўласць над вамі. Вураднік, старшыня, сотнік—каму ня цяжка—кожны мае права паркануць вас. Гэта толькі лічыцца—вольны... А бывае ў горадзе—так добра нападзеш на работу, што можна махнуць рукою на ўсё іншае. Едуць-жа бяз жаднага рамясла і жывуць... ды яшчэ як жывуць! Хоць-бы ўзяць Рыгора: які ён вельмі быў рамясьнік—а, бачце, так падвучыўся, што зараз лічыцца лепшым спецыялістам.

— Або ты ведаеш?—перабіла Саламея.

— Ды не, братка, Сёмку няма чаго зарыцца на горад. Я-б і не перашкодзіў яму, нічога, але трэба праўду казаць...

Хведар матнуў рукою і вярнуўся на лаўку. Прынялася зноў за кінутую работу Саламея. Хлопцы пераглянуліся між сабою і некі час памаўчалі. Сроль паглядзеў у вакно і паказаў на нешта Віктару. Перашапнуліся.

Пасьля Сёмка знарушыў маўчанку.

— Ай, яно-та нам і ў горадзе кепска, ды і тут ня лепш. Каб ужо сапраўды тая гаспадарка, а то сорам сказаць. Часам падумаеш-падумаеш—і, здаецца, кінуў-бы яе ды зьбет-бы куды-небудзь. Сьлёзы—ня жыцьцё. Каб ня верыў у будучыню—ня варта было-б і жыць...

— Дый што ты, сыноч, кажаш! Не грашы яшчэ за сваё жыцьцё. Вунь як жыў з мацераю, пакуль агораў гэту зямлю! Хлеба ў хаце ня было, абадранымі хадзілі. А прыходзілася маўчаць,—каму-ж паскардзіцца?..

— Эх, дзядзька,—умяшаўся Сроль:—у тым уся бяда, што вы маўчалі. А мы ўжо ня думаем маўчаць. І каб павясыці іншае жыцьцё—дык езьдзім па гарадох, вучымся, як адвыкнуць ад маўчанкі.

Хведар падняў вочы і некалькі хвілін пільна паглядзеў на Сроля. Пасьля спагадліва выказаўся:

— Што-ж, зычу посьпеху. Ці-ж я супроць гэтага што маю? Ніколі. Вучэцца жыць іначай—можа што і выйдзе, але... ласьне ўся навука ў горадзе? Адны няхай тут, а другія—там. Бо калі і перайначваць—то з адным горадам не патрапіць...

Саламея адышлася з мыцельінку да печы і завіхнулася ў качэргах.

— Выбачайце,—раптам перапрасіў Сроль:—мы да таго засядзеліся, што далей нельга; а тымчасам Сёмка галодны сядзіць. Даруйце, што перашкодзілі вам цэлы вечар... Самі павячэралі, а людзям...

Яны накіравалі да дзвярэй.

— Ды нічога. Думаеце, мы вас сароміліся-б, каб ужо вельмі хацелі есці?—супакоіў Сёмка.

— Усё-ж нам пара ісці.

Хведар злез з месца і намерыўся прайсці за хлопцамі.

— Выбачайце, што горача пагутарылі з вамі. Усяк бывае...

— Ды што вы!—у адзін голас загаварылі Сроль з Віктарам:—Хто мог падумаць гэта? Ласьне мы ня ведаем цёткі ці дзядзькі? Вось калі! Наадворат—яшчэ нам трэба перапрасіць вас. Бывайце здаровы!

— Ідзеце здаровы, дзеткі.

Яны вышлі з хаты. Хведар пашоў за імі. А Сёмка адвярнуўся к акну і пачакаў, пакауль таварышы прайдуць міма.

— Ну, бывай!—кінуў Віктар.

— Прыходзьце нядзелю!

— Яшчэ мо' і да нядзелі разоў пяць наведем.

Апошнія словы Сроль падаў з канца двара, пасля чаго хлопцы схаваліся за рогам. Сёмка паглядзеў усьлед ім, адале кінуў узрокам на неба.

— І цямятка-ж ноч!—здзіўлена праказаў сам сабе:—а паветра—мэрам-бы хто разліў луг. Проста, як у дзень! Добрая ўстанавілася пагода. Каб толькі так пастаяла які тыдзень—то ўжо і касіць патрэбна.

— Ды будзе ня будзе пагоды, а дзён праз дзесяць, трэба зьбірацца на касавіцу,—рассудзіў Хведар.

Саламея падала вячэру на стол.

— Будзеце хлопца.

Хведар падышоў да ложка і пачаў катурхаць Ігнатку. Хлапец паварушыўся і штосьці замармыгаў.

— Уставай! Зьверадзіўся вельмі!

За вячэраю ўзнялася хатняя гутарка.

— А ў каго вы куплялі косы? Ці добрыя хаця будуць?—запытаў Сёмка бацькі.

— Хто іх ведае: выбіраць-то я, здаецца, выбіраў старанна.

Можа з сотню перабраў. Зьвіняць добра... Ды ліха іх бяры, на касавіцу хопіць. Ня ўлезеш-жа ў сярэдзіну!

— Пэўна. Толькі і бяды...

— Толькі і бяды! Чаму-ж ты гаворыш так? Цудны які! Гэта-ж грошы каштуе! А дзе ты іх набярэшся, калі пачнеш выкідаць...—уставіла Саламея.

Хведара заўзяло:

— То хай-бы сама пашла і купіла! Ушчуваць можаш, нябось, а самой зрабіць—няздатна.

Сёмка заспакоіў бацькоў.

Пагутарыўшы яшчэ пра сенакос, як і што прыдабыць яго з боку дзесяціну-другую, сям'я скончыла вячэру і разышлася спаць. Было ўжо поўнач.

VI

СІЛКАЎЦЫ ПАЧАЛІ КАСАВІЦУ за чатыры дні да Пётры. Пагода якраз устаялася і абяцала працягнуцца надалей. Гэта спрыяла касавіцы і нельга было адкладаць. Тым болей у гэтым годзе швыдка пасьпявала жыта. За якіх тыдні паўтары пасья Пятра магло наскочыць жніво.

Ужо дзён за два перад выхадам на паплавы пачалася падгатоўка: сілкаўцы зарухалі каля гумен, каля кос, каля вазоў. Хто цягнуў з лесу жэрдзе для стаўбоў, хто ўвіхаўся з сухастойнаю-ялінаю, апрацоўваючы яе на рубель, хто строіў касьсё, хто майстраваў да парогу ці да калодкі бабку. А з полудня перад днём касавіцы, пашло агульнае, дружнае, як па згаворы, кляпаньне кос. Перш рэдкія нясьмелыя стукі паляцелі з аднаго двара, адгукваючыся праз вуліцу ў другім, а пасья часьцей і часьцей, пераскакваючы з двара на двор, з вуліцы на вуліцу пакаціліся яны срэбным шротам усьцяж вуліц, праз гароды і сады, па ўсім мястэчку. Зазьвінелі тысячамі неразрыўных, перабойных удараў, зьліліся ў густыя пацёкі зьяднанага пагоджанага пянянья. Мэрам-бы па нечым вяленьні іх стальны перапеў выліваў магутныя мэлэды працоўнае сымфоніі.

Час-ад-часу, папераменна, неабачнаю хваляю пералівалася ўдоўжкі і ўшыркі лёгкае ападаньне гукаў траскатні, каб зараз-жа аддацца новым уздымам. Праз гадзіну, калі стук увашоў у роўнавагу, ён, здавалася, зьліўся ў адну суцэльную

жрэпкую гаму, выглядам конуса верхавіна якога сыходзіла ўверсе гострым шпіцам, а аснова шырокім веерам абдымала ўсе Сілцы. У віхры бразгу танулі ўсе іншыя зыкі. Ды іх, напэўна, ня было ва ўсім мястэчку. Бо птушкі, што не пасьпелі вылецець у поле, гавяда, што асталася пры доме, дзеці і старыя, што не адлучыліся з мястэчка—усе замоўклі і прыслухоўваліся да ўрачыстых зыкаў кляпаньня кос. Нават дзярэўцы ў садох настаражыліся і не трапяталі лісьцем; нават ветрык зранку павяваўшы, прыціх паміж платоў, за вугольлем, зьнізіўся да расьлін. І атакованае на небе, сінім пабялеўшым ад жары, сонца не хацела доўга сходзіць кнізу. Толькі цёплае паветра, раскалыханае самым стукам, нэрвова трапяталася пад асьвечанымі каплямі хат, над зелянінаю гародаў, у шчылінах загарадзі. Мэрам-бы ўцяжала кудысь к лесу, за мястэчка на прастор, дзе-б ня гудзелі гэтыя сталёвыя васы.

Кляпаньне цягнулася да заходу сонца, да цёмнага; урэзалася ўнетры ночы, дасягнула поўначы і, праўда, зацішаным голасам, але падляцела на спатканьне ўсходу сонца. І было яму вітаньнем, і было разам маршам для касцоў, якія з расою, якая нібы вытварылася з гучных мільённых удараў малаткоў, пашлі на свае палоскі.

Так, касцы амаль што ня спалі. Чуць завязаўся ў небе золак, яны паўзьнімаліся з пасьцелі, зарухалі, забегалі... У белыя торбачкі ўлажылі прыгатаванае жонкамі і мацёркамі сьнеданьне. У спалосканыя баклажкі нацадзілі халоднае, чыстае вады. Перакрыжаваліся, мэрам рыцары, зброяю, ядою і трункам. І, як тыя-ж рыцары, у роўна-белым зрэбным палатне з косамі, адбітымі да бляску, адточанымі да брытвы, уснашчанымі мянтушкамі, пашнуравалі сьценкамі і дарожкамі, сьцежкамі і межамі ў бок хвойніку. Шнуравалі, а сьвятло ярчэла, золак разгараўся: у першых—серабрыліся на косах джалы, а ў чародных—чырванелі. Першыя адзначалі касьсямі косыя крыжы на ўзрошанай траве, а апошнія не падмочвалі і ног. Але к усходу, калі над хвойнікам спыхнуў крывяны пажар праменьняў і вярхоўя стройных хвой абярнуліся голкамі ў бок выглядаючага сонца, і апошні касец змоўк, перабег прагон ад Сілцоў да паллавоў і стаў у новы шэраг, у шэраг на работу.

Тым-жа зьяднаньнем гмахам, які выцінаў музыку кляпаньня, захапіліся касцы ў касьбе. Так плывуць рыбакі на доўгім, лёг-

кім чаўне, паднімаючы і апускаючы ў воду вёслы; так сякуцца ў атаках на вайне, размахваючы шаблямі, штыхамі. Касцы—былі першым шэрагам салдат, што ідуць у наступ, стыкаюцца з ворагам і пачынаюць секчыся. Толькі мігалі доўгія дугі пад лязамі блішчастых кос! Толькі сьвісталі сьмяртэльную песьню стромныя замахі, кладучы сьвежую траву ў роўныя пакосы. Мэрам разгорненья сувоі палатна расьцілаліся роўныя пракосы, зялёнага мяккага мошасту. Радкамі, на локаць адзін ад другога, між прагалін зялёнай пакошы. Пракос ад пракосу аддзяляўся густою бародкаю травы, якое не падцінаў насок кась...

Над зялёнымі паплавамі насіліся дробныя хвалькі густога паветра; качалі на сабе матылькоў, стрэлак, вос; блыталі лёгкія нітачкі-павуцінкі. Трапяталі незгамонныя жаўранкі, то ўзьнімаючыся высока ўверх, то каменем падаючы ў траву. А трава, падцятая касою, выдыхала сваё зялёнае жыцьцё густым мядовым водыхам. Дзяцельнік выпускаў белы мёд, мяцёлка—крышталёвыя капелькі сьропу, малачайнік—ліпкую, белую сьмятанку, казачкі—цукроўку. Кожная травінка, кожная зялінка вылівала апошнія сокі, варочаючы іх па ветру, касцюм, каб пасья пераняла іх зямля дзеля новага ўзросту травы. І шырокімі, бурлівымі пацёкамі разьліваўся пахучы водыр над поплаўным галам, паіў касцоў, бадзёрыў іх для нясупыннай працы, жывільнаю сілаю пераліваўся па разгарачаных постацях, асьвяжаў кроў, бунтаваў сэрца, роіў бадзёрыя, жыцьцярэдныя думкі і надзеі.

Глыбока дыхалі касцы! Узьнімаліся падгарэлыя смуглыя грудзі, выстаўленыя з-пад кашулі на гарачае сонца, пілі мядовыя сены пах; трапаліся на галовах лахматыя палойкі нерасчэсаных валос, цьвёрда пераступалі ногі. Тыя, што прышлі першымі, урэзаліся свімі палоскамі глыбей ад другіх, ад прышоўшых пазьней. Шэраг касцоў выглядаў паломаным, пабітым на ўступы, але калыхаўся раўнамерна, як па ўказцы. Толькі тры-чатыры чалавекі з агульнага ліку папераменна мянцілі косы. І шасталі мянтушкі скрыпячымі зыкамі, пераплятаючы імі посьвіст кос, і аддавалася рэха дзесьці далёка-далёка за паплавамі, мэрам-бы звала каго... Звала грабцоў.

Ужо з абеду пачалі яны прыбываць на пакос. Ішлі па адным, да два, грамадкамі; з паднятымі ўгору граблямі, з гаршчэчкамі і слоікамі, неслі абед для касцоў—вясёлыя, рухавыя; жанкі, дзяўчаты, хлапчукі, дзеці; жанкі і дзяўчаты ў белых ху-

стачках, схаваўшы ня толькі голаў, а і ўвесь твар, у лёгкіх кашульках высока падаткнуўшыся. На зялёных межах выразна адзначаліся тоўстыя ікры ног, як белыя слупкі; над гладзьдзю жытніх палеткаў, ужо пасьпяваючых, калыхаліся пукатыя грудзі. Дзе ішла грамадка—чуліся песьні: неразрыўным касьніком слаліся ад Сілцоў да паплавоў.

Абед рабіў перабой разгойданай працы: касцы клалі на пракосах косы, утыкалі іх пры сабе і ўсаджваліся за яду. Пачыналася гутарка, але не на доўга. Ня можна марнаваць часу: толькі мігалі рукі над гаршкамі. У хвілі спраўляліся з страваю, запівалі падагрэтаю ў баклажцы вадою, уціралі рукавом пот і ізноў браліся за косы. Мянцілі, пазіралі на сонца і на поплаў, адмяралі шагамі правіловасьць мяжы.

Касілі.

А пабялеўшыя пракосы, накошаныя з раньня, перакідаліся грабцамі на другі бок. Мігаліся граблі, і ў агульным выглядзе паяднаная работа касцоў і грабцоў выказвала сабою вясёлую, рэзвую ігру-гулянку ў русалкі, у карагод ці што іншае.

Яшчэ дзівавей стала к вечару, калі на паплавах пачалі ўзрастаць круглыя стройныя копы; яны выступалі мэрам з зямлі, адблягаліся адна ад другой, гналіся за касцамі, ухіляліся ў бакі.

Вяртунамі забягалі між іх шалаўлівыя дзеці. І асеўшае над лесам сонца разатнала іх доўгія цені. Пастухі прыгналі стады кароў: пакоша—каровіна вяселье. Замукалі, зарыкалі, уподбегжінуліся на поплаў. Захрумсталі зубы сочную, маладую травіцу.

I

НА ПЁТРУ ў Сілцох фэст. Але людзей вабіць ня гэта, а тое торжышча, якое з даўных-даўн адбываецца ў Сілцох у дзень гэтага сьвята.

Штогод Сілцы старанна гатовяцца да яго. З далёкіх аколіц, з суседніх мястэчак, а то і з павятовага гораду зьяжджаюцца на гэты дзень тысячы народу, які нападуняе мястэчка да нельга. Ад раньняга ранку да позьняга вечару вядзецца бойкае, буйнае торжышча. Ёдзе гандаль на жывёлу, на збожжа, на рэчы хатняга вырабу. А помеж з гандлем адбываюцца пачосткі па корчмах, запоіны, барыш. Тут ня мала перападае і сілцоўцам. Кожны з іх мае знаёмага на вёсцы, які лічыць сваім абавязкам натрапіць да яго фэстам з цэлаю сям'ёю. А як-жа з госьцем не пачаставацца? Гэта ня часта, а раз ў год. І ідуць пачастункі, вядуцца сватаньні, раскідаюцца запросіны. Пройдзеш па вуліцах Сілцоў, падзівішся на рынку—учуеш песьні, угледзіш пацалункі...

У гэты год, дзякуючы добрай пагодзе, зьезд народу перавысіў папярэднія гады: ужо зранку на рынку мала было вольнага месца. А к палудню ўся плошча да таго была напікована падводамі і людзьмі, што новапрыяжджаючыя мусілі спыняцца ў вуліцах, захопліваючы іх далёка ўбок ад рынку. У сілцоўцаў—дык проціў сьвята занялі ўсе двары... Шырока разьняты кірмаш глушыў мястэчка. Зьлітным грамавым гудам вісела над Сілцамі кірмашовая тарабаршчына. Крыкі гандляроў,—сьмех гуляючых, рагатаньне коняй, рык гавяды, піск сьвіней—усё зьлівалася ў адну шумную басовую ноту. Яе гудзеньне агартала шырокую аколіцу, цягнучы ў свой вір старога і малога. Людзі плылі да рынку, як вада, і ў згушчаным натоўпе, паднімаючы пыл, пацеючы, брудзячыся, удыхаючы цяжкае, смуроднае паветра, мятусіліся, мэрам мурашкі ў разварушаным мурашніку. Між бакі вялікага квадратнага пляцу цягнуліся праходы-дарогі, а па іх

бесканечнаю чарадою тупалі тысячы людзей. Пярэсьценькія галовы, растыканыя парасоны, заднятыя ўгору аглоблі! На рынак сышліся ў лепшых вопратках, з рознымі надзвычайнымі думкамі і намерамі, з паднятым настроем, і кожны даражыў торжышчам, баючыся, каб дождж не папсаваў пагоды і не перабіў разьнятага пляну. Раз-у-раз сотні ўзрокаў паднімаліся ўгору, ганяліся за белацёмнымі воблачкамі і судзілі аб пагодзе. Хэўрамі дзяўчаты і хлопцы, паркамі, па адным па некалькі разоў абходзілі двухвярстовае кола рынку, перакідаючыся дзе ўзрокамі, дзе сьмяшком, дзе словамі. Сярод гандлёвых гутарак і чынасьцяй ішлі палюбоўныя прызнаньні. Поруч з купляю-продажам, заўсёды абманым, зараджаліся знаёмствы, якія абяцалі шчаслівых хвіліны доўгіх, часта шчырых любобшчаў, каханьня.

II

ПАСЬЛЯ ГУТАРКІ З СРОЛЕМ ДЫ ВІКТАРАМ на-конт распаўсюджаньня проклямацый Сёмка ўсе дні перад Пётраю абдумоўваў як і што лепш будзе зрабіць гэта. Некалькі разоў ён патыкаўся зайсьці да Сроля і плянава абгаварыць, наменіць хлопцаў і падзяліць дарогі; але пачын касавіцы ня даў мажлівасьці зрабіць гэта; самі-ж Сроль з Віктарам таксама не надаўмілі сябе прыці да Сёмкі парадзіцца. Так міналі дні—так падасьпеў Пятрок. Сёмка зранку, не ўстаючы з пасьцелі, сам стаў абмяркоўваць гэта пытаньне. «Ісьці гутарыць з Сролем—няма рацыі. Трэба сказаць Пятрусю і ўдвох пойдзем на Ліцкі шлях, к Жмыгінскаму лесу і зробім справу. Будзе шыта-крыта. А то, чаго добрага, выбаўтне хто. А цяпер гэткі цяжкі час! Арышты ў Катлох і настойныя гутаркі аб тым, што будуць трасьці па ўсіх Сілцох. Няхай комітэт сам думае».

З гэтым рашэньнем Сёмка а дзесятай гадзіне сустрэў Пятрусю. Расказаў яму—той эгадзіўся. Да Сроля рашылі ня ісьці, а лепш прайсьціся па рынку—вызнаць што-колечы. Так і зрабілі. Вышлі на рынак і абышлі некалькі разоў вакол плошчы, разьзіраючыся ды прыслухоўваючыся. З поўгадзіны патупалі з дзяўчатамі. З другімі хлопцамі не хацелі сустракацца, каб ня траціць часу. Але якраз на рынку напаткалі Сроля і ў кароткіх словах паведамілі яму пра свой плян. Сроль адобрыў.

А дванаццатай гадзіне Сёмка з Пятрусём былі ўжо дома. Пятрусь зайшоў да сябе, а ў гэты час Сёмка зьбегаў у гумно

на праклямацьці, пералажыў іх на дзьве часткі, для сябе і для Пятруса і захапіў на ўсякі выпадак рэвольвэр, які пра запас ляжаў захаваным у страсе падпаветкі.

Пятрусь гародамі перашоў да Сёмкі, узяў частку проклямацьці і вярнуўся назад, каб выйсьці за мястэчка паасобку. Але гэта не ўдалося—вышлі і стыкнуліся ля Сёмкавай хаты. Пасьмяяўшыся—пашлі ўдваіх, ні навошта не патураючы,—з гутаркаю з сьмехам.

Каля хаты Прыдатных сьцішылі хаду і кінулі ўзрокам і адчыненае акно. Прымецілі, што ў хаце ішла клапатлівая мятусіна, разбаўленая вясёлаю гутаркаю. З дзесятак дзетак вілося перад хатаю і на дварэ, забягаючы нават у сьні. Палілася ў печы.

— Прыдатныя гатуюцца.

— Так, зьбіраюцца выпіць за Зосіна здароўе.

— А, бачыш, Бераг узяў верх...

— Што-ж парадзіш—ня было настаяшчай супярэчкі...

— А добрая дзяўчына застанецца заразе...

— Вельмі шкода Зосі.

— Папраўдзе сказаць, Рыгор многаму віною...

Пятрусь пыталына паглядзеў на Сёмку.

— А што-ж Рыгор? Сілаю ня возьмеш. Наогул, у Зосі не капіла рашучасьці. А паглядзеў-бы як чужыя дзяўчаты. Вунь, на станцыі ў Ліцку я запрымеціў дзяўчыну, каля нас сядзела, паказаў Рыгору. Поўнае падабенства Зосі! Рыгор гэта, нічога ня кажучы,—шморг, павярнуўся да яе, кіўнуў-мартнуў і пачаў гутарку. Мо' думаеш, пасароміліся, ці што? Адкуль тая рэзвасьць знашлася, сьмеласьць—у вадказ ды ў адказ... Тут-жа пазнаёмілася з Рыгорам—адно я сяджу ды і дзіўлюся, як усё проста, звычайна. А каб, сказаў, дзяўчына абы якая—лялечка: ні каліва ня ўступіць Зосі. Пэўна, трэба думаць, што Рыгор і паехаў з ёю сумежкі... А каб гэта на нашых дзяўчат, дык ці сядзела-б моўчкі, ці плакаць кінулася-б...

Пятрусь зацікавіўся гутаркаю Сёмкі—зацікавіўся тэмаю апавяданьня.

— Гэта было на ад'ездзе?—запытаў.

— Так, вось-вось...

Пятрусь сказаў:

— Яно-то праўда, што Зося паддурьла. Чаго ёй было трусіць! Жыватугам не аддалі-б. Пагрызьлі-б бацькі, пагрызьлі-б, а пасья і замаўчалі-б.

Гутарачы, яны сышлі з горкі, мінулі рачулку. Каля Берагавае хаты прымоўклі і шільна паглядзелі ў вокны, ці не сядзіць хто і ня бачыць. У вокнах ніводзін нікога ня прымеціў, а Пятрусь угледзеў на дзвярах замок і штырхануў Сёмку, праказаўшы:

— На рынку недзе, хата на замку.

Тоўсты жоўты сабака, Ніц, расьцягнуўшыся пірагом, чуліва ляжаў у кутку між плотам і брамаю. Расплюшчыў вочы і правёў хлопцаў.

Далей, між гумнамі, пэўней было ні з кім не спаткацца: нідзе нікога. На рэдкіх прыгуменьнях пасьвіліся прыпятыя коні, на шевялікіх дзярэўцах чырыкалі вераб'і. Але—пакуль узышлі на грудок—хлопцы азіраліся назад. Азіраліся і лавілі вушамі прыліў рынкавага гоману, які саматугам адрываўся з зямлі ды нёсься ўпрочкі з мястэчка. Кірмаш кіпеў буйным жыцьцём, не патураючы на нічога, папераджаючы ўсю іншую справу кожнага сілцоўца і блізка Сілцом чалавека. Напэўна, каб і сказаў каму, што якіхьці пара хлопцоў кінулі ўсякую ўрачыстасьць у мястэчку і накіравалі за якімі там справамі ў поле—ніхто не паверыў-бы. Як, ласьне можна памяняць фэстаўскае сьвята Пётры на што-колечы іншае? Каму гэта ў голаву ўпадзе? Мо' адной толькі поліцыі. Але-то ня дзіва, бо яна ніколі неспакойна. Усюды і ўсягды ёй бачыцца і сьніцца, як людзі заняты справаю змаганьня з існуючым ладам. Потайкам і яўна. Скрытна і адкрыта. Проста і хітрыкамі. Усе, усе, а найпаўней—моладзь. Організацыя—рамесьнікі, краўцы, гарбарчукі.

Гэта мелі на ўвазе Сёмка з Пятрусём, калі ня верылі загуменнай сьцішы і правяралі сябе частымі возіркамі. Ня шкодзіць быць старожкім... Пакуль яшчэ можна абхітрыць у выпадку чаго.

Але гумны хутка апынуліся ўзадзе: перад імі разлягліся папарныя галы, на ганоў двое ад апошняга гумна. Загуменьні калыхаліся румяным збожжам усіх выглядаў—ад жыта да канюшыны. Мэрам знарочыстая разасланая тканіна—зялёнасьветла-зялёная з жоўтымі палоскамі разгарталася аб апал сьценкі збажына. Управа, на поўнач, з-за лёгкага ўзгорку відне-

лася страха бліжэйшых да Сілцоў хутароў, ад іх убок—крыжаваў крылы вятрак. Вось выбег з-за мяжы, з-за жыта, нечы сабака, плямісты, буйны, і пусьціўся наўскасяк, праз папар, да млыну. Пэўна, пачуў іхнюю прысутнасьць, бо, адбегшыся, пачаў раз-по-разу азірацца. Доўга ня выходзіў з ваччу, а пасля зьнік за горкаю.

Хлопцы правялі яго ўзрокамі і адварнуліся к лесу, які перапінаў папарны разгон. Над яго шэрым галам ляталі рэдкія жаўранкі, але чамусьці не хацелі шчабятать. Накіроўвалі да паплавоў, што ганоў праз пяцёры, у лёгкай лагчыне, зялёнаю плямінаю прысьцілі шэры гал.

На папярочцы-сьценцы, што аддзяляла загуменьні ад папару, хлопцы прыпыніліся парадзіцца, як ісьці к лесу—ці праз папар, ці загнуць на пасеку, у бок Масткоў. Вымеркавалі час, далячыню, выгаднасьць пустэчы папару і пастанавілі шнураваць на цянькі. усьцяж палосак. Выбралі шырэйшую мяжу і адзін за другім, гуськом, пашлі.

Мястэчка аддалялася—апускаючыся за горку. Гоман рабіўся ціхім, глухім. Каркала варона ці квактала перапёлка, выпадкам пралятаўшыя над імі—заглушалі яго.

Каля поплаву хлопцы перашлі на косую сьцяжынку, што вытапталі каровы, а пасля даездзілі хурманкі. Сьцяжынка меркавала тым-жа кірункам, што і самы шлях, толькі на адгон, невялічкаю палогасьцю, нібы баючыся выявіцца. Была выгадная дарога, але падбліжаўся лес і сурова пазіраў цёмнымі вачмі на бунтаўшчыкоў. Таіў у сваіх нетрах невядомае, неспадзяванае. Нейкаю скрытнаю сілаю закідаў на хлопцаў і заварожваў да сябе іх узрокі. Абудва з пачуцьцём няпэўнасьці адчувалі яго блізасьць—знаёмае пачуцьцё настарожлівасьці перад важнаю справаю, а для другіх перад праступкам. Сёмка маўчаў—маўчаў і Пятрусь. Кожны ведаў пра другога настрой, навошта казаць. Нават не пераглядаліся, а, устраміўшы вочы ў цёмную сьцяну, ішлі, ня думаючы вяртацца, не азіраючыся.

Здалося доўгаватым пакуль параўняліся з гранічкаю, але з гранічкі зразу, занядбаўшы ўсё—скокнулі ў кусты. Затрашчэла гальлё—панёсься водгук. Толькі пташкі адклікнуліся! Лес жыў сваім жыцьцём: гулі шэршні ды авадні; доўб дзяцел сухастойну-асіну; лархалі жоўтабрушкі, валовыя вочкі, сіваваронкі. Сам сабою абламеўся струхнеўшы сук і гопаў у мяккую траву;

ад трапунковага ветру разам ускалыхваўся арэшнік і рабаціў у ваччу; смуглымі камякамі між тустых елак ціснуўся змрок. Людзкаго жыцьця—ані знаку.

Улеза прасьвечваўся гасьцінец. Не аддаляючыся ад яго, хлопцы прашлі ганюў двое лесам і спыніліся супроціў балот.

— Я думаю гэттака!—сказаў Сёмка.

— Давай.

Прыселі пад ельнікам. Дасталі з-за пазухі пукі проклямацый, дыхнуўшых сьвежаю хварбаю.

— Ты бяжы на той бок і адыдзіся ўперад, а я пачну з гэтуль.

Пятрусь пакінуў Сёмку; выбег на шлях, паглядзеў у вободва бакі, матнуў рукою і схваўся ў кустох. Сёмка пашоў за ім, таксама абсачыў шлях—нікога, і пачаў раскладаць белыя паперынкi. Палажыў з дзесятак—пры хвоях—на елках, пры каменьнях... Адагнуўся—і ўгледзіў Пятруся. На момант сумеўся. Але тут-жа адышоў і ўвішна, бегаючы завілінамі, далей клаў бунтоўныя думкі на зямлю, каб пасья перакінуць іх у нутры сялянства.

Хутка шлях ганюў на трое быў убраны проклямацьямі. Хлопцы цешыліся, гледзячы ды падсьцілаючы гусьцей.

Параўнялася з Юкаўскаю дарожкаю, якая выдзялялася з шляху і паварочвала ўлева. Прыпыніліся за ельнікам.

— Рэшту давай за канаўкаю расьсеем.

— Памойму—на Юкаўскай дарозе...

Раптоўны стук калёс перабіў іх: хлопцы тут-жа, як стаялі, пападалі—але не спалохаліся: падводаю поліцыя не паедзе—то з рынку. Прагарнулі раўкі і сталі сачыць, прыслухоўваючыся. На нейкі час стук заціх, а данеслася нявыразная гутарка; пасья ізноў затарахцелі калёсы. І калі параўнялася з імі падвода, хлопцы ўгледзілі на ёй траіх мужчын, кожны з праклямацьяй у руках. Учуткі чыталі. Па тварах бегала радасная ўхмылка.

Сёмака штырхануў Пятруся ў бок, той азірнуўся—і засьмяяліся абое.

— Ці-ж ня прыемна гэта бачыць?—шэптам праказаў Сёмка.

— Я думаю.

Паціху хлопцы адышлі ў кусты і скасілі на Юкаўскую дарогу. Вышлі на яе на крутым загіне, адкуль ня відаць было шляху ні з аднаго, ні з другога боку на сажняў пяць.

— Давай тут раскідаем рэшту і пойдзем хутчэй; зараз пачнецца разьезд.

Яны шпарчэй забегалі па дарозе, рассяючы рэшту проклямацый. Угусьцілі дарогу, мэрам заслалі палатном; начаплялі на кусты.

— Хопіць многім. У добры час!

ІІІ

АБАІМІ ВАЛОДАЎ УЗДЫМНЫ НАСТРОЙ; не хацелася вяртацца дамоў—паглядзець-бы, як сяляне пачнуць разьбіраць агітацыйныя лісткі! Тут-жа, пад бокам у поліцыі разьвінаецца вялікая справа агітацыі супроціў пануючага ладу! Якая рызыкаўнасьць! Подвiг! Хлопцы адчувалі сябе ўдзельнікiмi агромністага змаганьня за вызваленьне працоўных з-пад цяжкага ярма. Гэта адзнаньне ўлівала ў іх нутро смеласьць і задзёр. Лічылі сябе шчаслівымі, што ачуліся ў гэткім становішчы і не хацелі ўспамінаць нядаўніх перажываньняў. З-пад кожнага куста глядзелі на іх ня згусткі цемні, а сьветлыя пляміны. Елкі, арэшнік—сьмяяліся трэпаньнем ралак і лісткаў. Дурманіў пах смалы.

Хлопцы пастаялі хвілін з дзесяць пры дарозе, палюбаваліся зробленым і заспакоенымі накіравалі дамоў. Яны не згаворваліся, кудэю вяртацца, але кожны бяз гэтага ведаў, што ляпей усяго ісьці праз пасеку, а там жыгнімі палеткамі, зусім іншым бокам, як ішлі к лесу. Моўчкі сышлі ў кусты і павярнулі нацянькі да палеткаў.

— Давай выйдзем на сьценку,—запрапанаваў Сёмка, калі яны прашлі з поўганоў кустамі.

— Давай!

Заламалі ўлева, прашліся гушчарняком ганоў двое—не натрапілі і завярнулі направа.

Недалёка пачуўся пастушы гоман; зарыкала карова. Хлопцы на некалькі крокаў зьлевілі, але натрапілі на балота і мусілі трымаць правей.

— Заблудзілі, мабыць,—усумніўся Пятрусь.

— Нічога, давай больш не зварочваць.

— Я ўсе вочы павыпорваю...

Нарэшце, нечакана ачуліся на граніцы пасекі.

— Высьці то вышлі, але з якога боку?

Пачалі адгадваць, меркаваць, пазіраць на сонца.

— Спанталыжыліся.

Улева ад іх прагукаў пастушок—«кся-а-го-го-а-го!»

— Давай направа.

Хлопцы прашлі некалькі сажняў і ачуліся на роўненькай, заросшай мяккаю мураўкаю палосцы. Яна паходзіла на мяжу, а не на праезную дарожку. Лахматымі грыўкамі, мэрам палоскі дэсьні, выступалі два касьнічкі травы паабпал лёгкае лагчынкi, кудэю калісьці ступалі коні. За каляінкамі для калёс—шырэішыя стужачкі таго-ж травянога ядвабу. З густога лесу жыта, спалавелага, вытыркалі ўперад сiнія галоўкі цыбатае валошкі, падгалісты куколь. Між комлікаў—вілася і на таўсьцейшым—то тут, то сям—гадзінаю абкручвалася бярозка. Маленькія вочкі—яе цвёт—глядзелі на падсушаную зямлю і губілі ў яе шэрасьці свой бледна-сіні, на чужых соках выхаваны колер. На сьценцы бялелі цюцюпаны, абдуванчыкі, жоўты малачайнік. Па ўсёй гэтай маўклівай прыгожасьці—толькі паўзком, мі-малётна—каўзанулі хлопцавы ўзрокі і пасьяля краскі і зелень, і жыта—асталіся для сябе чакаць больш цікавых, больш уважлівых, больш цёплых вачэй і шчырых адносін. Можна трапіць часам да іх гарадзкая дзяўчына, якая гадамі ня бачыла поля, убачыць і выкажа спагадлівыя словы—«Якая прыгожасьць!» А яны—Сёмка ды Пятрусь хлебаробы,—што ні дзень, ужо праз колькі гадоў стыкаюцца з імі пры нараджэньні і пры ўміраньні, пры зацвiтаньні і пры адцвiтаньні. Прывыклася: ім зараза вось патрэбна інакшае хараство—хараство высокіх пазываў, магутных калыханьняў, нясупыннага ўздыму.

Хутка вышлі на ўзгорак, апяразаны долам—ганоў пяцёра ад пасекі і з вярсту ад Сiлцоў. Прыпыніліся, як па згаворы. Аглядзеліся навокал: ззаду шырокім дываном—далёка ў шыркi і карацей удаўжкі—расьсьцілалася пасека—пасьбішчы; улева, паднімаючыся да верху, на другі ўзгорак, кацілася паважнымі хвалямі жыта. На ўзгорку стыкалася з небам і, здавалася, стадкі авечка-хваль паднімаліся ўгору, каб упасьці на яго сiняе гала. Уперадзе зноў-жа ўзгрудак хаваў ад іх Сiлцы. А ўправа—разгортвалася шырокая даліна: канчалася жыта—пачынаўся выган, а за выганам, аддзяляючы яго ад папару, віўся Ліцкі шлях. Ён увесь—на колькі ахапляла вока—быў запоўнены хурманкамі і пешаходамі—жыў, плыў рэчкаю бурлі-

ваю. Грукацеў, курыўся пылам. То разьяжджаўся кірмаш—
ехалі дадому далячэйшыя госьці.

Шлях прыкаваў хлопцаў да сябе: яны ўстраміліся ў яго
пільнымі ўзрокамі і мералі ад лесу да ўзгорку. Прагліся прані-
заць вачмі чорную сыцяну дзярэў, дасягнуць да таго месца
дзе раскіданы проклямацьі і глядзець як іх будуць падбіраць.
Супыняцьмуцца хурманкі, злазіцьмуць мужчыны ці хлопцы,
падбірацьмуць па дзьве, па тры штукі.

— Ведаеш, Сёмка, так і цягне вярнуцца ды паглядзець.

Пятрусь стаў на наскі і працягнуў голаў, як-бы хочучы пе-
ракінуць ўзрокі праз лес.

— Нічога ня будзе. Падбяруць. Давай ісьці,—пацягнуў яго
Сёмка за руку.

Яны пашлі, апускаючыся ў лагчыну. Шлях карацеў, а пасья
і зусім зьнік з вачэй—заступіла жыта з усіх бакоў, як сыцяна.
Прыпарвала. Хлопцы зьнялі шапкі. Хацелася обоім піць.

— К вечару, а гарачыня.

Калі ізноў пачыналася ўзгор'е, пры заломе сыценкі, улева,
жытамі, сілцоўскія людзі пралажылі вузкую беленькую сыця-
жынку, нацянькі, як аднаму прайсьці.

— Заломім сюды і праз гароды.

— Не спрачаюся.

Ішлі працягнуўшы рукі—згіналі жыта—і гутарылі.

— Мала ўсё-ж, на гэткую грамаду! Ці было ў нас з ты-
сяча?—шкадаваў Пятрусь.

— Хопіць. Было тысяча. Хай толькі кожную прачытае
адзін чалавек.

— Тысяча чалавек! А часта адну прачытае некалькі ды ад
сябе перададуць. Калі яшчэ тое будзе, што оратар магчыме ка-
заць прамову гэткай грамадзе сельскіх людзей. Падумай—ты-
сяча! Няхай палова пяройме думку і то што значыцьме!

Пятрусь памаўчаў.

— Добра, то добра... Але колькі патрабуецца часу, пакуль
мы гэткам парадкам раскальшам вёску! Гукаем, швэндаемса
ўкрадкаю па лесе ды па полі, а сылед дзе?

— Што ты так раптоўна заняпаў духам! Муха за палец
укусіла?

— Ня жарты! Сапраўды кажу.

— Кінь, браце. Захочам—і сьвет перавернем... раней ці пазьней, а перавернем. Закружыцца, як калаўрот, і толькі пыл паляціць ад старога... Вонь—як на Ліцкім шляху...

— А ты, як бачу, загарачы... Каб вачэй не засыпала.

— Прывыклі да пяску—усе жьцьцё рыемся.

— Было-б добра...

Гутарачы, глядзелі то на сьцежку, пукатую, з бакоў абмытую вадою, то на мігаценьне каласоў—і не заўважылі, як падняліся на ўзгрудак, дзе меншае жыта выкрыла іх. Ветрык, нагнаты з палудню, дзе згушчаліся хмары, трапіў іх косы і студзіў твары. Пачуўся выразны гул кірмашу, усё яшчэ зычны, цьвёрды, мэрам-бы ніхто і нішто яго не разрэдзіла к вечару... Мэрам-бы яго была несчарпаная крыніца, што вылівала ва ўсе бакі па гасьцінцах, а дапаўняла з-пад зямлі, каб трымаць адзін ровень...

Ізноў Ліцкі шлях—той самы наплыў людзей... Як-бы знарочыста наладжаная помпа выпампоўвала нязльічаны лік хурманак і вылівала іх з цесных вуліц на польныя галы. Ажно бурліла пры будынках, што былі апошнімі ад поля.

Хлопцы ня спускалі вачэй, любуючыся людзкім вірам, пакуль не зашлі ў гароды, адкуль гумны засланілі шлях.

IV

ПАНЯСЛО ГНОЕМ І ПЫЛАМ—мястэчка. Праз вузкую вулачку яны прашлі на Тыльную вуліцу. Было прыкметнае ажыўленьне: многія з мяшчан толькі што варочаліся з рынку, іншыя ўжо сядзелі на прызбах і абгаварвалі перажыты дзень, дзяліліся чуткамі і навінамі, датыркалі наступнага жніва. З многіх двароў выяжджалі гасьціўшыя сяляне, разьвітваючыся з гаспадарамі.

Бегалі па вуліцы дзеці то з булкамі, то з цукеркамі. Тосям, то там дзе стаялі каля хат, а дзе ішлі дамоў парачкі—хлопец з дзяўчынаю. На іх заглядалі, імі цешыліся кабеты.

Сёмка з Пятрусём павярнулі ў бок рынку. Ішлі паціху, мэрам-бы нічога, ня ведаючы. Сустракаліся з знаёмымі—віталіся, калі ня бачыліся да таго, перакідаліся словамі, калі раней ужо сустракаліся. Але ніхто іх ня пытаў, дзе і што былі—ракама нікому ня было ўшманкі, што Сёмка з Пятрусём больш поўдня правялі ў адсутнасьці з мястэчку.

— Якаво вышла ў Сроля з Віктарам?

— Ці хадзілі яны?

— Павінны.

А хто іх ведае: сустрэць-бы каторага з іх і распытаць.

З намерам угледзець каго-колечы з сваіх, лепш усяго Сроля, яны павярнулі ў Яўрэйскі перавулак, а адтуль на рынак.

Ня гледзячы на хмары і на позны адвячорак, на рынку яшчэ было людна, куды шумней, як у звычайны нядзельны дзень: вакол крам і пры будынках стаяла шмат падвод распрэжаных, з паднятымі ўгору аглоблямі; швэндалася многа сельскіх людзей—адны за справамі з крамы ў краму, другія па піўных і корчмах, трэція ўсё яшчэ даспацыроўвалі; грамадкамі, як сходкі, у баку, пры ганках і дварох збіраліся мяшчане, вядучы бясконцую гутарку аб усім-усялякім.

Нясло гострым пахам гною і сьпірытусу.

Хлопцы прастаялі каля чвэрткі гадзіны, але нікога ня ўгледзелі.

— Пройдзем, хіба,—параіў Пятрусь.

— Пройдзем.

Рушылі ўправа, дзе выглядала больш мятусіны. Прашлі між шэрагу гандляроў—лыкам, гаршкамі, палатном, рашотамі, між «рускіх» з кніжачкамі і карцінамі.

— Відаць, Сроля нам ня сустрэць; мо' дзе дома сядзіць?

— Пройдзем яшчэ раз вакола—і да хаты.

— А такі і гэтак.

Згадзіліся і павярнулі ўлева, але не пасьпелі ступіць, як ззаду пачулі вокліч:

— Хло-опцы-і, пачакайце-э!

Хлопцы азірнуліся і ўгледзелі дзяўчат—Вольку і Гэлю, якія іх наганялі.

— Хоць над вечар ды злавілі!—пажартавала Волька, падаючы руку.

Гэля павіталася другою.

— Яны думалі, што мы ня знойдзем іх!—дадала яна.

У хлопцаў ня было настрою да сьмеху і жартаў, аднак, яны ня далі на гэта выгляду.

— Го-о! Хто ад вас вырвецца. Вы налаўчыліся лавіць хлопцаў, як кошкі мышэй,—адказаў дзяўчатам Сёмка.

— Спрытныя да мужчын,—уставіў ад сябе Пятрусь.

— Цьфу, Пятрусь! Ну што ты балхвіш!—пераняла Гэля.
Волька тузнула таварышку за рукаў капоты:

— Няхай брэшучь—не адрэжаш языкоў.

І тут-жа перашла на другое:

— Вось скажэце, дзе гэта вы цэлы дзень галёкамі?

— Вас шукалі.

— Кіньце дурьшца.

— Праўда, праўда.

— Ды годзі...

Пятрусь запытаў:

— Ці ня бачылі вы часамі Віктара?

— Віктара?—у вадзін голас перапыталі дзяўчаты.

Пасьля пераглянуліся і здзіўлена, у вадзін голас адказалі:

— Як, Віктара?!

— Ды так... Я насур'ез,—патрэбен нам.

— Ну, ну, закідайце хітрыкі... Можа выпусьцілі?

— Каго і адкуль?!—не зразумеў Пятрусь.

— Ды кінь прыкідацца... Віктара-ж арыштавалі сёньня і...
хіба выпусьцілі цяпер?

— Арыштавалі?!

Хлопцы пераглянуліся і зрабілі сур'езныя міны. Зацішылі хаду, а хутка і спыніліся зусім, як ашаломленыя ад нечаканасьці.

— Што вы кажаце?—памаўчаўшы, здзівіўся Сёмка.

— Гм! А ласьне вы ня ведалі? Вось мы і бачым, што вас ня відаць праз цэлы дзень.

Пятрусь крануў Вольку за руку, даючы знак, каб яна змаўчала.

— На дарозе ў Асаўкі злавілі стражнікі—проклямацьці раздаваў сялянам. Другі, што быў з Віктарам уцёк, а яго злавілі.

— То быў Хаім Крупнік,—дадала Гэля.

Хлопцы далей нічога ня пыталі—было ясна, што справа прыняла нядобры зварот. Кожны па сабе пачалі думаць, і меркаваць, што і як цяпер быць, каб поліцыя не захапіла ўсяе арганізацыі і не дакапалася да іх.

Сёмка стараўся прыпомніць усе тыя месцы, кудэю яны ішлі ў Жмыгінскі лес і кудэю вярталіся назад, стараўся праверыць, ці не падглядаў хто за імі, ці не падпільноўваў. Да яго пад-

крадалася сумненьне і ўставала небясьпека арышту і тых skut-
каў, якія арышт за сабою пацягне.

Пятрусь пасвойму перадумаў тое самае; ён таксама ўлічаў
усе skutкі таго, што трапілася, хоць думаць аб сваім арышце—
ня думаў.

Да абодвух падышла нэрвовасць і западозранасць.

Дзяўчаты прыкмячалі гэта і пугліва пераглядаліся. На-
рэшце Волька ня ўтрымалася.

— То можа нічога. Можа пераначуе і выпусьцяць. Ласьне
ўжо тут вельмі сур'ёзна?..

Словы празычэлі, а ніхто зразу не адказаў. Толькі Сёмка
пусьціў крохкую ўхмылку, якою засьведчыў Вольчыну наіў-
насьць.

Вольцы стала ніякавата.

Гэля кранула яе за рукаў, намерыўшыся нешта сказаць.
Пятрусь перабіў:

— А і надало ім ліха не ўсьцерагчыся.

Аглянуліся і падышлі да войсьця ў Сівулінскую вуліцу, па-
трошку пачалі пераходзіць да жартаў і няпрыкметна некалькі
згладзілі ўражаньне ад арышту.

— Да хаты, да хаты!—парадзіла Гэля.

Моўчкі згадзіліся і пашлі ў вуліцу. Дзяўчаты расшчабяталіся і павялі гутарку аб розных здарэньнях, якія бачылі на працягу дня. Расказалі далей, як напаткалі Зосю, у якім яна была настроі.

Гутаркі хапіла на поўвуліцы, да Сёмкавай хаты, дзе кампа-
нія прыпынілася, хвілін пяць пастаяла і разьгшлася.

V

— АЙ ДЫ СЁМКА! Цалюсенькі дзянёк, гэткі доўгі дзень і не паказацца ў хату. Ад раніцы, як вышаў, дык і ні абедаць, нічога. Галодны праз увесь дзень... Дзе ты быў, хаця, нябожа?

З гэтакімі словамі стрэла малі Сёмку.

Сёмка састроіў фальшывую міну, ухмыльнуўся і схлусіў:

— Вас ня было ў хаце, а я некалькі разоў прыходзіў. Два разы еў сее-тое.

— Калі ты прыходзіў, та што ты еў? Я-ж амаль ня цэлы дзень сяджу дома,—і на рынак ня выходзіла. Няўжо-б ня бачыла, каб ты прыходзіў?

Маці задумалася, прыпамінаючы.

— Ня ведаю, дзе і што вы былі, толькі я вас не заставаў.
Ня было ні бацькі, ні хлопца.

— Ласьне прыпомніш? Можа куды і адлучалася,—уткнуў бацька, які дагэтуль маўчаў, стаючы каля дваровага акна.

— Вось ты, хаця, Хведар, не плявузгай ліха ведае чаго. Што я, няпрытомная, ці што? Не адлучалася, кажу, праз цэлы дзень; нават знарок яшчэ яго чакала.

Хведар адступіўся на хату, матнуў незадаволена рукою і прамовіў:

— Заўсяголаў ужо з тым, што было. Кіньце ды давайце вячэраць мем... А бы прышоў цэлы—хоць-бы і два дні ня было.

— Чаму вы кажаце «цэлым»?—падхапіў Сёмка.

Хведар абярнуўся к сыну.

— А таму, што, вось, Віктара ужо сцапалі.

— Адкуль вы ведаеце?

— Ведаю. А хто гэтага ня ведае? Усе Сілцы як у бубен б'юць. Я нават бачыў, як яго вялі... Усіх вас пераводзяць. Жыві ды чакай—бо пусьціліся ўжо на тое.

Ён падышоў к мыцельніку і памыў рукі.

— А малога яшчэ няма?

— Нідзе ня дзенецца, — адказала старая, завінуўшыся з качэргамі.—Балхвіш ты ліха ведае што,—перамяніла яна гутарку:—чаму гэта ты вымеркаваў так, што няпрыменна ўсіх перарыштуюць? Адкуль ты гэта ўзяў? Што, напрыклад, Сёмка шкоднае зрабіў для поліцыі? Або, каму ён чым перашкаджае?

Хведар вышчарыўся на жонку.

— Калі нічога ня ведаеш, дык сама маўчы... А Віктар што, патвоему, шкоднае зрабіў? Украў у каго што, ці падпаліў каго? Лісткаў некіх з дзсятка растыкаў сялянам—вось і ўсё. Можа сам знашоў дзе. А глядзі—узялі і арыштавалі. Тое можа стацца і з другімі. Бачыш, гэта-ж таварышы: і Сёмка, і Пятрусь і Віктар і Сроль. Панашаму—усе яны невінаваты, а начальству—бяльмо ў воку.

На дварэ занокаў хлапчук.

— Ігнатка прыехаў?!

Хведар кінуўся з хаты і пакуль вярнуўся з хлапчуком, на стала стаяла вячэра. Сёмка ўлазіў за стол, крыху пасуваючы яго ад лавы. На дварэ вечарэла. У хаце па куткох туліўся

змрок; з надворку праз невялічкія акенцы глядзелася смуглае злавянае сьвятло.

— Можа засьвецім газыніцу?

— Абыйдземся. Павячэраем і спаць—навошта той агонь. Госьці ня прыдуць.

— А табе вельмі спаць закарцела!—падкрэсьліла зламысна Саламея:—высыпішся яшчэ—ня надта запрацаваўся... Вунь чужыя мужчыны на прызбах сядзяць і ня думаюць аб сьне. А гэта ўжо вельмі...

Яе перабіў раптоўны бразг дзвярэй.

— Бачыш, людзі наведваюць, а ў нас у хаце, як у коміне—цемната. І агню засьвяціць лянуецца...

Саламея адбеглася да прыпеку знашла сярнічкі і засьвяціла агонь.

Якраз увашла Стэпа.

— А я думала, што мо' няма нікога ў хаце. Дабрывечар у хату!—праказала яна.

— Дабрывечар!—за ўсіх адказала Саламея.

Сёмка папрасіў Стэпу сесьці.

— Сядай, сядай, сястрыца,—дадала ад сябе Саламея.— Гэта наш стары гэткі—прашу агонь запаліць, а ён і ні рыдае.

Стэпа прысела.

Мужчыны вылезьлі з-за стала, а Саламея падліла сабе стравы і канчала вячэраць.

— Што-ж, уладзіны глядзець пойдзеш?—абярнулася Стэпа да Сёмкі.

— Думаю,—адказаў той!—чаму-ж не паглядзець? Тава-рышка выходзіць замуж... А ўсё гэта прыдзецца Рыгору пісаць...

Стэпа як сядзела, так зразу пахмурнела і прасьлязілася:

— Ай, Сёмачка!—заківала галавою:—шчасьлівыя тыя бацькі, што з дзяткомі не разлучаюцца: і гуляюць, і жэняцца, а бацьком пацеха.

Саламея кончыла вячэру і пачала прыбіраць са стала. Хведар прысеў каля прыпеку і закурыў люльку.

— Там Рыгорка, хто ведае, як маецца, а я тут усё плачу ды плачу па ім, вачэй не асушваю.

Не адгінаючы галавы, разуважыў Хведар:

— А ці паможа табе гэты плач? «Плачу, плачу». Карысьць вялікая ад плачу. Ведама, што цяжка аднэй...

Ён зрабіў перапынак.

— А з дзяцьмі, думаеш, лепш? Вось Рыгор там жыве і нібыта той, а тут, глядзі, Віктара Саўкавага заграбасталі... Трудна яшчэ сказаць, як тутака лепш...

— Хведарка мой, завошта-б майго Рыгорку арыштоўвалі-б? Ён-жа такі добры, што ніколі нікому ніякае шкоды не зрабіў...

— Ах!—Хведар паварушыўся на месцы і паматаў галавою.—Нічога вы, бабы, не разумееце, як я бачу... А Віктар зрабіў каму што? Таксама добры хлопец, а аднака... Таму, што добры, што людзям добра хоча таму і арыштавалі.

Сёмка паглядзеў на бацьку і здавальняюча ўхмыльнуўся. Спадабалася гэта і Саламеі, а Стэпу здзівіла: яна наставілася ў бок Хведара і прамовіла:

— Дык, калі так, калі за дабрата арыштоўваюць, хто-ж можа ручаць, што майго Рыгоркі не арыштуюць там? Гэта-ж гвалт...

— А і то-ж ты што думала?

Стэпа ўстала з месца і зрабіла некалькі крокаў да Хведара.

— Чаго добрага,—спуджана загаварыла:—не здарма я мінулай ноччу страшнае гэткае сьніла... Пачуйце адно,—абярнулася вакола:—здаецца, сяджу так адна сьветлай ноччу ў хаце, раздумоўваю аб Рыгорку, успамінаю мінулае—сэрца як не разарвецца, млосна так, ня вытрымаць. Я і кажу сама сабе ўголас: «Не,—кажу—не дачакацца мне цябе, сыноч мой даражэнькі». І давай плакаць, плакаць... А Рыгорка, здаецца, гэтак—шусь раптам у хату! «Добры вечар, маці!» кажа.—І стаіць, пільна гледзячы мне ў твар. Я тады хутка ўзьнялася—адкуль тае сілы старчыла—разьняла рукі і да яго, каб гэта абняць ды расцалаваць, а ён тутака-ж завярнуўся, рушыў ісьці і на хаду: «Быўце здаровы, матуля, я забег толькі паглядзець на вас і зараз ад'яжджаю далёка-далёка, ды надоўга»... Я гэта ў голас ды за ім, а ён у момант і счэз... Вось бачыце, суседзікі даражэнькія... Ці-ж, думаеце, на добрае гэта?

Мужчыны выслухалі і засьмяяліся, а Саламея разуважыла Стэпу:

— Ай, цудная ты, мала што вярзецца ў сьне; часамі наблытаецца ліха ведае чаго, дык усяму і верыць? Вось праўдзівей усяго—ліст атрымаеш.

— Я нават думаў, што вы ўжо прынеслі ліст прачытаць,— дадаў Сёмка.

Стэпа павесялела, адышлася к лаве ды прысела:

— Мой сыноч, дзе-ж ты бачыў! Я сама ня ўрымшчуся дачакацца... Да цябе прыбегла запытаць, ці часамі ня прыслаў ён табе якое весткі? Так задоўжылася ўжо, так зацягнулася...

— А чаго-ж ён будзе Сёмку прысылаць наперад? Перш мацеры трэба, а тады ўжо таварышам,—разуважыў Хведар.

— Не, я не атрымаў... Але ня сумуйце, цётка, прышле хутка. Няхай агледзіцца там ды асталоюцца добра.

— Каб-жа з ім толькі ня сталася нічога дрэннага. Так ужо я пракалася, што вытрымаць не магу. Дні і ночы непакоюся, трывожыць нешта мяне.

Стэпа кінулася ў горнасьць і пачала плакаць, выціраючы вочы то кончыкам хусткі, то хвартухом.

— Напіша, напіша: ці-ж вы думаеце, што ён ужо забыў пра вас? Помніцца яму ўсё: і маці, і Сілцы, і Зося.

Нязвычайна сутрымала горнасьць і адварнулася да Сёмкі.

— Ай, Сёмачка, што ўжо яму думаць аб Зосі! Яна і ня прызначана было яму. Я ня раз Рыгорку казалася, як ён яшчэ быў дома: «Кінь, кажу, сыноч, Мікалаішку—яна дзяўчына не дзеля цябе. Куды, кажу, табе набівацца да Прыдатных—гэта людзі ня нам раўня, гаспадары, знатныя ды заможныя; з пагардаю глядзяць на гэтых, як мы. Табе, сыноч, кажу яму, заўсёды знойдзецца дзяўчына з роўных нам. Два-тры гадкі пачакаеш пакуль, а тады—абы хацеў: у Сілцох дзяўчат хопіць». Але ён, Рыгорка, чамусьці ня слухаў мяне—ганяўся за Зосяю. Гаварыцца не даваў, ставіў яе вышэй усіх. А чаго вельмі там павабнага: ну, дзяўчына ня дурная, больш-менш самавітая—ды ці-ж яна адна гэтакія? Толькі—у сэрца-ж ня ўлезеш, калі так ушалопай... А цяпер, вось, якраз памойму сталася... Ты ўжо, Сёмачка, на выпадак чаго разуваж яго ў лісьце, адгавары, каб ён ня дужа шкадаваў Зосі—заўсяголаў яны, гэтыя Прыдатныя, бяз іх абыйдемся. Няхай сабе цешацца, а Рыгорку майму знойдзецца іншая дзяўчына. Усё-ж, хоць і бедныя мы, а за іншых людзей ня горшыя. Не на Прыдатных сышоўся сьвет.—Стэпа

нядбайліва матнула рукою:—Напішаш ты, Сёмка,—напішу і я ад сябе—хай махне рукою. Ці няпраўда, Хведар?

Той падняў knot у газьніцы, зняў лучынкаю нагар, скалыхнуўшы ценямі ў хаце, пастукаў некалькі разоў, каб ня курэла, зацягнуўся і разважна адказаў.

— А чаму, Стэпа, няпраўда? Вядома, што праўда. Рыгору знойдзеца пара, чаго і казаць. Пане мой, такі хлопец, што ані рады. Дурноту спаганяў, што ўвіваўся за Зосяю. Мацявя вялікая, падумаеш!.. Яму яшчэ пасьпее вырасьці...

Саламея адхілілася ад пасуды і дадала к мужавым словам:

— Як для твайго Рыгора, гэтак і дзеля майго Сёмкі знойдзеца колькі хоць дзяўчат. Абы хацелі жаніцца. Вось калі, вось калі! Няхай Прыдатныя свой гонар у торбеносяць, а мы і без яго абыдземся, абыдземся...

А Сёмка слухаў гутарку старых, пасьмейваўся; час-ад-часу пазіраў на цёмную пляму акна, не давяраючы двароваму спакою. У вачох і ў думках стаяў Віктар, Хаім, Сроль; мігаліся проклямацьці, паўставалі лес і поле—а сэрца выбівала глухую трывогу, а цела дрыжэла ў рухавай нэрвовасьці. Не хацелася заседжвацца ў хаце—цягнула на вуліцу: хоць-бы аднаму прайсьціся, калі ня ўдасца нікога напаткаць і пачуць сьвежую заспакойваючую думку, хоць-бы разагнаць засеўшую ўнутры няпрыемнасьць ад арышту.

Якраз пачуліся песьні, што зацягнулі на зборні дзяўчаты; заўтуравалі галасы і вяселья, бесклапотныя выкрыкі дзяцей—уладзіны іх прыцягалі да сябе з усіх куткоў вуліцы.

Сёмка пасьпешна сабраўся пакінуць ахту, але спыніўся пры дзьверах, аб нечым думаючы.

Стэпа паглядзела на яго і, каб не затрымаць, папярэдзіла:

— Ды ўжо ідзі-ідзі, Сёмачка, не глядзі на нас. Ідзі, дзякую табе, што крыху душу маю суцешыў,—а то гэтак нудна, гэтак горна, што дзецца няма дзе. Цяпер пайду, мо' спакайлівей засну.

Яна зрабіла крок да дзьвярэй, развіталася. Сёмка прачыніў дзьверы і прапусьціў яе наперад сябе, а сам пашоў за ёю.

— Ты-ж не загульвайся, сыноч, а то заўтра зранку прыдзеца ўстаць ды ісьці дакасіць той шматок поплаву, а днём—будзе пагода—то звазіць.

Сёмка адказаў з-за дзьвярэй:

— Я ведаю.

У ХАЦЕ ПРЫДАТНЫХ пачаліся ўладзіны яшчэ з за-відна... Калі Сёмка вышаў на вуліцу, было цёмна; у Прыдатных жукацела сьвятло, акідаючы променем натоўп гледачоў, што грудзіліся каля хаты. Сёмка праціснуўся к двару і паглядзеў у покутнае акно; якраз у акне была Зося, якая перамаўлялася з некаю маладзіцаю. На бляску сьвятла Сёмку ўдалося разабраць сумныя нарысы на Зосіным твары. Каб ніхто не падмеціў, што ён разглядае яе, Сёмка крута заламаў у цень і прашоў да вугла тыльнае сьцяны. Тут, крыху на адгоне ад прызбы, трымаючыся ў баку ад натоўпу, стаяла двое кабет, якія да таго разгарачыліся ў гутарцы, што не зьвярнулі ўвагі на Сёмку. Ён для цікавасьці прыпыніўся кроках у двух ад іх і, даючы выгляд, нібыта сам глядзіць у акно, прыслухваўся да кабет.

— Яшчэ гэтага ніхто ня ведае, мая галубка,—казала адна маладзіца другой.

— А ты-б узяла ды сказала, навошта хаваць,—радзіла другая ўверана і наглавата.

— Дык Зосі чамусьці шкода,—не здавалася першая:—мала што трапілася—абы ніхто ня ведае... Ды, папраўдзе сказаць, чаго там вельмі саромецца. А Рыгору губіць ад гэтага няма чаго. З кім таго ня бывае. Заўсяголаў...

Сьпевы і гоман, якія чуліся ў хаце, перабівалі гутарку маладзіц, і Сёмка мусіў пільней прыслухоўвацца, скеміўшы, у чым справа.

— Дык кажаш, Марцэля, гэта ўсё твой Юзік бачыў?—смакавала другая.

— Вось калі—пэўна. Ехаў так з Паплавоў і чамусьці намеркваў на Лужкі. Угледзеў воз—што-ж? стаіць воз—няхай стаіць. Але пад'ехаў гэта, кажа, якраз, глянуў, аж пад возам на паплаўцы... Вось мой мудрагель як крыкнуў, як зарагатаў—ха-ха-ха!—дык і Рыгор, і Зося, як апараныя, паўзьнімаліся і баржджэй паадварочваліся ўбок... Цікава, кажа, што бессаромна і бясьпечна—вось-жа каля сьценкі... Да таго захапіліся, што не маглі стрымацца...

Апошні сказ, пэўна, засароміў слухальшчыцу і тая сучцішна супыніла суседку:

— Каб ты спрахла, каб ты, Марцэля; цішэй крыху.

Яны мінутку памаўчалі, а пасья другая са смакам выказала:

— А цікава было-б, каб гэта парадаваць гэтым Васіля. Ён, лэўна, і ня думае аб сім...

— Гэ, дачуецца к вяселью,—уверана сказала Марцэля.

— Усё-ж ты ня так ужо паўсюдзь гэта...

Сёмка далей ня слухаў. Адышоўся ад кабет у натаўп і задумаўся. Успомніў настрой Рыгора ў дарозе, а Зосі, калі падвозіў яе з травой. Адгадаў, што абое цяжыліся нечым. Сёмка гостра зацікавіўся, як далей пойдучь здарэньні. Ён дапускаў, што Васіль дачуецца пра Зосін грэх і будзе мсьціць ёй за гэта, датычна Рыгора—сумняваўся, каб яго адцягнула ад думак пра Зосю тая дзяўчына, што стрэлася ў Ліцку на станцыі. Раздумваючы так, Сёмка падышоў да Ярмалаевай хаты, дзе ішла зборня. Хлопцы і дзяўчаты прывіталі яго хорам:

— Добры вечар, Сёмка,—а сьледам Пятрусь цішком дадаў:

— Ты яшчэ цэлы? А я думаў—у карты з Віктарам рэжашся.

— На варагі казана,—перабіла Волька.

Усе зарагаталі.

— Абарона Сёмку,—падаў хтось з гурту.

— Дзякую ёй,—знайшоўся Сёмка.

І запытаў Вольку:

— Ці-ж ты, Волька, не ў сватох?

— Цікавішся?—

Праказала Гэля Сідорышка.

— Цябе чакала,—установіла Аксеня Астапішка.

— Мiane?! Разам ня пойдзем.

— Як бачыш...

Волька рашуча перабіла:

— Годзе ўжо, годзе. Залепяталі.

Зборня ўнялася і перашла да звычайных разважаньняў, жартаў, сьмеху і піскаў. Адны намерваліся пяць, другія перабівалі, трэція перакідаліся словамі. Атрымоўваўся рыначны задзёрысты бясхлопатны шолом, які зьліваўся з гоманам натоўпу каля хаты Прыдатных, з песьнямі і крыкамі сватоў у хаце. Дзякуючы ціхай ночы, гукі далёка разыходзіліся ва ўсе канцы мястэчка. Сёмка прытуліўся да Волькі і выказаў сумненьне на конт свае бясыекі:

— Я ўсё-ткі баюся, Волька, каб да мяне ноччу ня трапіла поліцыя?

— Няўжо ты думаеш?—жахнулася Волька.

Яе жах перадаўся Сёмку.

— Усё можа стацца.

Волька шчыльна прытулілася да Сёмкі, мэрам-бы хочучы паказаць сваю рашучасьць змагацца за яго да канца. І на вуха дрыжачым голасам шапнула:

— Перадай мне, калі маеш няможнага.

— Не, нічога няма.

— А ў Пятруся?

— Таксама.

— Дык мо' нічога?

Збоку іх зацягнулі песьню: «Ды з-за хмары, хмары цёмнае». Песьня заглушыла гоман у Прыдатных і каля Прыдатных ды перакатным рэхам аддалася далёка за будынкамі, у капусьніках. Да зборні пачалі зьбягацца хлапчукі, якія дасюль віліся па падвоканьню ў Прыдатных. Абступілі суцэльным ланцужком дзяўчат і хлопцаў і запішчалі ў ноту сваімі рэзкімі, пісклівымі галаскамі.

Сёмка з Волькаю нейкі час маўчалі ні то слухаючы песьню, ні то раздумоўваючы кожнае па сабе.

Вольку брала нэрвовасьць і таміў неспакой: яна спагадліва зазірала ў вочы Сёмку, раз-по-разу падавала пытаньні. Песьні і жарты надаядалі—стала хацецца іх ня чуць. Забылася суйздром пра сваты і пра тое, што абяцала Зося зайсьці да яе. Нешта міжвольна трымала яе каля Сёмкі, які здаваўся на гэты раз вельмі дарагім, вельмі каханым.

А Сёмка, не патураючы яе настрою, праз некі час нядбайна праказаў:

— Ну... што-ж парадзіць: забяруць—забяруць. Пасяджу—ня я першы, ня я—апошні... Быць соцыялістам, трэба паспрабаваць усяго. Жыцьцё—змаганьне...

Волька перабіла:

— Што ты! Не кажы, кінь... Да чаго табе кідацца ў няверу.

— Ты шкадуеш?!

Волька адказала ціхім пацалункам.

— А ў выпадку чаго—не пакінеш мяне, як Зося Рыгора?

— Навошта ты пытаеш?

Сёмка змаўчаў. Пазяхнуў і падняў угору правую руку.

— Ну, ідзі да Зосі, а то пракаецца.

— Яшчэ пасьпею.

Але наперакор словам паднялася з прызбы і зрабіла некалькі крокаў ад дзяўчат. Сёмка намерыўся прайсьці за Волькаю.

Якраз папэрашкодзіў Сроль, падасьпеўшы да зборні.

— Добры вечар! Ці няма тут Сёмкі?—запытаў ён да ўсіх.

Сёмка падкраўся і аблапіў яго за рукаў.

— Вечар добры!

Ужо цішэйшым голасам Сроль дадаў:

— Тым мне патрэбен на хвілю.

Яны адышліся, а Волька вярнулася к прызьбе.

— Я прышоў сказаць, каб ты быў напегатове: Хаіма Крупніка таксама арыштавалі, а зараз трусцяць Рувіма Кінда... Ты падхаваў усё?

Сёмка сумеўся, ня могучы скрыць хваляваньня.

— Сволачы! Насталі, бачыш... Трасцу, нічога ня знойдуць, калі і прыдуць.

— Перадай Пятрусю.

— Ведае і ён.

VII

СРОЛЬ НЕ МАРУДЗІЎ, а зараз-жа разьвітаўся і пашоў, а Сёмка няпрыметна для іншых перадаў пачутае Пятрусю.

Пасьля, пачакаўшы хвілінку, удваіх з Волькаю пакінулі зборню і пашлі ўздоўж вуліцы. Прашлі за некалькі хат і прыселі цішком ля платоў аднаго саду. Сёмка перадаў і Вольцы тое, што пачуў ад Сроля, пераняўшы яе словамі:

— Нічога, абміну гэту напасьць, будзеш бачыць.

Волька, аднак, не магла сцешыцца. Тады Сёмка рашуча перавёў гутарку на другую тэму.

— Слухай лепш гэтую новасьць.

— Яшчэ якую?!

— Цікавейшая ад першай.

— Ну?

Волька скоро заінтрыгавалася.

— Ты скажы, табе Зося нічога не казалася?

— Калі?

— Хоць калі... Ну, на гэтым тыдні, ці крыху раней?

— Здаецца, нічога. Сапраўды?

Сёмка ўхмыльнуўся—разьвеяў нядаўнюю трывожнасьць на Вольчыным твары.

— Кажы, кажы?—настойвала яна.

— З умоваю, што будзе шыта-крыга. Між намі? Згаджаешся?

— А то я калі што каму пераказвала? Папомні хоць адзін выпадак.

— Так, раней ня было...

— А цяпер?.. Кінь, Сёмка, казаць ліха ведае што. Яшчэ я не дашла да таго, каб выбрэхвацца. Будзь пэвен, што і далей нічога не зраблю... Кажы, а то я закрыўдую на цябе.

Волька апусьціла голаў, а грудзі пачалі выдыхаць ціхія, чуць прыметныя гукі скаргі ды ўкоры.

— Ты-ж ня злуйся, Волька: я жартую, мала што.

Ён заглянуў ёй у вочы.

— Слухай.

Яна настаражылася.

— Гэта я пачуў перад тым, калі падышоў да зборні. Зусім выпадкова пачуў. І ніколі, павер, ня думаў, што трапіцца так. Дзьве маладзіцы перагаворваліся...

— Дык што?

Волька злосна тузнула Сёмку за плячук.

— Ды яно, усё, бач, проста... Стаялі, кажу, кабеты і між сабою гутарылі... Аб Зосі, вядома. Я прыслухаўся. Вось адна й кажа другой: «Ехаў», кажа, мой сын праз Лужкі і бачыў, як Рыгор з Зосюю... Ну, ты дагадаешся... Верыш, Волька?

Волька не знашлася, што адказаць: стала тут-жа ніякавата за Зосю і за сябе. Не саромілася дагэтуль Сёмкі, а тут гэта пачуцьцё зразу аднекуль выпаўзла і кранула яе за сэрца. Мігам працяцелі ў Вольчынай галаве адрыўныя колкія думкі: Ці-ж яно так? Калі гэта?» Брацца за Зосю—Волька ня смела. Не хапала адвагі прызнаць таварышчын паступак за звычайнасьць — таксама. Як тут лепш выйсьці з палажэньня? Сёмка прыцель, а тота-ж гэтак застраміў, што няма як вывернуцца. А добра-б і Зосю абараніць і самой астацца сухой. Гэткія справы менш усяго патрабуюць абгавору. «Навошта такі

Сёмка так паставіў пытаньне? Што-ж за навіна, калі што і здарылася з Зосяю? Эх, мужчыны, а самі вінаваты амаль не заўжды».

Яна глыбока ўздыхнула і палажыла голаў на Сёмкавым плячы.

— Ну, што-ж маўчыш?—пачула над вухам і выпрасталася зноў.

— Не, мне Зося не казала нічога... А ласьне ты вінаваціш яе, калі дапусьціць праўду?

— А патвоему як?

— Памоему...

Волька заблуталася, а Сёмка злавіў у ёй саромлівую нерашучасьць і пасяброўску падсьмяяўся.

— Кажы, кажы, Сёмка,—адбілася яна.

— Я ня віню яе, а я баюся за яе, шкадую яе... У баб доўгія языкі... Што ім каштуе хлусьню разбрахаць па мястэчку, а тады...

Волька згадзілася з Сёмкам. Міжвольна яна адцягнула на сябе пуглівую думку-параўнаньне,—і спынілася перад голасьцю праўды: магло-б так стацца і з ёю, бо яна любіць Сёмку.

— Я ня віню Зосі,—яна так шчыра кахала Рыгора, што магла пайсьці на ўсё.

— І пашла?

— Ня ведаю, але, каб і пашла, то ня грэх.

— Я люблю такіх шчырых, як ты.

Каб болей не гаварыць на гэту каразьлівую тэму, Сёмка запытаў:

— Дык можа ты зойдзеш да Зосі?..

Маўкліва ўсталі і пашлі.

Ужо было шмат за дванаццатую гадзіну ночы. Вуліца пусьцела і цішэла. На ўсходзе завязваўся золак. Каля Прыдатных з вялікага натоўпу асталася некалькі невялічкіх гурткоў моладзі, якая ўсё яшчэ не пакідала наглядаць за ўладзінамі, як-бы ахвараваўшы дачакацца іх канца.

Сёмка падвёў Вольку, не даходзячы аднэй хаты, да Прыдатных, спыніўся на хвіліну і разьвітаўся.

— Прашу цябе—усё захавай,—парадзіла яна Сёмку.

І, адышоўшы на два-тры крокі, успомніла, што забыла запрапанаваць яшчэ адно.

— Сёмка?—ціха пазвала.

Той абярнуўся.

— А мо, да нас пойдзеш начаваць? У прыгрэбіцы на вышках вельмі зацішна: я пасыцяю табе хоць зараз? Га? Нават і бацькі ведаць ня будуць.

— Не, не. Дзякуй! А мо' ўсё абыдзецца добра.

— Калі хочаш? Падумай!

— Дзякуй.

Разышліся.

VIII

БЫЛО ўжо Сьвітаныне, калі ў Прыдатных скончыліся ўладзіны. Мясцічка, асабліва яго земляробская часыць, працывалася да будзённага жыцця, да звычайнай працы. Па дварох чуўся гоман і пярэзвы. Пастухі выганялі ў поле гавяду. Трубілі ў бяроставыя трубы, гралі на жалейках, крычалі і нукалі. Гавяда рыкала, мэкала, чуючы спажыўную папаску. А ўсяму гэтаму галасу ўтарылі песьні і танцы сватоў. Яны гамузам вышлі на вуліцу, цягнучы за сабою бяседу. Берагава палавіна наладзілася да хаты, а Прыдатных—праводзіць. Як пачалі ў хаце—дык праз двор і на вуліцы не маглі кончыць пацалункаў. Выкладалі адны другім тысячы розных пажаданьяў, зычэньняў, пахаценьняў: ня было канца падзякам. Нарэшце Хлёр з Фядотам Грыбам вылузаліся з Марціных рук і пашлі ў прысядку драпака—віліся як немчыкі, прыгуквалі, пляскалі ў далоні, паднімалі ўверх шапкі. Сваёю зухаватасьцю раздражнілі іншых—і хутка на вуліцы зрабіўся карагод. Папрачыналіся, хто яшчэ спаў, і праз вокны, а то вышаўшы на двор, дзівіліся на разьюшаных сватоў. Адны зайздросьцілі, другія—злаваліся і клялі, трэція нядбайна паглядалі.

— А Зося дзе? Дзе Зося? Васіль, чаму не вядзеш з сабою Зося?—гукаў старшыня Андрэй.

Абняўшыся, яны выбраліся наперад і сталі зваць сватоў да хаты. Туга, з неахвотаю—усё-ж па адным пачалі разыходзіцца. Гурток з Тадосі, старшыні, Хлёра з жонкаю і двух Берагавых раднякоў, азіраючыся на Прыдатнага хату, пашлі напрамкам

к Загор'ю. Ахрышшыя галасы цягнулі разьбітыя ноты нявыразных песень, у адзнаку разьвітаньня маталіся хусткі і шапкі.

Гэтак, пакуль не зашлі за гору, схаваўшыся за Цішкавай хатай.

За гарою, не даходзячы да хаты Берагаў, спыніліся на разьвітаньне. Але зрадніўшыся за ноч, цяжка было моўчкі разьісьціся. Тым болей, што ўладзіны паказалі поўную перамоту Васіля. Прыдатныя цалкам згадзіліся на ўсе ўмовы, пасату, якія даўно апрацаваў старанны Хлёр, вельмі здавольніліся, што так пашла справа, як хацелі Берагі. Пры гэтым гасьціннасьць Прыдатных таксама запісалася ў строчку: жарты—цалоткую ноч паілі ды трактавалі каля пятнанцаці чалавек! І як гасьцінна ды далікатна абходзіліся! Ці-ж мала гэтага для абгавору? Багатая тэма для гутаркі.

Хлёр першы пачаў выліваць сваё пачуцьцё:

— Ну, сваткі, сёньнека наша сьвята! І сьвята—у гонар нашага дарагога Васількі. Чуеш, Тадося, ці не?

Хлёр раскідаўся ў бакі і матаў рукамі, мэрам-бы хочучы затрымаць у кучы, гуртком, усіх каля сябе.

— Чуеш, Тадося? Каб ты, як і мы—Андрэй, Хвядот, Пракоп, я,—каб ты не ўзяла сёньня ў рукі ніякае прылады да працы. Наша сьвята, а тваё—большае. Тваё найурачысьцейшае сьвята. Тадося. Учора быў Пятрок, а сёньня...—Васілёк... Хадзі, чуеш, нябожа?

Хлёр аблапаў Васіля і пацалаваў.

— Учора сьвяткавалі ўсе, а сёньня будзем сьвяткаваць мы, вось уся наша кампаньня... Паглядзеце, родненькія, вось ён—наш князь, а яго багацьце вуньдзека!—Хлёр паказаў на хату.—Мой брат, Васілёў бацька, каб ведаў, як і што жывецца яго сыну і жонцы, заплакаў-бы ў зямлі ад радасьці. Паглядзеце, сапраўды, на Васіля...

Усе павыцягалі голавы, ад сьвежага ранку пасьвяжэўшыя, і працягнуліся ў бок Васіля, які трымаўся прутка і падтрымліваў ужо выходзіўшага з п'яні Хлёра...

— Чым Васіль сягоньня ня рыцар? А маладую выбралі—як ляльку! Цукар—не дзяўчына, цукровае яблычка, ружачка пахучая... Атрасьлі і падабралі... Падабралі—ды ў кашэлік... Ці няпраўда?

— Нястройны хор галасоў адазваўся: Праўда, праўда, Хлёр!*

А Пракоп казаў:

— А той, бач, Мікола, што за гаспадар! Што за розум чалавек! Нюхам, чуе, што за хвігуру мы прывялі да яго дачкі... Ні пярэчынкi, ні задорынкi-ы! Ды куды там пярэчыць, калі само жыццё так хоча? Тут не пасаг важан, а важна тое, што Зося для Васіля, а Васіль для Зосі—лёсам прызначаны... Чалавек бачыць, адкуль сонца сьвеціць... Ці няпраўда, старшыня?

— Праўда, сусед, працягаю табе руку.

Пацалаваліся.

— Ты, старшыня, таксама шмат памог, адным чынам сваім памог,—палісьціў Хлёр Андрэю.

Старшыня задаволіўся. Паправіўся ў стойцы і перабіў Хлёра:

— Ды я, я... я на ўладзінах набіў руку... Бачыце, заікнулася Марта аб пасагу, а я кінуў—і ўсё добра. Няма спрэчкі— дык няма. Мы не на таргі прышлі.

— Ну, то простая звычайнасьць; нельга-ж абмінуць, каб не закінуць словам за сябе,—уставіў Хвядот.

— Так, маладзец, Андрэй!—завёў далей Хлёр:—яго ласка не забудзецца намi...

Ева, старшыніха, перабіла:

— Дык якая ўжо тут ласка. Наадварот—мы вельмі дзякуем вам... А там—што...

— Не, не... зусім ня тое... Васіль!—на вясельлі наш старшыня павінен быць забясьпечан месцам—на покуці. Мы з гэтага часу павінны наладзіць цесныя зносіны між сабою. Нашы бацькі заўсёды добра жылі...

— Дык мы-ж вельмі рады, вельмі рады, што хаця яны прышлі да нас. Раднякоў так ня люблю, як Андрэя з Еваю... Няхай даруюць мне Хвядот з Пракопам...—казала Тадося, паказваючы на стрэчных братоў.

— А нам ласьне не пачот? Берагі—ня хто-небудзь, а сям'я знатная, вядомая. Мой чын—ня вечны, а ваша котлішча болей веку гудзе ў мястэчку. Ці трэба казаць...—падлісьціў старшыня.

— Пэўна, што так...

Хвядот не даказаў, што меў на языку. Раптоўны крык, вырваўшыся, як з зямлі, перабіў яго.

Сваты засумяціліся і абярнуліся ў бок вуліцы. А праўцом на іх нёсься хлапчук, уцякаючы ад бацькі, які гнаўся за ім па пя-

тах з пугаю і раз-па-разу хвастаў малога па голых лытках. Хлапчук кінуўся да сватоў, просячы абараніць яго, і хапіўся за руку старшыні. Сваты абкружылі хлапчука і загарадзілі яго ад бацькі.

— Кінь паложаць малога.

— Завошта ты яго?

— Каб яго паралюш узяў!—крычаў раззлаваны бацька, Аўсей Карчук:—узяў да дзьве шыбы выбіў Міколе зранку, на яго немач, і ўжо ўчыгніў бяду. У хаце ні капейкі, а гэта плаці цэлую пяцьдзiesiąтку. Падумаць! Дзе іх браць, гэтыя грошы? Я яго на сьмерць захвашчу! Я яго, паршы-ыў-ца-а!

Але бацьку ўгаманілі, і ён прыціх. Толькі ўзяў хлапчука за руку ды пагразіў.

— Ня бі ты ўжо яго, Аўсей,—парадзіў Хлёр.

— Распусьнік бо.

— Хвасянуў колькі разоў і хопіць...

— Шчасьце яго—што вы абаранілі, а так-бы дасталося яму на яблык!

Калі чалавек з хлопцам схаваўся за рагавою хатаю, сваты не вярнуліся да пугаркі, а разьвіталіся і пачалі разыходзіцца, кожны ў свой бок... Хлёр з жонкаю пашлі да Берагоў. У дварэ разгаварыліся:

— Ну, цяпер застаецца сыграць вяселье, а астатняе ўсё зроблена.

— Дзякуй табе, Хлёрык. Хоць маё сэрца будзе спакойна. Як я шчасьліва, што дачакалася гэтага! Перабудзем клопат з вясельем, нічога.

— Да перабудзем. Хопіць часу, каб прыгатавацца. Можна пачынаць хоць з заўтрашняга.

Яны ўвайшлі ў хату і расьселіся ўкол стала.

— А ты-ж хаця задаволен, Васілька?—абярнулася Тадося да сына.

Васіль памаўчаў.

— Мабыць нешта не да дыхту? Нешта было, га?

Хлёр уперыўся ў зрокам на нябога. Той ня мог стаіцца: паварушыўся, паглядзеў у акно, залітае чырвоным променем і, як-бы баючыся, сказаў:

— Нічога... Нешта Зося ўсё капырсыціцца. Ты да яе палюдзку, а яна адхіляецца, маўчыць, дзьмецца, думае ўсё.

Васіль падняўся і вышаў на хату.

— Аж прыкра ўжо стала,—уваходзіў ён у злосьць:—і ня ведаю, што яна сабе думае да гэтага часу! Няўжо яшчэ бацькі не пасьпелі выбіць з галавы думкі аб тым валацудзе? Напрыкрыла, проста! Усё, здаецца, ішло добра, а тут, як стромка ў здаровым целе... Вось гэта мяне злуе...

— Яна-ж мо' праводзіла цябе?—запытала цётка Хлёрава жонка.

— Вялела маці, дык і правяла, а сказаць—ні слова.

Хлёр ужо, ацьверазіўшыся, прыўстаў з месца і нядбайна матнуў рукою:

— Блаж, нябожа... Усё блаж... Да вясельля—усё выдзе з галавы—будзь спакойліў. Няма чаго сумаваць: жэніцца і пакахаеце адно другога. Хай сабе пакапырсьціцца крыху, чаму ёй не дазволіць гэтага? Ну, а што датыча Нязвычайнага—то шманкі: хай выкіне дурасыць з галавы. Гэтаму разбойніку ўжо больш ня бачыць Сілцоў.

Да слоў Хлёра дадала Тадося ад сябе:

— Ды вядома, сынку, калі толькі гэта цябе трывожыць, дык толькі бяды. Маладая дзяўчына—блажы многа ў галаве. Ці-ж варта гэта браць усур'ёз?

Яна адышлася ў мыцельнік, пакруцілася крыху і запрапанавала:

— Вось мо' сьнеданьне згатовіць? Хлёр таксама астанецца...

— Не, не, не... Ня турбуйся, Тадоська,—пераняла Хлёрава жонка:—дзе-ж ты бачыла,—нам трэба ісьці дадому ды таксама прымацца за работу. Гэткі дзень мае быць аж любя,—зазірнула ў акно:—Ідзем, Хлёрык, ідзем.

Тадося не хацела далей упрошваць. І калі тыя намерыліся ісьці, яна прачыніла ім дзьверы ды першая вышла ў сені.

Хлёр разьвітаўся з Тадосінымі сваякамі і яшчэ раз суцешыў Васіля:

— Ты-ж забудзь аб гэтым. Пакінь! Мала што!

— Ды я мала буду дбаць.

— Тота-ж.

Тадося з Васілём правялі Хлёравых да кладкі праз рэчку і вярнуліся дахаты.

ПЯТРОК НЕЧАКАНА ПРЫНЁС з сабою многа навін для сілцоўцаў: арышт Віктара Стаўбуна, Хаіма Крупніка, многалікія трухі па мястэчку, уладзіны ў Прыдатных з Берагамі, якія закончыліся поўным згаворам, і набліжэньне вяселья, рэдкага, знатнага, усё гэта дало ня мала гутаркі. Назаўтрае, прыступаючы да будніх клопатаў, сілцоўцы на ўсе лады абгаварвалі сьвежыя здарэньні, перашэптваліся, падкрашалі чутае сваімі выдумкамі, дадаткамі, дзівіліся аднаму, спагадалі другому. У гутарках адмячалася зацікаўленасьць да кожнага факту, ня гледзячы на тое ці іншае яго значэньне, не патураючы на яго дадатнасьць ці адмоўнасьць. Адчувалася вядомае ажыўленьне, якое на некі час абяцала ўзьняць прыкарэную плеўку буднічнай заскарузласьці ў клапатлівым жыцьці Сілцоў. У аблытаных, як павуціннем, штодзеншчынай, у апушчаных у ліпкую бросьню цяжкага жыцьця, якое аднімала неміласэрна сілу ды здароўе, адцінала інтарэс і наганяла нямоту,—нават у гэтых падняліся языкі да гутаркі.

Чыя ўцеха, а чый сум, каму першае, а каму другое,—а хоць маласьцю чапала і адцягала на сябе ўвагу. Ужо даўно, як у Сілцох адбываліся арышты за політыку, гадоў пяць назад і—раптам зноў! чым-жа ня дзіва! А вяселье—калі так здаралася, каб яно завязвалася пад шумок, з рознымі гутаркамі, з цэлаю гісторыяй. Таксама гадоў тры, калі ня цэлых пяць назад. Але з тае прычыны, што вяселье было шмат уперадзе, арышт гастрэй адбываўся на гутарках сілцоўцаў. Кожны, каго цешыла «правучэньне баякоў і хто шкадаваў «небаракаў-хлопцаў», аднакава цікавіла—што-ж з імі зробіць? Ці выпусьцяць іх, ці не? Ці на іх кончыцца, ці мо' шырэй разьдзецца гэта насланае на Сілцы? Помнілася ўсім, што арышты мінуўшых часоў канчаліся амаль не дзеля ўсіх арыштаваных высылкаю; хто-ж ручыць, што і на гэты раз іначай будзе? Бацькі, у якіх былі сталыя хлопцы-сыны, непакоіліся за іх лёс, а тыя, да каго Віктар прыходзіў гуляць і якія ведалі Хаіма Крупніка—а гэтых было многа ў невялікім мястэчку,—тыя дрыжэлі і разам спагадалі хлопцам, пасылаючы розныя добрыя пажаданьні па іх адрасу. У вадных апаска за арыштаваных, а ў іншых задаваленьне ўзмацняліся тым больш, што халодную, дзе сядзелі дэмократы, строга абаранялі поліцэйскія стражнікі, і да іх ня пускалі нікога. А ў гэтых умо-

вах трымаюць вялікіх праступнікаў! Што-ж зрабілі хлопцы? Таксама цікавіла насельнасць мястэчка. Цікавіла ды давала мажлівасць вынаходзіць розныя нябывалыя праступкі. Адны складалі чуткі, нібы Віктар хадзіў за Сілцы рабіць падкоп на дарозе, кудэю павінен праяжджаць спраўнік, другія перакорылі гэтым весткам, перадаючы свае, якія казалі аб намерах дэмократаў напасьці на казарму стражнікаў і перастраляць іх; ніхто не хацеў верыць, хоць і ведалі ўсе, што ўся справа ў проклямацых. Кулакі-мяшчане карысталіся выпадкам і перадавалі сваю радасьць у тым, што «не даждацца баяком падпальваць іх гумны». Многія, каму ішло гэта на карысьць, не забывалі Рыгора, хвалячыся, нібы і ён будзе арыштаваны, бо ўжо «станавы адбіў тэлеграму ў Рыгу». У паветры пахла напружанасьцю.

Далускалі, што арыштаваныя пападуць на высылку. Некаторыя лічылі абавязкам папярэдзіць знаёмага хлопца, а больш таго, якога бачылі хоць калі разам з Віктарам ці Хаімам, каб ён быў асьцярожан, каб прыціх на гэты час, каб кінуць дэмократства. Уставалі ў памяці енкі і плач мацярок і бацькоў, іх пакута па дзецях, цяжкасьць разлукі—так было ў 1906 годзе, калі адпраўлялі ў Сібір Сьмуцькавага Алёшу, Хрэнавага Фомку і Стасюка Язэпа. Іх вязьлі стражнікі з аголенымі палашамі, і многія казалі, што хлопцам ня мінуць плахі. Што тады вычваралі іх бацькі! Пэўна, ня іначай будзе і цяпер. Арыштанты—гэта ахвяры поліцыі! Цяпер яе воля зрабіць, што хоць.

Судзілі, хоць ня ўсе, а многія, што хлопцы паплацяцца здорава. І таму, што адплата дасца ім начальствам за справядлівыя дамаганьні дэмократаў, за тое, што яны шукаюць праўды—каму тое не вядома!—то нельга сказаць, каб большасьць сілцоўцаў справу арышту хвалілі. Не, нават многія-многія, зусім, здавалася, ціхія і няўдзельныя ў грамадзкім жыцьці, зусім адсталыя, а падавалі ў голасе варожыя поліцыі тоны. Мацюкаліся на поліцыю, пракліналі, пагражалі, абяцалі скорую кару.

Ішло так здаўна—плыбокая канава падзяляла прыстаўскі стан ад усяго мястэчка, за малым выключэньнем. Колькі разоў станавы з ураднікам ды стражнікамі выцягалі кароў за падаткі! Колькі разоў выкідаліся падушкі праз вокны за пену, за нядоімку! Колькі разоў накладаліся штрафы за навабранцаў! А выган на панскія грэблі, а ўсім памятная бойка ўсяго мястэчка за сэравітуты! Блішчастыя гузікі і цэшкі адбівалі сабою тыя

іскры злосьці, якія накопліваліся гадамі ў земляробскіх душах сілцоўцаў, якія дзень з дня, год з году пераходзілі ад бацькі к сыну і захоўваліся ў сэрцы, каб пасля разгарэцца ў магутнае полымя. Іскры гэтыя шторааз набіраліся большай зыркасьці і толькі пачынала асьвяжацца паветра грамадзкага жыцьця, як яны выдзялілі пякучы прысак, які абліваў істоты сілцоўцаў. Адбыліся арышты—ці-ж гэта не прыклад начальніцкага разбою?

Няма чаго казаць—арыштаваныя мелі за сабою хоць ня выразную, але моцную моральную сілу. Можа і мала было адзнакаў на мажлівасьць яе канкрэтнага выяўленьня, усё-ж «бунт» колькі гадоў таму—страшнае зданьне,—к данаму моманту аддаваў інакшым, пажаданым і прыемным. 1905 год увёў яго ў сілцоўскі побыт, абрахманіў, і агромная большасьць сілцоўцаў адчувала ў гэтым слове магнэтную сілу, задзёр, адвод балючых думак. Хоць, здавалася, ляжала на іх пахудзелых спрацованых тварах цяжкая пячатка суму, пакоры, і прыгоенага змоўку, гадамі ляжала яна, як налепленая, а ўсё-ж пад ёю таіўся натуральны позыў да протэсту, да помсты, да адплаты за векавую пакуту. Сілцоўцы ня ведалі, калі прыдзе час адплаты, але і думкі не дапускалі, што ён ня прыдзе. «Можа нашы дзеці дачакаюцца лепшага жыцьця»,—казалі яны. У іх было шмат адзнакаў на гэта. Дзеці—мо' ня ўсе і ня ўсіх, але большасьць дзяцей—гатоўліся на ачох бацькоў да гэтага жыцьця. Чаму-ж пашло дэмакратыя, соцыялістычнасьць? На бацькаўскіх вочах мяняліся ўмовы жыцьця дзяцей: гінула п'янства і карты, гінуў разбой і лаянкі, а пашлі кніжкі, газэты, гутаркі, тлумачэньні. Ці-ж гэта дрэнна?.. Ні ў якім разе. А вось начальству не па сабе, начальству дрэнна. І начальства нападае на хлопцаў, арыштоўвае іх, высылае кудысьці ў Сібір. Канава рыецца глыбей ды глыбей, разладзьдзе большае, абгострываецца супярэчнасьць інтарэсаў... Час-ад-часу пачынае віраваць клясавае пачуцьцё.

Пётраўскія арышты—прыдатны час для гэткага віраваньня. Яны прымлі, каб узварушыць застаялы ровень сілцоўскага жыцьця—і Сілцы адбілі ў сабе расхвалёваны настрой... Уздым, няўрымнасьць пераліваліся па хатах мястэчка... З кожным днём—мацней, інтэнсыўней. І з кожным днём цікавасьць да пытаньня,—калі-ж адвязуць хлопцаў,—усё павялічвалася. Зьявілася сумненьне, каб хаця іх не адправілі ноччу, цішком. Можа поліцыя пабаіцца сьвятла, людзей і скрые сваю расправу? Ішла

дапытлівасьць, разузнаваньне, разьведы. Вечарамі і ўночы на-значалася добраахвотная варта—пэўна пад рознымі выглядамі, каб ня даць западозрыць поліцыі. Наведвалі мацярок і бацькоў арыштаваных, ці ня ведама ім. Але і тыя нічога ня ведалі. Яны былі заняты організацыяй абароны сваіх дзяцей: бегалі заплаканымі ад аптэкара, лібэрала і ўплывовага чалавека, да адваката, які любіў часта заступацца за пакрыўджаных. Крупнікі зьбіралі грошы на залог, тармашылі рабіна, каб той даў падпіску ад цэлага кагалу. Стаўбуны стукаліся да мяшчанскага старасты. Усе ня кідалі надзеі выратаваць хлопцаў і ня пусьціць іх з мястэчка. Нават перад адпраўкаю разьнясьліся былі чуткі, што станавы перадумаў і згаджаецца аддаць арыштаваных на парукі. Чуткі ўлілі некую прасьветласьць у напружанае становішча ў мястэчку. Сёмка, Сроль, Пятрусь,—паддаліся таксама на фальшывыя чуткі і кожны па сабе перабывалі ў бацькоў арыштаваных таварышоў.

Але праз дзень надзейныя думкі разьвееліся—арыштаваных адпраўлялі ў павет. Бацькі дазналіся аб гэтым першымі і з плачам разьнясьлі вестку па мястэчку. «Ці ты чу-ў-у? Усё-ткі іх вывозяць!» з вуснаў у вусны перадавалася агульнае здзіўленьне, настарожваючы сілцоўцаў і завучы іх на рынак, да прыстаўскага стану.

Ужо а восьмай гадзіне раніцы на рынку таўклося каля дзвёх соцень народу. Стаялі расьсеянымі грамадкамі па ўсім пляцы. Гутарылі, распытвалі адны другіх; пераходзілі з месца на месца, перадаючы нясьціхана нарастаючыя тут-жа навіны. Ня спускалі вачэй з прыстаўскага дому. Калі па двары праходзіў стражнік ці паварочваўся вартаўнічы пры браме, натоўп сілцоўцаў прытойваўся, мярцьвеў на момант і сотнямі вачэй апалоскваў варожы стан. У кожным руху начальства западозрывалі ліхую думку, дзікі намер. Арыштаваныя ў гэты час знаходзіліся пад пільнаю аховаю, хоць не актыўнай, але моцнай, гранітнай сілы спагады ад сваіх суседзяў-сілцоўцаў. Яны гэта адчувалі і былі ў падвышнім настроі—так перадавалі іх бацькі, калі хто распытваў іх аб самапачуцьці арыштаваных.

Аб гэтым ведалі Сёмка, Сроль, Пятрусь, якія самі пераймалі таварышаў настрой. Сустракаючыся на рынку ў людзях, яны мяняліся сваім пачуцьцем і здавольнана разыходзіліся—нельга было кідацца ў вочы начальству.

Сёмка асабіста нясьціхана тупаў па пляцы, пераходзячы ад гуртка да гуртка і раслухоўваючы гутаркі мяшчан. Ён зранку вышаў на рынак, прыехаўшы з поля, куды з досьвітку выяжджаў на ворыва, і бачыў, як рос натоўп на рынку, як паднімалася суматоха ў прыстаўскім двары. Якаясьці дзіцячая задзёрыстасьць забірала Сёмку, у яго знашлася адвага і нядбайнасьць да сябе. Гутарылі вакол пра дэмакратаў, пра іх намеры, пра сьмеласьць і геройства, з якімі яны вядуць змаганьне з царскім парадкам, хвалілі іх—і гэта было тым грыбком, які кандэнсаваў у Сёмкавым нутры пачуцьцё здавальненьня, самаўцеху. Гэты настрой кідаўся ў вочы кожнаму, і калі Сёмка сустраўся ў натаўпе з Пятрусём ды Волькаю, тыя зразу заўважылі ў ім перамену. Сёмка хваліўся Пятрусю ды Вольцы: «Мяне ўгаварвалі, каб я ня прыходзіў з поля. А мне толькі сьмешна было з гэтага. Каб я не пашоў правесьці сваіх таварышоў! Каб я не прасачыў вась гэтага вялічэзнага вобразу! Гэта-ж паглядзець адно на нашых мяшчан, да паслухаць іх гутаркі—чаго варта! Вось бачыце, якою спагадаю мы карыстаемся».

— Ты толькі паціху, Сёмка,—заўважыла Волька.

Сёмка не пасьпеў нічога адказаць: грамада людзей раптам заварушылася, сьціснулася ў адну густую суцэльную гушчу і падалася ў бок стану. Пачуўся зьлітны тупат соцень ног і рытмічны рух многіх рук. Сёмку скаланула ад надьшоўшага абуреньня і ён, кінуўшыся ў натоўп, прагукнуў: «Далоў самадзяржаўе!» Пятрусь з Волькаю ды дзiesiąткі суседзяў з вакол паглядзелі на яго адны вясьёлым узрокам, другія з лёгкім сполахам. Нехта з боку тузнуў яго за полу жукеткі. Сёмка азірнуўся.

— Стражнікі вунь!—пачуў ён, і тут-жа людзкая сьцяна таўханула яго назад. Праз галовы нашароханых ён угледзеў больш дзiesiąтку коньнікаў, якія злосна напіралі на грамаду, маталі бізунамі над людзкімі галовамі і дзіка крычалі: «Ассадзі-ы! Ассадзі-ы назад!» Людзкая сьцяна з натугам, паціху пасувалася на яго. Сёмку апанавала злосьць, задрэнчыла выкінуць якую-кольвек штуку, і ён хапіўся думкамі за таварышаў. Дзе яны? Пагаварыць-бы! Гэткі момант! З гушчы, па ўсім расьцягу натоўпу, чуліся рэзкія галасы протэсту і незадавольненьне на стражнікаў. То там, то сям мужчыны і кабеты дражнілі іх гончымі, кумяльганамі, лаялі. Дзеці-хлапчукі галёкалі на іх, як на сабак—«Га-ля-а! Га-а-г-а-а!» Гэта раздражняла поліцэйскіх, і тыя з

большаю злосьцю кідаліся на грамаду, расьсякалі яе сьцяну і ўра-
заліся ў сярэдзіну... Раптам з правага боку ад Сёмкі пачуўся ба-
лочы крык і ўзьнялася суматоха—то стражнік жвасянуў бізуном
кабету. Гэта вестка электрыкаю прабегла па гушчы сілцоўцаў,
скаланула кожным, як вецер дзеравам. Адзін квадранец—і сіл-
цоўцы маглі-б перайсьці ў рашучы наступ на поліцыю, але нешта
супыніла іх. Абмежавалася грозным гулкім гоманам, які з пяць
хвілін катаўся алавяным шротам па разлаванай грамадзе... У яго
раскатах выразна чулася гострая небясьпека, і стражнікі, яе
заўважыўшы, ад'ехалі к прыстаўскай браме. Калі грамада за-
ціхла, Сёмка кінуўся шукаць таварышаў: прабег управа, вяр-
нуўся назад, пралез уперад, пытаўся сяго-таго. Нарэшце ўгле-
дзеў Пятруся са Сролем, але бяз Волькі, наўскасяк ад сябе,
ззаду, і падышоў да іх:

— Ну, як падабаецца настрой сілцоўцаў?

— Цікава!

— Адна хвіліна—і маглі-б выліцца ў пабоішча.

— Чакаў я гэтага, так і рупіла кінуць каменем у паганую
хару...

— Добра, што так абышлося, а ня то-б... крыві ня мінуць...
Падышлі Волька з Гэляю.

— Шты вы робіце, хлопцы—з некім жахам папракнула
Гэля.—Ці ня ты гэта крычаў «Далоў самадзяржаўе!»

— Перапужалася?

— Гэта-ж маглі-б перастраляць людзей.

— А, нябось, напужаліся самі... І, чаго добрага, маглі-б на
жапусту скрышыць...

— Малыя выпадкі, а да чаго могуць давесьці.

— Добрая агітацыя.

— Глядзеце толькі, каб вы з ёю не пашлі даганяць Віктара
з таварышамі. Паагітуеце тады...

— Вас не пакінем...

Волька намерылася прыкрыць рукою Сёмкаў рот і ўжо за-
махнулася на гэта.

Але ўперадзе натоўпу, якраз прыцішанага, пачуўся плач і за-
цяжныя прычыты. Хлопцы падаліся галовамі ўперад—апыну-
ліся вачыма на двары гану.

З халоднае, невялічкага старога будынку, ні то хаты, ні то
сьвіронку, стражнікі вывелі арыштаваных і пад канвоем павялі

іх к браме. У стражнікаў былі голыя шаблі, якія блішчэлі ад сонца. Рэзвыя зайчыкі шмыганулі ў людзкі натоўп і раптам ізноў запалілі ў ім настрой. Дапамагалі прычыты бацькоў арыштаваных:

— Куды-ы вы павязяце-э нашых дзяцей! Дзе-эткі-ы мае-э!

Грамада ўзыюшылася і раптоўным крокам падалася ізноў наперад. Прагудзеў варожы шэпт. Коньнікі накіраваліся аддзіскаць. Ізноў пачуліся крыкі: «Асадзі-ы назад!» Але людзі ня слухалі—ухіляліся і напіралі. Раззлаваныя поліцыянты замахалі бізунамі, пагражаюча сталі насядаць на пярэдніх. Пад гэту суматню арыштаваных усадзілі на падводы, прыгатаваныя для іх загадзя.

І а другой гадзіне паполудні рушылі па шляху ў павет, пад аховаю траіх узброеных стражнікаў. Сілцоўцы напружана сачылі ўсьлед ім, спагадліва ківаючы галовамі і матаючы шапкамі і зычным, медным голасам шлючы ў дагон—«Скора вярнуцца!»

Арыштаваныя адказвалі выгукам:

— Няхай жыве свабода!

— Ці адчувае гэта Рыгор?—ідучы дамоў, сказаў Сёмка Пягрусю.

— Гэ, ён там жыве больш напружаным жыццём...—адказаў той.

Так, Рыгор жыў больш напружаным жыццём...

I

НЯ ГЛЕДЗЯЧЫ НА ПОЗЫНІ ЧАС, пасья бурліва перажытага дня, не патураючы на ўздымны настрой, які падняла ў ім стрэча з Ганнаю, Рыгор, помніў, што а сёмай гадзіне раніцы ён мусіць уставаць і ісьці ў завод. Нельга праспаць ні за што! Нельга прапусьціць другі дзень.

Заснуўшы хутка ды крэпка, ён раз-ад-разу прачынаўся і глядзеў на гадзіннік. Прачнуўся а чацьвертай, а пятай, а палове шостаі...

Летні дзень паднімаў раньні золак, празрысты, сіні. Сьвятло абдавала пакой, але адзнаньне, што яшчэ можна паспаць—перамагала ўсё. Рыгор кідаўся ў падушку і засынаў. Нарэшце стрэлка гадзінніка апынулася на лічбе сем—і далей спаць было нельга.

— Так скоро сем! як адзін момант. Ах, яшчэ-б гадзінкі са дзьве!

Аднак сустрымаўся ад гэтае спакусы і зьлез з ложка.

Адзеўся, падышоў к акну.

— Вечарам пасплю, камі ня прыдзе-э... Ганна...

Рыгор сілком прагнаў пяшчотныя думкі і прыслухаўся да стуку, які нёсся з надворку.

Праз пару хвілін ён быў на вуліцы.

Сьвежае, яшчэ не запыленае паветра астудзіла Рыгораў твар і прамыла галаву. Ён пачуў сябе разьвей, рухавей. Знашоўся адпаведны, рабочы настрой: перакінулася некая нітачка сувязі ад ранейшых дзён, перад пабыўкаю, да сёньнешняга. Як быццам-бы нічога асабістага ня было: учора, заўчора, тыдзень таму і месяц будзіў яго гудок і к васьмі гадзінам дня вымушаў прыйсьці на завод. Ласьне і наўперад будзе гэткі лёс рабочага чалавека? Сотні-тысячы гэткіх, як ён; вось, праз усю вуліцу выцягнуліся, нібы цэлае войска... Рыгору заімпонавала ўдачлівае параўнаньне, і ён азірнуўся назад, усьцяж вуліцы. Сапраўды, яна скрозь

была ўсыпана чорнымі ды сінімі фігурамі людзей, якія джаралом цяклі ў адзін і ў другі бакі. У розных канцох гораду гудзелі сырэнны трывожна-дысонансную мэлёдыю, як-бы выігрывалі зору, і на яе напевы зьбіралі рабочых—армію. У іх руху, ва ўвераных кроках, у спакойлівых выразях твараў адчувалася магутная вялікасьць творчай сілы. Кожны рабочы, шагаючы пліткамі тротуараў, нёс у сабе часьцінку гэтае сілы; без яе не даставала-б многага, а мажліва, і ўсяго таго, на чым вярцелася гарадзкое жыцьцё. Рыгор міжвольна адчуваў гэта,—можа таму, што сам быў рабочым, што ў глыбі душы захаваў гардлівасьць гэтым званьнем, што сам складаў часьцінку агромнае арміі. Гардзіўся самім, а праз сябе і цэлаю грамадаю.

Тут-жа ён параўняў адно з другім абачны рух і падзеі забастоўкі-дэманстрацыі. На моманце пратэсту злучацца ўсе гэтыя ядынкі-рабочыя, запалацца агнём рашучасьці і пададуць свой голас. Якава будзе яго сіла? Хто не здрыганецца ад яе? З гэтымі думкамі Рыгор вышаў на ўзьбярэжную Дзьвіны.

Дзе мясьціўся пльвучы таржок—кіпела жыцьцё: гандляры і гандляркі, крыклівыя, ачамерныя, рухавыя, маталі рукамі, крычалі, лаяліся з пакупнікамі. Таржок гудзеў, як парушаны вулей. Шнурком сьпяшылі на таржок работніцы, нянькі, бонь: з кошыкамі, з пляцёнкамі, з гнутымі каробачкамі. Цэлы шнур ламавых падвозіў з таржку прыпасы: бульбу, цяпліковую гародніну, крупу, муку. Мурзатыя, запэцканыя з ног да галавы, шырокаплечыя, каржастыя ламавікі папарадку разгружалі кампаніяй пярэднія падводы, тут-жа замяшчаючы іх чарговымі. У іх рабоце была асабістая наладжанасьць, выпрацаваная доўгім часам. Цяжкія мяшкі падхапляліся крукамі і з надворнай лёгкасьцю перакідаліся на плавучку.

Па Дзьвіне шнурвала некалькі кацераў з людзьмі і з дзесятак паруснікаў. З левага боку плытнікі заварочвалі к берагу даўжэразны плыт. Яны голасна крычалі адзін другому, бегаючы ўзад ды ўперад па сьлізкіх бяровеньнях плыту. Рыгор на ўсё звачваў увагу, усё яго цікавіла, што мела рух, што вязалася з працоўнай чыннасьцю, што складала каляско агромнай машыны гораду. Працоўная часьць гэтай машыны вярцелася ў віры творчасьці, у натужным змаганьні за кусок хлеба. А там, у цэнтры, у багатых кварталах, людзі яшчэ спачывалі пры адчыненых вокнах, у мяккіх пасьцелях, абароненыя другімі ад назойлівых кла-

пот жыцьця. Іх ня будзілі гудкі ды сырэны, ня трывожлі вымаганьні быцьця. Ранак будзіў аколiцы, пачынаючы з іх працоўны дзень. Горад, як і ўся дзяржава, як усё чалавецтва, дзяліўся па стану людзей на дзьве паловы,—рэзкія, адмяжованыя адна ад другой. Між гэтымі паловамі ляжала глыбокая канава-разьдзел. Жыцьцё нясупынна паглыбляла яе, адначасова варужаючы абудва станы. Раз-ад-разу выбухалі ўздымы ўзаемнай варожасьці, падганяючы блізкасьць рашучае схваткі.

Забастоўка, якая насьпявала ў горадзе, суліла падкрэсьліць яе завостранасьць.

Рыгор ізноў абярнуўся думкамі к ёй. Заздрочыла хаценьне, хутчэй-бы яна вынікла ды як найлепш прашла. Ён перакінуў узрок на дымлівыя коміны фабрык і заводаў. У цёмных палагах сажы, у затуманеным небе як быццам-бы ўжо калыхаліся чуць абачныя яе нарысы.

Ловячы іх, Рыгор ускорыў хаду і няпрыметна для сябе прышоў к заводу. Вузкаяю стрункаю, як каралі, укочваліся рабочыя ў цесную шчыліну варотцаў. Рыгор злажыў сабою новае зьвяно і пераступіў парог разам з другімі.

— А! Дзень добры, Нязвычайны!—леваю рукою крануўшы казырка шапкі, прывітаў Рыгора стары Караль:—я твой нумар ужо загадзя падвесіў на дошку. Во, глядзі і ўпэўніся!—ён ткнуў заскарузлым пальцам у драцяную пляцёнку супроць меднага кружка з лічбаю 1803.

— А Міхась Камар не праходзіў яшчэ? Не падмячалі?—запытаў Рыгор.

Некалькі рабочых абмінулі іх, вешаючы свае нумаркі і вітаючыся з Каралем.

— Не, не прыкмячаў; здаецца, яшчэ не праходзіў,—я бачыў-бы,—адказаў Караль.

Рыгор пакіраваў к мэханічнаму корпусу.

II

ЗАВОД ЯШЧЭ СТАЯЎ, калі Рыгор увайшоў у майстэрні: ня рухалі нядаўна спыненыя начною зьменаю варштаты, ня шыпелі разцы і зубiлы, ня ляскала электрычная тачылка, не кратаў цяжкі кран. Толькі ў парожнюю вярцеўся трансформатар са спушчаным пасам. У першым паверсе падагравалі печы, выпускаючы пару. Рабочыя, што ў вачавідкі нападўнялі цэхі, ня-

сьпешна пераадзяваліся ў рабочую вопратку. То сям, то там, каля станкоў раздаваўся бразг сталі,—то пачыналі даставаць струмант. Некалькі майстраў і падлічнікаў хрономэтражаў прабеглі ўсьцяж майстэрні, паглядзелі на варштаты і спусьціліся ўніз. Рыгор акінуў узрокам цёмна-шэрыя галы будынку, уздыхнуў і падышоў да станка, дзе працаваў перад водпускам. Усё стаяла на сваім месцы, як і пакінуў; толькі з-заду, пад комлем, хтось уткнуў новую скрынку з напільнікамі, малаткамі, разцамі, шаблёнамі, рэхвамі і шрубамі. Ён карпануў рукою, як-бы шукаючы чаго, і адышоў к шафе паглядзець свайго рабочага гарнітуру. Кашулька ляжала на сваім месцы зложанай, як трэба, прыпыленай. Рыгор узяў яе, абгледзеў і намерыўся надзяваць, шукаючы вачмі портак.

Гэтым часам завод рушыў: усё вакола зашпыпела, закруцілася, заляскала, забранчэла. Няпрыкметна рабочыя разышліся па мясцох і прыняліся хто наразаць, хто тачыць, хто шліфаваць, хто стругаць, хто вастрьць на наждаку разцы ды зубцы. Зьнізу хлынула пара, перамешаная з дымам, смуродным ды ўдушлівым. Зазьвінелі ўдары малатоў па жалезу.

Рыгор вярнуўся к станку і перш хацеў прысесці ды пачакаць майстра, а пасля перарашыў і пашоў усьцяж майстэрні. Прывітаўся са знаёмымі таварышамі, пераказаўся з імі двума-трыма звычайнымі словамі.

У канцы праходу, другім ад сьцяны, працаваў на стругальным станку Міхась Камар. Рыгор падышоў да яго, прывітаўся і запытаў:

— Ці ня бачылі майстра, часамі?

Міхась аглядзеўся вакола.

— Толькі што быў тут. Мо' ўніз дзе пабег, у кантору... Навошта ён табе?

— А я ня ведаю за вошта прымацца.

— Зараз прыдзе наверх...

Памаўчаў і паглядзеў на суседзяў.

— Ну, заўтра сходка, не забудзь...

— Заўтра, ласьне?

— А чаго адкладаць... Трэба карыстацца момантам.

— А дзе?

— У Артура Цьвібеля, на Задзьвіньні... Яшчэ стрэнемся заўтра, а між іншым папераджаю...

— Так, добра... Ну, я пайду к станку.

Рыгор адварнуўся і ўгледзеў майстра, які ішоў насустрач, правяраючы рабочых.

— А, Іван Пятровіч, а я вас чакаю... Што мне пачынаць?

Іван Пятровіч, здаравенны русак, з чорнымі паднятымі на рожкі вусамі, з каўнерыкам пад незамурзанай кашулькаю, выбрыты ды прычэсаны, добрадушна прывітаўся з Рыгорам і адказаў:

— Нічога, дамо работу. Пастараемся знайсці цяжэйшую тасья гульні; нябось, набраліся сілы ўдому.

Па шырокім твары майстра прабегла цёплая ўхмылка, а вочы бліснулі патайным агеньчыкам хітрасьці.

— Ну, як правялося ўрэмя?—запытаў ён.

— Ня дрэнна.

— Ды я думаю, у бацькоў ды каб было дрэнна.

Рыгор змоўчаў, хапіўшыся думкамі за сходку. Толькі прамоўшы некалькі крокаў, адказаў:

— У іншых лепей без бацькоў, ніж з бацькамі.

— Чаму?

— А таму, што мая маці ня вельмі мае з чым сына сустраць.

Майстар перапусьціў тую-ж ухмылку, кіўнуў галавою і забег у канторку. Рыгор надышоў да станка і пачаў аглядаць яго з усіх бакоў. Ён не заўважыў, як падышоў к яму майстар з работаю.

— Вось выгачыце дзесяткаў два гэтых шрубак,—праказаў ён і адышоў.

Рыгор паважна пастроіў станок, уставіў кавалак сталі і пусьціў калясо. Прывычным настроем накіраваў разец і ўпусьціў яго ў сталь. Ён тут-жа засьвісьцела блішчастая доўгая стружка, гадзінаю папоўзшы яму на прыпол; за ёю другая, трэцяя... Ён ня спускаў празрыстага ўзроку з адной кропкі, ня зводзіў увагі ад станка. Яго шустрае вярценьне і разьба сталі прыцягалі да сябе Рыгораву ўвагу і разам захаплялі яго процэсам творчага руху... Ён міжвольна зьліваўся з бегам каляска, з міганьнем высокага адшліфаванага ў зеркала валіка.

Рыгор ня прыкмеціў, як прасядзеў пры станку да абеду, не адгінна, упіліўшыся нязьмігутным узрокам у лёза разца. Гудок, апавясьціўшы перарыў работы, растаў у завьўным посьвісьце станка і застаўся ім не заўважаным.

— Што так шчыра прыняўся за работу?—перабілі яго суседзі:—на абед пара.

— Ласьне ўжо быў гудок?

Звычайны абедзенны рух па майстэрнях паказваў, што быў.

Рыгор спыніў станок і прыўстаў. Закалола ў плячо, задрывалі ногі ад няпрывычкі. Але ён не марудзіў і пакінуў майстэрню не астатнім.

На дварэ нагнаў некалькіх знаёмых таварышоў і разгаварыўся.

Гутарачы, яны зайшлі ў харчоўку. Цікавасьць да настрою сярод рабочых іх заводу і суседніх фабрык, якія дзесяткамі мясьціліся ў гразкай няпрытульнай харчоўцы, цягнула яго пачыць з імі. Заўтрам яму будзе матэрыял у руках, каб абтойваць сваю думку, як найхутчэй пачаць забастоўку. Улічачы важнасьць гэтага пытаньня, Рыгор праз увесь час абеду падтрымоўваў гутарку з рабочымі за сваім і суседнімі сталамі. Вакол яго сышлося да двух дзесяткаў чалавек, якія пільна прыслухоўваліся да гутаркі і хвіліна-ад-хвіліны ўстаўлялі свае адабрэньні. Цэлаю грамадою правялі яны Рыгора ў завод.

III

ВЕЧАРАМ, ПАСЬЛЯ РАБОТЫ, Рыгор вярнуўся на кватэру. Быў настрой нікуды ня выходзіць. Пільная, захапіўшая яго цалкам работа як-ні-як стаміла за дзень; ён адчуваў цяжар ва ўсім целе і калі зашоў у пакой,—пацягнула адпачыць. Шчыгмела ў галаве: хацелася даць перадышку разгарачанаму мазгу.

Рыгор насмешна разьдзеўся і прылёг. Яго зразу ахапіў здром; ён на некі момант знябыўся, некалькі хвілін прадрамаў. Але раптоўны званок у дзвярох яго разбудзіў. Рыгор схамянуўся і прыўстаў. «Ці ня Ганна?» стукнула ў голаў выразная думка. Ён прыслухаўся і, затаіўшы дыханьне, пачакаў, пакуль адгёрлі дзверы і загутарылі на калідоры. Аднак, па голасе ён пазнаў, што то прышлі не да яго, і супакоіўся; прылёг зноў. Заплюшчыў вочы і намерыўся заснуць. Але ўжо на гэты раз думкі мяшалі, ён ня мог адагнаць ад сябе вобразу Ганны. Праз цэлы дзень і ня думаў,—а тут раптам яна знашлася; як-бы чакала ўрочнага часу, каб цалком запаланіць яго ўвагу і пачуцьцё. І якраз пасьпела,—ці-ж ад яе ўхвацца?

Болей гадзіны ў думках і пачуцьці Рыгор жыў з Ганнаю, ня могучы заснуць. Нарэшце, сон пачаў змагаць. Думкі хвіліна-адхвіліны станавіліся горш заблутанымі, разрываліся, губілі парадак... Тады ён прыпомніў стычку Ганны з Вільгэльмінаю і ўсхапіўся з ложка.

На кожны выпадак трэба папярэдзіць Вільгэльміну, каб яна ўпусьціла, калі хто прыдзе да яго.

І ён даў сыгнал. Работніца неўзабаве пастукала ў дзверы.
— Прашу!

Адчыніла.

— Вось што, Вільгэльміна, калі хто ідзе да мяне—пусьцеце абавязкова.

— А то-ж я ня пускала калі?

Дзяўчына ўперылася здзіўленымі вачыма ў Рыгораў твар.

— Не, я таго не кажу; але вы мо' падумаеце, што мяне няма дома і неасьцярожна адправіце—хто прыдзе. Да мяне мусяць сёньня прыйсьці...

— Добра,—і Вільгэльміна вышла з пакою, адчуваючы лёгкую крыўду.

— Вельмі прашу вас,—паслаў удагонкі Рыгор.

І калі шагі работніцы змоўклі, ён хутка заснуў.

Адчынетае акно, што прапускала надворнае паветра ў яго пакой, цішыня, што выпадкова на гэты раз панавала ў кватэры,—пасаблялі ўкрапіцца Рыгораваму сну. Ён ляжаў, як прывязаны, непарухна і пахропваў. Прынятая поза—на правым баку, злёгка падагнуўшы ногі—не мянялася ім праз некалькі гадзін. Толькі прырададнем, калі знадворку пацягнула рэзкаю сьвежасьцю, ён паправіў на сабе капю, затуліўшыся ў яе з галавою.

Ноч прамігнула, як хвіліна: было бяз чвэрткі сем гадзін раніцы, калі Рыгор прахваціўся. Паглядзеў у акно і з першага моманту не разабраў, ці дзень, ці адвечорак, ці раніца. А разабраўшыся, здзівіўся і пашкадаваў, што столькі часу змарнавалася ў сьне. Але тая лёгкасьць і бадзёрасць, што ахапілі яго, выкупалі страту. Пасьля ўчарашняга перажытку ўсё выглядала яму ў ружовых фарбах, усміхалася і прывабляла сваёю прыемнасьцю ды хараством.

Гудок, знаёмы, басісты, з рэзкім хрыпам, вытаўхнуў Рыгора з кватэры. Як-бы штурхнуў яго і, зрушыўшы з месца, пацягнуў квалтоўна за сабою.

Зусім за кароткі час Рыгор дашоў да заводу, без учарашняй цікавасьці павітаўся з Каралем, прабег двор і ачуўся каля свайго станка. Мэханічна перапрапуўся, мэханічна пусьціў станок. Як і ўчора, стройна паляцелі з посьвістам блішчастыя стружкі, загуло каляско, запляскаўся шнур; паўчарашняму прыгравала разбаўленае дымам праменьне. Толькі лягчэй было прыгнутаў сыпне ды падкурчаным нагам—уцягаўся ў працу, прывыкаў. Бясконцы шолам і стукатня ня глушылі думак-лятуценьяў.

Рыгор гадзіны са тры прасядзеў пры станку бяздумна, цалком аддаўшыся процэсу працы, адлучаны ад усяго сьвету. Пасьля якаясь прымха натаўхнула ўспомніць пра ўчарашні вечар, ці ня прыходзіў толькі хто-кольвечы да яго? А мо' часамі, і Ганна? Зарупіла балюча, чаму не запытаў Вільгэльміну, і каб хутчэй запытаць. З гэтае прычыны прыпыніў станок і паглядзеў на гадзіннік, ці хутка міне дзень. Была субота. Падыходзіў абед—значыць, заставалася яшчэ дзьве гадзіны. Як ён да чакаецца? Цэлых дзьве гадзіны нясупыннага вярценьня станка, нязьмігутнай сочкі за лёзам разца!

Але не аглядзеўся, як работа прышла к канцу.

— Кідай, чаго так прыліп да станка,—пачуў Рыгор над вухам і адняў разец ад сталі; азірнуўся і ўгледзеў Міхася Камара.

— Ды кідаю, кідаю! Зусім-бы, здаецца, кінуў.

— Чаму так?

— Няма ахвоты.

І паджартаваў, хоць у душы не стаіў сур'ёзу:

— Забастоўка-б тая хутчэй. Сапраўды, час ідзе, а мы не чага ждом.

Міхась палажыў яму на плячо руку.

— Сягонья вырашым. Абавязкова будзь а дзевятай гадзіне ў Цьвібеля.

— Добра.

І калі Міхась адышоў, Рыгор некалькі хвілін пастаяў, як азаданы. А пасьля пасьпешна сабраўся, амаль ня першым памыў рукі і выбег за вароты, каб пераняць таварыша.

— Мне хочацца пагутарыць з вамі,—ціха праказаў нагнаўшы.

Яны аддзяліліся ад натоўпу, перашлі на другі бок вуліцы і, разгаварыўшыся, пашлі па ўзьбярэжнай. Рыгор з зацікаўленасьцю чапаў розныя пытаньні ў зьвязку з сучасным момантам.

выпытваў настрой комітэту арганізацыі, фракцыйныя спрэчкі, асьцярожна выпрабоўваў, як Міхась глядзіць на тэрмін абвешчэньня забастоўкі, і пачаў выказваць свае думкі наконт гэтага.

— Мне думаецца, — казаў ён, — што зараз мы можам ня толькі што абвясціць забастоўку, а і зрабіць спробу да вяржэнага выступленьня. Гэткі ёмкі момант! Абурэньне сярод матросаў, шэраг буйных забастоўак, уздым грамадзкага незадаваленьня... Вось абгаварыць гэта, як след, выплянаваць і зараз-жа за справу. Рабочыя ў добрым настроі...

Міхась тузануў яго за рукаў і наставіцельна паківаў галавою.

— Адкуль у цябе гэткі запал? Беспардонны максымалізм! Які ты гарачы стаў! Зразу гатоў сьвет перавярнуць. Пачакай. Паберажы свайго імпульсу надалей, а то — выпшыкаешся скоро. Яшчэ ня быў у пераробцы. Цябе латыскія с.-д. падбіваюць...

Для Рыгора Міхасёвы словы празьгэлі зусім ня сур'ёзна, як быццам жартоўна, з прадугледжанымі кепікамі.

— Вы сьмяіцеся? Вас туманіць апартунізм...

— Як хочаш разумей.

Ён зьмяніў голас і незадаволена адказаў:

— Я ня ведаю, чаму вас ня кратае нічога. Няўжо вам не баліць усё тое, што робіцца наўкола. Дальбог, ну — я ня ўтраплю сабе, як гэта людзям удаецца так ёмка астудзіць свае пачуцьці... Разганяюць з фабрык рабочых, арыштоўваюць забастоўшчыкаў, судзяць на сьмерць людзей, а ім хоць-бы што — ліквідатарства... Мэрам так і трэба. Тут, памойму, ніводнае хвіліны ня трэба чакаць. Лепш памерці ў змаганьні, чымсь жьць у няволі...

— Праўда, праўда...

Міхась азірнуўся вакола.

— Лепш памерці ў змаганьні; лепш, чымсь жьць у няволі. Але, калі ўміраць, то трэба адно мець у воку, ці ўсё ты купляеш сваім жьцьцём, ці мог-бы ты яго прадаць за больш дарагую цану. Уміраць на полі бойкі трэба з рашчотам... Умерці — невялікая штука...

Рыгор задумаўся. «Міхась, якога, як-ні-як, нельга запозрыць у мяшчанскім настроі, а размаўляе дзяляцкі, куртаты меншавізм заядае.

Хто з іх праўдзіў?

Няўжо Міхасёвым настроем будзе прасякнута ўся сходка? Няўжо яго, Рыгора, ніхто не падтрымае? Усё-ж Рыгор будзе цьвёрда стаяць на сваім, няхай лічаць гэта за ману, за непрад-угледжанасьць, за мары.

— Ня ведаю, чаму вы так кажаце,—разьвітваючыся, праказаў Рыгор,—мне здаецца, што сьмерць ня лічыцца з рашчотам, а жыцьцё ня мераецца розным коштам.

Адшоўшыся на сажні два, ён улавіў яшчэ адну думку гэткага сэнсу, але вярнуцца назад, каб яе выказаць, палічыў ніякаватым і, разьбіраючы яе сам-сабою, пашоў дамоў.

IV

НА КВАТЭРЫ РЫГОР НЯ БАВІЎСЯ. Каб вярней папасьці на сходку, ён завідна прагулачным шагам пашоў на Задзьвіньне. Па дарозе некалькі раз спыняўся і па хвілін колькі сядзеў—у Вэрманаўскім парку, на бульварах. Таксама прастаяў крыху каля Дзьвіны. Усю дарогу разьмеркаваў на паўтары гадзіны і толькі апошнюю чвэртку ня ўлічыў, як лепей выкарыстаць, каб ня тупаць два разы па адным месцы. Але яму ніяк не ўдалося гэтага абмінуць: незнаёмая мясцовасьць і надшоўшы змрок паперашкодзілі яму зразу падмеціць патрэбную лічбу дому. Прыглядацца ён не хацеў, бо недалечка, на скрыжаваньні вуліц, стаяў гарадавы і пільна ўзіраўся за кожным пешаходам; асабліва, паказалася так, поліцыянт прыглядаўся на яго. Каб ня даць выгляду, што ён шукае каго ці чаго, Рыгор уверана прашоў да канца кварталу і павярнуў направа, каб абкруціцца вакола і тады проста ды ўверана ўвайсьці ў вароты. Абход патрабаваў чвэртку гадзіны, і Рыгор удвойчы прашоў адным месцам. Ці падмеціў гэта гарадавы, ці не, ён ня цікавіўся, а хутчэй прашоў у браму.

На дзядзінцы, агароджаным высокімі мурамі, гуляла куча дзетак. Пры ўходах, на нізенькіх ганачках, сядзелі кабеты і рэзва абгаварвалі здарэньні перажытага дня. Рыгор помніў, што трэба іці налева, да куткаваго ўваходу, і павярнуўся, бясьцікаўны ля ўсіх, хто быў на дзядзінцы. Узышоў на ўсходы і вобмацкам, бо яшчэ ня было электрыкі, знашоў званок. Яму тут-жа адчынілі, мігам закрыўшы дзьверы.

У нелапым і, наколькі можна было падмеціць у змроку, чыста прыбраным пакоі знаходзілася ўжо некалькі чалавек; яны

сядзелі ў радок на мяжкай канапе за прыстаўленым да яе поўкруглым сталом. З двух канцоў стала ляжала па некалькі кніжак, у пераплёце і не пераплеценых; пасярэдзіне закрывалі прагал разгорнутыя ва ўсе шыркi газеты. Рыгора сустрэлі моўчкі, і ён сам перарваў цішу прывітаньнем:

— Добры вечар!

За ўсіх адказаў гаспадар кватэры, які сядзеў ад акна.

— Вечар добры!

І запрапанаваў:

— Сядай, сябру Нязвычны...

Пасьля прыўстаў і запытаў Рыгора:

— Знаёмы з усімі?

Той прыглядзеўся—людзі былі незнаёмыя.

Усім падаў руку; апошняй—дзяўчыне, якая сядзела з другога канца канапы.

Прывітаўшыся, Рыгор прысеў ля стала побач з дзяўчынай.

— Мала цікавага,—пераняў Артур.—ды якраз няма сьвятла.

— Што-ж так доўга не падаюць?—запытала дзяўчына і прыўстала з месца.

Якраз бліснула электрыка. Адзетая ў цьмяны ўзорны абажур, лямпачка дала досыць сьвятла, так што людзі і рэчы выглянулі ў поўным акрэсьленьні.

— Вось прагаварылася.

Рыгор паглядзеў на дзяўчыну і захапіўся яе стройнасьцю, здаровым целаскладам, прыгожай постацьцю. Крыху прадоўглы смуглы твар з дасканала прымеркаваным роўным носам, з цёмнымі вачмі пад густымі чорнымі брывамі; мерны лоб, абложаны чарнаватымі, прыгладжанымі ў простую прычоску косамі. Яна была адзета ў простае поўшарсьцянае плацьце з перахопам у стане і з высокім каўняром, які шчыльна закрываў стройную шыю. Пастаяўшы колькі хвілін, дзяўчына села і, працягаючы ногу кранула Рыгоравай нагі.

— Ubачайце!

— Калі ласка..

— Якая я няўдалая, ці ня праўда?

— Гэта можна вам дараваць.

— Ня вучылася абыходжаньню.

І яна засьмяялася. Рыгор з некаю патайнаю думкаю паглядзеў на прысутных, каб праверыць, ці яго аднаго так цікавіць гэта дзяўчына-таварыш, ці захоплены ёю ўсе прысутныя. Пяцёрка, чалавек, наўзапой курачы, былі напэўна заняты іншым: яны перакідаліся адрыўнымі сказамі, некаторыя заводзілі рэволюцыйныя мэлёды, мянялі раз-у-раз позы ды пазіралі на гадзіннікі.

— Нам яшчэ многіх трэба прычакаць?—запытаў ува ўсіх адзін з прысутных, доўгакосы, з бародкаю клінком, у акулерах, тыпічнага інтэлігентнага выгляду мужчына, гадоў за трыццаць.

— Павінны падыйсьці зараз,—адпавеў яму сусед, здаровы, белакуры, поўнатвары латыш:—вось яшчэ нават Міхася Камара... Нешта некае з ім.

Ён павярнуўся да Артура:

— Ці толькі прыдзе ён, наогул?

Рыгор адказаў:

— Я з ім бачыўся пасля работы; абяцаў прыйсьці абавязкова.

— Ня можа ня прыйсьці.

— Можа што здарылася?—уставіла ад сябе дзяўчына.

— Нічога, пэўна, з ім ня сталася, а ўжо ў нас гэткая прывычка—заўсёды на шаўгадзіны пазыніцца,—матнуў рукою інтэлігент.

— Не падабаецца мне гэта.

— А каму яно падабаецца...

Сгук за дзвьярыма, а сьледам званок перабілі гутарку. Артур кінуўся да дзвьярэй і ўпусьціў зразу траіх чалавек, Міхася сярод іх.

— Ня думай, што разам ішлі, дагнаў іх, на ўсходах,—замест прывітаньня, праказаў ён да Артура.

Я і ня думаю.

Камі ўвайшлі ў пакой, Рыгор ня даў вымавіць слова, накінуўшыся на Міхася.

— Ваша холаднасьць і ў гэтым выявілася.

— А ты яшчэ не астыў? Ты—факел наш.

— Мо' незнаёмы,—абярнуўся ён да ўсіх:—гэта з нашага заводу, мой вучань, можна сказаць, і мая гордасьць.

Усе паглядзелі на Рыгора, як-бы хочучы пераканацца ў праў-

дзівасьці Міхасёвых слоў. Пільней за ўсіх паглядзела на Рыгора дзяўчына: аўторытэт Міхася казаў за многае.

Рыгор, нібы сумеўшыся ад Міхасёвых слоў, прыўстаў і злёгка пакланіўся ў бок таварышоў. Пасьля, ня думаючы, працягнуў дзяўчыне руку і шчыра, з запалам паціснуў:

— Рыгор Нязвычайны!

Пэўна ён зрабіў-бы тое самае і з мужчынамі, у кожным раз ён падаў намер, але Артур пераняў яго словам:

— Я ўжо пазнаёміў Нязвычайнага з таварышамі.

Тады Рыгору асталася сесьці, што ён і зрабіў. І пакуль тыя, што прышлі, перакідаліся словамі з інтэлігентам, ён выкарыстаў час для гэткай перамоўкі з дзяўчынаю:

— Убачайце!

— Калі ласка...

— Цікава, які настрой на вашым заводзе?

Рыгор паправіў сядзеньне; быў рад, што яго запыталі.

— Як-бы вам сказаць, я ўсяго два дні папрацаваў і не пасьпеў акурат разьведаць, але наколькі мог прыслухацца да гутарак і сам пагутарыць—настрой баявы. Гэта мы мусім зараз падкрэсьліць. Другія ня цікавяцца, а я думаю—то будзе наша абмылка.

Ён памаўчаў:

— А вы, таварыш, на якім заводзе працуеце? І што кажуць у вас?

— Я з «Правадніка»,—ахвотна адказала дзяўчына, а сама востра пранізвала яго сваімі цёмна-шэрымі вачмі.

— У нас рабочыя ня дрэнна настроены... На кожны кліч да забастоўкі адгукнуцца рашучым выступленьнем.

Яна з намерам унесла пропозыцыю:

— Давайце разам будзем праводзіць свае пытаньні. Га? Я—максымалістка...

— Латва—я таксама супроць меншавіцкай драбласьці...

Яны згоднай ухмылкай заключылі гутарку і момант памаўчалі,—таксама мэрам згаварыўшыся.

— А я, ведаеце, меў выпадак падсачыць настрой вёскі,—пахваліўся Рыгор.

— Так? Якім чынам?

— Выпрасіўся на пабыўку.

— Вы шчасьлівы; я вам завідую. А я, каб і магла паехаць, ды няма куды... Я...

Артур перабіў іх гутарку прызывам да ўвагі.

— Пачнем, таварышы...

Усе змоўклі, паправіліся на сядзеньні.

— Што-ж, як водзіцца, давайце старшыню выберам.

— Міхась! Тав. Камар!

— Так і бог вялеў,—падказала дзяўчына.

Міхась адказаў ухмылкаю і тут-жа прамовіў:

— Пасяджэньне адчыняю... Наша сходка прадстаўнікоў ад заводаў і прадстаўнікоў ад мясцовых арганізацый павінна вырашыць пытаньне, як і калі абвясціць агульную забастоўку ў Рызе. Гэта пытаньне, думаю, зойме ў нас увесь вечар і іншых дадатных пытаньняў мы ставіць ня будзем.

— Не, не!—падмацавалі некалькі галасоў.

— Тады даю слова таварышу Якаву Гісу

Усе маўчалі, а ўстаў чорны інтэлігент. Крыху памаўчаў, злёгка пахіліўшы лахматую бакунінскую голаў, як-бы выбіраючы словы для пачатку прамовы, кашлянуў, а пасля пачаў казаць цьвёрдым, трошкі гаркавачы, тэнарком:

— Вы, таварышы, сышліся сёньнека на гэту сходку, каб вырашыць адпаведнейшае пытаньне, ці ёсьць сэнс і ці тэрмінова зараз абвясчаць агульную забастоўку. Зараз мы перажываем вельмі і вельмі рашучы момант! Царскае правіцельства кідае пярчатку працоўнаму народу і ўсяму лепшаму грамадзянству, якое падае свой голас протэсту супроціў пануючага гвалту... Хутка разыграецца крывавае комэдыя-суд над балтыцкімі матросамі... Ём ужо царскія каты згатовілі свой люты прыгабор... Мы павінны адгукнуцца на гэты замах палачоў рашучым выступленьнем—забастоўкаю... Мы гэта зможам зрабіць, бо адпаведны настрой у рабочых ёсьць. Ён ужо прарываецца наверх: як вам вядома, ужо доўга бастуюць перапёкі, спыніўся завод кампаній электрычнасьці... Калі мы ня сумеем узяць руху ў свае рукі, ён абміне нас і разьвінецца стыхійна сам сабою...

Прамоўца далей датыркнуўся ў сваёй рэчы дарагоўлі, што дало прычыну для дробных забастовак рамесьнікаў, чапіў таго ўздыму, які ахатіў розныя куткі прамысловай Расіі; пасля перашоў да заганіцы, даўшы агульны агляд рабочага руху і палітычнага жыцьця другіх краін.

Казаў паўтары гадзіны без перапынку, складна, лёгічна, без перабояў. Закончыў з маленькім хрыпком, выгукнуўшы да сходкі:

— Ад вас залежыць вынесці тое ці іншае рашэнне...

Ён абцёр лоб хустачкаю і адышоў на сваё месца.

Рыгор дзівіўся яго красамоўнасьці ды ўменьню падыйсьці да слухачоў; і карыў сам сябе,—чаму ён ня ў моцы гэта зрабіць. «А яшчэ мне хацелася стаць правадыром! Ці-ж я сумею?» сумняваўся ён. І карцела чымсь хутчэй узяць слова.

Але пакуль што пачаліся даклады дэлегатаў з заводу. Адзін, другі і цэлы рад прамоўцаў расказвалі аб настроі рабочых і выкладалі свае думкі наконт закранутага пытаньня. Апошнім казаў Міхась. Расьцяжным, спакойлівым тонам прызваў ён строга абгаварыць гэта пытаньне, улічыць усе дробязі яго і ня быць гарачымі ня ў меру, як то «адмячаецца сярод некаторых таварышоў».

Рыгор праслухаў даклады з тэй-жа ўвагай, як і прамову Якава; запамятаў характэрныя сказы і намёкі кожнага дакладчыка, але ня думаў, што Міхась возьме слова наперад за яго і сумеўся: «А можна ня прыдзецца мне казаць?»

Аднак, у сваім слове, нечакана для ўсіх і для самога сябе ён знайшоў як і што падыці да справы, сказаўшы:

— Я чуў тут прамову таварыша Якава і чуў словы іншых таварышоў. Заклучыў мой паважаны настаўнік—Міхась. Нельга сказаць, каб пачалося дрэнна, але дрэнна скончылася: калі Якаў зваў да памяркоўнай рашучасьці, то таварыш Міхась і яе пераняў сваёю асьцярогаю. Да чаго яна вядзе, гэта асьцярога? Першы дакладчык ужо адмеціў, што абурэньне рыскіх рабочых выбіваецца на поверх, і падаў правіловую думку, што калі мы спозьнімся абвясціць агульную забастоўку, то здарэньні абмінуць нас і разьвернуцца ў стыхійны ўздых. Значна, «трэба сьпяшыць узяць рух у свае рукі». Але ці гэта знача, што мы павінны адмежавацца невыразным прызывам да забастоўкі? Не. Мы павінны асадзіць яе ў рэволюцыйныя рамкі рашучага выступленьня. Рабочыя павінны ведаць, што яны не абараняюцца толькі, а ідуць у наступ... Раз кінулі пярчатку, трэба яе падняць...

Рыгор пачаў ціхім голасам і седзячы, пасля падвысіў тон і прыўстаў; далей абярнуўся у натхненага прамоўцу, гутарычы

з націскам, размахамі рукі. Кожнае слова выходзіла суцэльным, адлітым, дыхала сілаю і абдуманасцю. Вясковы, беларускі акцэнт не псаваў, а як-бы скрашваў высечаныя з граніту сказы. Папярэдні прамоўца, інтэлігэнт Якаў, налоўчаны казаць, стушваўся з сваёю, вельмі ўжо гладкаю, адшліфаванаю і ад гэтага халаднаватаю прамоваю. Яго журнальная форма ў пабудове сказаў, цягучыя калыханьні ў выгавары пакінулі хоць і прыемнае, але зусім інакшае, ніж Рыгорава слова, уражаньне. Рыгор выйграваў шчырасцю, як рабочы, здаваўся многім з прысутных чалавекам іншае ад Якава формацыі. Нават Міхась мусіў прытаіць гіронічную ўхмылку наконт «свайго вучня» і паківаць галавою ў адзнаку пахвалы яму.

Ну, а дзяўчына—тая цалком захапілася Рыгоровымі словамі. Увесь час, калі вяліся спрэчкі, яна ня спускала з яго вачэй. Забыўшыся аб усім іншым. Пасля Рыгоравае прамовы яна лічыла бескарысным спрэчкі і проекты іншага зместу; чакала галасаваньня, каб падтрымаць яго.

Пастанова сходу абмежавалася абвешчэннем забастоўкі. Рэдакцыя пастановы разлавала дзяўчыну больш, як Рыгора. Яе гнеў крыху астудзіла даручэнне, якое нарада дала Рыгору: выступіць перад рабочымі заводу з дакладам аб мэтах забастоўкі. «Рыгор сумее выкарыстаць гэта для сваіх вывадаў», рашыла яна.

Пры гэтым ёй захацелася настроіць Рыгора зрабіць усё мажлівае для наданьня большай рэвалюцыйнасці пастановы.

З нарады пачалі разыходзіцца па адным каля першае гадзіны. Тыя, што чакалі чаргі, гутарылі аб дробных справах, інфармавалі адзін другога аб маленькіх эпізодах з забастоўкі перапёкаў ды электрыкаў.

А Рыгор, даючы выгляд, што слухае, перадумоўваў праявы бягучага моманту, што датыркалі яго самога. І перад ім паступова адно за другім, сплятаючыся ў суцэльны ланцуг, прамігала—вяртаньне з дому, запрашэнне на нараду-сход падбліжэнне забастоўкі, гаречая прамова на нарадзе і наступнае выступленне перад тысячнай грамадой рабочых. Рыгор раўняў гэта з уступам на высокую гару: усё вышэй ды вышэй паднімаешся ўверх, усё больш ды больш шырокі гал расцілаецца ўнізе. Усё, што ўжыўна было пры першым кроку, разрастаецца ў нешта магутнае, неабдымнае, неасяжнае. Забываешся, губіш

будзенныя клопаты, штодзенныя думкі, як губяць сваю меру ды ўзрост усе рэчы, чым вышэй ты ад іх. З тае высі, куды ён ішоў, будзе яму відаць ня толькі Сілцы, а цэлы сьвет. З тае высі яго голас пачуюць усюды ўсе, бо ад яго прамовы будзе залежаць кірунак здарэньняў.

У сваіх задзёрыстых сяганьнях Рыгор прапусьціў між вушэй шмат цікавых навін. Таварышы сьмяяліся, дзівіліся, строілі дагадкі і адгадкі, разьвіталіся, у пакоі цішэла, а ён марыў і лунаў па высях, у будучыне, горды, недасяжны, апалены прагнымі, яскравымі лятуценьнямі. Нават не заўважаў дзяўчыны, якая тут-жа пры ім сядзела, умілялася і чакала.

Нарэшце ў кватэры застаўся адзін Артур,—трэ' было ісьці.

— Пойдзем разам?—абярнулася дзяўчына да Рыгора.

Той быў палішчаны яе пропозыцыяй і далікатна адказаў:

— Вельмі рад.

Яны разьвіталіся з Артурам і пакінулі яго кватэру.

V

— ВАМ ДАЛЁКА ІСЬЦІ, таварыш?—запытаў Рыгор дзяўчыну, вышаўшы з брамы.

— На Мар... вуліцу,—адказала яна.

— Здрава. Мне ў той-жа бок, хочаце, я правяду вас?

— Калі ласка; аднэй мне так нязручна.

Моўчкі прашлі яны вуліцаю да Дзьвіны, сьпяшаючы захапіць пераход ці пераезд. Па дарозе, настрэчу прашло некалькі чалавек. Рэдкія ліхтары асьвятлялі вуліцу. Стаяла цёплая, гарная пагода. З гораду даносіўся ціхі шум. Калыхаліся снапы проміну, здавалася, калышучы сабою неба. На вакзалах сьвісьцелі паравікі. Каля кацэрнай прыстані стаяла некалькі запозьненых пасажыраў; адны ў другіх перапыталі, ці вернецца кацэр.

Яны прыпыніліся і сталі чакаць. З заліву паказаўся агромністы морскі параход; дзесяткі агеньчыкаў прарэзвалі адбіткам бляску чорнае палатно Дзьвіны. Зычны гудок хутка пранёсься над горадам, аддаўшыся дзесьці далёка-далёка, чуць не на моры. У тым-жа баку, але шмат бліжэй, мэрам сьвечкі, гарэлі вокны заводаў; над імі, пад небам, гулялі пукі рэзвых іскраў.

Туды глядзела некалькі пасажыраў, апісваючы прыгожасьць абачнага вобразу.

Паміж тым параход падышоў к прыстані, якраз супроць іх, і пачаў разгружацца. Узьбярэжная зашумела стукам калёс, выгукамі людзей, якія выяўна даляталі з другога берагу Дзьвіны. Нарэшце падышоў кацёр, і яны праехалі ў горад.

— Можа паедзем з рамізьнікам?—запрапанаваў Рыгор.

Падарожніца крыху падумала.

— Ня варт,—адказала.

— А можа ўсё-ткі?

— Я-б хацела пабыць з вамі некі час.

Яе словы былі нечаканы для Рыгора.

Я рад гэтаму,—мог сказаць ён.

І замілаваным узрокам кінуў дзяўчыне ў твар.

Моўчкі яны прашлі добры кавал узьбярэжнае, зьвярнулі ў завулак, крывы, глухі і вузкі, прамінулі дзьве ператочных вуліцы.

Нарэшце мімахоць вырвалася ў Рыгора:

— Вы даўно працуеце на заводзе?

Ён прыкусіў язык, чакаючы адказу. «Да чаго ёй маё запытаньне?»

Але дзяўчына толькі і чакала ад яго жывога зыку. Не пасьпеў замерці ён у Рыгоравых вуснах, як яна словаахотліва, гасьцінна адказала:

— Не, ня зусім. Я сама—швачка; працавала тры гады ў адной майстэрні—тут, у Рызе. А летась восеняй кінула... бач, не сама кінула,—прагнала гаспадыня за падгавор дзяўчат на стачку... Месяц гуляла бяз працы, а пасля, з дапамогаю свайго дзядзькі, папала ў «Праваднік»... Чорную работу маю, цяжкую... Але нічога ня зробіш. Адна—пражыву як-кольвечы... Палацаў, пэўна, не нажыву.

Яна засьмяялася...

Рыгор нічога не адказаў: яму захацелася ведаць імя дзяўчыны і думаў, ці варт пытаць.

— Ну, а вы здаўна жывіце ў Рызе?

Прышлося расказаць, як і што. І шчыра, бяз утайкі драбнейшага факту, расказаў ён, хто і што сам, адкуль прыехаў, як папаў на завод, як пазнаёміўся з Міхасём Камаром, як жыве цяпер...

Каля дзесці хвілін прагаварыў, зацішыўшы хаду... І з нутра тшчэ ўсё набягалі словы, як нехта выпіраў іх сілаю, але ён сумысьня прымоўк, каб запытаць яе.

— Даруйце, вы маё імя ведаеце, а самі—як тая незнакомка. Мне ніякава бяз гэтага. Вось ужо мы болей пяці гадзін знаёмы, а я... Няўжо нам ня ўдасца больш стрэцца?

Яны падыходзілі да Вэрманаўскага парку; цёмнаю сьцяною паднімаліся старыя дрэвы, навесаючы над вуліцаю.

— Мне здаецца, што... вы з далікатнасьці...

— Вы сараматніца вялікая, як я бачу. Не чакаў, прызнацца, у вашым палажэньні...

І ён узяў дзяўчыну пад руку.

— Мы перш усяго—таварышы. Праўда, таварыш?..

— Таварыш Наталя.

Яны ўвашлі ў парк. Насустрач прашло некалькі чалавек; у бакох чуўся дзявочы сьмех. З галоўнае алеі павярнулі на бакавую. Каля лаўкі спыніліся.

— Вы любіце зелень?—запытаў Рыгор.

— Так: люблю поле, лес, кожны кусцік. Вельмі люблю; занудзела па іх і рвуся, рвуся... Ды бескарысна: няма куды і няма за вошта ехаць. Паверыце, я яшчэ ня была гэтым летам на ўзмор'і.

— Я таксама быў усяго раз, хоць і мог-бы... Са мною іншае—я ня маю з кім.

— Вы праўду кажаце?

— Праўду, праўду... Хачаце, паедзем з вамі?

— Што-ж, я з ахвотаю...

Абое замаўчалі, думаючы.

Раздумы аднялі некалькі доўгіх хвілін.

— Што вы маўчыце? Над чым задумаліся, таварыш Нязвычайны? Я памяшала якомусь вашаму пляну? Вы хацелі ісьці куды, зачым?—скорамоўна кінула чатыры пытаньні Наталя.

І тон у яе голасе быў зусім ня выбачны.

— Кіньце, кіньце, я пры вас—толькі аб вас думаю. Я рад, нарэшце, што напаткаў сабе добрага таварыша. А то больш часу я адзін ды адзін. Хоць падзяліцца будзе з кім сваімі перажываньнямі... Бачыце, што дзень—іх болей ды болей надыходзіць. Стачка! Колькі навін яна прынясе!

— Вы думаеце пра забастоўку?

— Думаю... Я, прызнацца, цалкам захоплены ёю. Гэтыя дні, ад прыезду з дому, яна завалодала мною.

— Вы баіцеся яе?

— Я?!

Рыгор не дасказаў. Абое падняліся з лаўкі і пашлі з парку. Прашоўшы гонаў двое моўчкі, Наталя запытала:

— А як будзе ў нядзелю?

— Давайце спаткаемся а другой гадзіне ў Вэрманаўскім парку. Авось падыдуць якія-кольвечы навіны...

Занятая нязначнай перарыўнай гутаркаю, падышлі яны да самага дому, дзе жыла Наталя. Прыпыніліся пры браме, яшчэ раз умовіліся аб нядзельным спатканьні і разьвіталіся. Рыгор спакойнаю ходою пашоў усьцяж вуліцы, да Вэрманаўскага парку.

Кароткі тэрмін, які давялося яму прабыць з Наталяю, пакінуў па сабе глыбокі сьлед у яго нутру. Зусім неспадзявана напаткаў і вось... Выпадак за выпадкам, нязначныя, дробныя, пластуюцца яны і складаюць моцныя слаі жыцьця. Заўсёды непрадбачныя, заўсёды цёмныя—яны нахальна ўрываюцца ў будзёншчыну, здавалася-б раз абаснаванага процэсу і перабіваюць яго стройнасьць... А мо', дзякуючы гэтаму, процэс жыцьця набывае сваю паўнату?

Ужо добра шарэла, калі Рыгор вярнуўся к сабе на кватэру. Дворнік пакінуў браму адпёртаю і пашоў спачываць пасья бяссоннай ночы. Ліхтарчык тушыў ліхтары. У двары, куды прышоў Рыгор, некалькі раньніх асоб таўкліся ля хлявушкоў. Ціха перагаварваліся адна з другою. Ён падняўся на ўсходы да свае кватэры і пазваніў. Ніхто не зьяўляўся адчыніць. Рыгору стала няёмка, што ў гэткую пару неспакоіць гаспадароў кватэры. І ён мацней пазваніў. Праз хвіліну Рыгор пачуў:

— Хто там?

— Я, Рыгор.

Вільгэльміна адпёрла дзьверы і, не знашоўшы сказаць нічога путнага, паведаміла:

— Учора прынесла вам нейкая дзяўчына пісульку: я палажыла яе вам на сталае.

— Дзякую... Прабачайце, што патрывожыў у гэткі час.

— Нічога, мала што бывае.

Вільгэльміна прашла на кухню, а Рыгор—да сябе ў пакой. Зачыніўшы за сабою дзьверы, ён кінуўся к сталу, знайшоў пісульку і разгарнуў.

Пачаў чытаць:

«Дарагі Рыгору, я была ў цябе роўна а дзевятай гадзіне. Вельмі хацелася ўбачыцца з табою, каб пагаварыць. Столькі назьбіралася розных думак, столькі вынікла плянаў! Наша знаёмства далёка зашло і паставіла мяне перад настойным пытаньнем: як-жа быць? Чаму-ж бы табе не пачакаць мяне? Знацьць—непатрэбна? Бывай!.. Калі ўгледзімся—ня ведаю.

Г а н н а».

Рыгор прачытаў і схамянуўся; задумаўся; пасья яшчэ раз уважліва перачытаў і апусьціў руку з лістком; прысеў на крэсьле і ўперся думкамі ў два словы: Ганна—Наталя. У кароткі час—дзьве новыя знаёмкі, дзьве маладыя, слаўныя дзяўчыны. Ганна—натура сыціслая, з адчыненаю душою, даверная, прыгожая мяшчанка. Наталя, пакуль нявыяўленая, але захопная, па характару, па манерах загартованай работніцы—чалавек асабістых умоў, асабістага выхаванья. Дзявочасьць, сакавітая, ядраная—у Ганны і суворая з арыгінальнымі замерамі—у Наталі. Дзьве—на дзьвюх розных ступянях абставін: Ганна,—калі бурліла пачуцьцё разлукі з Зосяю, калі душа змагалася супроціў пустаты, якая апанавала яе пасья разьвітанья з Сіліцамі,—тады зьявілася яму. Наталя надыйшла ў той момант, калі ён, Рыгор, уваходзіў у прачынетую перад ім створку да стану адпаведных абавязкаў рабочага, вясччуна адказных намераў у наступным змаганьні працы з капіталам. Бяспытальна, паміж яго волі—тая і другая. Няўжо ён зусім бязмоцны? Адкуль тая падатлівасьць у яго нутру?

Тут-жа, помеж з усім іншым, вырасталі звычайныя пытаньні перад Рыгорам. І сьледам—далейшыя skutкі адмечаных знаёмстваў... Ганьніна пісулька—на першым пляне. Няўжо ён варты яе вострых папрокаў? Няўжо ён здацен да благіх дзей? Можна сапраўды, але яны яму ня відны. Тады, ці можна ручаць, што і ў адносінах да Зосі ён застаўся чыстым? А як пойдзе далей?

Паўсталі нядаўнія гутаркі з Наталяю. Выявілася, што ён зьвязаўся таксама і з ёю: умовіліся спаткацца ў нядзелю ў Вэрманаўскім парку. Ён ня можа не пайсьці, тым болей, што надарваліся адносіны з Ганнаю. А ў Наталі—столькі завабнага і новага!

«Мала што можа быць! Урэшце, усё гэта асобныя моманты суцэльнага перажыванья» падумаў ён.

Тымчасам над горадам вітаў дзень. Чырвонае сонца залі-
вала дахі будынкаў, ападала ў глыбокія выемкі-двары, адбіва-
лася ў вокнах суседніх дамоў. Тоўсты пук яго праменьняў улі-
ваўся ў вакно Рыгоравага пакою.

Мацнеў ды мацнеў гарадзкі шум.

VII

ВЭРМАНАЎСКІ ПАРК КІШЭЎ НАРОДАМ. Алеі пра-
пускалі па сабе рэчку разадзетай сьвяточнай публікі. Пляцоўкі
былі ўсеяны дзяцьмі з нянькамі, бонамі, гувэрнанткамі. Як-бы
хто шліфаваў каменні—шапацелі тысячы шагоў тых, што гу-
лялі. Каб прыглядаўся, не знашоў-бы сумных твараў: амаль ня
ўсе выглядалі задаволенымі, часта—вясёлымі, многа—радас-
нымі. Пагодлівы дзень ухарошваў вобраз, пераліваючы золата
сонца на руні лісьця. Ачула асядала зверху добрачынная цяп-
лынь, ружуючы людзкое цела.

Рыгор у назначаны тэрмін зьявіўся ў парк. Разам з другімі
прайшоў усццяж галоўнае алеі, рзьзіраючы па баках. Пасьля
завярнуў на бакавую дарожку, прашоў некалькі заваротаў і спы-
ніўся на ўмоўленым месцы, направа ад саджалкі. Якраз тут
было ня так багата людзей, і ён нашоў на адной лаўцы парожняе
месца. Прысеў і ўстраміў вочы ў той бок, адкуль павінна была
прысьці Наталя. Ён не западозрываў, нават, што яна ня будзе
ім прыкмечана—абы толькі прышла. Вось ці прыдзе? Таксама
не хацеў думаць адмоўна. Чамусьці быў увераны, што Наталя
ня схлусіць. Але не прамінула і паўгадзіны, як Рыгор усум-
ніўся: народ нясьціхана выліваў з вуліц і кіраваў у сад—парамі,
па трое, адзінкамі. Найболей—маладыя мужчыны з дзяўчатамі,
гімназисты, студэнты, рабочыя. Час-ад-часу мігалі між вачэй
асобныя дзяўчаты ці хлопцы. А між іх ня відаць было знаёмага
твару Наталі. Ці ён нядобра разглядзеў яго? Ня можа быць!
Вобраз яе глыбока прашоў у Рыгорава нутро. Палкія вочы,
рымскі профіль, малыя поўныя губы, роўны, прыўзняты
зьлёжку нос. Спрытная постаць з выхілястым станам і наўздыў
лёгкая хада. Ці-ж ёй загубіцца ў людзкой гушчы? Вось толькі
адно—ці не забылася яна, што была ўмова? Ён пачаў адвароч-
вацца ў другі бок, раззьзіраць направа ды налева, назад ды пе-
рад сабою. Вырахоўваў час, ці хопіць яго на язду на ўзмор'е?..

Якраз вышлі з-за павароту тры знаёмых дзяўчыны з

двума некiмi мужчынамі: Рыгор нечакана павярнуўся і стрэўся з iмi ўзрокамі. Знаёмыя мiла ўхмыльнуліся. Адна пазвала:

— Ідзем разам на ўзмор'е! Каго вы чакаеце?

Усе зацішылі хаду і паглядзелі пільней на Рыгора.

— Ня маю часу,—чакаю знаёмага.

— Хiба ня хочаце з намі?—пажартавала другая.

— Што вы? Крыўдзіце мяне.

— Прыходзьце, чакаем.

І калі яны адышліся, Рыгору стала прыемна ад гэтай стрэчы. Дзяўчаты паказаліся яму, як ніколі, блiзкімі і шчырымі сябрамі, якіх шкода не паслухаць. Чаму-б не далучыцца да iх кампаніі? Рыгор намерыўся падняцца, каб дагнаць знаёмых, але тут-жа аддумаў: так доўга пракакаў Наталю. Яшчэ хоць дзесяць хвілін пасядзець.

Рыгор на гэтым супакоіўся і пачаў палачкаю выводзіць на пяску розныя фігуркі, літары. Вывеў, між іншым слова «Наталя». І вось касаваў патрошку, засьпаючы драбнюткімі каменьчыкамі апошняю літару—я, калі збоку хутка зашамалі нечыя шагі, блiзка-блiзка, што прымусiлі яго хутка падняць голаў і азiрнуцца.

Наталя дробным альтовым рогатам адказала Рыгору:

— Пракакаліся? Убачайце,—не магла раней. Вы тут заснулі, чакаючы.

У белым гаптаваным маркізэтавым плацьці, у добра падбранай да фігуры пастэрцы, мякка-блакiтнай, з шырокімі берагамі, у жоўтых мэштах—Наталя далёка не дапамiнала работніцы з заводу «Праваднік». Нельга было падмеціць у ёй і тых якасьцяў палiтычнага работніка-падпольшчыка, з выразнай псыхалёгіяй загаворшчыка-бунтаўшчыка, што ўжыўна ёй было на пасяджэньні дэлегатаў ад фабрык ды заводаў. Сур'ёзнасьць перашла ў лёгкаю вясёласьць адмысловай жартаўніцы-дзяўчыны, якой ня чужы адпаведныя пачуцьці, мары і жаданьні...

І тое, што дзiве адмечаныя якасьці так пагоджана ўжываліся ў гэтай новай знаёмай, цалкам заняло Рыгора.

— Сядайце,—сказаў гасьцiнна.

— Калі ласка, падайцеся крыху,—папрасiў ён справа суседку.

Пажылая жанчына скрыўленаю мiнаю адказала на Рыгору просьбу, прабарматала штосьці няўнятнае і адсунулася. Наталя села на вольнае месца.

— Убачайце!

— Нічога, не зацісьнеце.

Наталя засьмяялася і з яе ўхмылкі выбліснулі іскаркі прага-ўтага пачуцьця ды цёплай ласкі. Рыгор паглядзеў ёў у вочы—яны таілі ў сабе многа агню.

— Дык паедзем?

— А вы перадумалі?

— Каб ня было позна.

— Вы вінаваты, Наталя.

— Вінавата—не адказваюся. Усё роўна справы не паправіць.

— Дык едзем... А калі пазьней вернемся?

— Гэта мяне ня смуціць.

Рыгор прыўстаў. Наталя сьледам за ім.

Перад білетнымі касамі ціснулася процьма людзей: наплыў ахвотнікаў ехаць на ўзмор'е быў тысячны. Духата і пыл гарадзкіх вуліц гналі людзей у поле, к мору, на чыстае паветра. Раз у тыдзень адпачынак. Хто разумеў яго каштоўнасьць—стараўся выкарыстаць як найпаўней.

Яны бачылі больш усяго буржуазнай моладзі—гладкіх, чырвонашчокіх гімназістак у рудых, у сініх, у чырвоных кароценькіх сукенках, з белымі каўнерыкамі, з косамі; стройных, жыцьцярадых гімназістаў, больш у спортсмэнскіх гарнітурах, з сэтачкамі для гуляньня ў лапту, з шкуранымі апукамі для футболу. Многія з гімназістаў адпраўляліся разам з бацькамі, поўнымі, брыгьмі, у манішках і капялюхох мужчынамі, у шаўковых блузах, з залатымі ланцужкамі па пояс, з брасьлетамі на выпешчаных руках мацёркамі... Зусім мала можна было бачыць прасьцейшай, мяшчанскай або рабочай публікі. Але пападалася і яна.

Рыгор стаў у чаргу і хвілін праз дзесяць дастаў білеты. Разам з іншымі вышлі на пэрон і захапілі яшчэ не перапоўнены цягнік.

— Я, прызнацца, рэдкі буду госьць на ўзмор'і.

— Я таксама даўно-даўно як была там.

І калі крануўся цягнік, абое—Рыгор і Наталя—нязьмігутна сачылі ў акно. У гэтым стане ня прымецілі, як апынуліся на месцы. Рыгор з Наталяю пратаўхаліся натаўпам, завярнулі направа, сьледам за іншымі. Хутка яны ачуліся на ўзьбярэжжы Рыскае затокі. Якое дзіўнае зьявішча! Што за прыгожасьць! Міжвольна захапіла іх вадзяная шыр, лёгкае, п'янае паветра і гулкі, сьвятошны настрой многасотнай публікі. Здавалася, у

Рызе ня было яе столькі! Ні мясьціны вольнае. Нельга было згадзіцца, што ўся гэта публіка адпачывае ці адпачне. Шолам, пыл, тупатня, тамілі, нэрвавалі яе, выцягалі шмат энэргіі. Але ў гэтых адмоўнасьцях усё-ткі хаваўся адпачынак.

На шырокім прасторы цёмнае вады гайсалі парусьнікі, схіляючыся набок, шныралі доўгія вузкія чаўнакі, з уgonу васьмі ці дзесяці крэпкіх спартсманскіх рук; закаханыя парачкі, усьцешаныя сем'і або таварышы ці сябры заводзілі песьні, ганяючы сінія, жоўтыя, чырвоныя лодачкі. А наводдаль, у баку ад публічнага гульбішча, віднеліся купальні. На адведзеным для купальшчыкаў вучастку гулялі сотні юркіх цел—меншых, большых, цямнейшых, бялейшых. Як русалкі, як фаўны, цешыліся вадою пад сонцам, на прасторы, зьняўшы ўсе ўмоўныя і ачулыя пугы-ланцугі, рэзвыя людзі. Яны здаваліся старадаўнымі дэкарамі-паганцамі, што ў сіваю старыну спраўлялі сьвятыя магутным стыхіям. Рэзваю хваляю бурлілі вяселья галасы, рогат. Паднімаліся высока, беля пыркі вады.

Рыгор з Наталю падпільнавалі вольнае месца на аднэй з лавак і прыселі. Абярнуліся к мору—тое настройвала іх маладыя, палкія душы на ўздымны, ваяўнічы настрой. Акрыляліся думкі, пламянела лятуценне. Вадзяны прастор і яго стыхійнасьць выклікалі ў іх рухавыя задумы, вострую цікавасьць да адцягненых пытаньняў пра стварэньне сьвету, пра яго вялікасьць, пра векавечнасьць. І тое, што чалавецтва сумела перамагчы, здавалася-б, непераможныя сілы натуры, зьмерыць агромныя прасторы мораў і акіянаў, уздымала па чарзе то ў Рыгора, то ў Наталі, пачуцьцё гора і сілы. Што яшчэ хаваецца ў людзкім розуме? Якая сіла вынікне, калі надыйдзе тэрмін агульнага вызваленьня прыгнечанай часткі чалавецтва? Тут і яны павінны прылажыць свае сілы, сваю сьмякалку, свае здольнасьці. Лёс паставіў іх абоіх на адпаведны ўступ вяліката змаганьня за сьветлую будучыню. Іх думка, іх ківок рукі, выгук таго ці іншага сказу варочацьмуць здарэньнямі.

VII

УСЁ ВЫШЭЙ ДЫ ВЫШЭЙ рос іх уздым. Акрыляліся надзеі, разгортваліся жаданьні, выціналі новыя словы ды новыя песьні, вырастала натхненьне. Рыгор захапіўся, уголас замарыў: «Ведаеце, Наталя: нам трэба ўсе натугі скарыстаць на тое, каб

перабудаваць сьвет. Ёсьць многа прыгожасьці ў жьцьці, ды ня дадзена нашаму брату карыстацца ёю. Бушуе мора або ціха адпачывае, буе зелень, шуміць дуброва, палошчацца сонца на морскіх хвалях... грае музыка, снуюць самакаты—няхай будзе гэта для рабочае клясы. Чаму для адных толькі дасяжна, а для другіх—недаступна? Рабочы—поўнапраўны гаспадар зямлі, всьляшны Ікар, волат, цэлы сьвет. Праўда?»

Наталя захапілася яго словамі, як і на сходзе. Яна адкрыла ім сваё нутро, падалася насустрэч. І ў адзнаку згоды рашучым рухам працягнула руку к яго руцэ, ды моцна сьціснула.

— Праўда! Праўда! Праўда!.. Мы выявім сябе ў наступнай забастоўцы.

На некі час абое адцягнуліся ўзрокамі ад мора, ад сіняга неба, ад усяго, што вакол іла іх, і перанясьліся да забастоўкі.

— Як вы думаеце, Наталя, сумеем мы зрабіць наша выступленьне магутным, арганізаваным?

— Мне думаецца—ёсьць адпаведны настрой.

— Мяне смуцяць нашы таварышы сваёю асьцярогаю. Мала ў іх рашучасьці.

— Набяруцца. Здарэньні прыдадуць яе ім.

— Ці чуюць вась гэтыя людзі набліжэньне часу, калі мы выступім?

Наталя засьмяялася.

— Што ім да таго: яны жывуць сягонешнім днём—момантам.

— Захапіць-бы іх раптам.

Рыгор адчуваў у сабе нявыказную энэргію, агромністую сілу. Вось яна скалыхнецца і затрасе морам, здыме сонца. Ды сама стыхія здавалася яму ўмоўнаю па сваёй моцы і па сваім размаху. Праўда, гэта не перашкодзіла Рыгору прасякацца яе вялікасьцю і набірацца далейшага настрою.

Чырвоны промень, што заліў сабою захад неба, і круглае крывяністае сонца ў асяродку гэтага променю сапраўды былі чарўны. Сваёю дзіўнасьцю гэты вобраз міжвольна прыцягаў да сябе ўвагу публікі. Быццам гарэла мора, адбіваючы полымя ў небе; і з далёкага-далёку ў пераменчывым па хварбе і па сіле цяпла набліжаўся агонь ажно да месца гулянкі. Далёка запльгўшы, парусьнікі, здавалася, пападалі ў промень і гарэлі нястухаючымі факеламі.

Рыгор параўняў чырвань променю з чырваньню крыві, што

«лілася ракою» ў вогненна-празрыстай Марсэльезе, натхнуўся веліччу вобразу і ціха завёў на вуха Наталі: «І ўзы-ыд-зе-э за крыва-ваю ра-ко-о-ю сонца-а праў-ды і-і братняй любві-і».

Наталя ў асалодзе здрыганулася:

— Во-во-во! Як удачліва вы давялі!—пахваліла яна.

— Сапраўды?

Ён нахіліўся да яе і кінуў у вочы дзяўчыне замілаваным узрокам. Надыходзіў адвячорак. Стала адчувацца вільгаць. Публікі меішала; але паўнелі курзал, рундучкі.

Рыгор з Наталяю завярнулі ў бліжэйшы рэсторанчык.

VIII

ПРЫШОЎШЫ НА КВАТЭРУ, Рыгор даведаўся, што ў яго ўвесь дзень ня было нікога. Не наведвала і Ганна. Для яе было-б занадта нявытрыманым прыйсьці да Рыгора так хутка, пасля пакінутай яму цыдулькі. Не са спакойнаю-ж душою пісала яе дзяўчыгна! Ганне трэба было перадумаць, вымеркаваць, разлічыць усе ўмовы і скуткі, каб рашыцца на яе. Пэўна, пасля гэтага яна не пасьмела-б пісаць папроку Рыгору, каб раптоўная злосьць, абурьўшы яе пры словах Вільгэльміны— «Рыгора няма ў дому», ня вымусілі на гэта.

Ганна доўга абдумоўвала перажытае ёю пры спатканьні з Рыгорам. Падыходзіла яна да гэтага з розных мотываў: лічыла злачыньнем з боку Рыгора і празывала слабасьцю з свайго боку. Абедзьве дагадкі прыгняталі яе, нэрвавалі. Тады яна настойна шукала тых прычын, якія-б апраўдвалі тое, што яна зрабіла; з гэнай мэтай Ганна старанна прайсьці ў Рыгораву душу і адгадаць яго тайны. Перабірала, седзячы ў пакоі аднёю, кожную падрабязговасьць пры спатканьні з ім, дапамінала тэмы гутарак праз усю дарогу, асобныя сказы; аднаўляла дзсяткі разоў вобраз Рыгора, выгляд яго вачэй, міну твару, ухмылку на губах. Усюды было чыста, незаплямена. Нельга было прычапіцца да хлопца. Няўжо так? Хацела не паверыць, але не хапала смеласьці прышчапіць да сэрца хвальшывае пачуцьцё. Аставалася вінаваціць самую сябе; Рыгорава істота пайграла на яе душы?! Не без таго. «Рыгор падкупіў мяне сваёю натураю. Гэты бялявы твар, як з мармуру, глыбокі узрок вачэй, высокі лоб пад капяжом густых кос. Гэта цёплая, ласкавая ўхмылка з характэрнымі рыскамі на шчаках. Узмахі рукі, пружыністыя, ка-

роткія, мяккі тэмбр голасу, статнасьць фігуры, дабрата»... А мо' злая сіла затуманіла яе выябражэньне, і ўсё тое—ня больш, як адна здань, мыльныя бульбаткі? Можна настрой моманту адыграў тут балючую ролю? Наляцела пачуцьцё, асьляпіла яе сьведомасьць і папхнула на гэты крок? Нельга было, колькі ня судзіла Ганна, знайсці канцы тае прычыны, якая заставіла па сабе гэтакі глыбокі сьлед. І таму, што прычына ўцякала ад яе, дзяўчыне рабілася цяжэй і неспакойлівей.

Ганна намерылася была назаўтра пасья спатканьня ісьці да Рыгора, пагутарыць з ім аб многім-многім, абнадзеіцца, вырашыць наступнае. Некалькі разоў яна выходзіла з кватэры, вярталася назад; меркавала, траціла ахвоту, набіралася эгоізму і адкладала назаўтра. На змроку ўжо, здавалася, канчаткова сабралася пайсьці,—пераняла маці: прыхварэла і ўпрасіла Ганну астацца. Сэрца не дазволіла адказацца.

Але ў суботу, дачакаўшыся вечару, яна ня мела іншых думак, ні сумненьня. Выгартавала стальную рашучасьць і а сёмай гадзіне вышла з дому, уверанымі крокамі пакіраваўшы да Рыгора. Хто мог-бы яе супыніць, пераняць? З чым-бы яна палічылася? Ішла, як ідзе цягнік, загубіўшы машыніста, як ляціць распуджаны конь, вырваўшы лейцы з рук хурмана. Перад ёю яскравым малюнкам лунаў Рыгораў вобраз, чаруючы яе, вабячы, цягнучы непераможнаю сілаю. Яна гналася за ім, хочучы схопіць рукамі, абняць, прытуліць шчыльна да сябе і выказаць насьпелыя думкі, рашэньні: як далей?

Ганна няпрыметна прашла горадам, мінула Вэрманаўскі парк, параўнялася з домам, дзе жыў Рыгор. Прашла дзядзінец, усходы, ачулася пад дзьвярыма кватэры. Ні пахожае думкі, якія былі пры першым наведваньні. Сьмела, рашуча пазваніла—гэтак званіла ў сябе на кватэры. Павяліцельна. Але некалькі хвілін патрывожылася: ці дома Рыгор?

Адчыніла Вільгэльміна і запытала:

— Вам каго?

— Мне Нязвычайнага,—і адварнула.

Адзін тон работніцы раўняўся ўдару молатам па галаве.

— Нязвычайнага няма дома.

Работніца думала зачыніць дзьверы—Ганна пераняла:

— Альбо пачакайце, тут, альбо я пайду ў яго пакой і...

У першую хвіліну ня ведала, дзеля чаго гэта, і змаўчала, ні-то думаючы, ні-то шукаючы слоў...

— Чаго чакаць?

— Я яму напишу запіску.

І тут-жа хапілася шукаць паперы: абмацала ў кішэні, перавярнула ўсё ў рэдыкюльчыку, знашла запісную кніжачку з алоўкам і прылажыла яе да зачынетаі паловы дзвьярэй.

— Я буду чакаць?!

— Хутка, некалькі слоў.

Сышоўшыся ўсёю істотаю ў думкі, Ганна пасьпешна напісала той зьмест, які пасья Вільгэльміна падала Рыгору. Нават не прачытала, ці ёмка, ці тое, што трэба, напісана. Падала, а сама, абураная злосьцю, разнэрваваная, з набегшымі ў вочы сьлязьмі, кінулася ўніз па сходах. Упоцёмку вярнулася на кватэру і, мэрам-бы протэстуючы супроціў Рыгора, запытала мацэру:

— Ці ня прыходзіў Андрэй?

У голасе ня было шчырасьці, нават сэрца ня думала пра яго.

— Ня прыходзіў. Цікава, дзе ён, што ўжо колькі дзён, а яго ня відаць?

Так, яго ня відаць! Ганна настаражылася. Сапраўды,— дзе-ж Андрэй? Ганне трэба было мець козыр у руках, трэба было мець пры сабе чым засьпаць адзначаную расколіну ў адносінах з Рыгорам. Андрэй—то мост пры мажлівым адыходзе. Го! І яна хапілася за гэта імя, як за выратоўны маяк, за падкінутую дапамогу. У яе ёсьцека Андрэй, чалавек, з якім доўга знаёма, з якім блізка сышоўшыся... Як-то яна магла гэтыя дні ня думаць пра Андрэя?

Ганна прыпомніла, праверыла, ці не магла чым навясьці яго на падазронасьць да сябе. Ці, часамі, ён прыходзіў наведваць, ды не застаў на кватэры. Можна некалькі разоў упадрад і пасья махнуў рукою, зазваўшы на яе? Можна, можна... І помеж таго, як уставалі пытаньні, падагрэтыя раскалыханым пачуцьцём, устрывожанае выабражэньне малявала вобразы Андрэявай зьмены, вобразы свае адзіноты, закінутасьці, бяспрытульнасьці. Хто віною гэтаму?—«Сама! Сама віною. Няхай-бы, вярнуўшыся з гасьцей, пашла да яго, наведала, як і што ён жыве. Пагутарылі-б, прагулялі-б весела час. Дык не—надало занядбаць Андрэя. Як быццам-бы Рыгор ведаў пра гэта. Што я гэтым выйграла?»

— Няўжо Андрэй так і ня прыходзіў?—ні-то сама ў сябе, ні-то ў мацэры запытала Ганна.—Дзіва!

— А я думала, мо' вы бачыліся з ім.

Бачыліся. «Маці ня ведае нічога». Ганна на хвілігу дапусьціла, што маці дазнаецца пра ўсё, і ёй адначасова стала і горка і страшна. Яна паглядзела ў спакойны мацерын твар і не магла вытрымаць.

— Мо' ён заўтра прыдзе: заўтра нядзеля, і будзе вольны час.

— Пэўна, заўтра!

Яна пераняслася думкамі назаўтра. Пачала маляваць пляны, як і што даведзецца правясьці час з Андрэем, аб чым гутарыць з ім. Меркавала, калі ён прыдзе, то з якім настроем. Ачула цягнула яе да старога прыяцеля, ён рабіўся ў яе растрывожаным уяўленьні куды бліжэйшым за Рыгора, шчырэўшым. Яна часова забыла пра яго, заўтра паправіць сваю абмылку. Ці-ж ня бывае з чалавекам?

І, лёгшы пазьней звычайнага, Ганна, пакуль не заснула, думала пра адно—пра заўтрашні дзень, пра спатканьне з Андрэем. Падганяла час, каб хутчэй мінула ноч. «Хоць-бы была пагода добрая!.. А што, як ён прыдзе зраньня, калі я буду спаць?»

Заснула заспакоенаю, сучешанаю. І паднялася назаўтра радаснаю. Зьлезла з ложка—і ў акно... Сонца прыемным сьвятлом сустракала Ганніну вясёласьць. Сьмяяліся ў акно цёплыя праменьні. Нядзельны настрой лунаў над дваром, над будынкамі гораду. Даносіўся перазвон і ўрачысьцей гудзелі гудкі. Няўжо ня едзе ўжо да яе Андрэй? Разьлічала час: на хаду, на пераезд Дзьвіны, на пераход ад прыстані да кватэры. Вылічыла, што праз некалькі хвілін пакажацца ў браме. Хоць-бы не захапіў яе неадзетаю.

Лёгкім скокам Ганна ачулася пры глухой сьцяне пакою, пры вешалцы з адзежаю. Увішна пададзелася, абулася; пасья ўважліва вымылася, прычасалася. Маці падала сьнедаць, а сама пашла ў горад. Так усё ёмка складалася для спатканьня! Прыдзе, а яна адна-аднэю ў хаце, сядзіць пры акне і чытае...

Ганна адчыніла другую створку акна і перагнулася паглядзець на двор. Пасья прылатвіла крэсла і, узяўшы з свае невялічкае бібліотэкі томік Шэльлера-Міхайлава ў прылажэньні да «Нівы», пачала чытаць. Бязуважна: два радкі прачытае і паглядзіць у акно, два радкі прачытае і паднімецца. Усё—спакойліва і ўверана, ня лічачы часу, не шкадуючы яго прабегу.

Нарэшце, раптоўна перадумала плян: «Чаму-ж, каб ён прышоў? А калі я пайду да Андрэя? Ня думаючы, ці варта гэта рабіць, Ганна пасьпешна сабралася і хутка ўжо была на дварэ.

Лёгкі ветрык студзіў яе твар, настрой публікі паднімаў яе настрой. Усё выглядала ў яе ваччу пагоджанай, гармоннай складнасьцю. Як побач гуляюць людзі, стаяць дзярэўцы, бегае трамвай, у дадзены час, на дадзеным месцы—гэтак яна сустрэнецца з Андрэем ці па дарозе да яго, ці на прыстані, ці пры выйсьці з двара. Мог-жа ён толькі цяпер сабрацца да яе—мала што ёй хацелася бачыць раней!

Праз паўгадзіны Ганна стаяла ў дзвярох беднага двухкватэрнага доміка і глядзела здзіўленымі вачмі на прывешаны гоўсты паржавелы замок. Каля яго тырчэў гузічак з маленькім кавалачкам памурзанае паперкі—астатак ад быўшай візыткі.

— Дзе-ж бы ён?

Не магла дадумацца, хоць можна было дагадацца розна, ці перабраўся на іншую кватэру, ці паехаў у водпуск. Але Ганна была ашаломленай ад нечаканасьці. Замок на дзвярох спаралюшыў яе пачуцьцё і думкі, і яна стаяла ў нейкай отараті, ня ведаючы чаго і што... І толькі праз доўгі кавал часу адварнулася ад дзвярэй і рашыла праведаць аб Андрэі ў суседзяў. Нельга-ж бяз нічога варочацца,—замучыць сумленьне.

Яна падышла да дзвярэй кватэры нумар першы і пазваніла. Вышла сівенькая поўная бабулька.

— Выбачайце, ці ня ведаеце, куды выехаў Андрэй Калок?

Бабуля агледзела Ганну падазроным узрокам, памаўчала з хвілінку і нехаця адказала: «У Лібаву», ды зачыніла дзверы.

Ганна міжвольна здрыганулася ўсёю постацьцю, паглядзела на яго кватэру і павярнула з двара задуманаю, разславанаю.

«Няўжо праўда таму?» думала яна ідучы: «Паехаў і не скажаў, не паведаміў нават. Паехаў, як у прочкі, тайком»...

Яна паглядзела ўсьцяж вуліцы і прадставіла сабе, як мог Андрэй ехаць вось гэтым самым месцам, кудою яна ідзе і, едучы, мог думаць або ня думаць пра яе. Абярнулася—авось здарыцца цуд, і Андрэй сьледам за ёю ідзе ў горад.

Ішлі іншыя людзі: якісь дзяцюк ухмыльнуўся ёй і зрабіў двухсэнсоўны намёк. Ганне стала брыдка і агідна, яна ўскорыла хаду, кінула думаць пра Андрэя і захапілася клопатам як хутчэй вярнуцца дадому, дзе-б спакойна, наадзін ўсё абдумаць.

Неўзабаве Ганна ачулася ў сваёй вуліцы. Знаёмыя будынкі, знаёмыя дзярэўцы, нават, вось, некалькі знаёмых чалавек. Раскланялася з імі ветліва і прашла ў двор. У дзвярах кватэры стрэлася з мацераю, якая выходзіла на двор, і не магла, каб не паведаміць ёй навіны пра Андрэя.

— Андрэй выехаў у Лібаву, ці чулі гэта?

— Няўжо?—здзівілася маці, пільным узрокам кінуўшы Ганне ў твар.—А я, здаецца, зусім нядаўна бачыла яго. Хадзіла на рынак і сустрэла—бег вуліцаю. Некалькі дзён да твайго прыезду... А хто табе казаў?

— Я іду ад яго: замок на дзвярах, а суседка паведаміла, што паехаў у Лібаву.

— Чаму-ж не напісаў, ці?...—маці ўкорна паківала галавою:—і людзі-ж, аднакава!

— Э, ліха яго бяры!—вылаялася Ганна і матнула рукою:—есьці ёсьць што кольвечы?

Маці сказала дачцы, дзе і што знайсці, папярэдзіла, што выйдзе крыху на вуліцу, і адышлася, ківаючы галавою і мармычучы штосьці сабе пад нос. Ганна спрытна павярнулася і прышла на кватэру.

І вось... Толькі пераступіла парог, як ёю аўладала пачуцьцё некай нядбайнасьці: усе думкі, як-бы хто іх выгнаў з галавы, замерлі, прыціхлі. Яна знашла яду, усмак паела і падышла да ложка, каб крыху супачыць. Лягла і толькі прыплюшчыла вочы, супакоілася, як раптам наляцелі ўспаміны пра спатканьне з Рыгорам, пра вечар, праведзены з ім у яго на кватэры, пра сваю запіску яму. Ёй стала душна і млосна, не хацелася ляжаць, ні адпачываць...

Паднялася з ложка, зьлезла і кінулася тупаць па пакойку, ня глядзячы ні на што, прыплюшчыўшы вочы.

Тупала і сама сабе цьвярдзіла:

— Рыгор! Рыгор! Я вінавата перад табою. Я дапусьціла сабе думку, што ты мне здрадзіў... Няўжо таму праўда?

І, спыніўшыся на момант, прыстукнула нагою:

— Я цябе выпрабую... Заўтра. Не, у аўторак... у чацьвер... у суботу... за тыдзень у нядзелю я да цябе прыду, нечакана для цябе... незнарок, раптам... Чакай мяне, чакай!

Стукнулі дзверы—Ганна настаражылася.

I

У панядзелак пасья спатканьня з Наталяю, Рыгор з самага ранку задумаўся над тым, як і што яму прыдзецца выступаць перад рабочымі. Тое, што для сходу ня вызначаны дзень і час, больш усяго непакоіла яго. «А што, калі Міхасю прыдзе ў голаў зрабіць сёньня? Або самі рабочыя запатрабуюць гэтага—тады што? Я-ж і каліва не падгатаваўся. Не падумаў, як і што спянаваць прамову, чаго ў ёй чапіць, што абмінуць, якія кінуць лёзунгі. У суботу так ні на чым і ня спыніліся рашуча, а прыдзе час»...

Зьбіраючыся на работу і ідучы да заводу, Рыгор раз-по-разу варочаўся да гэтых думак, прыслухоўваўся да іх, забываючыся што робіць. Падыходзячы к заводу, ён прыпыніўся і задаў сабе пытаньне, ці ня лепш будзе, калі сёньня ня пойдзе на работу, а вернецца дамоў і старанна абдумае характар свайго выступу. Першы рашыў вярнуцца, пасья аддумаў і пашоў у завод.

Пры станку, сочачы за разцом, ён натужна абдумоўваў парадак прамовы, яе пабудову, накіраванасьць. Ен ведаў, што ад гэтага залежыць яго ўплыў на рабочых. Скажа ўдачліва,—зробіць пасвоему, змурзае—пасьмяюцца. «Пасьмяюцца», думаў сабе Рыгор, «вось гэтыя сталыя рабочыя, практычныя, старэйшыя за мяне і ў змаганьні, і работаю. А я мала каму вядомы, ні з кім незнаёмы, малады»...

Момантамі Рыгора забірала трусельвасьць: хацелася пабегчы да Міхася і сказаць, што ён адказваецца на гэты раз ад выступу перад рабочымі. Нават паглядаў у бок, дзе рабіў Міхась, чакаў, каб той падышоў сам і перадаў якія-кольвечы прычыны, з-за якіх усё пойдзе іншым шляхам. Прыглядаўся да рабочых, як тыя настроены сёньня; ці ня ведаюць, што будзе ён выступаць, і ці ўжо не сьмяюцца тайком. Выходзіў на абед і, мінаючы грамадку рабочых, прыкмеціў, што яны паглядзелі на яго і засьмяяліся. А што будзе, як угледзяць яго на трыбуне? Сум-

неньям ня было канца: у розных прычынах, у розных зьявах насядалі на яго з некай адмысловай упартасьцю.

А помеж, тут-жа, у яго нутры жыло ня меней настойнае жаданьне як-бы там ні было зрабіць выступленьне—сказаць прамову. Чаго палохацца? Перад кім трусіць? Свае-ж рабочыя. Змаганьне—яно патрабуе рознастайнай чыннасьці. Тут нельга спыняцца ні перад чым. Стаіш на адзначанай плятформе—праводзь яе ў жыцьцё. Ад энэргіі залежыць посьпех у справе.

Рыгор правяраў свае веды і ўкараў сябе за нясьмеласьць. Пасьля ўспомніў, як гладка і стройна казаў на сходзе той чорнакосы таварыш-інтэлігент. Якаў сумеўся, што пасьля яго захацеў выступіць ён. Пэўна, пасьля той усьміхаўся! Але... чаму Наталя хваліла? Чаму ўсе слухалі з гэткаю ўвагаю, калі ён кідаў свае словы...

«Я чаплю ў сваёй прамове мінулых забастовак, якія адбываліся ў Рызе, спынюся на іх слабасьці; адмечу розьніцу ў стане цяперашнім і пяць год таму назад, пакажу на рашучасьць моманту, падкрэсьлю патрэбнасьць цясьнейшай солідарнасьці, адзначу меншавіцкую драбласць і зазаву да новых лэзунгаў».

Вечарам, кончыўшы работу, Рыгор пашоў у культурна-асьветнае таварыства і пераглядзеў некалькі кніжак політычнага зьместу. Кніжку «Рэволюцыйны рух у Расіі»—Туна і некалькі кніжак часопісі «Просвещение»—узяў з сабою дамоў. Сядзеў позна і ўсё думаў ды плянаваў.

А першай гадзіне яму паказалася, што як-бы аснова прадмовы муляецца ў думках. Тады ён адышоў ад стала, выпрастаўся, як ёсьць, настроіўся і, абярнуўшыся ў акно, захацеў выпрабаваць сваю здольнасьць, папрактыкаваць.

І пачаў слова ў слова казаць: «Таварышы рабочыя! Мы зараз перажываем адказны момант. Царскі ўрад рашыў агнём ды мячом зьнішчыць усякія праявы рабочага руху, усе спробы працоўнага народу вырвацца да лепшае долі. Паглядзеце, што ён чыніць з матросамі, якія»...

Першыя словы выказаў цішком, нясьмела, путаючыся, але чым далей, тым каструбатасьць прападала, голас узмацняўся, знаходзіліся новыя словы; падышло натхненьне і прыдало смеласьці, раскалыхала яго постаць. Рыгор ня мог устаяць на адным месцы і рушыў хадзіць па пакоі, махаючы рукамі. Забыўся, што гавора самому сабе, што побач жывуць чужыя людзі, што на

дварэ ноч. Лёгка і складна набягалі ўсё новыя сказы, думкі і раздражнялі яго ахвоту казаць бясконца...

За сьцяною, у гаспадыні нехта стукнуў і перабіў яго: Рыгор замаўчаў і паглядзеў на гадзіннік; гаварыў больш гадзіны. Ухмыльнуўся—пачуў ахапіўшую яго лёгкасьць, уверанасьць. Дзённыя сумненні разляцеліся, знашлася гатоўнасьць, рашучасьць. «Няхай сабе хоць заўтра назначаюць сабраньне—я гатоў».

З гэтым настроем Рыгор лёг у пасьцель. З ім прарабіў адзін і другі дзень, не астываючы, ня губячы веры ў сваю здольнасьць запаліць ваяўнічым настроем рабочыя гупчы. Болей таго, кожная гадзіна давала яму мажлівасьць абагаціць зьмест прамовы новымі ўнёскамі, новымі дадаткамі. Рапэтуючы назаўтра, Рыгор уверыўся, што яго прамова зробіць глыбокі ўплыў на слухачоў. І калі ў чацьвер, напаткаўшы Міхася раніцою, ідучы на работу, дазнаўся, што па згавору з іншымі заводамі рэшана мітынгі зрабіць сёньня, Рыгор ні каліва ня сумеўся. У адказ Міхасю на словы: «Ну, ня дай маху, Рыгор!» адмовіў: «Паглядзімо».

З гэтага моманту ён перавярнуўся ў палкае чаканьне. Падбліжаўся к заводу, а пра работу ня думаў. Узрок і думкі адцягалі да сябе рабочыя, якія ішлі тут-жа, помеж і ўперадзе і ззаду, наганялі яго, сустракаліся. Па іх тварах, па руках і частых возірках на яго і адзін на другога, як быццам чакалі чагосьці рашучага, надзвычайнага. І імі валадаў гостры, падняты настрой. Рыгор ня мог не паддавацца яму, тым болей, што яго абгостранае начуцьцё перанімала ўсё з дубальтам.

Пераходзячы з Міхасём дзядзінец, ён угледзеў двух дырэктараў, якія швыдка прашмыгнулі ў кантору.

— Пэўна адчуваюць, прахвосты.

Міхась крануў Рыгора за руку:

— Маўчы...

Рыгор запытаў:

— Нямаведама як на іншых заводах?

— На некаторых мітынгі пройдуць сёньня, на іншых—заўтра.

— А настрой якавы, ня чулі?

— Усякся. Большаю часткаю—добры, бадзёры. У нас глеба падгатавана.

Майстэрнямі яны прашлі моўчкі, прыслухоўваючыся да гутарак сярод рабочых. Са слоў, якія чуліся ад гутарыўшых па двое, па трое, з настарожаных, пыталых узрокаў, зрухаў, жвавых адрывістых і рэзкіх, можна было прыкмеціць значны ўздым настрою.

Завод распачынаў працу, вядомую, наладжаную шмат часу назад і дзень-у-дзень падобную ў кожным драбнюткам выяве, у кожным руху і сьвісьце, у кожнай ноце бразгу... Але сёньня, паказалася Рыгору, гэта гармонія звычайнасьці, надаедлівай, звязанай з бессаромнаю эксплёатацыяй тысяч рабочых, была прасякнута новымі адценьнямі, іншымі вібрацыямі, прыемнейшаю мэлёдыяй. Ён паглядаў у хаосе зыкаў, у пары і дыме, у цяжкай духаце—сілу бунту, віраваньне магутных падзей. Разам з атручаным паветрам улівалася гэта сіла ў нутро рабочых, віравала, разьішгала кроў, запальвала прагу, узынімала пачуцьцё.

Работа Рыгору ня ішла—станок адказваўся слухаць. Узрокі коўзалі паўз яго, расьсягаючыся вакола па майстэрні. Узрасталася чуласьцё: па некалькі разоў у гадзіну ён пазіраў на гадзіннык, лічыў хвіліны. Прамова ня выходзіла з галавы: асобнымі мясьцінамі, адрыўкамі перабіралі яе думкі, уладваючы падрабязгі...

Ледзьве дачакаўся абеду. А па абедзе—пачуцьцё падгастрылася яшчэ больш, узрасла настарожанасьцё. Кожны зык, які выбіваўся з агульнага шоламу, адьмаў ад Рыгора ўвагу: ён прыслухоўваўся. Ён злаваўся, чаму то ня ўрочаны гудок.

Каб у гэты момант падышоў да яго майстар, Рыгор абышоўся-б з ім недалікатна, пакрыўдзіў-бы за адно нявіннае слова, за адзін узрок. Чамусьці, пэўна, нюхам чуў гэта майстар і сёньня ні разу не прашоў між Рыгора. Як быццам яму ня было да нікога жаднае справы, як быццам ён наперад зрабіў забастоўку—толькі разоў тры праз увесь дзень паказаўся ў верхніх майстэрнях. Завод ішоў без тае ўказкі, без таго нагляду, як то бывае звычайна.

Адміністрацыя ведала сутнасьцё надыходзячага і гатавалася іншымі шляхамі, ахвяруючы «лішні» дзень дзеля рабочых. Аб гэтым кожны з іх знаў. Каго цікавіла гэтая драбязя?..

Нарэшце гудок загуў шыбка, аклікаючы. Рыгор схамянуўся: вышаў з рукі шаблон. Думкі хапіліся за прамову, мігам перабралі ўсю, прапусьцілі маланкаю. Ён супыніў станок—зьняў рэмень і, ня чысьцячы, кінуў.

Яму здавалася, што на ўсё гэта патрацілася ня больш дзвюх хвілін, але, паглядзеўшы, прыкмеціў—усе майстэрні апусьцелі, пакуль ён сабраўся выходзіць. «Трэба сыпяшыць!» падагнаў сябе і намерыўся кінуцца ўподбег.

Міхась з Артурам перапынілі яго.

— Чакай, разам пойдзем.

Рыгор аглядзеўся.

— Добра, што вы падышлі.

Яны ўтраіх вышлі на двор, які кішэў рабочымі. Стаяў густы, зьлітны гоман. Грамада калыхалася, чакала. Яны праціснуліся між сьцен майстэрняў да ганку канторы, замкнутае і пустое. Падняліся і паглядзелі перад сабою. Грамада змоўкла, прытаілася і тысячы вачэй накіравала на іх.

Рыгора на момант абдало сталёвым холадам і ён згубіў самаўладаньне—застыла сэрца. Але раптам паднатужыўся і вашоў у сябе, настаражыўся. Узроку ня спускаў з Міхася і не пасьпеў падумаць, як той праказаў:

— Таварышы! Увага! Наш сход лічу адчыненым. Слова мае таварыш Нязвычны.

— Хто, хто, хто?!

— Мацней, мацней!

II

РЫГОР НЕ ПРЫСЛУХОЎВАЎСЯ: паправіўшыся на месцы, ён ціха кашлянуў і праказаў: «Таварышы! Надышоў момант!»—усе замаўчалі. Выразныя, зычныя як удары молата, стройна, адно за другім паліміся палкія словы над галовамі рабочых і ва ўсе куткі дзядзінцу. Зьліваліся ў адточаныя сказы, нямудрыя, але аднаведныя настрою, блізкія разуменьню, бяз лішніх уставак, без пераказаў, з прыціскамі, з перагібамі ў голасе.

«Таварышы! Ізноў мы вымушаны прыняць бойку ад нашага ворага. Ізноў нам суджана праверыць свае сілы і паказаць нашым прыгнятацелям, колькі і што мы можам зрабіць дзеля свайго вызваленьня. Таварышы! Нам няма чаго губіць, апроч сваіх ланцугоў! Ланцугі-ж нам пара скінуць, пакуль яны не пераелі нашага цела, пакуль ёсьць хоць малая мажлівасьць зрабіць рух, шавяльнуцца. Мы мусім не дазволіць вярнуцца да стану поўных нявольнікаў, якія адбывалі няволю прыкутымі.

А нас да гэтага вядуць. Таварышы! Толькі нашы пратэсты не дазваляюць канчаткова нас запрыгоніць.

Мы ня так даўно пратэставалі супроць Ленскае бойні. А пасля—выказвалі свой пратэст першага мая. Зараз урад у саюзе з капіталістамі вымушае нас на новае выступленьне. Бессаромная эксплёатацыя ня мае межаў. Ужо нашы таварышы перапёкі абвясцілі забастоўку. Далей—гатуецца крывавае расправа над бальтыцкімі матросамі. Таварышы! прадстаўце сабе, што азначае дырымонія суду над імі. Тая самая няпрыкрытая бойня. Мы не павінны без змаганьня аддаць нашых таварышоў у рукі катаў. Мы павінны паказаць, што рабочыя і сяляне ў матроскіх ды салдацкіх шынялёх—нашы браты, адна армія працоўных. Суд над імі—суд над намі; расправа з імі—з намі расправа. Таварышы! калі вораг наш пасуваецца на адным фронце, мы павінны даць адказ па ўсім фронце. Толькі ў рашучым выступленьні—наша перасыцярога ворагу»...

Далей Рыгор захапіў гісторыю матроскіх бунтаў, сучасныя забастоўкі ў розных канцох краю, настрой загранічных рабочых. І закончыў прызывам:

«Дык сьмела на змаганьне!»

У адказ усхваляваная грамада рабочых падала магутным важкім гулам сваю згоду.—

«Змагацца! змагацца!»

Міхасю не ўдалося паведаміць рабочых аб часе пачатку забастоўкі—прамада ня слухала. Тут-жа з яе гушчы ўзьняліся зычныя гукі Інтэрнацыяналу, якія перш разьліліся па дзядзінцы заводу, а далей сягнулі ў высь, перанясьліся праз высокі паркан на вуліцу, к Дзвіне, у горад.

Рыгор бачыў, як з гэтымі гукамі рэволюцыйнага гімну рабочыя сталёваю сьцяною рушылі з месца, павярнулі да чыгуннай брамы, і яна мігам адчынілася на расхлэст.

Пярэднія рады вышлі на вуліцу—заднія, кальшучыся, імкнуліся за пярэднімі. Пяняньне стала гульчэйшым. Грамадою валадаў бойкі ўздыхны настрой. Ваяўнічасць, запаліўшыся ад Рыгора-вых слоў, разгаралася ў пільмя, бушавала ў магутным, зьяднаным калектыве тысяч чалавек.

Рыгор забыўся пра таварышоў, пасьпешна саскочыў з ганку і кінуўся ў чорную гушчу рабочых; зацягнуў Інтэрнацыянал разам з імі. Зычны, павучы голас, яго высокі тэмбр узмацніў

агульнае п'яньне. Некалькі чалавек зацікаўлена паглядзелі на яго, не перастаючы п'яць. Пэўна пазналі і падвысілі галасы.

У вошта выльецца дэманстрацыя? Куды накіруе свой пратэст распаленая грамада—Рыгор ня ведаў і не даваў сабе ніякага адрахунку. Ён забыўся нават пра тое, што ў гэтыя вось менавіта адпаведныя моманты і трэба знайсці ў сабе тую сілу волі, умеласьць, кемнасьць, якія-б пасобілі ўлавіць агульны намер, зразумець яго сутнасьць і, зразумеўшы, накіраваць зьяднаную волю да намечанае мэты.

Рыгор выпусьціў гэта з вока—ён паддаўся настрою таварышаў. Але, вышаўшы з двара, апамятаўся, што-ж далей? Ё яму раптам успалі на думку тыя словы ды намеры, якія мелі месца і ў гутарцы з Міхасём, і на сходзе ў Артура. Запалілі нутро. Ён выбег з гушчы, як быццам у натаўпе цесна было думаць, і паглядзеў усьцяж Узьбярэжнай. З левага боку нядбайна гайдалася ў каменных берагох шырокая Дзьвіна, справа стаяла сыцяна паркану, уперадзе—слалася вузкая вуліца; яна вяла ў горад, бурлівы, тлумны горад. Чым адгукнецца ён на пераможныя мотывы месьні?

Але думаць было некалі. Рыгора падганяла сьвядомае пачуцьцё адкрытага выступленьня. Ён кінуўся ўпадбежкі, каб нагнаць пярэднія рады. Мінаючы рабочых, бадзёрыў іх: сьмялей!

Ужо ён раўняўся з пярэднімі, як на стыку вуліц Узьбярэжнае і Прадольнай куды павінна была павярнуць дэманстрацыя, каб прайсьці ў горад, зьявіліся конныя атрады поліцыі ды жандараў і перагарадзілі дарогу. У гукі рэволюцыйных песень урэзалася рэзкае: «Раззойдзі-ысь!» На першы момант грамада ня стрымалася, не перарвала п'яньня, надыходзячы на коннікаў. Але апошнія, агаліўшы шаблі, кінуліся на дэманстрантаў і знарушылі рады. Нельга ды і бескарысна было змагацца з варужнаю сілаю, і пярэднія расстроіліся, падаўшыся на тротуары. П'яньне перабілася, змаўкаючы ўперадзе і цішэй цягнучыся над заднімі радамі. Сутычка з поліцыяй хутка перадалася па ўсёй грамадзе дэманстрантаў, і ўсе пакінулі п'яць. Замест песень то там, то сям з гурткаў рабочых панясліся выкрыкі: «Далоў самадзяржаўе!» «Няхай жыве дэмакратычная Рэспубліка!» «Далоў поліцыю!» Моладзь выбягала наперад і ў вочы поліцыянтаў кідала гэтыя воклічы. Поліцыянты ўвайшлі ў злосьць і пачалі ганяцца за рабочымі, размахваючы шаблямі і бі-

зунамі. Некалькіх чалавек, больш старэйшых, двое поліцыянтаў хвасянулі па галаве і намерыліся падбіць пад коні. Рыгор убачыў гэта і ўвесь задрыжэў ад злосьці. «Ах, паганцы!» праказаў скрозь зубы і, падмеціўшы камень, швыдка падняў яго і кінуў у аднаго з поліцыянтаў. Камень папаў каню ў шыю. Поліцыянт пагнаў каня і ад'ехаў у бок, азіраючыся назад. Па прыкладу Рыгора яшчэ некалькі рабочых вырвалі з бруку каменні і запусьцілі на жандараў. Адзін з іх барджэй схапіў вінтоўку і даў выстрал. Сьледам уся поліцыя, падзяліўшыся па трое, з вінтоўкамі ў руках кінулася на раскіданыя грамадкі і ядынкі рабочых, дзе разганяючы, дзе арыштоўваючы.

Рыгор з іншымі накіраваў у двор бліжэйшага дому, які аказаўся праходным, і паціху вышаў на суседнюю вуліцу. Да яго даносіліся рэдкія выкрыкі з Узьбярэжнае, мімаволі затрымлівалі, ня пускалі аддаляцца ад іх, але немагчымасць паправіць становішча дазваляла ісьці адгэтуль.

Рыгор пашоў на кватэру.

III

АЧУЎШЫСЯ ў сваім пакоіку адзін на адзін, Рыгор Нязвычайны стаў перадзеньваць толькі што перажытае. Не засьвятляючы агню, ён перш падышоў да акна, прыслухаўся, ці ня чуваць дэманстрацыйных выгукаў, а пасля, рухава тупаючы ўзад ды ўперад, пачаў перабіраць думкамі ўсе драбнейшыя рысы гісторыі падгатоўкі і самага выступленьня, дэманстрацыі, настрою рабочых, яе значнасьці, з'арганізаванасьці і сутычкі рабочых з поліцыяй. Дзівіўся, які цікавы вадакрут мае дынаміка здарэньняў, як цесна пераплецена асабовая думка з думкаю калектыўнаю, як шчыльна зьвязан дробны пачатак з буйным канчаткам. Цікавіўся, да чаго прышоў ён з сваім нерашучым імкненьнем стаць перад працоўнымі гушчамі, і як неперадугледна ўецца разьвіцьцё здарэньняў. Не даваў веры, што гэтакім зыркім выбліскам занялося, працягнулася і кончылася яго першае выступленьне. Дагадваўся і вышукваў тых прычын, якія мяшаюць аднаму чалавеку захапіць шворан калектыўнае думкі, грамадзкае волі, каб накіраваць іх у тое ці іншае русло. Ухіляўся перад законам пераможнасьці грамады над ядынкаю так выразна, так ачула перажыты толькі што самім.

Тое, што дэманстрацыя скончылася разгонам, што наступнае разьвіцьцё здарэньняў цяжка было прадугледзіць—ня вельмі непакоіла Рыгора. Ён цешыў сябе, лісьціў свайму пачуцьцю адным—гэта тым, што—як-ні-як, а ў перажытым выбуху рэволюцыйнасьці ляжыць некаторая доля і яго энэргіі, яго здольнасьці, яго адвагі і таленту. Здарэньні—верыў Рыгор—ня супыняцца. Важна было і знайсці сабе штырхач, разварушыцца, а там...

Рыгор адлятаў у думках ад бягучага, адрываўся ад канкрэтнага, а пераносіўся ў наступнае, бліжэйшае і далейшае, малюючы сачлівыя вобразы і будуючы завабныя пляны. Выябражэньне і мары—расьлі, разбухалі, шырыліся, ствараючы з акольнага прадметнага сьвету багатую мозаіку будынку жыцьця. Усё яно—адна пекната, адна прыгемнасьць, замілаваньне. Пры гэтым, асаблівасьць і гострасць яго ў нясьціханым перайначваньні, у нясупынным бегу, трапятаньні, у бясконцым змаганьні за лепшае, за ляпейшае, за дасканалае. Кожная рэч, кожны прадмет, выглядаючы скрозь цем, пераказваў: «Уся прыгожасьць у нясупынным, праглівым, віруючым змаганьні рабочае клясы, у яе перамозе, у яе дыктатуры». Хто-ж асьмеліўся сказаць яму ў гэту пору, што ён абмыляецца, што жыцьцё—адна нудная, цягучая песьня, заведзеная на адзін тон, накіраваная на адзін шлях, звычайная—Рыгор запляваў-бы таму вочы, празваў-бы дурнем, не схацеў-бы гаварыць. І як-бы горача ён сустрэў таго, хто прышоў-бы яго павіншаваць за выступленьне, за бадзёрасць, за ваяўнічы настрой. Ён пацалаваў-бы таго, хто-б прынёс яму рэзвасьць, рухавасьць, бесклапотны сьмех... Ганна ў першыя часіны знаёмства, Наталя—са сваім бойкім, мужчынскім узрокам, з жыцьцярадаснымі рысамі на твары, з вераю, лёгкаю і палкаю; Міхась, выцярапеўшы рад боек, загортаваны жыцьцём і тугі, непарушны ў глыбокіх надзеях—прышлі-б яны да яго. На сьвежы сьлед—падзяліўся-б думкамі і перажываньнямі... А перанясціся-б туды, у Сілцы, да Сёмкі, да Пятруся, да Сроля. Як-бы ўскалыхнуў іх Рыгор? Цяпер яму выразна і ясна стала пераважнасьць гарадзкага працаўніка над селянінам, гораду над вёскаю ў тым вялікім змаганьні, якое вядзецца за вызваленьне працоўных гушчаў ва ўсім сьвеце. Быў у Сілдох, бегаў усюды, падбухторваў таварышаў, каб тыя прылучаліся да арганізацыі, раскідаў проклямацыі, праводзіў гарбарскія і кравецкія забастоўкі, але

ўсё тое—бледны адбітак сёнешняга выступленьня. Адзін завод—дзьве тысячы з лішнім чалавек, а злучы дзесяць тысяч, некалькі заводаў, што тады можа стацца!..

Рыгор пераходзіў да наступнае забастоўкі. Пачаў гадаць і меркаваць, як яна разгорнецца, колькі захопіць людзей, як паверне здарэньні, чым адзавецца на становішчы... чым кончыцца... Не! Аб канчатку забастоўкі не хацелася Рыгору думаць. Яго цікавіў процэс яе быцьця, цікавіла яе цягучасьць. Забастоўка—змаганьне: рэволюцыйныя прамовы, дэманстрацыі, сутычкі з поліцыяй. Вакола паўстаньне, помеж з ім... Натужнасьць, зарад, трапятаньне...

Думкі прыдалі Рыгору павышаны настрой, захапленьне—і ён справодзіў іх рэзкімі махамі рукі, прыгоптваваньнем, пераказам учуткі... Ён быў падобны да электрычнага матору, які ўвесь жыве нясупынным рухам, у непаглядным вярценьні...

Незаўважна для яго горад заціх, павеяла вільгацьцю. На паземе адмеціўся надыход золку. Перашло за першую гадзіну. Перамагаючы сябе, Рыгор прылёг: заўтра трэба ісьці к заводу, трэба ўгледзець Міхася ці Артура і праведаць наконт забастоўкі, што адбылася на іншых заводах.

Іскралётныя думкі яшчэ з добрую гадзіну мігаліся ў яго галаве, адрываючыся, гаснучы і ўзгараючыся. Бліскучым шэранем, трапяткім галёнам імжэлі, заходзячы ў глыбі здрому: Рыгор заснуў чулым сном...

Але не супачыў за тыя пяць гадзін, што праспаў да першага гудка. Ён стомленым падняўся з пасьцелі, і пашоў у завод. На Ўзьбярэжнай хадзілі патрулі гарадавых. Рабочыя ішлі працаваць—гэта Рыгора засмуціла. Разам з другімі ён прашоў у завод і нехаця папрацаваў да абеду. Ідучы ў харчоўку, спаткаўся з Міхасём—пагутарылі аб дні абвяшчэньня забастоўкі, аб здарэньнях на іншых заводах, аб рэзультатах учарашняе сутычкі з поліцыяй. Гутарка некалькі ўроўнаважыла Рыгора: ён зашоў у харчоўку. Цёмная, забруджаная—яна была перапоўнена людзьмі. Падсеўшы да століка, за якім абедала ўжо трое рабочых, ён загадаў абед і пачаў прыслухоўвацца, пра вошта гавораць. Рабочыя, не заўважыўшы Рыгора, цягнулі раней пачатую спрэчку:

— Сволачы, якраз перапынілі; а то-б прарваліся ў горад да хаця напалохалі-б буржуазію,—казаў здаравенны рыжы хлопец.

— То-та і ёсьць! Ці-ж яны спацьмуць! Дзе ты бачыў! Са-чаць—працуе і іх розум,—сказаў сярэдніх гадоў мужчына, з французскаю бародкаю.

— Ну, як сабе хоча ўсё, але дэманстрацыю правялі. Ведаеце, міжвольна пойдзеш на ўсё пасья гэткае прамовы. Да чаго складна гаворыць... Ці ты, Пракоп, часамі ня ведаеш, хто ён такі?—ваткнуў трэці.

— З сьясарнага цэху,—адказаў рыжы.

Рыгору стала няёмка: ану-ж угледзяць і засаромеюцца за свае словы. Усё-ж тое, што пра яго ішла гутарка—лісьціла яму. Не даючы выгляду, што рэч ідзе аб ім, Рыгор кончыў абед і намерыўся сам увайсці ў гутарку.

— А вот учарашняе—я ізноў да дэманстрацыі,—казаў мужчына з французскаю бародкаю:—ня так павінна было-б скончыцца.

— А як?—перабіў Рыгор.

— Як?—той пільна ўгледзеўся ў Рыгораў твар, памаўчаў крыху і мякчэй адказаў:

— Мякка абшліся з гэтымі цюцькамі. Трэ' было ўсім хапіцца за каменны. А то стрэліў адзін і пачалі разьбягацца.

— А як-жа іначай? Сталі адбівацца—стралялі-б усе. Крыві пралілося-б за няма нішто...

— Як за няма нішто?—хапіўся рыжы:—за нашу свабоду... Бач, крыві баіцца. Лілі-ж дагэтуль—і надалей не застрахаваны.

— Пэўна...

— Тота-ж...

Рыжы прыгледзеўся на Рыгора і запытаў:

— Ці я абмыляюся, ці не,—здаецца, гэта ты ўчора казаў прамову?

Усе ўтраіх бессаромна абярнулі ўзрокі на Рыгора.

— Я таксама прыкмеціў, але не асьмельваўся казаць,—дадаў мужчына з французскаю бародкаю.

Рыгор засьмяяўся і прызнаў сябе за учарашняга прамоўцу.

— Маладзец, добра гаворыш,—пахвалілі ў адзін голас двое рабочых.

— Так, завідна,—прыбавіў трэці.

І калі Рыгор адчыніў губы, каб адказаць ім, з суседняга століка адварнуўся да іх стары худагчавы дзядок і ў паўголаса праказаў:

— Асьцерагайцеся, вунь у кутку сядзіць шпег. Увесь час глядзіць на ваш стол. Пакідайце харчоўку заднім выйсьцем.

Яны ўсе ўчацьвярох няскрытна паглядзелі ў левы куток пакою: за маленькім, кругленькім столікам, над шклянкаю кавы сядзеў шляхэтна пададзеты з белым каўнерыкам, гладка прычэсаны, брыты чалавек. Роўна паставіўшы голаў, ён вадзіў узрокамі па ўсёй харчоўцы, як-бы шукаючы каго. У момант, калі на яго кінулі ўзрокі Рыгор з трыма суседзямі, чалавек ці незнарок, ці сумысьля, паглядзеў у супроцьлежны канец. Карыстаючыся гэтым, яны падняліся з-за стала і вышлі праз задняе выйсьце на двор, накіраваўшыся да заводу. Каля брамы, застаўшыся ззаду таварышаў, Рыгор азірнуўся і заўважыў, што той-жа тыц праводзіць іх на адгоне ганоў з трое. Рыгор усміхнуўся і схаваўся ў заводзкі двор.

Гэты інцыдэнт нічым не адбіўся на Рыгоровым настроі. Ужо пры першым зыку машын у заводзе Рыгор выпусціў з думкі шпег і тую асьцярожнасьць, якую той сыгналізаваў сваёю сочкаю. Гутарка рабочых, іх пахвальба Рыгору, водгук іх на ўчарашнюю дэманстрацыю—вось што займала яго ўвагу і пачуцьцё: знача, ён не ашукваецца, калі думае аб вялікай важнасьці праведзенага выступленьня.

Помеж з гэтым прыемным адчуваньнем, Рыгору захацелася ў наступных падзеях яшчэ раз выявіць сябе, тым болей, што, адчуваў Рыгор, у яго маюцца на гэта энэргія і здольнасьць. Пад сьвіст станка, роўны і цягучы, ён памкнуўся ў момант збудаваць новую прамову, куды мацнейшую па сіле і глыбейшую па сэнсе. «Я ім абвяшчу»... Праказаў ён сам сабе і адцягнуў увагу ад разца, які глыбока ўеўся ў сталь і пусціў сьмярдзючы гарэлы дым. Рыгор пасьпешна супыніў станок і адняў разец. Вылаяўся рэзка і злосна. Сплюнуў і матнуў рукою.

IV

ПАДВЫШАНЫ НАСТРОЙ не пакідаў Рыгора і ў наступныя два дні: жыў ён выключна мінулай дэманстрацыяй і надыходзячай забастоўкаю. Апошняю чакаў з тым-жа нецяярпеным, што і сваё выступленьне з прамоваю. І таму дні праходзілі ня ў прыкмет.

У суботу, кончыўшы працаваць на дзьве гадзіны раней, ён рашыў прайсьці па дарозе на кватэру Вэрманаўскім паркам.

Вышаўшы з заводу, ціхай хадюю накіраваў у горад, зрабіў куню і прашоў у парк. Дзякуючы субоце, гуляла шмат публікі, разадзетае, сьвяточна настроенае. Чуўся звычайны, вечна жывучы, малады, сакавіты сьмех, кідаліся ў вочы бесклапотныя жыцьцярадныя жарты дзяўчат, вёрткіх, як газэлі, стройных, трапяткіх. Як быццам-бы жыцьцё паказвала праз іх сьветлыя ўхмылкі сваю няўміручую прыгожасьць. Ад яе нельга было ўхавацца. На руцяністых лістках акацыяў, бэзу, клёну, на чырвоных вярцінях ды гваздзіках гулялі зайчыкі променю, шустрага, электроннага... Рыгора цалкам захапіла гэта віраваньне жыцьця, разьмякчыла. Ён ня стрымаўся, каб уголас падумаць: «Няўжо ня прыдзе сёньня да мяне Наталя? А Ганна? Паглядзі ты, так зазваць! Як канфора ў воду—каторы час і няма нідзе!» Ганна заінтрыгавала Рыгора. «Хоць-бы ўгледзець яе, напаткаць дзе-колечы». У Наталю ён быў завераны, упэўнены; хацеў-бы бачыць, але ведаў, што ня сёньня, то заўтра ўгледзіць, стрэнецца абавязкова. «А вось Ганна—хай-бы яшчэ раз спаткацца з Ганнаю». Закарцела да таго, што Рыгор некалькі разоў прашоў цэнтральнымі алеямі, прыглядаючыся ў твар кожнае дзяўчыны. Нездаволіўся, што не пападаецца Ганны і несхаця вышаў з парку; вышаўшы, раз-ад-разу азіраўся, пакуль не схаваўся за вуглом муру. Ня было Ганны і ён, ідучы дамоў, меркаваў калі і дзе яе можна ўгледзець. Напрашаліся гатовыя пляны: узмор'е, парк, тэатр. Дзе-колечы—да трапіцца сыйсьціся.

Забясьпечыўшы сябе надзеяй, Рыгор падбліжаўся к дому і зьнячэўку, не даходзячы колькі дамоў, як з зямлі вырасла ў яго ваччу Ганна. Кроў лінула да сэрца, ён здрыгануўся ад нечаканасьці. Дзяўчына ішла да яго, задуманай, няўпэўненай, разьзіраючы па баках. Шмат праходжых яе міналі, абыходзячы, ці справа ці зьлева; некаторыя ўглядаліся падазронамі ўзрокамі. Рыгор ня ведаў, як вясці сябе: даганяць Ганну або даць мажлівасьць ёй зайсьці ў двор; ён зацішыў хаду, хоць нейкая сіла падганяла яго бегчы, сьпяшыць, апынуцца каля яе і загутарыць. Сіла волі перамагла пачуцьцё—Рыгор даў часу прасачыць, куды ідзе Ганна. Колькі разоў супыняўся, ня спускаючы вач...

А Ганна, тымчасам, параўнялася з дваром яго дому, паглядзела налева і направа, замялася на момант і прашла далей.

«Каб не пашла зусім», мільганула думка ў Рыгоравай галаве

і ён пасьпешна мінуў адзін дом, супыніўся, пастаяў крыху і ізноў зацішаным шагам пайшоў далей. І пасья перарашыў: «Затрымаюся каля брамы; ня вернецца—пабягу даганяць, а вернецца—пачакаю». Пакуль падышоў—Ганна завярнула назад і пэўна ўгледзела яго, бо раптам зьмяніла кірунак хады і яе тэмп.

Праз колькі хвілін яна ізноў была каля брамы, тут-жа спаткаўшыся з Рыгорам.

Ён уверана, працягнуў ёй руку, гасьцінна ўхмыльнуўся і праказаў:

— Добры вечар! Як гэта здарылася? Ну, пойдзем да мяне?

Ганна не палісьцілася гасьціннасьцю з боку Рыгара: ні засьмяялася, ні падала выгляду задаваленьня.

— Добры вечар!

Суха і працяжна адказала.

— Дзе ты быў так позна? Кожны раз, як назнарок—прыдзеш, а цябе не застаць.

— Кінь падазронасьць... Я ня ведаю, што прымусіла цябе пісаць да мяне гэткую запіску...

— Ты варт таго... Падумай сам, што я магу перажываць. Табе—нічога...

Яны праішлі браму і накіравалі да Рыгора. Ганна ішла, апусьціўшы голаў, нясьмела, як арыштаваная.

— Табе да таго—жаднага клопату.

— Што-ж ты думаеш! У мяне—забастоўка, пытаньне жыцьця, змаганьне; ты думаеш, я жыву выключна сабою? Я—адзін з мільёна, кропка ў вялікай гушчы працаўнікоў. Маё жыцьцё цесна пераплецена з жыцьцём гэтае магутнае суполкі людзей... Ганна!—каб ты ведала, якія здарэньні адбываюцца зараз на нашым заводзе, і ў самым горадзе! Мо' чула, якая грандыёзная дэманстрацыя адбылася ў чацьвер! Ня чытала хіба? Я выступіў перад рабочымі з натхненаю, палкаю прамоваю, напаліў іх да белага. З інтэрнацыяналам, з воклічамі—на вуліцу! Толькі паглядзець было на гэты вобраз! Тысячы чалавек, якія зьяднаны аднымі клясавымі інтарэсамі, адною монолітнаю думкаю; адным жаданьнем—«уставай, пракляцьцем катаваньні!» Зямля, здавалася, траслася ад гэтае сілы. Накіруй яе на абраную мэту—парушынкі не застанецца ад усіх перашкод... мы ішлі—луналі песьні...

— А ўрэшце? Разагнала поліцыя!

Рыгор раптам замоўк, як быццам чыясь рука неміласэрна павала настроеную струну.

— Ты ведаеш?—праз колькі хвілін запытаў у Ганны.

— Бачыш.

— Ну, а калі поліцыя разагнала, дык думаеш—на гэтым скончыцца? Паглядзіш, што прынясуць наступныя дні. Жах або йме ўсю буржуазную Рыгу...

Падышлі да дзвярэй. Пазванілі.

— Цяпер рабочыя пакажуць, як з імі трэба абыходзіцца. Годзе гнулі свае сьпіны. Неабмежнаму здзеку мусіць прыйсьці канец. Ты паглядзі—сьвет будзем, а нявольнікамі ходзім. Вось...

Рыгор паказаў на зашмальцаваную крысу жукеткі.

— Не адчыняюць,—нэрвавалася Ганна, чужая настрою Рыгора, захопленая сваімі, зусім іншымі, самотнымі думкамі.

— Твая гэтая латышка... я бы з-за аднае яе ня жыла тут...

Стук дзвярэй перапыніў яе. Вільгельміна адшчапіла ланцужок і адчыніла:

— Калі ласка, Нязвычны.

І туг-жа скрывіла міну, угледзеўшы Ганну.

З пераднамеранай думкай работніца праказала:

— А да вас прыходзіла Наталя!

— Наталя?!

Рыгор перш сумеўся, а пасля ў момант халіўся за думкі, як адказаць, і ўсё-ж, нявольны ад няёмкасьці, адказаў двухсэнсоўна:

— Хто яна такая?

— Прыдзе яшчэ, абяцала.

Ганна паперадзе прашла ў кватэру, але прыпынілася перад Рыгоравым пакоем і ўся—адно хваляваньне—пачула паведамленьні Вільгельміны. Кожнае слова яе, знарок падкрэсьленае, адзывалася гостраю болью ў Ганныным нутры. Пачуцьцё назьбіранае крыўды, якую вось-вось яна мелася выліць перад Рыгорам, зараз утрыйчы пабольшылася, ахапіла яе ўсю, да кончыкаў. ногцяў, да кончыкаў кос. Рыгор мігам адляцеў далёка-далёка. Ужо не хацелася пераступаць парогу ў яго пакой, ужо не жадалася нічога казаць яму. Завярнуцца—і бегам дамоў. Толькі-б крануцца з месца...

Рыгор падышоў да яе і, ня даўшы адумацца, адчыніў дзверы ў свой пакой і папрасіў:

— Ганна, проша.

Ганна нехаця зрабіла колькі крокаў, зачыніла за сабою дзверы і стала сярод пакою.

— Ты крыўдзішся на мяне?.. Ты думаеш, што я... Ах, якія бо вы, дзяўчаты, фанабэрыстыя, што...

Ён хваляваўся і шкадаваў Ганну.

А яна ледзьве стрымоўвала сябе ад злоснае горнасьці. Раз-у-раз то паднімала, то апускала голаў, кідаючы асавельым узрокам у профіль Рыгоравага твару. Пераступала з месца на месца, садзілася, то ўставала, камячыла ў руках рэдыкюль; сьціскала зубамі. Пасьля адварнулася ў акно і, стоячы бокам да Рыгора, усё парывалася нешта сказаць.

Рыгор ня стрымаўся: рашуча падышоў да яе, палажыў на ілячы руку і сказаў:

— Злуешся? Кінь!

— Ты, ты, ты! Ты адзін...

Рэзкі, нястрыманы голас яе прарэзаў настарожаную цішу.

Рыгор схамянуўся—некі час ня ведаў, што сказаць.

Сустрыманы, нясьмелы стук у дзверы прымусіў абоіх настаражыцца.

— Уваходзьце!

Адчыніліся дзверы і ў пакой праглянула Наталя.

З няёмкасьці—ня ведала, што рабіць: ісьці ці не.

— Сьмялей, падыходзь сюды,—падбадзёрыў Рыгор.

Яна падышла, працягнула яму руку і павярнулася да Ганны.

— Мой таварыш—Наталя, таварыш Ганна.

Офіцьяльна, суха дзяўчаты паціснуліся за рукі.

Ганна моўчкі адварнулася.

— Я ўжо была ў вас,—весела паведаміла Наталя, садзячыся на ложак:—а вы гуляеце недзе. Абманваеш мяне...

— Я?—проста бяда: Сцыля і Харыбда—Ганна тое самае думае. Паміж двух агнёў.

Ён хацеў выпрабаваць Ганну, ці не адпусьціў яе гнеў: тая маўчала, яшчэ больш нэрвуючыся. Гэта ўплыло і на Наталю.

— Вы пасварыліся?—запытала яна Рыгора гэтак, каб чула Ганна.

— Дзе там! Ганна проста злуецца...

— Ты, ты... прымушаеш на большае... Каб не шанавала сябе...

Ганна злосна паглядзела на Рыгора і павярнула да дзвярэй...

Рыгор перапыніў:

— Куды ты, Ганна! Што з табою?

Але яна маламкаю вылецела з пакою, зачыніўшы за сабою дзверы.

V

— ЦУДНАЯ ДЗЯЎЧЫНА!—разьвёў рукамі.

— Што ты зрабіў ёй?

— Эх, не разумее жыцця. А настаўніца! Гарадзкая, да таго.

— Ты пакрыўдзіў яе?

— У вашага брата іншага не дажджэшся.

— Чаму?

— Бачыш, кідай усё: і змаганьне, і агульныя інтарэсы, усё на сьвеце, а аддайся цалкам ёй.

Наталя скрыла ўхмылку і праглівым узрокам уставілася ў вочы.

— Вой, глядзі, ня тое!

— Будзь інакшаю....

Ён захадзіў па пакоі, ня ў сілах супярэчыць нахлыгнуўшым думкам. «Сапраўды, чаму-б мне асьцярожней не падыйсьці да яе? Чаму-б мне не перапрасіць яе? Ах, натура ўжо мая—напралом, ці трэба ці не. Пакрыўдзіў дзяўчыну! Трэба перапрасіць, абавязкова трэба перапрасіць»...

І ўжо быў спыніўся на гэтым, як раптам усумніўся: «Перапрасіць! У чым? Зьнізіцца да будзёншчыны? Ласьне яна зразумее маю ласкавасьць? Што я, дзеля гэткай мяшчанкі! Праступнік, бунтаўшчык—ня болей. Не! Я не паддамся на гэта»...

Рыгор утаропіўся ў адну кропку на сьцяне і стаяў нярухома. Наталя колькі хвілін сачыла за ім, пасля раптам павярнулася, і ў голас праказала:

— Рыгор! Таварыш Нязвычайны! Ты ня рад майму прыходу?

Рыгор памкнуўся адказаць, але спыніўся.

— Чаго ты маўчыш? Сядзьма, Рыгор!

Пакарыўся—селі.

Селі—так хацела Наталя, думуючы гаварыць,—гаварыць з Рыгорам, спавядацца яму ў тым пачуцьці, якое выбухнула ў ёй пры адыгрываньні гісторыі з Ганнаю. Да гэтага Наталя і не западозрвала, што ў яе нутры насыпявае некая моцная цяга да Рыгора. Гуляла з ім на адзіноце, сустракалася, а прыметы гэтага не адчувала. Паважала Рыгора, як добрага таварыша, нават зьлёгка любіла яго, як прыгожага, мужага чалавека; ну, а каб гэта захапіцца ім—пакуль не ўспадала на думкі. Сёньня ішла да яго з ранейшым пачуцьцём,—праўда, з гэтакім пачуцьцём, якому было цяжка прарэчыць. Усё-ж далёка было да адыграннага фіналу.

Захапілася—і не магла слова мовіць, толькі напружана, нілька сачыла за яго рухамі, за мігаценьнем яго броў, за ціхім, няпрыметным калыханьнем дробных рыс твару. Глядзела і ўклала ў свае ўзрокі неапісанае натхненьне. Той-жа самы вобраз, той вобраз, які выглядалі ў Рыгору Зося і Ганна—маляваўся і Наталі. Рыгор—у гэту хвіліну ня толькі таварыш-змагальнік, ня толькі сябар, а і ідэал, якому мажліва і трэба пакланяцца. Каб хто запытаў яе, адкуль узяліся тыя ценкія струны ў яе нутры, тая мяккасьць ды гасьціннасьць у гэтак неміласэрна патузанаў жыцьцём, абчэрственаў яго жорсткімі ўмовамі, заціснутай нядоляю і недастачамі істоце—Наталя не адказала-б.

І толькі праз доўгі прагалак часу, мо' праз гадзіну, удвойчы праказала да яго, умаляючы:

— Чаму ты маўчыш? Кажы мне ўсё, усё кажы... Ня сьмейся з мяне, што я гэтка... Ты сустрэў мяне сухою рэволюцыянэрскаю, а я... Ну, што-ж, чалавечая ўласьцівасьць прысутна і мне... Скажы, скажы мне, ці я не перашкоджу табе? Мяшаю Ганне? Навязваюся? Знарушаю твае пляны? Скажы, скажы... Не маўчы.

А Рыгор маўчаў судзячы: «Што мне ёй казаць? Прызнавацца?»

Тады, пачакаўшы крыху, Наталя нэрвова адышлася да акна, паглядзела на двор і спакойным голасам адказала:

— А мне пара дадому. Паглядзі—усюды патушылі агні... Правядзеш мяне?

— Аставайся начаваць. Куды табе блізкі сьвет цягнуцца ноччу?

Паглядзеў на гадзіннік.

— Другая гадзіна па поўначы. Аставайся, Наталя. Ласьне саромеешся? Ці не давяраеш мне? Начуй... Мы рэволюцыянеры...

Наталя недаверчыва паглядзела Рыгору ў твар.

— Ты сьмяешся?.. А што мне дзядзька скажа?

— Ха-ха-ха! Дзядзька! На прывязі трымае цябе?

— Маўчы лепш.

Рыгор не настойваў. Моўчкі адзеў жукетку, шапку і падышоў да Наталі. Далікатным кіўком паказаў, што хоча праводзіць. Наталя вышла з пакою першая.

— Не разбудзіць-бы адно гаспадароў.

Асьцярожна прашлі калідор, стараючыся ня стукнуць, адперлі і заперлі дзьверы. Сышлі з усходаў—бяз слова гутаркі, адно за другім. Перасеклі двор і каля брамы абудзілі драмаўшага дворніка. Той незадаволена паківаў галавою, гультайна падняўся з месца і выпусьціў іх на вуліцу.

Ціхая зорная ноч абдала іх астуджаным, але нячыстым гарадзкім павеетрам. Электрычныя лямпы вадзілі даўгія, дзівосныя цені. Ублізку ня відаць было чалавека, але здалёк даносіўся ляскат шагоў, стукатня конскіх капыт і розныя гукі ды зыкі.

Яны накіравалі да Вэрманаўскага парку—ішлі мернаю, спакойнаю хадюю. Усё яшчэ маўчалі, ня хочучы ніводнае першым загаварыць, хоць у обоіх бушавала пачуцьцё і самі сабою напрошваліся словы гутаркі. Рыгору імпанавалі абставіны летняй ночы, перажытыя здарэньні; трымалася бадзёрасыць. Наталя—адна аднёю з ім—цягнула да сябе яго ўвагу, думкі, пляны; Наталя будзіла цэлы зьнізак мінулых перажываньняў, разгойдвала выбражэньне. Рыгор ня ведаў, не адзнаваў і не хацеў разумець Наталінай маўчанкі. Нарэшце, ужо падыходзячы да парку, Рыгор запрапанаваў ёй:

— Давай пасядзімо ў парку?

— Запозна, Рыгор.

— Ты сярдзіта?

— Кінь хаця.

— Давай пасядзімо.

Наталя згадзілася. Рыгор аддзякаваў моцным поціскам яе рукі.

— Ты падумай, колькі нам суджана гэтых ночаў правясьці? Хто ведае, чым і што кончацца здарэньні з забастоўкаю... Ды наогул, што нас наперадзе чакае...

Каля агарожы парку, куды яны падышлі, пачуўся гучны гоман. Яны паглядзелі ўбок: шагоў дзесяць ад іх ішла грамадка людзей; у цені дзярэў нельга было разабраць, хто і што, але ў тупаце ног чуўся знаёмы звон шпор. Рыгор спыніўся, затрымаўшы Наталю.

На сьветлай плямьне, якая ўразалася ў згусткі ценю, бліснулі жоўтыя гузікі поліцэйскіх. Было ясна—вялі арыштаваных.

Рыгор з Наталю шчыльна прытуліліся да агарожы і праждалі, пакуль гэта процэсія аддалілася ад іх на добры кусок. Пасьля, не заходзячы ў парк, павярнулі направа, абыходам.

— Хаця-б ня нашых толькі?—занепакоіўся Рыгор.

— Чаго добрага—усё можа стацца. Папераджаюць забастоўку. Цяпер трэба быць асьцярожным. Асабліва табе, Рыгор... Я чула, нябось, як ты выступаў.

— Чула? ну? ну?

І ён тут-жа забыўся і пра Ганну, і пра поліцэйскіх, якія павялі арыштаваных, і пра жаданьне пасядзець у парку, палюбавацца ночкаю, пацешыцца Наталю.

— Ты ведаеш, чуць дэманстрацыі... крывавай дэманстрацыі ня вышла—гэткі настрой... Момант цікавы... Ну, а вось, у вас што чуваць?

— У нас, ведаеш, большасьць кабет... Але нельга сказаць, каб не падтрымалі вас. Выступаць...

— Трэба шчырэй узяцца за агітацыю... Усё залежыць ад ёмкасьці падыходу да рабочага ці да работніцы. Ты, Наталя, павінна папрацаваць... Мусім-жа паказаць, што мы—сіла, што мы апіраемся на крэпкія падпоркі...

— Так, трэба, ведама...

Двое праходжых, што ішлі ім насустрач, паперашкодзілі далейшай гутарцы. Наталя, каб адцягнуць увагу, праказала:

— Бачыш, ужо і золак займаецца.

Рыгор паглядзеў уверх.

— Хаця-б крыху адпачнуць.

— Так, ідзі ўжо, я адна прайду гэтых два кварталы. Ідзі.

Наталя спынілася, але Рыгор угаварыў правясьці яе да самага дому. І нават пачакаў, пакуль дворнік, упусьціўшы Наталю ў двор, запёр вароты.

— Прыходзь-жа,—паслаў удагон і вярнуўся.

Рыгору не хацелася прысьці на кватэру пазьней, чымся працнецца Вільгэльміна. Не баяўся яе, не сароміўся—проста не хацеў, каб яна бачыла яго раньняй раніцаю ня сплочы. З гэтае прычыны ён ускорыў хаду, меркаваў скараціць дарогу, пераходзячы на загібах вуліцы з боку на бок, выбіраючы перавулкі.

Горад зусім заціх, і Рыгоравы шагі гучна разносіліся пад дахамі муроў, адбіваючыся ў вузкіх вуліцах. На некалькіх рагох і на скрыжаваньнях вуліц, прытуліўшыся да сьцен муроў, драмалі вартавыя гарадавікі. Рыгор праходзіў між іх, не зважаў, і яны не патуралі нічому. Вэрманаўскі парк быў абагнутым ім з боку ад пошты, зусім няпрыметна. Наогул, за сьпешнаю ходою Рыгор ня спыняўся на аднэй якой-колечы думцы, прапускаючы процьму адрыўкаў. І толькі спыніўшыся ў браме дому, дзе была яго кватэра, ён зьнячэўку ўлавіў кусочак успамінку аб Сілдох, некаю прымхаю мільгануўшых у яго галаве. Улавіў і задумаўся, ажно забыўся пастукаць дворніку, каб той адчыніў вароты.

«Маці! Падумаць! Забыў! Столькі часу ні слова не напісаць! Што перажывацьме яна там, ня ведаючы і ня знаючы пра мяне? Пэўна, старая праплакалася, занудзела, зьняверылася... А я тут—кручуся-вярчуся, як шалёны... Не, годзі маўчаць. Трэба-ж, нарэшце, улучыць хвіліну-другую і кінуць ёй ліст. Маці! Ды таварышы таксама лаюць мяне здрава. Сёмка—той, пэўна, матнуў рукою... Хлусом празаве... Як-жа яму не напісаць? Ах! Ды столькі ўсяго ёсьць пісаць! Столькі перажыта за гэты тэрмін»...

Думаючы, Рыгор не заўважыў, як да яго падышоў яшчэ адзін жыхар гэтага дому. Падазрона абглядзеў яго з ног да галавы і рашуча пастукаў у браму. Гэта Рыгора адцягнула ад думак, і ён паціху вашоў у двор сьледам за незнаёмым чалавекам.

ЧАСТКА ВОСЬМАЯ

I

«ТОЛЬКІ ў рашучым выступленьні—перасьцярога наглай заўзятасьці ворага», казаў Рыгор перад тысячнаю грамадою рабочых. І, кажучы гэта, ён выказваў сваімі вуснамі той настрой, які паступова ў гэтым годзе ахопліваў рабочыя гушчы не адной толькі Рыгі, а ўсяго неабмежнага прастору царскае Расіі. К моманту яго выступленьня—нездаволеньне існуючым станам, абурэньне супроціў крывасмагнага самадзяржаўя, протэсты на бессаромную эксплёатацыю капіталістамі рабочых бурліваю хваляю ўскалыхнулі працоўныя гушчы. Цяжкія гады ўціску і душэўнага заняпаду, што наступілі пасля паражэньня рэволюцыі 1905 году, адышлі ў ліхое зьнябыцьцё... Трывожныя стрэлы, што прагучэлі над далёкаю Ленаю, аддаліся громкім рэхам у на-старожаных сэрцах рабочых. То быў сыгнал, які рашуча і дзёрзка зьдкідаў наглыя словы царскага сатрапа «Так было і так будзе!» нясучы вестку аб новых днёх... Жыцьцё вглядала ў іншым абліччы, падаючыся пад упартым закланам гістарычнага разьвіцьця.

К сходным днём ліпеня абурэньне сярод рыскіх рабочых паднялося да вышэйшага пункту. Здарэньні ў сваім разьвіцьці апырэджвалі людзкія намеры, падрахункі, пляны. Саматугам гуртаваліся мітынгі, выбухалі рэзкія konflikты на розных фабрыках ды заводах, вынікалі стыхійна забастоўкі. Паветра напалася гострым змаганьнем працы з капіталам. Па майстэрнях пры рабоце адкрыта і смела паднімаліся спрэчкі, дыскусіі на рэволюцыйныя тэмы. Факт агульнае забастоўкі не таіўся, а быў прызнаным, нямінучым зьявішчам. Нельга было пачуць слова, якое-б пярэчыла патрэбнасьці яе. Наадварот, дзень-ато-дню ўсё рашучай ды настойней аформлівалася выразная думка—не чакаць назначанага тэрміну, а зараз-жа пачынаць змаганьне. Дзякуючы гэтаму, яшчэ за некалькі дзён адна за другім сталі спыняцца фабрыкі і заводы. Факт ажыцьцяўляўся...

І вось адным днём распаленае паветра сыпнула агнём тры-
вогі. Над багатымі кварталамі шумлівага гораду распласталася
здань рабочага паўстанья. Што прынясе яно бесклапотным ба-
гацеям? Рупліва заварочаліся на мяккіх крэслах фабрыканты
і заводчыкі, грашавікі і губарнатар, дамаўласьнікі і вышэйшыя
чыны адміністрацыі. Зашамалі губамі гандляры і мяшчане.
Што-ж такі будзе далей?

Калі баставалі перапёкі і электрыкі, а поліцыя ўпарта змага-
лася з імі праз арышты, гаспадары—праз разьлічэньне з ра-
боты, гарэла надзея перамогі над бунтаўшчыкамі. «А вось не
падтрымаюць іх рабочыя іншых заводаў. Па адным чалавеку пе-
раловяць разбойнікаў і надоўга закажуць, як весьці сябе». На
кожнае паведамленьне аб арышце—тыкалі пальцамі і ліхамысна
ўсьміхаліся: «Так іх, галубчыкаў!» Але, як толькі тыя-ж га-
зэты буйнымі літарамі на першых старонках адмецілі пачатак
агульнае забастоўкі, бадзёрыя выгукі прымоўклі. У багатых
магазынах, у канторах і банках, у рэсторанах і дома, купцы,
папы, дырэктары, і загадчыкі, паны і пані падозрана азіраліся
адны на другіх, на вокны і на дзьверы, прыслухваліся да стуку
і крыку і палахліва паглядалі, вышаўшы на вуліцу, у бок прыга-
радаў, у бок Наддзвіньня, уздоўж Мітаўскае чыгункі, ці ня
дымяцца коміны, ці ня чуваць рэволюцыйных песняў і стрэлаў
паўстанцкіх... У канцы вуліц, якія вялі да рабочых раёнаў, пра-
гліва ўзіраліся баязьлівыя вочы, чакаючы варужных дэмонстра-
цый. Дзе праходзіла двое-трое рабочых, на іх глядзелі натры-
вожаныя буржуі, старонячыся ўбок, іх праводзілі падазронымі
ўзрокамі гарадавікі, сачылі пераадзетыя шпегі. На вечар узмац-
нялася варта, выстаўлялі патрулі, а ў кватэрах багацеяў
шчыльна запіраліся дзьверы і аканіцы. Насіліся сумліўныя охі
і ўздыхі: «Ох, ох! да чаго толькі дойдзе. Так разбазырыла
чэрня! Ні начальства, ні бога нямашака. Поліцыя вінавата—
трэба-ж было гэтак народ распусьціць... А цяпер—і ні рады!»

А па Наддзвіньню і ў іншых рабочых раёнах забастоўка
выяўлялася ў яскравым заміраньні працы, у ўрачыстым, разь-
юшаным руху каля нярухомах заводаў і фабрык, каля ціхіх ра-
бочых домікаў. Кучкамі, большымі і меншымі, па двое хадзілі
рабочыя між высокіх сыцен заводу, па глухіх, крывых вуліцах
і перавулках; гутарылі на тэму дня, радзіліся, сыходзіліся і рас-
пачыналі маніфэстацыі. Юнакі выкідалі чырвоныя сыцягі, пялі

песні, дражніліся з поліцэйскімі, якія ўдубальт варужнымі соваліся між хмурых будынкаў, падазрона азіраючыся ўбакі і навакола, трымаючы за рэвольверы і шашкі; час-ад-часу гарцавалі, паднімаючы пыл, коньнікі. У харчоўнях ды гарбатнях, дзе заўсёды таўкліся рабочыя ў абедзены час і вечарам было пуста; а дзе сыходзілася колькі чалавек, там стаяў гоман, абгаворы бягучага моманту, вестак пра настрой на розных фабрыках і заводах, пра арышты. І па раніцы і сярод дня па вуліцах раскідаліся плякаты і адозвы забастовачнага комітэту і комітэтаў партый, разьлепліваліся на сьценах дамоў, на агарожах, і побач іх—распараджэньні губарнатара і заявы фабрыкантаў. Грамадкі рабочых спыняліся і чыталі, чыталі і лаяліся, гразілі помстаю ў блізкай ці далёкай будучыне.

Магутная думка—ідэя вызваленьня з-пад цяжкай няволі прасякала ўсе куткі рабочых раёнаў, лучыла ў адну гушчу тысячы і дзсяткі тысяч адзінак, настройвала іх на распачліваю супярэчнасьць другой, клясава варожай сіле, сіле абірацеляў і прыгнятацеляў. Нельга было не паддацца ўплыву разгарачанай помсты, змаганьню—і ёю захаплялася ўсё насяленьне рабочых раёнаў—ад дзяцей да старых, ад мужчын да кабет. Сьмерць катам! Пагібель тыранам!

Завод, на якім працаваў Рыгор, прылучыўся да забастоўкі трэцім. На пяты дзень пасля апошняе гісторыі з Ганнаю Рыгор пашоў на завод, маючы намер падняць агітацыю за хутчэйшае далучэньне яго да забастоўкі. У чыннасьці Міхася і іншых таварышаў ён наглядаў некую нерашучасьць-баязьлівасьць і не хацеў далей пагоджваць з ім сваіх плянаў. «Чаго адцягаць надалей? Да чаго можа прывясьці іх куртатая політыка?» разважаў Рыгор.

Прышоўшы к заводу, ён сустрэўся з фактам: завод стаяў; забастоўка зарадзілася сама сабою, захапіўшы тысячную грамаду рабочых. Вагромны дзядзінец ужо кішэў разьюшанай гушчаю людзей, як мора ў час шторму. Чуліся прамовы аратараў, выгукі лёзунгаў. Тыя, што стаялі каля варот, павярнуліся, каб выйсьці, але чакалі ўрочнага знаку, сыгналу.

Рыгор апукаю ўкаціўся ў цесную гушчу людзей і, рвучыся на ўсе бакі, пачаў падбіваць рабочых на рашучасьць, на дэманстрацыйнае выступленьне. «Чаго вы стаіце тут?—зварочваўся да ўсіх, між каго праходзіў:—пара выходзіць на вуліцу. Нечага

раздумоўваць». Агітуючы, наткнуўся на Міхася, які ўгаварваў гурток рабочых спакойна разысьціся па хатах. Ня стрымаўся і папракнуў яго за баязьлівасьць. Міхась адказаў папрокам Рыгору ў нязвычайнай гарачлівасьці. Супыніў яго і хацеў растлумачыць сваю правату. Але тут-жа грамадаю пранёсься неспадзяваны гоман і рух: яна закалыхалася і рушыла ў вароты, на вуліцу. Магутным штырхачом разьбіла іх гурток і аддзяліла Рыгора ад Міхася. Праз некалькі хвілін яны ўсе апынуліся на вуліцы, у згущаных радох рабочых, у дэманстрацыі, якая прашла з гоны ўсьцяж вуліцы і пасля сама сабою разьбілася на гурткі, якія сталі маніфэставаць.

Рыгор не пашоў з вуліцы, а амаль не да абеду маніфэставаў разам з іншымі, пераходзячы з месца на месца, з вуліцы на вуліцу. У абед ён паехаў у іншыя рабочыя раёны, каб азнаёміцца з агульным становішчам; а далей знарок наведаў «Праваднік», каб праканацца, як там—ці бастуюць, ці гатовяцца да гэтага. Якраз «Праваднік» працаваў: дымела труба, бразгала жалеза ў двары, пры варотцах стаяў вартаўнік. «Няўжо іх не крануць здарэньні?» папракнуў Рыгор, пастаяўшы некі час перад фабрычным будынкам. «Што-ж Наталя робіць? Чаму яна не агітуе?»

Нездаволеным вярнуўся на кватэру гадзіне а чацьвертай. І толькі пасьпеў зайсьці ў пакой, як раптам хапіўся за думку—ці не напісаць зараз, вось, мацеры пісьма. «Сяду, калі ўлучыў падхадзячую хвіліну, і напішу колькі слоў... Разам і Сёмку... Ах, каб ён ведаў, што тут вычвараецца! Каб уявіў сабе, да чаго-б зайздросьціў хлопец... Сапраўды, шчасьлівы я, што жыву ў гэтакі момант! Толькі падумаць!» Рыгор распрастаўся, падняў даверху правую руку і аблегчана ўздыхнуў поўнымі грудзямі. Не задумаўшыся, вывеў звычайны зварот—«Даражэнькая маці!» Пасля хвілін са тры пачакаў, адцягнуўшыся думкамі да іншых рэчаў, і пачаў пісаць: «Выбачайце, матка, што гэтак доўга маўчаў. Усё неяк ня мог выбавіць кавалачку часу, каб сесьці напісаць вам колькі слоў. А думаў—штодзень. Ведаю, што вы там загараваліся па мне, затужыліся, але, паверце, ня ў сілах самому адарвацца ад тых абавязкаў, якія выпалі мне з часу прыезду ў Рыгу. Амаль ня з першага дня заняўся я працаю на тым-жа самым заводзе, а пасля насьпелі непаразуменьні паміж гаспадаром заводу і рабочымі. Зараз, вось, вынікла забастоўка,

ды ня толькі на нашым заводзе, а па ўсіх фабрыках і заводах у горадзе. Протэстуем супроціў суду над бальтыцкімі матросамі, а разам з тым і супроціў цяжкага стану, у якім даводзіцца жыць рабочаму чалавеку. Толькі што адбылася дэманстрацыя рабочых з нашага заводу. Каб вы пабачылі, якая гэта сіла!» Далей Рыгор пытаў у мацеры, як яна жыве і як яе здароўе; пры гэтым папераджаў, што ўвесь час думае пра яе і мяркуе, як і што ў блізкай будучыне наладзіць сумеснае жыццё. «Няпраўда-ж,— ня будзем мы цёнгля жыць паасобку. Калі-колечы зьвядзе нас доля разам».

Напісаўшы гэта, недаўменна паківаў галавою: «Даводзіцца суцяшаць старую абяцанкамі!» Але рашуча адкінуў сумненні і на трэцяй старонцы паперы прыхваціўся і ў агульных словах апісаў ужо дзеля Сёмкі ўсе важнейшыя здарэнні, якія давялося перажыць з часу разлукі. Нарэшце, папрасіў яго, каб той перадаў укланы ўсім знаёмым і Зосі і абавязкова адпісаў як найхутчэй.

На гэту дапіску пашло ня болей, як поўгадзіны часу, і Рыгор, пішучы, ужо адчуваў, што пісьмо выйдзе зусім няпоўным, адрывным, выпадковым—не хапае сьцерпу ў гэткі час спакойна пісаць. Пашкадаваў, разьвёў рукамі, як-бы хочучы апраўдаць сябе—«не магу, што-ж ты зробіш».

II

КОНЧЫЎШЫ ПІСАЦЬ Рыгор уважліва перачытаў напісанае і барджэй адзеўся, узяў пісьмо і вышаў з кватэры.

Не задумваючыся, пакіраваў у бліжэйшую харчоўку, у якой раз-ад-разу абедаў у тыя дні, калі не хадзіў на завод.

У харчоўцы публікі было ня мала. Але рабочых можна было палічыць на пальцы. Рыгор пільна акінуў вачыма прырэдні вялікшы пакой, пасля прашоў два бакавых меншых і, нідзе ня ўгледзеўшы знаёмых, прысеў у правым кутку за маленькім столікам ды папрасіў вячэру.

Падавальнік запытаў, што даць, атрапаў ручніком стол і адбег ад Рыгора. «Сейчас. Хорошо!» падаў на адгоне некалькіх шагоў. Але прашло каля пятнаццаці хвілін, пакуль ён прынес першую страву. Рыгор перанэрваваўся і папракнуў яго. «Ни-

чэго не сделать—всем нужно», адказаў падавальнік, і другую страву падаў таксама спозьнена. У огуле—вячэра адняла цэлую гадзіну. Рыгор вылаяўся на парадкі, чаго ніколі не дазваляў сабе ў гэтай харчоўцы, і вышаў. Пацягнула дадому, хоць нешта звала астацца на вуліцы, пад сінім небам. Панэлямі бясконцым ланцугом шнуравалі праходжыя.

Нясьлі з сабою сьмех, рэзвасьць і бесклапотнасьць. Рыгора цешыла гэта і ў той-жа час злавала. Няўжо ім няма ніякага дзела да тэй барацьбы, якая адбываецца вась тут-жа, у іх пад бокам? І сьледам думка перакінулася да Ганны. «Пэўна—гуляе дзе-колечы з таварышкаю і высочвае хлопца-каханка!..» Гэта разам была і гіронія, але не зважаючы на яе, у Рыгоравым нутры вынікла зьнячэўку жаданьне—спаткаць Ганну па дарозе дадому. Няхай сабе Наталя пачакае, калі прыдзе раней. Ён пачаў разьзіраць у бакі. Не паленаваўся і два разы прашоў па люднай вуліцы. Нават думаў прайсьці ў кірунку да яе дому, а далей перарашыў і вярнуўся на дарогу к дому.

Не даходзячы двух кварталаў, абмацаў пісьмо ў кішэні і вярнуўся адшукаць паштовую скрынку. Гэта адняло яшчэ хвілін з дваццаць, так што яго захапіў змрок. У небе пачалі запалляцца рэдкія зоры, а на вуліцах—ліхтары. Павеяла лёгкім халадком. І—проста прымха,—калі падыходзіў к дому, дзе жыў, амаль не на тым-жа месцы, на якім ужо раз успомніў аб пісьме да мацеры, успомніў цяпер аб грошах, якія абавязкова трэба было б паслаць старой. «А мо' ёй жыць няма за што? А мо' яна хварэе? Галадае? Бедная старая! Сапраўды, ці-ж я не вінаваты перад ёю?.. Паслаў пісьмо—а што ёй пустое пісьмо? Як-бы там ні было, а мушу дастаць рублёў пяць і выслаць. Прыдзе ліст, а за ім неўзабаве—грошы. Ого—пяць рублёў! Наколькі хопіць! Выстараюся, пашлю»...

Гэта было яго неадменным рашэньнем: таму Рыгор заспакоіўся. Уверана і крута павярнуў у двор, каб скарэй прайсьці на кватэру і праведаць, ці не заходзіў хто да яго. І вась—толькі зрабіў пару шагоў, як ззаду хтось голасна яго азваў:

— Вы—Рыгор Нязвычны?

Было зьнячэўку—Рыгор сумеўся і спыніўся.

Да яго падышоў здаровы, шляхетна адзеты мужчына.

— Вы арыштаваны! Пойдзем.

Рыгор сярдзіта паглядзеў на нечаканага госьця і, быццам-бы не разумеючы, да чаго хіляцца яго словы, здзівіўся:

— Як? Што? А гэта адкуль і чаму?

Папрабаваў зрабіць некалькі крокаў назад.

Шпег растапырыў рукі і пахіліў тулава ў бок Рыгора.

— «Там» праведаеце ўсё! Пойдзем са мною, папрашу,— і, ня даўшы Рыгору апамятавацца, сьвіснуў. У момант зьявіўся гарадавік і ўмела паказаў сябе ў распараджэньні шпега.

Нельга было дваяка думаць—справа ясная: папаў у добрае сільлё. Рыгор мусіў ісьці. Бліснуўшая на момант думка— «А ну-ж паспрабаваць даць дзёру»—патухла, зьнікла: гарадавік ішоў ззаду, трымаючыся за рэвольвэр, шпег ішоў шчыльна побач. Куды бегчы? Як бегчы? Рыгор паглядзеў у бакі, але не асьмельваўся пайсьці на рызык: нешта трымала, і ён ішоў— куды вялі, ня сьціхаючы папракаць сябе ў тым, што так дурна папаўся. Не хацелася верыць рэчаіснасьці. Няўжо гэта ліхая прыгода пойдзе сваім шляхам, а ён будзе адарваны ня толькі ад забастоўкі, ад знаёмых і сяброў, але і ад усяго сьвету? З гэтым не гадзіўся і стараўся не дапускаць сумненьня. Маўчаў, ідучы, не зьвяртаючы жаднае ўвагі на частыя закіды шпега, які стараўся вызваць яго на гутарку, на адказы пытаньням. Дзякуючы гэтаму, не заўважыў, як раптам ачуўся перш у некім пустым, цёмным двары, абгароджаным з усіх бакоў глухімі тыльнымі сьценамі ці то парканам, а праз хвілю ў прасторнай з тухлым паветрам каморцы. За столікам, пустым і брудным, сядзеў некі поліцэйскі чын—ні то гарадавік, ні то жандар. Шпег кінуў Рыгора з гарадавіком і з нявыразным чынам сам шмыгнуў у дзьверы, якія вялі ў другі пакой. І Рыгор не пасьпеў аглядзецца, як з-за дзьвярэй яго пазвалі:

— Проша, Нязвычны.

Рыгор пашоў: то зваў жандарскі офіцэр да сябе на допыт. Няўклюжы, тоўсты, з рабым тварам, рыжаваты, сядзеў ён за вялікім канцэлярскім сталом, адкінуўшыся на сьпінку мяккага крэсла, і задаволена ўхмыляўся. Прыдаў далікатнасьці, калі Рыгор пераступіў парог у яго пакой, і шляхетна запрапанаваў:

— Сядайце, вось.

Ня йшла далікатнасьць да яго постаці, і ў ёй Рыгор не адчуваў патрэбы; усё-ж сеў, каб ня выказваць пакоры, стаючы. І, як нібыта той, акінуў зрокам пакой жандара: досі чысты, аб-

сталяваны паказэннаму, з портрэтамі трох цароў у жоўтых рамах, пакой выглядаў далёка не гасьцінным.

— Ваша імя, прозьвішча?

Жандар прыстасаваўся пісаць на блёкноце, узіраючыся Рыгору ў твар.

— Рыгор Нязвычны. Запытайце ў вашага чалавека,—то быў намёк на шпега, які юліў каля дзвярэй начальнічага габінэту і нагла ўсьміхаўся. Спакойны вымаў не падабаўся ні жандару, ні шпегу. Але Рыгор цьвёрда трымаў сябе і пры ўсіх далейшых распытаньнях. Ні слова—лішняга. І калі насабачаны ў шпягоўскай працы жандар пачаў рабіць ябедныя закіды і провокацыйныя намёкі, то Рыгор перш пагарачыўся, а пасля зусім змаўчаў, два разы пераказаўшы сказ:

— Ці я скажу, што—не, ці скажу, што так—вас не здаволіць і не пераканае. Навошта-ж вашы хітрыкі, а маё нэрваваньне? Я лепей буду маўчаць.

Жандар злосна мармытаў у адказ, чырванеў, як бурак, і без таго чырвоным тварам, рухаў на месцы. «Гм! гм! гм!»

— Значыць вы, Нязвычны, адказваецеся таварыць са мною?—некалькі разоў пераказаў сам сабе і ўсё пісаў. У пярэмежку з пісанінай бацькаўска-ўгаворна прабаваў размякчыць Рыгора і выклікаць яго на адкрытае прызнаньне. А калі той не паддаўся, жандар злосна стукнуў кулаком па стале, скрывіў твар у зьвярыную міну, прыўстаў і выгукнуў на ўвесь пакой:

— Адвядзеце. Пасядзіць—памякчэе!

Адчыніліся дзверы, нібы хто паціснуў у гузік—і двое поліцыянтаў пасталі пры абодвых вушакох, чакаючы прыказу.

— Адвядзеце!—пераказаў жандар.

Рыгор бязумоўна ўстаў з крэсла і вышаў з габінэту жандара. Шпег правёў яго да выхадных дзвярэй і астаўся ў памяшканьні; гарадавікі адны карсажылі Рыгора «куды сьлед».

III

БЫЛО ЗА ПОЎНАЧ, калі Рыгора прывялі ў астрог, прапусьцілі праз кантору і заперлі ў камэру. І вось толькі за ім зачыніліся цяжкія жалезныя дзверы, стукнуўшы засаўкаю, і смуглае сьвятло электрыкі выявіла шэрую, з цяжкім паветрам, пры адным загартованым акне, каморку ён схамянуўся, заду-

маўся, і зьясьніў сабе, што справа прыняла сапраўды дрэнны зварот. Арышт, допыт, канвой—гэта было ўступам, а астрог—скутак. Рыгор паглядзеў на разложаныя ў рад пяць ложкаў, з якіх чатыры былі занятымі, а адзін пустым, і пачуў, якім няпрыемным пачуцьцём напаўняецца яго нутро. Утома мэрам-бы прытупляла віруючую крыўду, але думкі ўжо парываліся нясьціся з гэтых сьцен і шчыльна хапацца за здань мажлівасьцяй выйсьці адгэтуль.

Двое арыштаваных абудзіліся, калі ўводзілі Рыгора, і сачылі за яго настроем... у новых абставінах. Пасьля, улучыўшы момант, абярнуліся да яго з пытаньнямі:

— Пэўна па аднэй справе?

— Пакуюць патроху...

Рыгор ня зразу адказаў, мэрам-бы не заўважыўшы. А далей павярнуўся да тых, што пыталі, і гіронічна ўсьміхнуўся.

— Пакуюць.... А забастоўка бяз нас?

— Бачыш, бяз нас... Няхай таварышы даводзяць да канца... Вы з якога заводу?

— З мэталічнага... А вы?

— Мы з Бальтыцкага... Ці не ад вас, вунь, Ромусь?

Рыгор пачаў шукаць знаёмага таварыша. Абгледзеў першы і другі ложак. На адным сапраўды спаў Ромусь. Гэта прыдало Рыгору больш устойнасьці і разам-жа—больш надзей.

Ромусь смачна спаў. Яго здаровы сымпатычны твар быў спакойны і нярухомы, грудзі саплі ва ўсе лёгкія. Рыгор пацікавіўся Ромусевым суседам: прыкмеціў знаёмыя рысы, якія гэтак сьвежы яму. Лахматая шапка чорных кос. «Дзе я бачыў гэтага чалавека?» Разьюшаныя думкі пасьпешна зрабілі экскурсію па ўсіх мясцох, дзе яму даводзілася быць гэтымі днямі. «Дзе і што?» Дазнаўся, нашоў—на сходзе ўпаўнаважаных ад заводаў. Чалавек гэты—інтэлігент Якаў. Рыгор усьміхнуўся і тутакж выклікаў вобраз Наталі, Ганны, перанёсься ў Сілцы да мацеры і да Сёмкі, чапіў думкамі напісанага ім пісьма. Паднялася ў галаве цэлая мяцеліца думак і вобразаў, плянаў і намераў. У грудзях завіхрыла разгарачанае пачуцьцё; адкуль вынік бадзёры настрой, некая асабістая ганорлівасьць сваім станам, крылатасьць, разгон. Ён крануўся з месца і прашнураваў камэраю ад дзвярэй да акна, выабразіўшы сябе ў такім месцы, дзе

сам сабе гаспадар. Але тут-жа пачуў стук у дзвяверы—знак, дапамінаючы чужую сілу і чужую волю над заключным. Рыгор падышоў да ложка, прысеў, каб разьдзецца і зноў задумаўся.

«Лажыся!» грозны голас з-за дзвярэй перабіў яго думкі.

Прышлося легчы.

І толькі пачаў драмаць, як прагудзеў за сьценамі камэры гудок цягніка. Рыгор падняў голаў: гудок так быў далёка і такім паказаўся цікавым, прыемным, мэрам-бы ён быў ня звычайным сыгналам аб прыбыцьці штодзеннага цягніка, а клічам перамогшае свабоды. Міжвольна пацягнула Рыгора падняцца, кінуцца да акна, паглядзець за сьцены і даць вестку, што вось тут, у камэры, сядзіць ён і яшчэ чатыры нявольнікі, якіх не павінна забыць. Але хвілёвы ўздым хутка патух, і Рыгор прылёг, каб заснуць трывожным сном.

Раніцою, прачнуўшыся разам з усімі, Рыгор адчуваў сябе зусім іначай учарашняга. Заспакоіўся праз ноч і ў некай долі ўспрыняў умовы няволі. Камэра дапамінала прыватны пакой, дзе яны сышліся на абгаворы важных пытанняў арганізацыйнага характару. Каб не староньнія фактары, як надазойлівы вяртаўнічы, можна было-б працягнуць гэту думку і становішча настрою многа далей; але гвалтам разьбіваў яго ілюзію вокрык вяртаўнічага, перш гарачая вада праз акенца ў дзвярах, пасля паверка.... Рэчаіснасьць, паганая і надаедлівая, біла молатам па галаве. Змагаючыся з ёю, Рыгор пасля праверкі перашоў да апытання суседзяў, як і што, ды дзе іх заарыштавалі. Напэрад ён зьвярнуўся да Ромуса.

— Я ўчора ўжо заўважыў цябе. Пасьпеў раней мяне?

Засьмяяўся.

— У харчоўні, брат, разам з Гэнрыкам,—Ромусь паказаў на маладога здоровага белакурага мужчыну, які сядзеў на другім ад дзвярэй ложку (чамусьці ложкаў не паднімалі на дзень).—У харчоўні Грачкунаса, ведаеш, на Кірхавай вуліцы. Зашлі гэта, каб выпіць па шклянцы піва і пагутарыць аб сім, аб тым, як... тутакж, з гушчы людзей паднялося трое шпегай—і на цугундар: хадзеце сюды. Абступілі, падалі сьвісток—і папалася птушка. Пашлі—і вось дзе ачуліся.

Пакуль Ромусь расказваў, падышоў Гэнрык і яшчэ адзін арыштаваны; згуртаваліся.

— А мяне падвечар з кватэры сцапалі,—устаў рабочы з Бальтыцкага, што ўчора стрэў Рыгора:—Пашлі ў наступ, паганцы.

— Го-таж і ёсьць, хочуць сарваць забастоўку—разьбіць нашы рады.

— Было-б вельмі добра, каб таварышы не здаліся. Патрэбна давясці змаганьне да канца.

— Не павінна быць: дзесяць, дваццаць чалавек ня ўплыве на здарэньні, калі і вырвуць іх з гушчы тысяч.

— Гледзячы якіх...

— І то праўда.

— Вялі-б сябе асьцярожней таварышы з комітэту...

— А цікава, як Міхась Камар, што з нашага заводу?

Рыгор абярняўся да Ромуся.

— Учора да арышту спатыкаў яго.

— А ці ня ведае хто-колечы з вас, як «Праваднік»? Я ўчора ў абед быў, і ён працаваў ва ўсю.

— Забастуе, ці ліха яму. У іх было назначана працу прыпыніць на сёнешні дзень. Мая адна знаёмая там працуе. Ды цяперака, памойму, і рэчы быць ня можа, каб ня прылучыцца да забастоўкі,—настрой сьведчыць за тое.

На тэму пра лёс забастоўкі, пра яе размах, формы, пра яе скуткі яны гутарылі і спрачаліся засаб тры гадзіны пільна і заўзята. У час абеду перарывалі агульную гутарку, а пасля ізноў да яе варочаліся з новымі думкамі, з іншымі падыходамі і коментарыямі.

Для ўсіх дзень прашоў няпрыметна, хутка, нават з асаблівым зацікаўленьнем. Пакуль уся уласьцівасьць няволі заставалася ўперадзе, вартуючы свае ахвяры ў цёмных куткох нуднае камэры, з-за дзвярэй на калідор, пры высокіх сьценах агарожы, у страшных прызапасеных на кожны выпадак карцэрах і бацтах, у шэрагу роўных, аднакавых, утомных днёў. А пакуль істота не гадзілася з наступным, жывучы запасам прынесенай волі, надзей, імкненьняў.

На шэрай гадзіне Рыгор прылёг і крануў у думках Наталі і Ганны. Захацелася, каб каторая з іх праведалі аб ім, каб як-колечы дайшлі да яго. Разам з гэтым хаценьнем закралася сумненьне, ці не паперашкодзіць яго арышт далейшым зносінам паміж ім і дзяўчатамі. Мажлівасьць гэтага, бадай што пэў-

насьць, выкрылі глыбокую прабоіну ў Рыгоравай душы; каб запомніць яе, Рыгор кінуў маўчанку і выклікаў суседзяў на агульную гутарку аб загранічных рабочых, аб іх становішчы, аб іх арганізаванасьці ды солідарнасьці.

Гэта гутарка адцягнула арыштаваных ад навакольнай рэчаіснасьці і заняла ўвесь час да тэрміну, калі павінна ўкладца спаць.

IV

ТЫМЧАСАМ забастоўка ў Рызе разгарталася ў грандыёзную схватку двух варожых сіл. Два варожыя станы, рабочыя і фабрыканты з поліцыяй, пераходзілі да рашучага і настойчывага змаганьня. На некаторых заводах быў абвешчаны лёкаут і агульны разьлік рабочых. Фабрыканты паведамлялі, што яны зачыняюць фабрыкі на няпэўны тэрмін. На іншых—гаспадары кідаліся на провокацыйныя меры, падкупаючы штрэйкбрэхераў, наймаючы больш цёмных, несьведомых безработных. Адміністрацыя гораду, цывільная і вайсковая, натрывожаная стыхійнасьцю протэсту, працавала, не пакладаючы рук. Падвойныя нарады поліцэйскіх, з дапамогаю драгуноў, патрулявалі ў рабочых раёнах; на вуліцах і завулках, якія вядуць у цэнтр гораду, вартавалі захаваньня па дварох засады, цэлыя атрады коньнікаў і пешых вайсковых. Шпегі займаліся паляваньнем па справах сочкі і лову асобных, больш актыўных рабочых, і адшуканьнем цэнтру, які вёў кіраўніцтва забастоўкаю.

Але, ня глядзячы на гэта, з боку рабочых панавала зьлітнае, магутнае захапленьне справаю протэсту. Завод за заводам, фабрыка за фабрыкаю, буйныя і дробныя майстэрні—прыпынялі працу і дружна выходзілі на вуліцу, абвяшчаючы сваю солідарнасьць раней забаставаўшым. Розныя манэўры аб'яднаных прадпрыемцаў з поліцыяй—не палохалі рабочых; не зважалася імі на лёкауты, на зачыненне заводаў. Забастоўка выяўна прымала востра-зацяжны характар, падвойваючы трывожнасьць становішча. У рабочых раёнах каторы дзень ня сьціхалі маніфэстацыі, стычкі з патрулямі. Паціху рэволюцыйны настрой перакінуўся ў навучальныя ўстановы. Газэты разносілі весткі аб распачатым руху сярод гімназістаў. Абываталі працягалі іх тлыбей, успамінаючы аб вайсковых частках, якія

быццам-бы адказваюцца выходзіць з казармаў на ўзьмірэньне забастоўшчыкаў. Горад захапіўся сполахам, неспадзяванкамі. Прабег крывымі вуліцамі асяродкавай часткі нэрвовы настрой, жахлівасьць, падазронасьць. 1905 год усё яскравей ды яскравей выяўляў свае стальныя рысы, зазіраючы пустымі комінамі, застыгшым жьцьцём звычайна кіпучых аколід.

«Праваднік» спыніўся днём пазьней назначанага тэрміну— усё-ж не з апошніх. Наталя многа сіл палажыла на гэта. Ужо ў першыя дні забастоўкі, калі прыпыніліся толькі два прадпрыемствы, Наталя занэрвавалася, хаця-б іх фабрыка не асталася ззаду. Па некалькі разоў у дзень раілася з больш перадавымі рабочымі і работніцамі, вяла нясупынную агітацыю, хадзіла ў комітэт партыі. Нават забылася пра Рыгора, ня змогшы яго наведць. Помніла адно, калі, праводзячы яе дамоў, ён дапамінаў ёй «прылажыць працы». Гэта неадходна стаяла перад Наталяю да часу выбуху забастоўкі на «Правадніку».

Затое ў момант, калі гущы рабочых вырынулі на дзядзінец, каб далучыцца да бастуючых, Наталя ня менш Рыгоравага ахапілася натхненнем; у ліку другіх праказала гарачую прызыўную прамову і ў першых радох вышла на вуліцу з фабрыкі. Дэманстрацыя вышла досі выдатнай, хоць закончылася пабаямі напаўшых на дэманстрацыю поліцэйскіх-коньнікаў. Адным ударам бізуна захапіла яе твар, на якім, каля вуснаў, астаўся вялікі крываваы сіняк. Можна, дзякуючы гэтым пабаям, яна змагла абмінуць на гэты раз свой арышт, выпаўшы на долю пяці таварышаў і таварышак, ішоўшых побач з ёю на дэманстрацыі.

Натомленаю, але гордаю ў сэрцы, настроенаю неўгамонна, вярнулася яна з дэманстрацыі на кватэру. Дзядзька, ужо папракаўшы яе за надмерную бойкасьць, сустрэў упічышчам:

— Ну, цяперака задаволена, нябога?

Пэўна, нябога была задаволена! Пярэчыць усё-ж не захацела і, запершыся ў сваім пакоіку, аддалася ўспамінам аб Рыгоры. Гэтак добра было-б яго бачыць цяпер! Наталя шкадавала, што засаб каля тыдню ніяк не магла спаткацца з ім, і цікавілася, сумляваючыся ў дачаснасьці гэтай цікавасьці, а ці не ўспамінаў часамі Рыгор пра яе. Лісьціла жаданьне, каб было так, каб успамінаў, але саромлівасьць не дазваляла згадзіцца

з гэтым: куды яму ў гэткі час? Напэўна, і хвіліны ў дому не сядзіць, а ўсё бегае па справах, хвалюецца...

Наталя не дапусчала на першых хвілінах жаднае думкі, што з ім можа здарыцца нядобрая прыгода. Ды наогул, абурэнне ваяўнічым настроем адкідала ўсякае сумненне, усякую небяспеку і адмоўныя рэчы. Калі і заходзіла гутарка аб арыштах і трухах, то яна тут-жа забывалася, нікла ў нарастаючым уздыме рабочага бунту-забастоўкі. Бач, арышты, разважала Наталя, то дробныя ўколы з боку ворага, нічога нявартыя меры, якія вораг карыстае для змаганьня з магутнаю сілаю дзсяткаў тысяч рабочых. Ды чамуж няйначай, падпадзе арышту і Рыгор? Можна часамі здарыцца, але не якраз, каб ужо цяперака.

Паабедаўшы, Наталя рашыла праведаць Рыгора—захацела падзяліцца з ім перажытым, праканацца, як і што ў іх на заводзе, што наогул чуцьно ў горадзе. Былі і іншыя пазывы побач з пералічанымі,—і ўсё разам настроіла дзяўчыну ды пацягнула з хаты.

Дзядзька папярэдзіў, каб яна асьцерагалася і нікуды, дзе не патрэбна, ня ішла, а лепей-бы ў дому сядзела. Ці-ж можна было паслухаць? Схлусіла, што толькі пройдзе вуліцаю. А на вуліцы ўжо мела скончаны намер, рашэнне: ісьці куды-хоць, дзе-б можна спаткаць Рыгора. Пэўна, раней на кватэру.

Наталя рашуча павярнула налева і цвёрдымі ўверанымі шагамі пашнуравала ўсьцяж вуліцы. Кожны крок, як клявіш роялю, выбіваў стройную, парыўчатую думку-настрой, дастаючы яе з цесных глыбінь дзяўчынінага нутра. Думка-будаванне цэлай гармоніі пачуцьця выяўлялі перад Наталяю ўсю сутнасьць, усю значнасьць, якія таіліся ў знаёмстве з Рыгорам. Нельга было не захапіцца перабораў вынікаючых тонаў, нельга было не патураць ім. І калі яна пранікла ў іх, ахапіла з усіх бакоў і паспрабавала дайсьці да іх вытокаў—атрымалася жывая, сакавітая, выпуклая карціна жыцьцёвых здарэньняў, прыгод, якія заблутаным спляценьнем давялі да спатканьня яе, Наталі з Рыгорам. Стала самой цікава, ажно яна, ідучы праз Вэрманаўскі парк, супынілася, прысела на лаўцы і з поўгадзіны раздумоўвала, выяўляла, лавіла дэталі.

Карціна малявалася гэтакі: жыцьцё яе, Наталіна жыцьцё—з ранніх гадоў жорсткае і мулкае бытаваньне. Сірацінаю

ад дванаццаці год узьняло яно дзяўчыну на свае шумлівыя, вірыстыя хвалі і пачало гайдаць-насіць, як лёгкую трэсачку, стукаючы аб скалы, аб берагі, паднімаючы на хібы хваль і скідаючы ў іх правальлі. Трэба было мець у спадчыну загартаванае сэрца і ўпартую, непадатлівую душу, каб вытрымаць неміласэрныя поскубы жыцьця. Наталя мела ад натуры носкі, вытрывалы характар, і гэта пасобіла ёй адолець усе перашкоды, абмінуць на шляху ўсе калдабоіны. І калі жыцьцё было для яе саракма пакутамі, то ў іх, у гэтых пакутах, як у горыне, яна к восемнаццаці гадам засталявалася, зьлілася ў моноліт. Ад нянькі, ад пастушкі, праз падзёншчыцу-чорнарабочую—у швачкі, а далей—на завод, ізноў амаль што ня чорнарабочаю. Перашла, абмінула. Вытрымала акзамін. І, помніцца сьвежа-сьвежа, як наўна зычэлі дзядзькавы словы, калі той, даўшы ёй рэкомэндацыю, папераджаў: «Толькі, Наталька, не пярэч ты майстру; ён гэтакі каразьлівы, што да нявіннага слова можа прычапіцца і разьлічыць. Няхай яго халера возьме бяз нас. Лепш болей змаўчы, болей папусьціся—на тваю карысьць». Сьмешна і падзіцячаму:—яна будзе карыцца! Не даждаў ён! Яна знае сабе кошт, сабе, як адной з тысячы работніц, гэтакіх, як сама, і пастаіць—пастаіць за праўду. На трэці дзень ужо яначаліся сутычкі з майстрам; Наталя рашуча і ўмела адбівала іх. Майстар ня мог прычапіцца, косячы вочы, ківаючы галавою. «Нічога, нічога,—думаў,—правучу». Але момант падыходзіў ня той, каб лёгка можна было «правучваць». На Наталю азіраліся таварышкі ўсяго цэху, а патрошку, далей—і яна стала вядомаю ўсёй фабрыцы. Работніцы прызналі колектыўным розумам яе за перадавога таварыша і колектыўным адзнаньнем даручылі ёй сваё давер'е: выбралі ўпаўнаважаным ад фабрыкі. Не абмыляліся, робячы гэта, нізваньня. Наталя захапілася сваёю роляю, аддалася служэньню рабскай грамадзе і яшчэ больш падкрэсьлівала ім сваю выключную цікавасьць да рэволюцыйнага змаганьня. Нават, дзякуючы гэтаму, у яе выхавалася асаблівая аднабокасьць, якую можна было адзначыць, як нядбаласьць да пытаньняў полу, да палавых адносін, да ўсіх перажываньняў, што выцякалі з гэтага, што напайнялі вякамі маладое жыцьцё маладых асоб. Чула яна гутаркі таварышак на падобны змест, ведала ўсе законы жыцьця ў гэтых галінах, але напружаная думка, уся істота яе былі прышрубаваны да

іншых пытанняў чалавечага жыцця, да проблем клясавага вызвалення. Судзіла гэтак: перш павінна паправіць эканомічныя і політычныя ўмовы жыцця, палепшыць яго дабрабыт, ухарошыць яго да ўзроўню, калі-б яно стала вартым, належна адбць у сабе ўсе парываньні, рабочае клясы, а далей... Бач, уся пекната, калі яна засмучана недастачамі, клапатлівасьцю, нудою будзённых дзён, нікне, савее, губляе выразнасьць і сакавітасьць. Уся асалода—труіцца, калі няма адпаведных умоў дзеля таго, каб яе захаваць на натуральным узроўні...

І датычна сябе гадала Наталя:

«Мне ня суджана іншага, апроч змаганьня. Чым стане жыццё падзёншчыцы, калі яго зьвязаць сямейнымі ўмовамі? Незалежнаю, аднёю, сама-па-сабе — я ваяка, змаганьнік. А тады?..»

Часамі, было—чаму не—прарываліся ў яе нутры падсьвядомыя парываньні, выразныя імкненьні да рознастайнасьці, да натуральнага выяўленьня ўсвойных ёй, як усякай дзяўчыне, пачуцьцяў і жаданьняў. Хадзіла-ж і на сходы, і на яўкі, і на нарады—усюды былі мужчыны. Але Наталя не папускалася: абмінала коўзкія месцы, абыходзіла іх, аддаючыся палкім спрэчкам на прамадзкія тэмы, на пытаньні з рабочага жыцця. Таварышкі заўважвалі гэту Наталіну асаблівасьць; цікавіліся, перагаворваліся паміж сабою, дзівіліся, але не наракалі.

V

ГЭТКАЮ ЗЬЯВІЛАСЯ ЯНА на Заддзвіньне, у Артуру кватэру, на сход упаўнаважаных ад фабрык і заводаў. Рыгор угледзеў яе тою, якою яна была, сфармаваўшыся жорсткім жыццём. Як-жа магло стацца, што яго гостры, варажлівы ўзрок гэтак ёмка крануў маўклівую струну заняважаных жаданьняў рэвалюцыянэркі-дзяўчыны? У рысах Рыгоравага твару, у яго постаці, стройнай, выгачанай з цэлага куска, пэўна, Наталя ўгледзела, папершае, змаганьніка, шчырага, адданага ідэі рэвалюцыянэра. Усё-ж, усё-ж пад гэтым таіліся і іншыя сілы, іншая матэрыя. «Як цікава,—думала яна,—побач, рука ў руку, нага з нагою, змагацца з таварышам Нязвычайным! Аслаблюся духам—запазычу ў гэтага ваякі-блэндына, які гарыць, палае, які да каліва праняты рэвалюцыйным настроем».

А далей, толькі ён выказаў сваю думку, выразную і рашучую, нельга было сумнявацца. Рыгор—ня тое, што ўсе іншыя, каго бачыла і бачыць, Рыгор—мэта. Прыпамінае, якімі багатымі здаваліся хварбы мора і неба, калі яны гулялі на ўзмор'і, яшчэ хаваючы адно ад другога патаемнасць сваіх хаценьняў. Помніць, як дзіўна яна адчувала сябе, гледзячы... толькі на Рыгора і не зважаючы соцень іншых мужчын. Пэўна, тады з далей шырокіх разгонаў вадзянога абшару, лёгкія хвалі залацістай вады прынясьлі ёй новае, бурлівае чуцьцё ласкі, каханьня? Пэўна, нагнаў яго подух ветру з-за атупленага пазёму пад чырвоным колерам промню? Наталя ня бралася вызнаць прычыны—скуткі абурылі яе цалком, выліліся ў прызнаньне, у захапленне, якое вось зараз цягне яе да Рыгора, каторага ўжо некалькі дзён ня бачыла... Чула, што без яго няпоўнае жыцьцё. І як соладка стала на сэрцы, калі параўнялася з брамаю знаёмага дому. Некалькі хвілін—і спаткаецца, папагаворыць уволю!

Не агледзелася, як прабегла двор, паднялася па ўсходах і падышла да дзвярэй. Рашуча, рупна пазваніла. Знаёмая работніца прачыніла дзверы:

— Вы да Нязвычайнага?—ябедна запытала.

— Так, выбачайце. Ці дома ён?

Вільгэльміна працягнула голаву ў адчыненыя дзверы і адмовіла:

— Ведаеце—няма! Ужо некалькі ночаў не начаваў; самі ня ведаем, дзе і што...

Вільгэльміна спынілася, мэрам-бы засароміўшыся, што хлусіць дзяўчыне. Пасьля цішком паправілася.

— Заўчора прыходзіла на кватэру поліцыя: пэўна, што ён арыштаваны.

Наталя ажно жахнулася, скрывіла балюча міну і адступіла на два крокі ад дзвярэй.

— Ласьне? Ня хлусіце?!

— Што вы?

Яна яшчэ колькі хвілін паглядзела на збляднеўшую Наталю і паціхеньку зачыніла дзверы.

Наталя нясьмелымі, блытанымі крокамі пашла па сходах уніз. Перад яе вачыма разгарнулася роўная, бязьмежная шэрасць, у істоце адчулася глыбокая праваліна. Куды ісьці?—

напрашвалася настойнае пытаньне. І яна не магла на яго нічога адказаць. Гэтак шаломіць чалавека раптоўны гром, маланка ў цёмнай ночы, зычны стук гарматы, што зьнянацку парушае цішу.

Каля дзевюх гадзін Наталя ішла дамоў: яна не сьпяшыла, ня цікавілася, каб скарэй вярнуцца, была ахоплена пачуцьцём утратку, нявыразнасьці, сумлівасьці. Што дома? Ішла і спынялася пры асьветленых вокнах магазынаў, разглядаючы ў іх подаўгу і бясьцікаўна. Чамусьці, зусім бязмэтна, зашла на пошту, паглядзела на гадзіннік, прачытала надпісы над маленькімі аконцамі ў драцянай сетцы: «тэлеграмы», «заказная корэспондэнцыя», «продаж марак», паглядзела на шафу абоне-мэнтаў, з драбнюткамі шуфлядачкамі, з нумарамі. Бясьцікаўна кінула ўзрокі на дваіх дзяўчын, якія круціліся каля дзвярэй, пазіраючы то ў акно, то на гадзіннік і момант-ад-моманту падмазваючы шчокі пудраю. Некалькі мужчын прашло з пошты і на пошту, паглядзеўшы на Наталю пыталымі ўзрокамі. Адзін сумысьня падышоў да яе і беспатрэбна запытаў, калі выбіраюць чародную пошту са скрынак. Наталя суха адмовіла— «ня ведаю» і вышла на вуліцу паперадзе цікавага суб'екту. Бяз даў прычыны падышла да агарожы Вэрманаўскага парку, пасачыла за бурным струменем публікі і нарэшце пашла да кватэры.

Ужо сьцямнела, як увашла да сябе ў пакоік і, сеўшы на ложку, аддалася думкам, выяўленьню сутнасьці таго, што здарылася сёнешнім днём у яе жыцьці. Паўстаў астрог—хмуры, жоўты будынак, агароджаны высокім мурам-сьцяною. Пабіты на цесныя клеткі, акратаваны на вокнах. У ваднэй клетцы-каморцы—Рыгор. Той, з кім марыла бязупынна ісьці на змаганьне, ухарошваць жыцьцё кіпучым пільмам рэволюцыйнага натхненьня. Якія прасторы адчыняліся перад імі? Якія далі выказваліся? Ці-ж можна было думаць, дапускаць, што раптам усё гэта згладзіцца, зьнікне, абарвецца. У тут-вось гатова. Што-ж далей? Зразумела. На пакуту—да яго, разам, удваіх. Бачыць мукі ўтому, няволю, іншыя парываньні. Якавы ён у вастрозе? Што думае, чым жыць, як годзіцца з пакінутаю забастоўкаю, да якое імкнуўся, якой аддаваўся ўсёю істотаю сваёю? Ці ведае, хаця, седзячы, які паварот прымае яе развіцьцё? О, падумаеш, як-бы радасна стрэў ён чалавека з волі...

таварыша... можа і яе? І паціху, Наталя пачала аддавацца новаму дзержкаму хаценьню наведаць Рыгора ў астрозе. Што-б ні было, як ні сталася-б—прайсці да яго.

VI

РЫГОР—МЫ ЯГО ВЕДАЕМ—меў шмат гарту ў сэрцы, валадаў крэпкаю сілаю волі, каб мог лёгка паддавацца любой варожай сіле. І астрожная атрута не магла парушыць яго цывёрдасці. Толькі першы момант, калі ён ачуўся ў астрозе, як быццам збіў яго з панталыку. Але то было не надоўга. Пасля Рыгор асвоіўся з умовамі нявольніцтва і павярнуў свае думкі ды жаданні на новы шлях. Ён спрачаўся з таварышамі за ўсякія пытанні, якія пападалі на абгавор, выпіхаў розныя пляны і проекты, каб ляпей арганізаваць рабочых і пасьпяшней змагацца за іх вызваленне. Больш, як у другіх таварышоў, у Рыгора адчуваўся ўстойчывы, бадзёры настрой. На гэта ўплываў ход забастоўкі, аб чым яны даведаліся рознымі спосабамі. Яе шырачэзны размах, яе абгостранасць, надавалі веры ў тое, што іх няволя—часовая, нятрывалая, што вось-вось прыгне магутны прыбой і разаб'е сьценны астрогу. Казлытала нутро адчуваньне волі, прыгожасць неабмежнага прастору, абшараў, якія стрэнуць іх у свае вольныя абдымы. З сумыснаю, знарочыстаю агідаю пазіралі яны на вартавых у дварэ, у калідорах, горда і нядбала трымаліся на апытаннях у канторы, куды іх па некалькі разоў зазывалі.

Толькі рэдкімі момантамі знаходзілася спачуваньне да мацеры, якой ужо нельга пасабіць, і жаданьне—угледзець Наталю ці Ганну. Спатканьне з аднєю з іх цікавіла тым, што Рыгор хацеў прасіць, каб яны ў тэй ці ў іншай форме паведамілі ў Сілцы пра здарэньне з ім. Ён цалкам пакладаўся ў гэтым на Наталю. Але сумняваўся: як, што яна праведае аб яго арышт ды ці знойдзе шляхі дабрацца да яго. Каб нічога дрэннага ня здарылася, калі папрабуе дамагацца спатканья. Раздумваючы так, Рыгор баяўся за яе бясьпеку. «Хай-бы пакуль што ня рупілася прыходзіць да мяне; хай-бы»... Рыгор хацеў, у гэтым выпадку, параіць, каб яна аставалася дома, але прыпамінаў, што гэта нязбыўна для Наталі, што яна закручана ня менш яго ў калаўрот тых здарэньняў, якія вынесла наверх

жыцця забастоўка... Хвіліна-за-хвілінаю паднімалася ў ім усё гастрэйшае жаданьне, усё большы пэнт—бачыцца! Стукаў у дзьверы іх камэры вартаўнічы—Рыгор настаражваўся, прыслухоўваўся. Абы лёгка шораг ноччу, шам—прачынаўся, паднімаў голаў, глядзеў у бок дзьвярэй. На чацьвертую ноч сасьніў, Наталю. Перажыў со-сну прыемныя хвіліны ласкі і яшчэ больш задумаўся.

Адзін раз, думаючы пра Наталю, дапусьціў, ці нельга было-б яе папрасіць, каб яна пераслала мацеры пяць рублёў. Гэта зрабіла-б уражаньне, нібы з ім, Рыгорам, нічога ня здарылася, і заспакоіла-б мацэру. Самому-б лягчэй стала.

Нарастала момантамі многа бягучых, настраёвых пытаньняў. І кожнае з іх далікатна, залюбована Рыгор занатоўваў на перы; пасья мяняў іх рэдакцыю, перастаўляў чаргою, падвострываў і затупляў выразнасьць кожнага з іх.

К канцу тыдня Рыгор ужо не адмячаў рубяжу, дзе канчалася жаданьне і дзе пачыналася вера, ён стараўся заверыць сябе, пераканаць, што Наталя прыдзе. Ні баязьлівасьці зацэласьць яе, ні спачуваньня ёй не знаходзілі месца ў яго нутры. Ня цікавіла, як і што пройдзе, якім шляхам дастукаецца спатканьня... Ня лічыўся ні з якімі перашкодамі.

Але мінула яшчэ некалькі дзён—і Наталя ня прыходзіла. Тады ў загартаваны ком веры, нападуняўшы яго нутро, пачалі пранікаць тонкія голачкі сумненьня, ужо новага, інакшага, чым было раней, падмацаванага другімі мотывамі і дагадкамі. «Забастоўшчыкі ахоплены абурэньнем; усё болей выпадкаў сутычак з поліцыяй; апошняя зьлее і зьлее, страляючы ў рабочых; арышты і трухі ня спыняюцца. Як тут уцалець гэтай гарачай галаве—Наталі?

Чацьвер, чатырнаццаты дзень няволі, Рыгор стрэў сумным і маркотным,—дашлі чуткі, што забастоўка кончылася перамогаю над рабочымі. Гаспадары ўзялі верх, маглі і на гэты раз панаваць. Многія з іх, на зло рабочым, зачынілі фабрыкі і заводы, каб пакараць голадам, каб правучыць іх надалей. Да чаго давядзе гэта пераможаных? Якія падонкі астануцца ў іх на душы пасья напружанай гэроічнай барацьбы? На сваіх уласных перажываў Рыгор чужыя настроі, але ўверана глядзеў у наступнае.

А дванаццатай гадзіне рашыў ня ісьці на прагулку—заявіў таварышам. І калі тыя пакінулі яго адным, Рыгор некі час пасядзеў бяздумна, як у трансe, як у нірване; пасья падняўся з ложка і хапіўся думкамі за скончаную забастоўку, каб праверыць яе значнасьць, яе вынікі. Прадставіў вобраз дэманстрацыі, і задаволіўся, ажно павесялеў, зарухаўся, абмыў твар ухмылкаю.

Уголас, каб было мацней, каб глыбей зашло ў сэрца, казаў сам сабе: «Забастоўка ўсё-ж паказала магутную сілу солідарнасьці, якая жыве сярод працаўнікоў. Забастоўка адзначыла, што між намі, працаўнікамі, і матросамі, сьлдатамі—непарыўная сувязь. Чуласьць да аховы свае, рабочае, клясавае самотнасьці выявілася надзвычайна выпукла ў цягу забастоўкі. Як-ні-як, а горад, нават цэлы край, тыднямі быў прыкаваны да аколiц Рыгі. Забастоўка пралягала чырвонаю ніткаю праз гарадзкое жыцьцё, клопаты, думкі, чаканьні... А я памог ёй здзейсьніцца, можа нават пасобіў абвастрыць яе разьвіцьцё—ці-ж таго мала?»

Пэўна, было хоць ня шмат, але досі. І тое, што было досі паложана ім працы на забастоўку, узняла Рыгорава пачуцьцё. Ён пазбыўся будзённых клопот, усяго таго, што акольвае ў няволі, у сьценах; ускрыліў і панёсься выабражэньнем ва ўсе канцы зямлі; захацелася гутарыць, гутарыць.

«Прыдуць таварышы—тады пагутару».

Раптам стукнулі ў дзьверы.

Рыгор падбег:

— Хто? чаго?—запытаў.

— Нязвычайны!—знаёмы голас вартаўніка.

Рыгор спыніўся, сышоўшыся ўсёю істотаю на думцы-чаканьні: «У чым справа? Наталя?»

— Я!—адазваўся.

— Проша ў кантору.

Маленькае сумненьне затульвала яскравасьць надзеі.

— Іду!

Рыгор машынальна вышаў з камэры, ня чуў, як бразнулі дзьверы, не заўважыў, калі прашоў паўз таварышаў, якія вярталіся чарадою з прагулкі.

— Хто патрабуе?

Вартаўнік памаўчаў.

— Га?

— Угледзіце.

На заломе калідору, кінуўшы ўсьцяж яго ўзрокам, Рыгор улавіў фігуру, што стаяла пры дзьверах, каля выйсця, за нявысокім парканам... жанчына. «Пэўна, Наталя». Яе вобраз аформіўся ў рэальнасьць, устаўшы выразна перад яго вачмі. Ён ішоў, а Наталя адыходзіла, нярухома, недасяжна і падцягала за сабою Рыгора. Чуў, як траціў волю над сабою, як дваіўся на часткі, мякчэў.

Нарэшце—падышоў. Радасная ўхмылка Наталі разьвеяла яго ўражлівасьць, дала апамятацца.

Вартаўнічы стаў на воддалі пяці крокаў.

— Дваццаць хвілін часу,—і адварнуўся ў бок, каб не перашкодзіць.

Рыгор пацалункам прывітаўся з Наталяю і адрывнымі сказамі, перабоямі думак пачаў гутарыць з ёю. Пра кніжку, куды запісваў тэмы для гутаркі з ёю, забыў. Куды там да сыстэмы!

Пачуцьцё напірала, а сам баяўся за кароткі тэрмін, каб чаго не забыць. Нэрваваўся і падганяў гутарку.

— Нам мала часу, а гутаркі колькі!

Трымаўся за яе руку, паклаўшы сваю на білу.

— Я ня буду пытацца, як ты дабілася сюды, колькі патраціла на гэта часу, сілы... Наталя... Ці ня была ты на маёй кватэры?.. Але, што я? Навошта мне ўсё гэта... Скажы наперад, так і прайгралі забастоўку? Ах, падумаць! Столькі асталося людзей без работы... Ну, а ты? Пакуль спакойна, удалела? Як там Міхась, Артур... Помніш таго кудравага чорнага інтэлігента? Сядзіць са мною разам... Вось скажы, як-бы гэта, каб ты была добраю ды... Але, што там казаць...

— Кажы, кажы,—Наталя сачыла за вартаўнічым...

— Я хацеў мацеры паслаць рублёў пяць... Сілцы,—Рыгор панізіў голас:—толькі ці варт; выйду-ж, пэўна, неўзабаве—тады ўладзім... А ці пісаць мацеры?

— Маўчы, ня варт—абурьш... Няхай думае, што з табою тут—нічога. Я пашлю ёй, маю грошы.

— Не, Наталя, можа...

— Нічога...

— Ты ведаеш, я чуў нутром, што ты прыдзеш, я быў запэўнены, завераны. І толькі мяне пазвалі, як...

Вартаўнічы спакойліва павярнуў у іх бок голаў, даючы першы сыгнал.

Наталя прымеціла.

— Ну, як думаеш, ці хутка ўгледзімся?

— Пэўна, адміністрацыйная высылка будзе, вядома...

Абое сьпяшылі перакінуцца як найбольшым лікам слоў і адно другога перабівалі, перапынялі, блыталі гутарку... Яе было многа, многа! Але ў самы разгар вартаўнічы спыніў:

— Пара!

Мэрам-бы молатам стукнула па галаве Рыгору. Але пярэчыць нельга—разьвіталіся.

Наталя павярнулася і праз два крокі зашла за сьцену. Абярнуўшыся, каб лішні раз акінуць яе ўзрокам, Рыгор нікога ня ўгледзеў. Стала крыўда, глыбокая і балючая, якое, здавалася яму, яшчэ не даводзілася адчуваць, і шкода-шкода, што спатканьне абмежавалася адным момантам, шустрым мігам. Столькі каштавала мук прычкаць—і зьнянацку, няўпрымет прамігнула, згасла...

Забастоўка, сапраўды, кончылася не ў карысьць рабочых: значыць, ня прыдуць яны да турмы і не адчыняць дзьвярэй, не пазавуць іх на волю...

Даводзіцца чакаць. Колькі?

Пакуль Рыгор падышоў да дзьвярэй камэры—пасьпеў абляцець думкамі і мінулае і будучае, і Рыгу і Сілцы.

«Вось з мацераю як? Якаво ёй там?» чуць ня ўголас вымавіў, калі вартаўнічы адчыніў дзьверы камэры, на шаг адступіў убок і ўпусьціў Рыгора.

Ч А С Т К А Д З Е В Я Т А Я

І

У ТОЙ ДЗЕНЬ, калі з Сілцоў поліцыя вывезла арыштаваных хлопцаў, Рыгорава маці не пакідала дому. Вярнулася з рынку, зашла да сябе ў хату і сядзела, ня выходзячы, да цёмнага. Цалкам была пад цяжкім уражаньнем перажытага: шкадавала мацярок, шчыра спачувала іх гору, шкадавала хлопцаў. Баялася разам з тым, каб нічога такога ня сталася з Рыгорам. Адна кампанія. Ці ўберажэ сябе ён у далёкім чужым горадзе? Га? Спавядалася сама сабе: «Мае вы дзеткі, мае! Як цяжка даводзіцца бацьком адказваць за вас! Гадуеш-гадуеш, радасьці чакаеш, а тут—на табе! Якая крыўда! Як яно ідзецца—хто яго разгадае... Бедная Тарэся, бедная Хрума! Я адчуваю ваша гора... Але не разумею аднаго: чаму-ж такі яно гэтак наладжана, што няма за вошта, а хлапцоў скапалі, арыштавалі і павязьлі ў няволю. А калі—чаго ліхога—да і з ім, з сынам маім, стане падобнае?»

Падумала—і здрыганулася ад жаху. Балючае сумненьне не пакідала старое. І прагла істота: няхай-бы хто яго разьвеяў ці паменшыў яго ўціск, прытупіў сілу. Чула, што нельга аставацца з ім,—не заснуцьме, не супакоіцца.

Адвячоркам, на шэрай гадзіне, знайшла выйсьце, як-бы хто падказаў ёй: пайсьці да Тарэсі, а з тэю разам да Хрумы—да хлопцавых мацярок, каб разам, адна перад другсю, разьвеяць гора, суцешыцца.

Заперла на закрутку хату і пашла. Хутка была ў Стаўбуновых. З-за парогу ўзьняла гутарку:

— Тарэська, ты думаеш—лёгка ўсё гэта перажыць! Я ўжо ведаю сама. Ой, галубка мая, колькі я папацярпела!.. Толькі скажы, ласьне ў гэтым наша воля!.. Я думала, даражэнькая, думала, чаму яно так складаецца ў людзкім жыцьці... То ці хто-ж адкажа на гэта запытаньне? Вядома, што не: жыцьцё—

мора, а мы—трэсачкі на ім... Спачуваю табе, Тарэська, ад шчырага сэрца спачуваю. Ведаю, што ты паверыш...

— Ой, маўчы, Стэпа!..

Стаўбуніху абуяла горнасьць. Чула Стэпіну шчырасьць, адзнавала, што тая прышла яе суцешыць, што хоча гэта зрабіць. Ды ці ёй паможа яе спачуваньне?

А Стэпа, перш стаючы каля парогу, пасля прысеўшы ля прыпеку, няўсьцішна гаварыла:

— Яшчэ ў вас-то другі сын юнак, дзяўчына, твой мужчына—сям'я. Ну, а ў мяне, падумай—як стромка, адна-аднэю, як струц, у хаце сяджу, іду куды—вакола адна, чужая. Вядома—адзін ён у мяне, куды ні кінеш. Так урочана ўжо ад роду—перамяніць нельга. Думаеш, лёгка? Гадаю нясупынна, дагадваюся, што і як з ім у тым горадзе—а хто скажа! Лістоў няма—які час ня піша. Да чаго яго лёс давядзе, або давёў...

Тарэся слухала, але заўважвала, што яе гора—больш вострае і пякучае. Стэпа, праўда, цяжкія многы, ды ці-ж параўнаць з тым, што зараз у яе, Тарэсі, на сэрцы. Віктар арыштаваны: што з ім зробіць там, куды павязьлі? Можа наўвекі замуруюць у каменны мяшок—ці-ж ня было з людзьмі? А Рыгор—можа і жыве дзе... пэўна, што жыве...

— Усё-ткі, Стэпачка, Рыгор можа не падпаў таму, што мой Віктарка. Мала чаму ня піша—усякая бывае прыгода, а гэта, вось, на вачох тваіх, пад мячамі вязуць тваё дзіця. Памочні-ы-к мой, да-а-рагі...

Стаўбуніха заплакала, Стэпа памагла, ня сутрымалася. Праўда—сэрца сьлёзы точыць.

Тарэся, ці-ж думаеш так ужо строга: не даждалі-б яны, каб, барані чаго, замураваць у каменны мяшок, як ты кажаш... Ці-ж павыш іх няма мацнейшае рукі? То-ж чалавек—ня кусок дзерава, што ў лесе гніе... А ты думаеш, мой Рыгор—там-жа, як у ступе, у гэтым каламутным горадзе?

— Патураць ім. Добра Віктар казаў, як яшчэ з намі быў, вось тутакі сядзячы,—паказала Стаўбуніха на край стала, пры акне ў двор,—казаў заўсёды: сьвет людзкі—адно змаганьне, кавадла і молат: папаў—расьцісьне, калі сам другога не расьцісьнеш... Казаў вось, так літаральна... Цяпер, вось, папаўся пад молат.

Ізноў заплакала і праз сьлёзы запытала Стэпу:

— А ці-ж твой Рыгор нічога ня піша?

— Кажу-ж—нічога... Чуе сэрца, нядобрае нешта чуе. Сны розныя бачу, чудныя і страшныя. Горад—ступа. Старэю— а адна, без дапамогі. Ты яшчэ ў лепшым стане, ты яшчэ...

— А мне, ты думаеш... Віктар так многа пасабляў! Мужчына мой—трупцяк, дзеці—малыя. Той шмат зямлі—адна абуза... А Віктар зарабляў дваццаць рублёў. Няхай сем кіне ў хату—глядзі, які спор. А ён менш дзесяці не даваў. Часамі, як трэба што сабе справіць, прынясе менш, а то—дзiesiąтку.

— Пэўна, як так, пэўна—добра...

З перапынкамі, у пераменах настрою, судзілі каля паўтары гадзіны. І, судзячы, згаварыліся і пашлі да Крупнікаў.

— Яны можа што чулі.

Хоць-бы што пачуць—сышліся абедзьве: і Стэпа, і Тарэся. Чамусьці выводзілі, што Хрума, Хаімава маці, сумее іх разуважыць, прасьветліць. З надзеяй увашлі ў хату.

Стары Хацкаль сустрэў.

— Чаго трэба?

— А Хрума дзе?

Жанкі паселі, запыталі Хацкаля:

— Ці ня чуў, куды іх павязуць?

Той трасянуў галавою, матнуў рукамі.

— Няхай іх ліха, столькі крыві папсавалі. Ах, ах, гэтыя хлопцы! Гэтыя хлопцы! Шчасьліва ты, Стэпа!

У Стэпы праясьніліся вочы; хацела запытаць, чаму, але Хрума, увашоўшы знадворку, перабіла:

— Што ў вас, жанкі?

— Мы самі прышлі даведацца. Вам лепш вядома. Можа што чулі?

— Нічога добрага. Куды там—увесь сьвет калоціцца... Бунты, забастоўкі... Вунь прыехаў знаёмы з Рыгі—мяцеж. Ці-ж пусьцяць іх?

Стэпа, як сядзела, раптам паднялася.

— Што ў Рызе, што? Чула маё сэрца!..

— Ша-ша. Ты ўжо думаеш, што якраз з тваім сынам што здарыцца... Хай прагоніць вецер на сухія дрэвы. Ці ты маеш лад... Мала што: горад—ня Сілцы: усяго многа, заўсёды многа.

Але Стэпа не магла супакоіцца—грэба было крануць яе балючую западозранасьць, каб яна акамянела ў яе грудзёх, закаваўшы сэрца. Думкам ня было чаго кіравацца ў іншы бок, шукаць сьветлых плямак... «Ведама», судзіла Стэпа. І ўжо ёй не хапіла сілы на спачуваньне, не знашлося месца для Тарэсі ці Хрумы. Як ішла—была надзея, хоць сякая-такая, цьмяная, смуглая, а цяпер? Віктара, Хаіма павязьлі ў павет, а мо' праз колькі дзён і пусьцяць. А Рыгора які лёс засьціг? З Рыгі да няслася ў Сілцы—нездарма; пэўна, тысячы людзей палягло. А Рыгор такі порсткі...

Стэпа пашла, не чакаючы Тарэсі, мэрам-бы пакрыўджаная на Хруму за тое, што тая паведаміла ёй гэткую вестку. Як сумьсьня, як назнарок.

На вуліцы, у цемрыве ночы, дратавалася сэрца, а вочы напружана нізалі змрок у бок Жмыгінскага лесу, дзе, здавалася Стэпе, стаіць Рыга. Чаму яе пабудавалі людзі? Няхай-бы Рыгор ня ведаў гэтага гораду.

Жахлівым чужзішчам паўставалі ў Стэпіным выябражэньні зданныя будынкi Рыгі, яе няпрыветлівыя вуліцы, неміласэрныя, дзікія людзі. Шолам, стукат, браскатня аддаваліся ў кожным шораху дрэў у садкох, у скрыпе варот.

Прышла да хаты, не засьвяціўшы агню, села на лаве і ўсё кляла няведаны горад, падсьвядома просячы спачуваньня хоць ад каго, хоць крупінку, каб ня было нядобрага з Рыгорам, каб жахлівае праляцела няўпрыкмет. Няўжо гэтак ціха астанецца? Няўжо ніхто ня кіне пісьма? Рыгор-жа хваліўся вялікаю колькасьцю знаёмых. Дзе яны?

Стэпа хапалася за ўсё, што-б хоць каліва, беднае, яе абнадзеіла, што-б сказала ёй: Рыгор жыў, або—заўтра, па-заўтра ці праз тыдзень ад яго прыдзе ліст. Стала маляваць сабе гэткі вобраз: прачнецца заўтра раніцаю, запаліць у печы і—пакуль згатуе сьнеданьне—прыдзе паштальён з лістом. Падасьць праз акно беленькі кавалачак паперы, які ўсё-ўсё скажа аб Рыгору. Ці-ж не пара яму прысьці, пісьму гэтаму?

II

СТЭПА ДА ПОЎНАЧЫ лічыла і пералічвала дні з часу ад'езду Рыгора, адкладала некалькі часу на пераезд, на асталяваньне ў Рызе, на збор, каб напісаць пісьмо, на перасылку гэ-

тага пісьма перш да павету, а з павету—у Сілцы. Хаценьне перасьцігала думкі, падганяла час: «А мо', неўспадзеў, пісьмо ўжо ляжыць на пошце?.. А мо' нават паштальён ужо прыносіў яго, а мяне ня было дома?» Яна падыходзіла да акна і ўзіралася ў цем ночы—ці ня ўгледзіць паштальёна. Пасьля ўспомніла, што раней колькі разоў яна знаходзіла пісьмы ў сенцах пад подам, куды яны заляталі, як паштальён кідаў іх праз аконца. Чаго добрага—можа і цяпер ляжыць там. «Праверыць», закарцела, і Стэпа засьвятліла газоўку ды вышла ў сенцы. Старанна абгледзела ўсе куткі і шчылінкі, абшукала месцы, нават і гэткія, куды ніякім чынам пісьмо не магло-б заляцець. Разгнявілася. «Значыць, ня прыносіў», заключыла і ўвашла ў хату. Рашыла: «Ці-ж кожнае пісьмо можна кінуць? А калі яно заказное—патрэбна расьпісацца»—было з ёю гэта.

У сумненьнях дасядзела, пакуль не адзначыўся ў мыцельнікавым акне трывожны золак. Закрычалі пеўні, данесься каровін рык. Стэпа пачула вялікую ўтому, заняпад і, не разьдзяючыся, прылягла. І ні-то прадрамала, ні-то праспала гадзіны з паўтары.

На вуліцы паднялося жыцьцё, гоман, крык. Чырвоная раница хлынула ў хату яскравым сонцам, да таго празрыстым, сьвежым, што яго праменьні праніклі няшчыльна стуленья вейкі Стэпіных вачэй. Нельга далей спаць—Стэпа прачнулася і падняла з сабою ўчарашнія думкі. Ні каліва ня прытупленья, ясна-балючыя, няўтрымныя, трывожныя. Яны ганялі яе ад печы да акна, з хаты—на вуліцу глядзець пад рынак, адкуль іціме паштальён. Клала казырком руку над вачмі, узіралася: паштальён ня ішоў. Зарана.

У печы тухлі дровы—злавала, папраўляючы, вілкамі, чапляю. Пасьля Гірш Капаўскі зьнянацку нашарохаў, завучы грабсьці сена. Была задуманай, расстроенай, а ён раптам забарабаніў у вакно.

— Стэ-э-па!

Здрыганулася—падумала радаснае, жданае, а ўрэшце—вунь што. Сплюнула.

— Вольна на гэтым тыдні?

— Пэўна, вольна.

— Там дзён на два сена грабсьці трэба.

— Дзе?

— У Залужным.

Гірш пастаяў з хвілінку моўчкі, а далей запытаў:

— А сын як? Ня піша нічога?

За гэта Стэпа даравала Гіршу сваё разувер'е. Падбегла да акна.

— Гіршык, дарагі, сама ня ведаю, што рабіць,—ня піша.

— Кепска. У Рызе непакой... То прыдзеш?

— Прыду... Непакой?

Апусьціла рукі—забыла пра пісьмо; дзе яно прыдзе?

Цэлы дзень хадзіла па рынку, распытвала знаёмых, ці ня чулі чаго пра яе Рыгора? Мо' хто вычытаў з газет, мо' каму знаёмы перадаў у пісьме.

Нічога не дазналася. Бегала да Сёмкі, да Пятруся—тыя суцяшалі Стэпу звычайнымі, ёй вядомымі выразамі-ўгаворамі—не паверыла.

А ў бліжэйшыя дні не глядзела ў акно, не шльнавала паштальёна. Нават у сераду, вярнуўшыся з работы, не пацікавілася паглядзець у сенцах каля поду—ня было веры. Зашла ў хату, патужыла-патужыла і намерылася лажыцца, як хтось пастукаў у дзверы. Настаражылася, стукнула думка: паштальён. Выбегла, адсунула засоўку.

— Цётка!

— Чаго, Сёмачка?

— Што піша Рыгор?

Ашаламілася старая.

— Як?! Чаму?!

— А ласьне паштальён нічога ня прынёс? Наш хлопец казаў, нібы бачыў, як прыходзіў да вас паштальён.

Стэпа пакінула Сёмку і пабегла ў хату. Мігам вярнулася з газоўкаю і пільна, трапятко пачала азіраць пад подам, у ручаі жарон. Сёмка чакаў. Пасьля пераступіў парог і паткнуўся к поду. Паглядзеў і весела паведаміў, угледзеўшы каля жоран шэры конвэрт:

— А вось, бачыце.

Стэпа выраніла газоўку.

— Няўжо-о, Сёмачка? Ох!

Некі час памаўчалі.

Пасьля абмацалі газоўку і пашлі ў хату. Стэпа знашла запалкі, засьвяціла агонь. Села прыстале і бязмоўна, сышоў-

шыся ўсёю істотаю ў праглівым чаканьні, глядзела Сёмку ў вочы. У іх сьвяцілася шчырая просьба старое.

Сёмка абарваў конвэрт і паглядзеў на дату: чамусьці пісьмо было ў дарозе больш двух тыдняў; падумаў, памеркаваў, але нічога Стэпе не сказаў, а, прыхіліўшыся да газоўкі, разборна, выразна пачаў чытаць вынутае пісьмо. Некаторыя словы і сказы перачытваў па два разы, іншыя тлумачыў. Дзе пісьмо кратала Ганны—Сёмка перарваў чытаньне і пераказаў Стэпе кароткі нарыс іх стрэчы з гэтаю дзяўчынаю, абмаляваў яе выгляд, падабенства да Зосі Прыдатнай. Імя-ж Наталі — збытала дагадкі...

Стэпа ня цікавілася тым, як і што перапляліся дзьве ўспомненья пісьмом дзяўчыны. Вестка, што Рыгор жыве, самы факт пісьма—пераважвала ўсё, што ім пісалася. Яна забывала на другім сказе першы; губляла сувязь між словамі, бо ўсе яны крычалі, пялі пра тое, што яе сумненьні былі дарэмнымі, што жыцьцё апраўдала нясьмелыя надзеі і жаданьні. Пачуцьцё радасьці і шчасьця ня месцілася ў яе нутры, выліваючыся перш рэдкімі сьлязьмі, а пад канец чытаньня—звычайным плачам, прычытамі:

— Сыно-ок мой дарагі-ы... Рыго-ор-ка-а... Дзякуй-жа а-абе-э, што ты не забываеш мяне, старое... Як ты-ы мяне арадаваў... Як завесяліў мяне...

Сёмка суцяшаў Стэпу, задаволены тым, што Рыгор не абмінуў і яго. Весткі аб тым, як і што пачалася забастоўка, які ўдзел прыняў у ёй Рыгор, вельмі зацікавілі Сёмку, узьнялі ў ім настрой. «Кінуў-бы, здаецца, усё тут і панёсься да Рыгора, у Рыгу». Сілцы, здарэньні і прыгоды з яго ціхага жыцьця расплыліся ў Сёмкавых вачох, патанулі ў яго будзённай шэрасьці. Ён пачуў, упяршыню так яскрава, якая дробная ды ціхая яго праца—параўнаўча з працаю Рыгора. І стала дзіўна—да чаго і навошта яму, Рыгору, цікавіцца ім, Зосяю, Сілцамі. «Толькі таму, пэўна, што мае шырокае сэрца».

— А што-ж Рыгорка табе піша, сынку?

Стэпа сьцішылася, прытуліла пісьмо да грудзей. Заплаканыя вочы прасілі гутаркі аб сыну.

Сёмка раскажаў; не дасьцярогся і ўспомніў пра забастоўку, пра тое, што Рыгор казаў прамову перад тысячамі рабочых.

— Такі ня ўтрымаўся?—з лёгкім сумненьнем у голасе запытала Стэпа.

Але Сёмка разьвееў сумненьне, пераканаў яе, што бяз гэтага нельга абыйсьціся, што змагацца вымушае само жыцьцё, што толькі змагаючыся можна дайсьці да лепшай, шчасьлівейшай долі.

— Працуйце, працуйце на здароўе. Няхай вам на посьпех пойдзе... А мо' і дажывеце да лепшага... Толькі, сынку мой, калі што-якое, дык са мною што станецца? Ці хопіць у мяне сілы вытрымаць?

— Ня думаю, цётка, каб так было. Чаму, няйначай, з Рыгорам дрэннае здарыцца? Ён не такі...

Стэпа пераняла:

— А ласьне ад яго будзе залежаць! Вось калі! Гэткая мятусіна ў сьвеце—без разбору падпадаюць пад калёсы...

— Навошта думаць пра няведамае наступнае? Сёньня маецца вестку—радуіцеся гэтаму: Рыгор жыве, здароў, думае пра вас.

Ён вылез з-за стала і вышаў на хату.

— Пэўна, Сёмачка, пэўна. Ды я ўжо так рада, так задоволеная—цэлую ноч не засну, цэлую ноч думацьму пра яго...

— Тут ужо і думаць ня трэба многа... Заспакойцеся і засьнеце... Дабранач!

Стэпа прашла за Сёмкам і на расстаньне папрасіла:

— Ты-ж ужо, сыноч, не адмовішся адпісаць. Ужо выдзеліш вольную хвілінку.

— Гэ, чаму не; калі ласка.

— Дабранач!

III

ПІСЬМО АД РЫГОРА Сёмка давёў да ведама сваіх таварышоў. Па чарзе расказаў яго перш Пятрусю, пасля Сролю, далей дзяўчатам. Усіх навіны пісьма цікавілі, цешылі, выклікалі на некую нявыяўную зайздасьць да Рыгора, да яго стану. Падзеі з забастоўкаю, яго выступленьні здаваліся ў ваччу хлопцаў-таварышоў недасяжна вялікімі і запалялі кожнага хаценьнем самому пабыць у асяродку гэтых падзей. Здарэньні сілцоўскага жыцьця мізарнелі перад вобразамі рыскіх падзей.

— У гэткай школе. ня шкодзіла-б нам кожнаму павучыцца,—радзіў Сроль, калі яны сышліся адным вечарам цэлаю хэўраю, з дзяўчатамі.

У Пятруся гастрэй ніж у іншых варушылася думка—пакінуць Сілцы і пераехаць у горад. Зацікавіўся горадам і Сёмка.

— А ўсё-ж,—казаў ён,—горад вырашыць усю справу з рэволюцыяй.

— З нашаю дапамогаю,—самаўцяшаў Пятрусь.

— Так, але... цікавей ісьці ўперадзе, ніж плясьціся ззаду.

— Згадзіўся, Сёмка, ці-ж усім перасяляцца ў горад?

— Усім ня ўсім, а многім трэба...

Дзяўчат інтрыгавала знаёмства Рыгора з Ганнаю ды Наталляю, і вакол гэтага між імі і хлопцамі ня мала прашло гутарак. Дасталася Рыгору, дасталася хлопцам.

— Чаму-б вам не пацікавіцца політычным бокам Рыгоравага жыцьця?—упікалі хлопцы.

— У іх на першым месцы суадносіны іншага характару. Мужчына, каханак...

— Моладасьць сваё бярэ.

— Дык на гэта ёсьць пэўная забясьпека для кожнае дзяўчыны.

— Забясьпека... Прыклад з Рыгорам—на далоні.

Волька заўсёды выбягала наперад, рачавісьцей супярэчыла і настойней накідалася на хлопцоў. Таварышкі давяралі ёй свае думкі і падтрымоўвалі аднагалосна.

— Бачыце,—паехаў, а тут Зосі як хочаш. Так і ўсякі з вас; тутака як быццам-бы мае шчырасьць, а паедзе—дулю на мяду.

— А што, можа, за спадніцу ўзяўшыся, бегаць за вамі? Згаджацца на вашы капрызны і бацькоў вашых слухаць?

— Як гэта?

— А хоць-бы так, як тое было з Зосяю. Хто-ж вінават, што яна адказала Рыгору, ды яшчэ гэткам чынам? Папраўдзе судзячы, думаю, ніводная не абвінаваціць Рыгора.

Волька не згаджалася.

— Не абвінаваціць! Вашаму брату хочацца абяліць чалавека, хоць ён і не паддаецца гэтаму. Скажэце, што Зося вінавата? А ці ня мог ён, хоць-бы сам Рыгор, пераканаць яе паехаць за ім? Дык не: абы адчапіцца, а там—як сабе хоча. Куды-ж ёй

аднэй змагацца з гэткімі бацькамі, як Прыдатныя? І то яшчэ трэба падзівіцца, як яна перакорылася ім... Гэтага Рыгор не заўважае, нябось.

— Дзе яму заўважаць! У яго іншых думак поўна. Бадай што і цяпер вось, калі мы тутака палашчам яго костачкі, ён там дэманструе з бастуючымі рабочымі.

— Так, многа іншых думак...—не згадзілася Волька.

— Вядома...

Пятрусь выказаў гэта тонам, пасля якога нельга было далей спыняцца на суадносінах між Рыгорам і Зосяю.

— Якаво-б там сабе ні было...—перашоў ён да свайго пацуцьця:—а я, калі ўвайду ў думкі, разьбяруся з Рыгоравай чынасьцю ў Рызе, дык ня ўрымшчуся тутака: цягне саматугам у горад. І думаю—сур'ёзна думаю... кінуць Сілцы.

— Куды—і табе...—умяшалася Гэля.

А Волька выкарыстала:

— Вось-вось, а Гэля?

— Баіцца Зосінай гісторыі?—падхапіў Сёмка:—Калі так, то мае поўную мажлівасьць ехаць разам з Пятрусём.

— Пэўна, няхай дакажа сваю вернасьць.

— А трэба будзе, дык і дакажу, чаму не.

— Мы можам даказаць; ці ёсьць толькі гэтая вернасьць у вас, хлопцаў,—не паддавалася Волька.

— Як у кога: у Васіля Берага напэўна больш, як у Рыгора,—пагіронізаваў Сёмка.

— Дзяўчаты прамаўчалі.

— Вось, мабыць, ужо ў суботу і вянок будзе?—запытаў Пятрусь.

— Так, у суботу.

— Бачыце: Рыгор там у катле змаганьня, а Зося тутака спраўляе вясельле...

— Няма чаго ўпікаць Зосяю.

Вакол пісьма яшчэ доўга ў гэты вечар спрачаліся хлопцы і дзяўчаты, таварышы Рыгора; і, разыходзячыся да хаты, не маглі расстацца—гэтак яно іх узыюшыла.

У гэты-ж вечар, на разыходзе Сёмка пашоў праводзіць Вольку. Падышоўшы да яе ахты, яны прыселі на прызьбе, і Сёмка ізноў разняў гутарку пра суадносіны Рыгора з Зосяю.

— Гаварыць у кампаніі—мы многае гаварылі; але тое для ўсіх можна. А ёсьць і іншае, чаго ня варта, каб другія ведалі.

Волька з цікавасьцю запытала:

— А што?

— Нічога такога, каб надзвычайнага, але ўсё-ж цікавае: Рыгор пасылае Зосі ўклон. Бачыш—не забывае. Ты перадай ёй—гэта важна.

— Ну, а апроч уклону Рыгор нічога ня піша?

— Ці-ж ты ня чула, як я казаў?

— Чула, чаму не, ды ці ўсё-ж усім расказваць?

— Не, болей нічога асабістага... ды сам уклон многае значыць.

Волька памаўчала.

— Гэта адна далікатнасьць—ня болей...

— Што ты!

— Пэўна. Да чаго Рыгору Зося, калі ён мае там Ганну? Кінуў, а цяпер—хай сабе з Зосяю што хоць чаўпецца...

— Чаму?

— А таму: Рыгору ні холадна, ні горача, а пра Зосяю поўна ўсякіх чутак... Як у бубен б'юць па мястэчку... Го, колькі яшчэ давядзецца ёй пацярпець!

— Што ты кажаш! У чым справа?

— У чым справа—нібы ты ня ведаеш сам!

— Я ведаю, але-ж...

— Ніякі але-ж, калі, можа, дашло да саміх Берагоў.

— Ты думаеш?

— Можна спадзявацца.

Сёмка іншым тонам адказаў:

— А памойму—няхай-бы праведаў ды расстроіў вясельле. Што-б ад гэтага Зося згубіла?

— Эх, ты ўсё сваё... Вось бачыш—ну, да чаго-б гэта прышло? Дзе-б тады Зосі дзецца?

— Ды пакінь, Волька, спагадаць!..

— А ты пакінь апраўдваць Рыгора...

Яны яшчэ некі час паспрачаліся, ні да чаго пэўнага не дашлі, і позна, каля другое гадзіны ночы, разышліся.

НАЗАЎТРА ВОЛЬКА РАНКАМ спаткалася з Зосяю. Жывучы па аднэй вуліцы, амаль ня суседкамі, яны бачыліся штодня і не па адным разе; кожная ведала пра другую. Калі Зося ехала ў паравы палетак, мусіла мінуць Вольчыну хату, а па дарозе ў жытнія палеткі Волька праяжджала між хаты Прыдатных. Таварышкі пільнаваліся адна другой, наведвалі вечарамі, калі днём траплялася ня бачыцца. Чым бліжэй падыходзіў тэрмін вяселья, тым больш Зося чула ў сабе патрэбу знаходзіцца каля Волькі, каб дзяліцца з ёю сваім пачуццём; думкамі і настроем. Адыход дзявочае пары, часоў росквіту, гулянак вельмі цяжка адбіваўся на Зосі; ёй хацелася, настойна штосьці застаўляла яе выкарыстаць як найпаўней апошнія дні залатое пары дзявочасці, ці хоць-бы забывацца бягучымі хвілінамі аб нярадаснай, трывожнай будучыне. Яна адважвалася, наперакор бацьком і Васілю, хадзіць на прызбу да дзяўчат, куды сыходзіліся і хлопцы, і гуляць, як гуляла да заручын.

У гутарках з Волькаю Зося ніводнага разу ня мінала, каб не чапіць Рыгора; пытала таварышкі, ці ня піша ён пісьмаў і, калі піша, ці не дапамінае пра яе. Кожны раз Волька хацела хоць чымсьці судзешыць Дзяўчыну, але ня было чым. На гэты-ж раз, пачуўшы ад Сёмкі пра тое, што Рыгор усё-ткі шле Зосі ўклон, Волька вельмі была задаволенай, як-бы гэта тычыла яе больш, ніж Зосі. І, спаткаўшыся з ёю ў сваім двары, не дала Зосі доўга гутарыць аб іншым, паведаміўшы:

— Нарэшце скажу табе навіну...

— Якую?—зацікавілася Зося.

— Рыгор табе прыслаў уклон.

— Рыгор? Няўжо!?

Зося зачырванелася ад нечаканасці.

— Не забывае Рыгор...—праказала.

Пачуццё ўмільнасці сціснула ёй сэрца і яна не магла нічога болей сказаць.

Волька пазірала спагадліва на таварышку і міжвольна падавалася яе настрою. «А каб ды ведала яна, што за гутаркі ходзяць аб ёй! Бедная дзяўчына! І трэба-ж зыйсьціся гэтакім умовам жыцця! А здавалася-б, толькі-б і жыць».

Каб разagnaць Зосін настрой, Волька перашла на іншую гутарку, паведаміўшы:

— А нашы хлопцы захапіліся горадам; вось ужо збіраюцца выязджаць; Пятрусь першым.

— Пятрусь?—бясьцікаўна запытала Зося.

— Учора хваліўся.

— Каму?

— Нам; учора мы каля Гэлі гадзін да дванаццаці гулялі.

— І разам гэта пісьмо ад Рыгора слухалі, Сёмка расказваў.

Зося ізноў перамянілася ў настроі, які некалькі ўроўнаважыўся.

— Пісьмо слухалі?.. Ну, а што больш ён піша? Можа ўжо там ажаніўся?

— Не... Куды яму; думаеш, ён заняты рабочай справай, каб мець час на жаніцьбу. Вунь, прамову трымаў перад рабочымі... Цяперака ў Рызе ідуць забастоўкі, і Рыгор зацягнуты ў самы агонь змаганьня. Пашоў далёка ўперад па сваёй дарозе.

Волька казала і бачыла, як глыбока западаюць яе словы ў Зосіна нутро.

Кожны момант з Рыгоравага жыцця вырэзваўся яркаю плямінкаю ў яе істоце, прырастаў, як часцінка жывое матэрыі, каб астацца назаўсёды, каб вечна муляцца і дапамінаць аб шчыра каханым чалавеку. Адцягаліся Зосіны думкі за тысячу вёрст, у няведаны ёй горад, лавілі ў ім Рыгора і ўтваралі сваім імкненьнем асалоду зданага незямнога жыцця. Вакольнае як быццам-бы ня жыло для яе і не існавала...

— І вось, праслухалі пісьмо, дык Пятрусь ўрачыста: «Абавязкова еду ў горад». А Гэля з скуры лезе, чырванее, злуе, агрызаецца; бач, баіцца, каб, чаго добрага, Пятрусь не пакінуў...—казала Волька і засьмяялася. І Зося пусьціла тварам надбалую ўхмылку.

У двор увашла Вольчына маці; дзяўчаты кінулі гутарку. Прывіталіся.

— Ты, Зося, усё к вясельлю збіраешся?

— Не кажэце.

— Чаму? Кінь свае думкі, нябога.

— Ня лёгка іх кінуць.

Зося не магла далей гутарыць; тое, што перагаварыла з Вольчынай мацерай, было нечым вымушаным, да чаго не ляжала сэрца, не варочаўся язык. Нельга было не гаварыць, але думкі вымагалі іншых слоў, іншае гутаркі. Ня выходзіў з памяці

Рыгор. Уклон адзначаў многае: будзіў нейкія смутныя надзеі, калупаў ужо заплесненыя ўспамінкі, вобразы. Нанава варочаў дзяўчыну да пераацэнкі яе думак і вывадаў аб ім, яго правасьці і віны ў тым лёсе, які яе напаткаў.

Зосі хацелася, вельмі моцна хацелася выбрацца гэтым часам куды-кольвечы ў шырокае поле ці ў густы хмызьняк, дзе-б ня было нікога, дзе-б сама з сабою яна магла праверыць усе дадатныя бакі жыцця, ацаніць вартасьць яго, абмеркаваць, як і што з ім змагацца, у чым пагадзіцца, і можа—адшукаць адну, назаўсёды роўную, адзначаную сьцежку, на якую стаць цвёрдаю ступою і пайсьці рашучым крокам. Тое, што асталася ўзадзе,—забыць, занядбаць, лічыць не існаваўшым... Хацелася гэтага, але рэчаіснасьць трымала Зося ў сваіх кіпцястых руках і вадзіла так, як меркавалі законы акольных абставін.

Зося пашла дадому і ўжо на парозе стрэлася з адваротнаю, надзойліваю яўю: маці патікнула яе за нядбаласьць да тых вялікіх здарэньняў у яе жыцці, якія нясло вясельле, і выгаварыла ёй:

— Ты ўсё яшчэ ня кінула сваіх цырымоньняў, дачушка. Труціш маё сэрца, нябога! Хоць гэтыя апошнія дні ня зводзіла-б мяне.

V

«КАБ ГЭТА ЗОСЯ ВЕДАЛА, што аб ёй гавораць!» Так Зося не дагадвалася, ня думала, каб тая выпадковасьць, якая ўплялася ў яе жыццё, як скутак у каханьні з Рыгорам, стала зьместам рознай гутаркі аб ёй, плётак, нагавораў. Прашло колькі часу, здавалася-б павінна ўсё зьнікнуць, павінен заглушыцца рэзкі сьмех, які пачуўся ёй тады ў Лужкох, палічыўся за здань, за выабражэньне... Тымчасам, гэта было якраз ня так: патрошку слова за словам, ад аднаго да другога, і чуткі дашлі да Берагоў. Што далей з іх выйдзе?

Каб гэта Зося ведала, што аб ёй гавораць!..

У той дзень, калі Волька перадала Зосі ўклон ад Рыгора, у Хлёравай хаце адыгралася гэткая сцэна. Адвячоркам, вярнуўшыся з поля, Хлёр ляжаў у хаце на палку і марыў аб блізкім вясельлі свайго нябога, цешачыся Васілём, як раптам убегла ў хату жонка і засаб выказала:

— Вось табе і штука! Ці чуў?

— А што?

— Ого-о!

— Ня чуў нічога.

— Ня чуў? А трэба было пачуць...

Хлёр падняўся, злез з палка і вышаў на хату.

— Кажы.

— Ліха ведае што! Вунь усе, як у бубен б'юць: Мікалаішка-а з Нязвычным... у Лужкох пад нарадам... бачылі людзі... Падумай, што гэта робіцца!

— Няўжо? Што-о ты кажаш!

Хлёр вытарашчыў вочы, паціснуў плячыма.

— Не здарма! Каму прыдзе на розум балхвіць ліха ведае што бяз дай прычыны.

Хлёр памаўчаў, падумаў.

— Чакай,—супакоіў жонку.—Ты ўжо чакай. Памойму, гэта знарочыстая рэч нашых ворагаў. Ты думаеш не, сапраўды. Хітрыкі, кажу табе, хітрыкі. Проста—выдуманая. Няма як падкапацца, дык пусьцілі чуткі, каб зганіць і Васіля, і Зосю. Не паверу, і ты, глядзі, не давярайся...

Юстына не супакойвалася: ёй зусім было незразумелым, чаму Хлёр перапыняў яе. І яна спрачалася.

— Мне казалі гэткія людзі, у якіх нельга сумнявацца, якія не зацікаўлены ў тым, каб ганьбіць Васіля.

— Ты політыкі ня ведаеш... Ласьне ведацьмеш, хто твой прыяцель, а хто вораг? Яшчэ прыяцеля хутчэй можна выявіць, а ворага... Іншы ў вочы прыкідаецца добрым, а сам думае працаць цябе за ломаны асьмак. Цяпер многа гэткіх. Усюды пашлі розныя соцыялісты, баяччо, галадранства—усё з нянавісьцю на знатнейшых людзей, з зайздасцю—узяць чужое, спаліць, згніюць людскую чэсьць. Некаму і нечаму верыць... Вось і тут: Васіль перацягнуў Зосю, а іншым крыўда стала—і пашлі іграць у помсту. Можа той-жа Нязвычны напісаў сваім сябрам, каб яны пастараліся ўчыніць якую пакасьць. Бачыш, мала ён пападзужваў Зосю, калі яшчэ быў тут! Або маці ці блізкія іх пастараліся... Я сам і думкі не дапушчу, каб гэта Зося...

— Не бярыся, Хлёр, кажу табе, не бярыся.

Юстына сапраўды не выясьняла сабе таго, чаму муж так старанна абараняе Зосю. Не дагадвалася, што, апроч радняцкага пачуцьця, у Хлёра была доля і політыкі. Гэта яго політыка за-

ключалася ў тым, што зараз, калі вяселье на носе, хоць-бы і праўда была, аб чым жонка паведаміла, то гэтую праўду прыняць нельга, тым болей аддаць ёй павіннае і зрабіць тыя ці іншыя вынікі. То-б значыла стварыць гісторыю, якая-б запламіла іх котлішча, дала-б справы для розных гутарак і плётак, у сто раз горшых, усяму мястэчку і аколіцам. Дапущыць, што Зося магла зрабіць праступак, Хлёр мог і нават ня здзівіўся гэтаму, калі жонка сказала, а здзівіўся і нават збаяўся таго, каб чутка не дашла да Тадосі і да Васіля. Аднак тое, адкуль вынікла чутка і ад каго жонка пачула, цікавіла Хлёра.

— Хто табе казаў?—запытаў ён жонку.

— Паруля Вышкава.

— Паруля? І ты верыш Парулі?

Імя Парулі Вышкавай мела за сабою нядобрую рэпутацыю; гэта мяшчанка славілася, як дасканалая ябедніца і язычніца.

— Не адна Паруля, а многія казалі; як у бубен б'юць...

— Няхай сабе ўсе гавораць, а ты маўчы...

— Дык ужо ўсе ведаюць; пэўна, я нікому не скажу, але адно дзіва, як яно так выходзіць, што нам не ўдаецца...

Хлёрыха не даказала, падумала і зьвярнулася да мужа з гэткай пропозыцыяй.

— А ўсё-ткі, Хлёр, запытай Васіля. Чаго-ж сароміцца: лепей хай праведае, што людзі брэшуць, каб ня было знячэўку. Хлопец дачуецца ад каго з боку і раззлуецца—тады яшчэ горай будзе...

— Нічога... Васілю ня можна ліха ведае чаго казаць. На вошта хлопца расстройваць... Ты таксама не заікайся, прашу.

Аднак, выказаўшы гэта, Хлёр хутка сам перадумаў. «А ўсё-ж жонка рацыю кажа: трэба на ўсякі выпадак пераняць Васіля. Пайду, нават сёньня пайду і так ці йначай уладжу гэта».

Аб сваім рашэньні паведаміў жонку і, павячэраўшы, пашоў да Тадосі.

Быў вечар. На вуліцы збіраліся начлежнікі. Хлёр сьпешнаю ходою перабег к братавай. У хаце яшчэ сьвяціўся агоньчык. Васіль з мацераю аб чымсі ўголас гутарылі. Гэта суцешыла Хлёра, які перш паглядзеў у акно, ухмыльнуўся сам сабе і ціхаю ступою прашоў к дзьверам.

Тадося здзівілася Хлёраваму прыходу, але загаварыла гэта.

— Цяперака калі ні прыдзі, то ў нас работа, клопат, увіхі. Мала часу асталася да вясельля, і працы не абабрацца. Нясьціхана шнайдырым па хаце, Прасіць каго чужога неяк ня хочацца, а самым дык ёсьць над чым пакруціцца.

— Вядома. Чаго і казаць! Гэта-ж вясельле, не абы што.

— Так, вясельле. Мы ўвесь час з Васільком гаворым самі сабою; добра ўжо, што хаця яно неяк ціха і спакойна ладзіцца. Спачатку пашумелі: паспрачаліся то сям, то там, а зараз усе прыціхлі; і Зося ўгаманілася, і той жулік, пэўна, кінуў усякую надзею пашкодзіць Васілю. Вось адбыць вясельле і тады пачынайце жыцьцё, мае дзеткі.

Хлёр прысеў каля стала, выслухаў братавую.

Бачыў, што таго, з чым ён прышоў, тут ня чулі і ня ведаюць і, пэўна, спалохаюцца, калі ён паведае ім. Замаўчаць усё-ткі не перадумаў і рашыў пакіраваць гутарку так, каб самую перадачу зрабіць менш прыметнай, менш выразнай.

— А як у вас усё-ткі стаіць справа?—запытаў Хлёр.

— Добра, Хлёрык,—пахвалілася Тадося:—амаль ня ўсё гатова; асталася яшчэ зварыць, сьпячы—то гэта мы ў пятніцу, у суботу зробім...

— Ну, а ў полі як у цябе, Васіль?

— Поле падганяю за ўсімі—не здаюся, дакошваю.

— Го, ён у мяне дбайны.

— Чаго-ж, добра, маладзец.

Васіля, як і яго мацэру, цікавіла вялікая прыгода ў іх сям'і, і тое, што гэтая прыгода супадае з эканомічнымі інтарэсамі іх гаспадарства і што ўсё ідзе, як па масьле. Гэта цешыла іх абоіх, а што па-за гэтым—ня было ніякага дзела. Вось чаму і Тадося і Васіль адчувалі сябе задаволенымі і знаходзіліся ў добрым настроі. Ніякае падазронасьці, ні ўспаміну. Здавалася, каб хто пераконваў, што трэба яе мець, што ня ўсё бяспечна, як ім думаецца, то і то-б ніводнае не паверыла-б.

— Ну, а што, ёск, людзі кажуць аб нашым вясельлі?—да рэчы цікавілася даведацца ад Хлёра Тадося.

— Нічога... Ды што прыслухоўвацца да людзкіх гутарак. Хай кажуць, каму язык сьвярбіць. Розныя ёсьць людзі...

— Так, вядома, цюцькаў многа; але махнуў пугаўём—дык і паадбягаюцца. А вернуцца, можна хвасянуць пугаю,—вывеў Васіль.

— Пэўна... Але, трэба сказаць, што ўсё-ткі ёсьцека адмысловыя брахуны. Вось хоць-бы ўзяць цяперака—пусьцілі плёткі на Зося: «нібы яна з Нязвычнікам спала ды дзе...» Сёньня жонка мне паведаміла...

— Няўжо?—нагастрылася Тадося.

Васіль-жа нядбайна матнуў рукою:

— Брахня! Рыгорава справа.

— Пачакай!

— Аднак, Хлёр, убачыўшы, што Васіля паведанае ім ня здзівіла, паспяшыў астудзіць і цікавасьць братавае.

— Пэўна, брахня. Хто з разумных людзей гэтаму паверыць? Мне жонка сказала, дык я сплюнуў—і толькі.

— А мо'... Зося—пракідная дзяўчына...

Відаць было, што Тадося прыняла Хлёравы словы да сэрца, захаплася імі, бо хоць змаўчала, а ўсё-ж на твары яе застаўся адбітак яхідства. Так і чулася, што баба ў патрэбны час пачутае вылажыць перад Зосяю.

Хлёра, аднак, настрой братавай ня смуціў; ён быў пэвен, што ў кожным разе гэта не адаб'ецца на вясельлі.

— Людзям языкоў не павязаш,—рашыў ён.

Тадося моўчкі згадзілася.

На гэтым заключылі і перашлі да вясельнай справы: Хлёр распытаў, каго Тадося думае запрасіць, апроч сваякоў, як і што зроблена Васілём для падарункаў Зосі і інш. Беражыха ахвотліва адказала Хлёру на ўсе пытаньні, расхваліўшы свой плян і свае намеры.

— Думаю, каб вясельле адыграць палюдзку,—старшыню, урадніка, нават бацюшку думаю запрасіць: ён так прыхільна адносіўся да Васіля. А шлюб ізноў думаю справіць багаты. Не калі-ж было—адно дзіця. Скупіцца няма чаго,—заклучыла Тадося.

— Зразумелая рэч. Што-што, а вясельле трэба адзначыць добраю бяседаю. Тут скупощаў, вядома, ніхто не падглядае, але і намёку на іх даваць ня трэба. А Зосі трэба зрабіць добры гасьцінец.

Васіль ухмыльнуўся здавальняюча і пахваліўся:

— Набралі машастовую сукенку і тонкія чаравікі. Хадзілі надоечы ўдваіх.

Нарэшце, Хлёр запрапанаваў некалькі практычных думак наконт таго, як вясці вясельле, як пільнавацца парадку і каля жершай гадзіны ночы пашоў да хаты.

VI

ВЯСЕЛЬЛЕ ВАСІЛЯ БЕРАГА з Зосяю Прыдатнаю сапраўды нарабіла гоману; яно выглядала не малым здарэньнем для Сілцоў, тым болей для Сівулінскае вуліцы. Як і што да яго гатаваліся абедзьве палавіны, куды і зачым хадзілі Марта з Міколам ці Тадося з Хлёрам—усё да дробкі абгаварвалася дасужнымі жанкамі, да сапраўднага дадавалася шмат лішняга, гэтак што вакол маленькага замеры вырасталі вялікія лягенды, набукала цэлая гісторыя. Гэткім чынам узнятая зацікаўленасьць да вясельля зрабіла тое, што ў суботу, на цырымоніі «пашыцьця вянка» да Прыдатных сабралася вялікая колькасць моладзі з усяго мястэчка і добры лік старых людзей з Сівулінскае вуліцы. Далёка за поўнач гэта вуліца кішэла людзьмі, як рэдка бывала дагэтуль, шумела, гаманіла. Апошнія зыкі гамонкі засталі золак. Тым, хто мала цікавіўся вясельлем і сядзеў у хаце, нельга было спакойна заснуць. З гэтых была Стэпа Нязвычайна; для яе вясельле ў Прыдатных было зусім не ўшманкі. Яна мела свой клопат і сваю цікавасьць: гэта Рыгор; ім Стэпа жыла, аб ім марыла.

Назаўтра таксама ўсе вясельныя цырымоніі, як хадзьба ў сваты з песьнямі і музыкаю, адвод перш маладое, а пасля маладога да шлюбу і самы шлюб, прашлі між Стэпы. У яе галаве праз увесь дзень складаўся ды пераскладваўся змест пісьма, якое яна праглася хутчэй адпісаць Рыгору. Каб не вясельле, пэўна, прасіла-б яна Сёмку зрабіць ласку і напісаць сёньня, у нядзелю, калі вольны час і можна больш і спакайней падумаць. Вясельле перашкодзіла гэтаму і злавала Стэпу. Каб адцягнуцца ад яго вачмі і думкамі, яна доўгі час хадзіла па рынку, пасля наведала Стаўбуноў і распытала аб іх Віктары; ня мінула, каб не пахваліцца, што яе Рыгор прыслаў надовечы пісьмо. Стаўбуны скардзіліся Стэпе, што Віктара перавялі з павету ў губэрню і што праз блізкі час мерыцца быць суд. Віктар пісаў бацьком, што дрэнна сябе адчувае ў астрозе, аднак, ад сваіх думак і настрою не адракаецца. Стэпа паспагадала Стаўбуном

і вивела, што з іх хлопцамі нічога ня зробіш—даводзіцца гадзіцца.

Варочаючыся дамоў, Стэпа стрэлася з Волькаю, якая была за дружку ў Зосі, і расказала Нязвычайна, як прайшоў шлюб, які настрой валадаў Зосяю і што выявілася ў час шлюбу. Стэпа не паверыла ў Вольчыны намёкі і адказала:

— Ці-ж кожнаму можна верыць? Брэшучы!

Ня хочучы спрачацца з Стэпаю, Волька зрабіла выгляд, што згадзілася з ёю, і пацікавілася, што піша Рыгор.

— Добра, галубка, жыве паціху.

— Я чула, што нібыта мае сабе каханку. Куды яму да нас, мужычак.

— Кінь, Волька. Я думаю, калі і-праўда, што мае знаёмую дзяўчыну, то ўсё-ж прасьцейшую за нашых дзяўчат. Нашым мяшчанкам Рыгор мой няцікавы: куды яму, бедняку, да гэтых сынагогаў, як Прыдатныя! Бачыш, у нас усе гаспадары, а там, пэўна, напаткаў гэткую, як сам, работніцу якую ці майстрыху.

— Не кажэце, цётка, мы ўсе вельмі паважаем вашага Рыгора. Каб ведалі, як рады, што ён нам прысылае ўклёны. А як Зося была задаволена, калі ён і ёй уклон прыслаў.

— Няўжо такі?!—задзівілася Стэпа.

Ёй зрабілася ўмільна на сэрцы, і Зося выпуклей прадстала яе выябражэньню.

— Так, так!

— Цікава.

— Вось бачыце. А вы кажаце, што нам няцікавы ваш Рыгор.

— То-ж я не пра ўсіх: многім ён косткаю ў горле.

— Усіх не зраўняеш. Няма таго чалавека, каб усім быў добры. Што і казаць.

— Праўда, дачушка.

— Бачыце, каб не бацькі, можа-б мы Зосіна вясельле гулялі-б у вашай хаце.

Стэпа махнула рукою:

— Дзе нам, дачушка. Няхай ужо Рыгору іншае месца дасьць дзяўчыну. Ня суджана. Вось пажыве ў Рызе, сыдзецца з якою работніцаю, і таквеле. Нікому рупіць ня будзе. А тут, у Сілдох, бачыш, многім ён вялік. Абы прыехаў,—колькі наплятуць усяго, колькі памыяў выльлюць!

— Бывае...

Волька памкнулася вярнуцца ў гутарцы да Зосі, але стрымалася і толькі падумала: «Ня ведаеш, цётка, што цяпер кажуць на твайго сына».

Так, па першаму намёку Волькі Стэпа не дагадвалася, у чым сэнс. Але гэтым-жа вечарам ёй суседка Лявоніха пад сакрэтам паведала, у чым справа. Па мястэчку, як маланка, мігнула вестка, якая ў розных хварбах малявала Зосін праступак перад мужам. Знаходзіліся гэтакія людзі, якім выгодна было пашыраць розную брахню, абы часаць языкі; іншыя ад злосьці на Прыдатных і Берагоў стараліся выкарыстаць выпадкі ад сябе выдумлялі ўсякія байкі. Як і што, у чым праўдзівасьць здарэньня—ніхто не дапытваўся: той казаў, што Зося папу не адказала нечага так, як трэба, другі перадаваў, нібы перад шлюбам нехта ліст падкінуў Васілю, у якім даносіў на Зося, як на распусьніцу. А многія карміліся словамі Марцэлькі Цюркі, якая старанна наўсюджыла апавяданьне пра Лужкі ды пра свайго сынка.

Зразумела, што пачуць гэтыя навіны можна было кожнаму. І Лявоніха іх пачула разам з другімі. Пачула і перадала Стэпе.

— Няўжо ізноў мой сыночк замуляў людзям вочы?— зласьліва запытала яна ў суседкі.

— Як бачыш.

— Ну і сьвет-жа! Знарок, сястрыца, знарок.

— Чаго добрага.

Стэпу занепакоіла гэта і перабіла думкі наконт пісьма. Яна расхвалявалася, расстроілася, ажно доўга сядзела бяздумна, безварушна. І толькі перад сном як-бы супакоілася крыху, цьвёрда рашыўшы: «Ці-ж можна на ўсё адгукацца сумам? Дурная я кабета! Мая дарога ў жыцьці адведзена мне».

Назаўтра здарэньні прынялі гастрэйшы зварот. Раніцою ў хаце Берагоў адыгралася цэлая трагэдыя між Зосяю і Тадосяй. Сьвякроў з агіднаю бессаромнасьцю слухала ўсю ноч пад дзьвярыма клеці, дзе спалі маладыя. А на золку дзіка накінулася на нявестку з лаянкаю ды сваркаю, грозіла на яе кулакамі, кляла, упікала сына, чаму ён паступіўся сваім імем і знатнасьцю для распусьніцы. Каля гадзіны часу вярцелася, як апараная, па хаце ды сенцах, шпурляла, куды зарве, розныя рэчы, стукала кулакамі па стале, хапалася за косы. Некая азьвярэласць напала на

кабету... Ледзьве супакоіў яе Хлёр, падасьпеўшы на лямант і крыкі...

Але «затушыць пажар» было ўжо позна: суседзі пасьпелі падслухаць Тадосіну лаянку і разьнесьці яе па вуліцы, па мястэчку. І хоць далейшае граньне вясельля адбывалася з надворнаю чыгнасьцю, з паказным гонарам ды рызыкай—кожны, хто цікавіўся прыданымі або паходам у госьці да бацькоў маладое, падглядаў нутраную штучнасьць. Зося, хмурная, задуманая, хадзіла з апушчанымі вачмі. Беражыха—глядзела ведзьмаю; на-супленай была Прыдатніха.

Учарашнія гурткі сідоўцаў аднавіліся. На прыгэбах, па хатах перабіралі ўдоўж ды ўпоперак знатнае вясельле, спагадалі Зосі, успаміналі Рыгора, прадракалі маладым няцікавую будучыню. Многія выводзілі моралы наконт таго, што ў багатых заўсёды бывае няўладзіца ў гэткіх справах: бо грошы ды зямля граюць першую скрыпку, а маладыя—другую. Чаго лепшага было чакаць у даным выпадку? Рыгор больш усіх выйграў ад гэтых гутарак: яго хвалілі за прадугледжанасьць, за спрыт, з якім ён выскаўзнуў з непасрэднага абстрэлу, за стойкасьць ды сьмеласьць.

Аддавалі павіннае яму і таварышы. Вечарам гэтага дня сабраліся ў Сёмкі Пятрусь, Хірысон, Сроль і доўгі час гутарылі на гэту тэму.

— Не спадабалася, нябось, ні Берагом, ні Прыдатным,—казаў Сёмка зломьсна.

— Яшчэ-б ды спадабацца!—дадаў Пятрусь—вось няхай прыкусяць языкі. Ападзе ўвесь гонар пасья гэтага.

— Зося маладзец!—прылучаўся Хірысон:—вось за гэта можна пахваліць. Сьмелая, прынамсі. Чаго там! Розныя цырымоніі спраўляць!

— А потым дзяўчына апала духам...

— Яшчэ-б сказаў! Абставіны гэткія, што наймацнейшы падасца. Скруцяць небараку—піснуць не пасьмее.

— Наконт гэтага—то дастанецца ад гэтага няхлюгі.

— Папалася...

Спусьціўшы некі час, хлопцы накіраваліся к Берагу.

Сёмка правёў іх жартоўным пажаданьнем папасьціся ў рукі Васілю і вярнуўся ў хату...

Калі Сёмка бразнуў клямкаю ў дзьверах, ззаду яго пазвалі:

— Сёмка!

— Я! Хто гэта?

— Я, Стэпа...

Сёмка адварнуўся ад дзвярэй.

— Пачакай, нябожа,—папрасіла Стэпа.

Падышла.

— Ці чуеш, сыноч, што тут робіцца? Можа Рыгорка душою вінават, а гатовы зрабіць яго праступнікам. Як у бубен б'юць.

— Так. Мы, вось, таксама абгаварвалі гэта. Некаторыя з хлопцаў дык да таго зацікавіліся, што пашлі к Берагу. Ні пазаўчора, ні ўчора ня былі, а сёньня пашлі, каб хоць зірнуць на Зося.

— Бедная Зося!—паспагадала Стэпа і тут-жа перамяніла голас:

— А ўчора я спаткалася з Волькаю, дык тая мне і кажа ўсё, а я нічагуткі не разумею. Толькі вечарам Лявоніха растлумачыла, у чым рэч... Папершае, думала я: заўсяголаў яны, нагавораць ды пакінуць, ажно ня тое—сёньня яшчэ больш гутаркі. Вядома, ведзьма—на ўсе Сілцы раскрычала. А там, можа, нідзе нічога... Ці-ж ня бывае, што не ў парадку часамі! Дык крымінал рабіць? Сьвятыя, ліха ім, чэсныя! І ўплялі бачыш, Рыгора...

— Нічога. Каб і быў Рыгор замешаны, дык...

— Ну, але-ж, Сёмачка! Нават у нашы часы здаралася, што вяселье пройдзе ня так, як трэба, а то цяпер... Сьвет, глядзі, перамяніўся; да дзіва, што дзяўчына—не анёл...

Стэпа матнула рукою, адкашлялася і запытала:

— Ну, а скажы, Сёмачка, ты калі думаеш Рыгорку ліст пісаць?

— Да, вось, к наступнай субоце. Трэба-ж пачакаць ды пачуць, як і што ўсё скончыцца. Бо ўжо ў пісьме трэба падрабязна апісаць.

— А я-б думала—заўсяголаў яно... Можна-б, на добры лад, ня варт было-б і засмучаць яго гэтым. Ня ведае—няхай-бы і ня ведаў. Як ты думаеш, сыноч?

— Чаму не? Дарэмна. А яму што там? Пляваць. Прачытае і сплюне. Усё-ж пацікавіцца. Мне здаецца—на чужыне кожнай вестка з дому міла і прыемна.

— А то-ж, думаеш... Пішы, чаму-б ня так.

— Вось напишу аб гэтым; таксама пра Пятруся...

— А што пра Пятруся?

— Зьбіраецца ў Пецяярбург...

— Ці маеш ты лад?

— Напэўна...

— Глядзі ты! Маладая натура... А чаму-ж бы яму ў Рыгу не паехаць?

— Вырасьць ехаць да Пецяярбургу.

— Ага... Прабачай, што затрымала... бачу, што ты спаць хочаш... Дык ужо пішы, Сёмачка, разам—ад сябе і ад мяне. Я надыду да цябе на днях... Добра?

— Добра, цётка, добра...

На вуліцы пачуўся сьмех, які разьліўся сьледам за крэпка вымаўленым словам «Зося»... Сёмка прыслухаўся, але тупат Стэпы, якая, не разьвітаўшыся, пашла з двара, перашкодзіў разабраць голас. Ён адварнуўся к дзьверам і ўспомніў Рыгора. Сьмех сярод зорнай ночы на ціхай вуліцы ўваскрасіў яму вобразы з нядаўняга мінулага, калі не аднораз здаралася варочацца яму гэткай, а то і пазьнейшай парою з гульні і чуць, як, разьвітаўшыся, ззаду Рыгор дапамінаў яму ўдагон той ці іншы эпізод, сьмяючыся зычным, прыемным сьмехам.

— Што ён цяпер, вось гэтымі днямі, робіць там? Што думае? Ці ўспамінае тое, чаму я аддаўся ў даную хвіліну? Цікава!

ЧАСТКА ДЗЕСЯТАЯ

I

СПАТКАНЬНЕ З РЫГОРАМ у вастрозе асьвяжыла Наталю. З яе плеч як быццам-бы апала гара. Нэрвовасьць, наяная трывогаю; неспакой прашлі; бліснула ружовая надзея, запляліся мары. Тыя дні, што чакала яна гэтага, абураная нявыразнасьцю бліжэйшых хвілін, доўгія марудныя дні забыліся. Адкуль узяліся лёгкасьць, уздым, размах. Праходзіла астрожны двор і чула сябе не бязродным стварэньнем, якое можна ў любую хвіліну скапіць у зьвярыныя кіпцюры і заперці ў доўгую няволю, а здавалася Наталі, нібы яна варочаецца з поля, дзе адбылася вялікая бойка, а з тэй бойкі яна вышла пераможніцай, героем. Хмурны будынак астрогу, дзе сядзіць Рыгор, адкуль невядома, калі яго выпусьцяць, не выклікаў сабою ў Наталі боязі, ня будзіў жаднага пачуцьця сполаху. Яна прамінула варту, прашла ў вароты, як хадзіла з кватэры, з заводу, і апынулася на вуліцы адроджаная, прасякнутая натхненьнем. Выабражэньне яе малявала перажытае спатканьне, як вольную, бесклапотную гулянку. Ні трывожна-адрыўныя сказы гутаркі з Рыгорам, ні наёмкі, ні нэрвовасьць, якую надавалі тоўстыя сьцены астрогу, вартаўнік-надзірацель, ні настрой Рыгора, які крапіўся, стараўся паказацца бадзёрым, а сапраўды заметна цяжыўся няволяю ды неакрэсьленасьцю свайго стану, нявыразнай будучынай—нішто не выглядала перад Наталяю ў сваёй рэальнасьці, нясуцешнай, прыкрай. Быццам-бы яна была ў Рыгора на кватэры і вярталася, каб у любы момант, у любую хвіліну пайсьці да яго назад, вольна, самохаць.

Наталя ішла вуліцаю, гарда падняўшы голаў, поўная задзёру, самаўверанасьці; яе ўзрок гарэў агоньчыкам абуяўшае яе мужнасьці; у нутры накіпела хаценьне кінуцца насустрач якому-колечы надзвычайнаму здарэньню, дзе-б можна было выявіць сваю адвагу, свой спрыт і сваю здатнасьць; падбівала на

гострыя перажываньні, на ўздым, на бунт супроць усяго таго, што жыло ў вялікім каменным горадзе, сярод яго вуліц, за вокнамі суворых, маўклівых муроў. Джарало людзей, што цякло ёй насустрэч, стукатня калёс, крыкі паасобных гандляроў—нядбайна забывалася; быццам-бы нішто яе не датыркала...

Але, адышоўшыся кварталаў пяць ад астрогу, Наталя прыпомніла аб Рыгору: што ён робіць у даную хвіліну? Азірнулася назад, як-бы хочучы праверыць, ці ня ідзе часам ён удагонкі ёй? Вузкая разора вуліцы бегла ад яе кудысь далёка назад, а высокія муры хавалі прастор. Астрог загубіўся ў іх грамадах. Нават Наталя адразу ня выявіла сабе, у якім ён баку. Затое Рыгор, якога яна мэрам-бы згубіла ў вулічнай гушчы, занепакоіў яе. Зусім мімаволі, нечакана, да дзяўчыны вярнулася трывога за долю дарагога таварыша... Рэчаіснасьць разьбіла зданны настрой, штучнасьць, хвілёвага ўздому; яна, вольная, ідзе куды хоча, а Рыгор астаўся там, за захілам хмурай вуліцы, за брамаю ў таўсьценнай сьцяне, за вартаю турэмнае каманды. Рыгор у няволі. Вуліца шуміць, таемная ў кожнай сваёй рэчы і ў кожнай асобе людзкой і кіпучая ў спляценні агульнага жыцьця, чужая жыцьцю кожнай ядынкі. Пэўна, пра Рыгора, пра яго стан ня ведала ні адна душа, ні адзін чалавек, з якім сустрэлася ды разьвінулася Наталя. А гэтых адзінак прашло сотні ды сотні.

Яна агідна паківала галавою. Паспагадала, чаму яна ня ўмоцы адразу-ж перайначыць размах і формы людзкага жыцьця?

Перадумаўшы ўдоўж ды ўпоперак вынікшыя перад ёю жыцьцёвыя супярэчнасьці Наталя тымчасам вышла к парку, абышла яго, не заходзячы, і параўнялася з будынкам пошты. І тут прыпомніла якраз просьбу Рыгора—напісаць яго мацеры пісьмо. Але яе азадачыла, як і што пісаць? Трэба-ж, каб старая там вызнала пра сына і не напалохался яго лёсам. Цяжкае заданьне злучыць дзьве гэтыя процілежнасьці! Атрымаецца ці адно, ці другое; або маці не праведае, што з Рыгорам, або, праведаўшы, дашчэнтну перапужаецца... А не напісаць?..

Каб вырашыць пэўней і грунтоўней задачу, Наталя зашла ў парк, прысела на лаўцы і стала абмяркоўваць з усіх бакоў, як пагадзіць Рыгорава жаданьне з тымі вынікамі, якія яно прынясе. Меркавала, углыбілася. І чым больш выяўляла перад сабою розныя мажлівасьці, тым няпэўней рабілася сама... Пры-

ходзіла да skutку, што гэта справа—нялёгка, справа, над якою даўдзецца добра падумаць,—адлажыла яе на некалькі дзён.

З гэтым рашэннем паднялася з лаўкі, каб прайсці паркам. Але, адварнуўшыся направа, сустрэлася вачмі з убогаю мізэрнаю, бабулькаю, якая задуменна кльпала на яе месца. У Наталі міжвольна напасілася параўнаньне гэтае старое з Рыгораваю мацераю. «Пэўна, ходзіць і яна там па мястэчку, не выпускаючы з думак Рыгора. Як-бы была яна абрадавана яго пісьму!.. Трэба толькі ўявіць сабе яе пачуцьцё. Не! Мушу напісаць! Хоць ня ўсю праўду выясьніць, хоць не датыркаць Рыгоравага стану!» рашыла Наталя.

І сапраўднасьць, якая акружала яе, паднясла Наталіным думкам цёмныя вокны астрогу і пераплёты жалезных крат, і вузкі калідор, што выглядаў чорнаю цеснаю нарою, і Рыгора ў стане нявольніка, злоўленага арла. Шэраг сумных вобразаў працягнуўся ў даль наступных дзён. Каб адарвацца ад іх, Наталя абярнулася к імені Сёмкі. Таварыш, аб якім гаварыў ёй Рыгор добрымі словамі. «А каб ды яму напісаць. А ён там перадасьць мацеры»... Гэта аблягчала задачу, рабіла яе прасьцейшаю. «Так напішу пісьмо да Сёмкі; перайму яго, каб не адкрываўся мацеры. Падкрашу надзеяй на скорое званьненне Рыгора... А ён там... няўжо ён ня зможа зрабіць гладка і добра? Пайду, вось, зараз цяпер, вось, і сяду за пісаньне. Бо што будзе заўтра—няведама».

Пасьпяшаючы, вышла Наталя з парку і пашла направа. Але, ступіўшы пару разоў, яна пачула ззаду сябе вокліч:

— Наталя Хлёраўна!

Было нечакана, і Наталя як-бы сумелася; хутка павярнулася і ўгледзела чалавека, які ў першы момант паказаўся ёй незнаёмым. Хацела запытаць яго, у чым справа, пасьля дагада-лася па рысах твару, што недзе бачыла, і на даўгад пацікаві-лася:

— Ці не спатыкаліся мы з вамі?

— Я—Ермалай Куваш... Бачыліся з вамі некалькі разоў; апошні раз у Артура, на Задзьвіньні, помніце?

Наталя працягнула руку.

— Цяпер ясна; так, так—сустракалася з вамі.

— Адкуль вы і куды, Наталя Хлёраўна?

— А як-бы вам сказаць... Дамоў...

— Дамоў? Я якраз перайму вас. Ведаеце, быў у вас дома—
знарок; і цяпер зусім выпадкова сустрэў...

— У мяне былі дома?

— Так, так.

— А як-жа вы праведалі мой адрас?

— Вы мне казалі; забылі, пэўне?

Абое адступіліся к боку панэлі.

— А навошта я вам?

Ермалай агледзеўся вакола і цішэйшым голасам сказаў:

— Сёньня надзвычайная раённая сходка ўпоўнамоцных ад
заводаў і фабрык... Вы павінны быць абавязкова. Цэлы рад
важнейшых пытаньняў...

Наталя задумалася, рашаючы, як быць.

— Часу ня маю, ведаеце. Сьпяшу дамоў па важнай справе.

— Гэта важней усяго. Тут насыпяваюць новыя здарэньні,
якія гатовы выліцца...

— Што так раптоўна?

— Так—так... Пойдзем абавязкова; усё іншае пасля выра-
шыце. Хадзем...

Наталя болей не спрачалася.

Яны кранулі ў працілежны бок, абмінаючы парк.

Некалькі прагону прашлі моўчкі. Наталі рушала пісьмо і яна
натужна раздумоўвала, як і што ёй прыдзецца зрабіць. «Хаця-б
не зацягнулася гэта сходка», думала сабе і меркавала так, што
калі яна і скончыцца рана, то ўсё роўна займе шмат часу. Плян
так ці іначай мяняўся, а гэта не здаволіла Наталю.

— Адкуль-жа, усё-ткі, вы ішлі?—пацікавіўся Ермалай, каб
прагнаць няёмкасьць ад маўчанкі.

Наталя адарвалася ад думак і з лёгкаю пахвальбою адка-
зала:

— Была ў гасьцях, ды дужа ў паважных...

Зацікавіла Ермалая.

— У каго?

— Не ўгадаеце ніколі...

— Скажэце.

— Была на спатканьні з Рыгорам.

— Ласьне?

— Але, але... Колькі каштавала сілы! Усё-ж дастукалася
і прашла.

— Цікава, праўда. Не дагадаўся-б ні за што. Ну і што? Як ён сябе адчувае?

— З выгляду—бездэрыцца... Думае, што нядоўга трымацьмуць... Цікавіцца, як і што ў арганізацыі... Прасіў напісаць ліст таварышу на радзіму. Загэтым, прызнацца, я і сьпяшыла.

— Пасьпееце гэта зрабіць...

— Хто яго ведае.

— Чаму такая няўверанасьць?

— А вы ўвераны за сябе?

— Пэўна.

— Не кажэце...

Гутарачы, яны прашлі некалькі вуліц, пасья апынуліся ў нейкім вузкім крывым перавулку...

На дварэ зьмяркала, і высокія муры засланылі апошнія праменьні сонца; хмуры выгляд сьцен, галеча, бязьлюдзьдзе. Наталя зацікавілася, куды і што яны зашлі.

— Мы абыходзім простую дарогу і зараз выйдзем да месца. Вось-вось завернем налева...

З Дзьвіны нясло халадком...

Праз пяць хвілін яны былі на месцы.

II

А ў гэты час Рыгор жыў непасрэдным уражаньнем ад спатканьня з Наталяю. Пасья расстаньня з ёю, толькі схавалася яе постаць з вачэй, ён быў адданы здзіўленьню, як і што Наталя ўладзіла наведы і чаму ёй надало ахвоты ставіць сябе ў падазронасьць. Стараньні пабачыцца з ім, Рыгор ведаў, нялёгка дасталіся Наталі. Было ўсякае гутаркі, розных запытаньняў; паглядалі на дзяўчыну дапытлівыя вочы барбосаў, і не адна рыса Наталі адбілася ў іх ваччу—на ўсякі выпадак. Гэта ёй ня суміла нічога добрага... Але, побач, вынікала іншая дагадка: а можа, часам, адміністрацыя ня так ужо сур'ёзна глядзіць на яго справу, што вольна пранусьціла к яму Наталю. Бо' трымай яго поліцыя, як вялікага праступніка, бязумоўна, ужывала-б яна іншыя рады... Як-ні-як, а бываньне ў яго Наталі было дзіўным і дагадлівым. Самую-ж Наталю яе паступак паставіў надзвычайна высока ў Рыгоровым ваччу. Ён не знаходзіў у сабе належнае аддзякі за дзяўчыніну ўвагу, і проста, як дзіця,

цешыўся яе пачуцьцю таварыскасьці і сяброўства. Заклучаў, што Наталя сапраўды мае шчырую душу і спагадлівае сэрца і, пэўна, яго істота знашла ў ёй цёплае месца. І нявыказна, магнэтнаю сілаю цягнула яго к ёй; рознастайныя вобразы яе не адыходзілі ад Рыгора. Поза, у якой Наталя стаяла на спатканьні, рысы яе твару, узрок вачэй, драбнейшыя рухі галавы, губ, веек—асталіся ў яго выябражэньні. Нейкая чароўная істужка з пачуцьця і думак Рыгора пацягнулася ўслед Наталі, а нагостранае выябражэньне вышуквала далейшыя ігры ў яе рухах, узроку і нават у думках. Хвіліна ад-хвіліны, калі ён усядаўся адным, не патураючы на ўсё, што вакол рабілася, і заплюшчваў вочы, сыцены астрогу зьнікалі; адчынялася бязмежная гала, шырокі прастор, зелень, дрэвы і мора... Пры беразе, над яго хвалямі—Наталя з ім, жвавая, рэзвая, вёрткая, як ваёрка, як стрэлка... Сонца аблівае іх касьнікамі променю, вольнае паветра студзіць лёгкім павеям...

Таварышы аддавалі павіннае яго настрою: ні адзін не чапаў Рыгора. Толькі паважна, няпрыметна кідалі на яго кароткімі ўзрокамі зноў варочаліся да сваіх клопот ці гутарак. Толькі на змроку, калі вось-вось мусіў заблішчэць агонь электрыкі, Рыгор не сыцярапеў, каб не паспавядацца суседу.

— Як-то яно бывае так, што адзін дробны выпадак робіць цэлую рэволюцыю ў тваім жыцьці. Бачыце: прышла на спатканьне знаёмая дзяўчына,—таварышы пагутарылі са мной аб сім, аб тым і быццам заваражыла. Усе думкі, усё пачуцьцё прыцягнула да сябе...

Суседу Рыгоравы словы паказаліся звычайнаю рэччу.

— Таварыш,—адказаў ён:—не забывай, што мы ў астрозе, напершае, а падругое, прышла дзяўчына. Прышла дзяўчына, ды, пэўна, блізкая, а можа яшчэ... Ну, мала што бывае... У нашу прозу ўразаецца часамі сьветлы промень прыгожасьці, і тады мы ажываем...

— Так,—перабіў Рыгор таварыша,—праўду вы кажаце:—мы ажываем. Я, прызнаюся, цэлы дзень жыў, як апушчаны ў нірвану... Гэткія шчасныя хвіліны апутвалі маю істоту. Падумаўце: жыцьцё вымушае чалавека яму карыцца. Якімі-б мы ні былі моцнымі, колькі-б ні выкладалі сілы на змаганьне з ім, усё-ж такі дагэтуль мы астаемся пераможанымі...

— Гэта цяпер,—не згадзіўся таварыш:—калі мы сядзімо тут вось, у гэтых сьценах... А выпусці нас зараз-жа, у гэту вось хвіліну, з астрогу, як мы зноў паднімемся над жыцьцём... Рабочая кляса мае непераможную прагу да змаганьня. Ты думаеш, што сьвет канчаецца вось гэтым нашым станам, хоць-бы жыцьцём нашым?.. Справа, з-за якіх мы сядзімо тут,—гэта наш бальзам...

— Табато і то... гэтым мы жывём... а ўсё іншае...

Рыгор перарваў думку і вярнуўся да Наталі.

— І дзяўчына, што да мяне наведвалася сёньня, таксама жыве тым, каб як найбольш здабыць гэтага бальзаму... Ведаеш, сябра, што за дзяўчына! Мучылася за грамаду, цярпела і цяпер—хоць у агонь. Пасудзі сам—дашла ў астрог. А ў забастоўцы, думаеш, астанецца ззаду? Не на яе было! Заўсёды ўперадзе пойдзе.

— А дзе яна працуе?

— На заводзе «Праваднік». Чорнарабочая... Сірата, без бацькоў, пры бедным дзядзьку...

Рыгор перш мерыўся апісваць постаць Наталі, а пасля хапіўся, перадумаў і рашыў, што гэта крыху сантымэнтальна.

Ззаду бліснула электрыка.

«Дзе-ж Наталя?»

А ў гэты час Наталя зьявілася на сход. Прышоўшы з Ермалаем трэцімі, яны доўга пракавалі другіх. Толькі аб адзінаццаці распачаўся сход і зацягнуўся на цэлых тры гадзіны з лішкам.

Ажно к палове трэцяй Наталя вярнулася дамоў.. На дварэ днела; шэрае сьвятло прабівалася ў яе пакой праз шчыльную суравую хвіранку. Аставалася спаць да паложанага тэрмуну каля чатырох гадзін. Наталя перш думала аддаць гэты тэрмін на пісаньне пісьма; ужо нават дастала з шуфлядкі паперу і конверт і пачала шукаць чарніла. Якраз яго не знашлося пад рукамі, і гэта паперашкодзіла ёй заняцца пісьмом. Тады яна раздзелася і ўляглася спаць.

Перажыты дзень адбіўся на ёй цяжкай утомай. Наталя ў некалькі хвілін заснула моцным сном і не агледзелася, як дзядзіна пачала катурхаць а сёмай гадзіне раніцы. Адчуваючы недаспаласьць, яна звычайным чынам управілася ня болей, як хвілін у дваццаць, і бяз чвэрткі восьмай вышла з хаты.

Цэлы дзень, не супыняючыся і на трошкі, яна прахадзіла па горадзе, наведваючы таварышоў, аб'яжджаючы фабрычныя раёны. Забыла прыйсьці паабедаць. Чула вялікую ўтому, як, звычайна, прышоўшы з работы. Але, вярнуўшыся на кватэру, занябала ўсё, і нават вячэру, ды села за пісаньне.

— Хай-бы ты паабедала перш. Чуеш, Наталя?—перабіла яе дзядзіна.

— Толькі спраўлю пільную работу.

— Дык абед астыне.

— Нічога, халодны зьем.

— Чаму ты ўсё не палюдзку?

Наталя не дачула і змаўчала. Дзядзіна незадовольна крутнула галавою.

— Такі то-ж прысьпела так, што і яды адцурваецца,— прамовіла яна, адыходзячы ад Наталі.

Але Наталя ня заўважыла нават, аддаўшыся пісьму. Цэлая эпопэя, жывая, багатая, лунала над ёю, захапляючы дзяўчыну цалком.

III

САДЗІЛАСЯ ПІСАЦЬ, то думала, поўгадзінкі часу— і скончыць. А пачала пісаць—ня бачыла канца! Хацелася нічога не прапусьціць, не забыцца, думалася, каб пісьмо вышла складным і далікатным—пісала-ж Рыгораваму таварышу. І яна, пачаўшы ад непасрэдных здарэньняў з Рыгорам, чапіла на працягу пяці старонак амаль ня ўсіх момантаў з гісторыі іх знаёмства. Стрэчы на сходзе ў Артура, уражаньне ад гэтага, першыя гутаркі з Рыгорам, а далей характар яго ды нораў, свае думкі аб ім; і толькі ў канцы вывела, з якой мэтай яна піша Сёмку ліст і што Сёмка павінен заключыць з яго. «Хай ужо, як будзе!» заключыла Наталя і тут-жа рашыла аднясьці яго ў паштовую скрынку. Забыла, што не наклеіла маркі, што гэтае маркі нават ня мае пры сабе. Адзелася і павярнула да дзвярэй. Дзядзіна супыніла.

— Куды ты, не вячэраўшы! Ці ты маеш лад, Наталя?

Тая азірнулася.

— Вячэра сапсуецца дарэшты. Што табе так пільна прысьпела...

— Я зараз, пяць хвілін...

Дзядзіна залавала.

— Ніколі, як у людзей...

Наталя паслухала і спынілася. Але не захацела скідаць хусткі, а прысела к сталу ды пасьпешна, не разьбіраючыся ў ядзе, стала вячэраць замест абеду.

Дзядзька, дагэтуль маўчаўшы, заняты чытаньнем газэты, раптам адазваўся да ўсіх:

— Ідуць нясупынныя арышты; арыштавалі ўчора ноччу дзесяцёх чалавек з чыгуначных майстэрань... Арудзе поліцыя... Будзе і нашым... Ліха іх бяры, ня трэба было на гэты раз пачынаць забастоўкі... Усё роўна справы не паправім...

Наталя не сьцярпела: кінуўшы лыжку на стол, яна гостра адказала дзядзьку:

— Ём таго і хочацца... Маўчаць ды адкладваць—лягчэй усяго. Але ці пасобіць гэта нам? Нашу дабрату ні фабрыканты, ні поліцыя дорага ня цэняць...

— А ты вельмі гарачая... Што-ж, на ражон лезьці?

— Як трэба, то трэба...

— Выйграеш гэтым!

— Больш, як пакораю ды паслухмянствам.

— Відаць!..

Ён паглядзеў на газэту, павадзіў па слупкох вачыма і праз хвіліну трывожна праказаў:

— Вось, глядзі: «Нарада фабрыкантаў пастанавіла абвясьціць лёкаут. У першую чаргу...»

Ён прыглядзеўся і ўжо спалохана дадаў:

— Ёсьць ужо... Во, во, во... «У першую чаргу будзе зачынены паравозабудаўнічы завод і фабрыка... «Праваднік»...

Наталя не чакала.

Сапраўды?

— Вось табе і сапраўды.

Яна стала думаць, вяла жуючы хлеб.

— Палохаюць, ня болей.

— Зачыняць на лета, а ты...

Дзядзька занэрваваўся, устаў з крэсла і пачаў тупаць па пакоі, размахваючы рукою.

— Паганцы, крывапіўцы; заморам хочуць браць. Юдашы.
Абярнуўся з упікамі да нябогі:

— А ты яшчэ храбрышся! На вуліцу...

Мэрам-бы Наталя была вінаватаю...

— На вуліцу,—пераказала яна і хапілася за думку: тут храбрасьцю дзядзькі ня зьбіць. Факты, а што перад імі словы? «А і сапраўды, што будзе, калі раптам лёкаут?» засумнілася. Ёй мігам прапусьціла ў галаве некалькі няпэўных, павярхоўных намераў ды плянаў, як і што яна рабіцьме, калі зачыніцца фабрыка. Тое, што ў газэце дзядзька ня вычытаў тэрміну, у які пачнецца лёкаут, не загострывала патрэбы дэталей спыняцца на мігнуўшых перад ёю думках. Аднак намер, у выпадку чаго, паехаць з Рыгі да Рыгоравай мацеры ў Сілцы і там застацца швачкай, заінтрыгаваў Наталю. Цягнуць гутарку з дзядзькам, яна меркавала, як лепей павярнуць будзе гэту справу. Нават знашлося жаданьне асьведоміць аб гэтым Рыгора і напісаць у лісьце да Сёмкі. Апошняе да таго зарупела, што Наталя тут-жа ўстала з-за стала, выняла з кішэні ўжо прымяты конвэрт ды намерылася яго адчыніць.

— Нойдзем выйсьце...—не дарэчы вымавіла яна.

Ёй хацела намякнуць на адшуканы плян, як раптам пачуўся гучны званок.

Яна пісьмо апусьціла назад у кішэню.

У кватэры ўсе замоўклі.

Праз хвіліку званок паўтарыўся.

Дзядзька падышоў да дзвярэй, хочучы запытаць, хто там; але не пасьпеў разьняць губ, як званок затарашчэў зноў і з-за дзвярэй пачуўся патрабавальны голас:

— Адпіра-йце-э, тэлегра-ама!

Дзядзька павярнуў ключ; дзверы з сілаю падаліся к яму, стукнуўшы па нагах, якіх ён не пасьпеў адняць. Ёй тут-жа перад ёй вырасла фігура здаравеннага мужчыны.

— Тут жыве Кузьма Чмель?

— Тут,—у поўголос адказаў Наталін дзядзька.

— Дзе ён?

— Я буду...

У гэты момант у кватэру ўвайшло чэцьвера асоб, а пятая, гарадавы, застаўся за дзьвярыма.

Здаравенны мужчына паведаміў:

— Мы прышлі ператрасьці вас.

Кузьма нічога не адказаў. Тады здаравенны мужчына знакам падазваў да сябе крайняга з увашоўшых і паставіў яго каля Кузьмы, а другіх дваіх паслаў трасьці ў сталовай ды спальні. Сам зашоў на кухню, абгледзеў вакола, пераставіў пасуду, адчыніў пліту і, нічога не знайшоўшы, падышоў да Кузьмы. Праз некалькі хвілін кончылі справу і другія двое.

— Пасьпяшылі захаваць,—выказаў здаравенны.—Ну, добра. Нам ня гэта важна. Скажэце, Чмель, у вас ёсьць кватарантка.

— Ёсьць,—адказаў Кузьма.

— Яе імя?

— Наталя!

— У дому?

Кузьма замяўся. Але ня было іншае рады, як прызнацца,—тым болей, што ўжо другіх двое ўпарта глядзелі ў адчыненыя дзьверы кухні, дзе сядзела Наталя.

— Дома,—адказаў Кузьма:—яна вам трэба?

— Я сама. Чым магу быць карыснаю?

Наталя вышла з кухні і горда стала перад гасьцямі.

— Начальнік жандарскага ўпраўленьня просіць да яго... Адзявайцеся, будзьце ласкавы.

Наталя ня зразу рушыла з месца, акінуўшы ўсьцяж траіх «гасьцеў» пільным узрокам. Яе не падганялі. Выстраіўшыся гуськом, усе чэцьвера ня зводзілі з яе вачэй, лісьліва ўхмыляючыся.

Некалькі хвілін усе маўчалі напружанай маўчанкаю.

Дзядзіна прыметна хвалявалася. Наталя заўважыла гэта і, каб разьбіць гэты настрой, пашла з праводамі госьця ў сваю каморку, адзелася і сьмела заявіла:

— Можам ісьці!

Словы ня змоўклі, як стукнулі дзьверы, і Наталя, акружаная «гасьцямі», вышла з хаты.

На сходах ужо яна хапілася, што забыла знішчыць пісьмо, якое тут-жа, пры ёй. «Як быць з гэтым?» кальнула думка.

І дзiesiąткі плянаў завярцеліся ў яе галаве.

НАТАЛЯ НЕ АДНА ПАПАЛА ў руці поліцыі: у той вечар на ўсім горадзе пракацілася хваля вобыскаў ды арыштаў. У рабочым раёне была зроблена сапраўдная аблава. Поліцыя, выходзячы з сябе, старалася напасыці на сьлед арганізацыі сацыял-дэмократаў, якая фактычна кіравала ўсімі забастоўкамі, абвяшчаючы гэта ў разьлепленых ды раскіданых у горадзе проклямацях. Праца поліцыі цягнулася ўсю ноч, кончыўшыся перад днём. Было заарыштавана звыш сотні чалавек. Часткаю іх расадзілі часова па вучастках, а чалавек сорок адагналі ў астрог. Наталя папала з апошнімі.

Ёсьць вядома, што гэтакі лік сьвежых жыхароў астрогу ня мог арыштаванымі сустрэцца спакойна. Гэта выразна сьведчыла аб новай перамозе поліцыі і ўраду над узбуранымі рабочымі. Насельніцтва астрогу моцна занепакоілася, пашлі гутаркі, запытаньні, абгаворы таго стану, які ў скутку гэтага склаўся. Многія даводзілі аб слабасьці дысцыпліны сярод рабочых, іншыя наракалі на іх нерашучасьць. Думкі Рыгора, аб якіх ён казаў на вядомай нарадзе перад пачаткам шырокае забастоўкі, пераказваліся амаль ня ўсімі таварышамі з яго камэры. Больш другіх гукаў Ромусь, ён упікаў многіх, і асабліва Міхася Камара, за іх мяккасьць. Зломысна пераказваў раз-по-разу: «Няхай цяпер цацкаюцца са сваёю тактыкаю. Няхай глядзяць на плён свае працы».

Рыгор падказваў таварышу, задаволены яго настроем, але ўнутры адчуваў, як сэрца зьніжала размах. Як-ні-як, спадзевы меншалі, прытухалі. Каб трымацца іх, трэ' было болей натужаваць сілу волі, а яна, гэта сіла волі, пасьпела падтачыцца за часы астрожнага жыцьця. Праўда, часу пакуль мінула небагата, але натура Рыгора—каразьлівая, успрымальная натура—была не прызвычайна да астрожных абставін. Занадта раптоўна гэтыя абставіны ўрэзаліся ў яго жыцьцё, якраз тады, калі яго істота сама што гартавалася ў полымі змаганьня.

Мо'-б яшчэ ня так прыкра было, каб Наталя не напаміла аб сабе. А то гэтак сьвежа ўражаньне ад спатканьня з ёю! Толькі-толькі першыя павуцінкі забыцьця каўзанулі над памяцьцю—вера-ж ў хуткую стрэчу яшчэ гарэла. А цяпер?

Перад Рыгорам, толькі ў іх камэру ўпусьцілі дваіх сьвежых арыштаваных, бліснула цікава-настарожанае пытаньне: ці не папала разам і Наталя? Ён хацеў зразу распытаць пра гэта, але неяк загутарыўся аб іншым, і толькі праз гадзіну, п'ючы гарбату, абярнуўся да сьвежага таварыша з запытаньнем:

— Ці ня чулі аб Наталі Чмель з фабрыкі «Праваднік»?

Таварыш падумаў.

— Якая яна сабою?

— Сярэдняга росту, брунэтка!

— Як быццам-бы мігнулася паміж, калі нас прыгвалі ў турэмную кантору... Ці то перад уваходам... Быццам-бы ўпэўнена не скажу.

Яшчэ падумаў і праз хвіліну ўверана сказаў:

— Так, бачыў. Яна—стройная, у шэрым жукеце...

Для Рыгора было ўсё ясна, ён ужо не хацеў распытваць падрабязна. Наталя! І перад ім згрудзілася ў адно і пісьмо да мацеры, і рэчы, аб якіх прасіў, каб Наталя забрала, і рэгулярныя весткі з волі, якія меўся атрымоўваць праз яе, і чародныя спатканьні з ёю. Пляны гэтыя пераблыталіся, змяшаліся, спанталыжылі яго. Рыгор то падтрымоўваў гутарку з таварышамі на агульныя тэмы, а то адышоў ад яе, замоўк і аддаўся раздумам. Ажно ўсім кінулася ў вочы.

— Аб чым ты сумуеш горай усіх? пацікавіўся Ромусь.

— Ёсьць прычына... Ці-ж ня чуў?

— Якая?

— Наталя, брат, таксама папалася.

— Дык аб гэтым?

Рыгор пацяў плячыма.

— Ня тое, каб аб ёй самой, але, ведаеш, разьбіліся пляны. Мацеры колькі часу ня пісана,—тая гіне ад неведомасьці аба мне, адна, бяз грошай, старая... Далей... Усё-ж, ня тое, як-бы на волі Наталя заставалася. Зразумела... Ну але... Вось як-бы зьвязацца з ёю?

Ромусю паказалася гэта простаю рэччу.

— Гэта ўладзім.

— Разумееш, пісьмо ці пасьпела напісаць—вось цікава.

— А ўжо тады разьведаеш...

Ромусь адышоў ад Рыгора, а той яшчэ доўга бавіўся над вырашэньнем розных пытаньняў, якія былі звязаны з арыштам Наталі.

На прагулцы Рыгор цэлых дваццаць хвілін раскідаў узрокамі па двары астрогу, заглядаючы ў бок яго кабэчае палавіны. Прыкмячаў некія незнаёмыя твары—разабраць было нельга: глядзеў вартаўнічы. Плянаваў, як і што ды калі выпадзе тая мажлівасьць перакінуцца з Наталяю словам-другім. Падышло жаданьне, каб хаця яна была тут, у вастрозе, а ня ў іншым месцы. Але прагулка кончылася, і Рыгор нічога ня мог правесці пра Наталю. Тады яму асталася адно—чакаць абеду, авось прыдуць ськія-такія весткі аб ёй. На гэтым крыху супакоіўся.

Час, які аддзяляў прагулку ад абеду, прашоў незаўважна. Рыгор увязаўся ў новую гутарку з таварышамі і дашоў да самага гострага пытаньня, калі пастукалі ў дзьверы камэры. Ён першым падбег да аконца, каб паглядзець, які з надзірацеляў прынёс абед. Угледзеў—як заўжды, той, што кожны раз прыносіў гэтым днём. Абнадзеіўся. Не адыходзячы, пастаяў каля дзьвярэй, пакуль большасьць таварышаў атрымала абед. Затым падышоў сам і запытаў у надзірацеля:

— Ці няма мне чаго-колечы з волі?

Надзірацель прывычным спосабам перадаў пакецік у знаёмай паперы. Рыгор прасунуў руку, дастаў яго ад надзірацеля і, забыўшыся пра яду, разьвярнуў. Між іншымі гасьцінцамі ляжалі запіска і пісьмо. Узрадаваўся, не прыглядаючыся да характару, і хутчэй-жа прыняўся чытаць.

«Даражэнькі Рыгор! Выбачай, што я гэтак доўга не давала аб сабе ніякае весткі... Ты, пэўна, думаў, што я выпадкам сустрэлася і выпадкам згінула з твайго вокагляду».

«У чым справа?» пацікавіўся Рыгор, заінтрыгаваны першымі словамі пісьма.

Не сьцярапеў і пашукаў подпісу.

Стаяла—

«Ганна».

«Ганна!» настаражыўся ён. І з некай надзвычайнай цікавасьцю, з захапленьнем пачаў чытаць, ізноў спачатку, слова ў слова. Не адгінаючыся, прачытаў раз, пасля другі, усё не даводзячы сабе ясна, як і што гэта магло стацца...

«Даведалася, што з табою зрабілася бяда і, паверыш, тры дні не магла прыгсьці ў сябе, супакоіцца. Патраціла колькі сілы і стараньняў, пакуль змагла знайсці ходы, каб перадаць табе гэты лісток. Ня ведаю, ці пападзе ён табе, хоць і пэўная асоба ўзялася зрабіць гэта... Скажу, што цяпер я адна, маці мая памёрла. Хоць наша спатканьне балюча адбілася і на мне і на маёй нябожчыцы мацеры але... Ох, як-бы рада была з табою ўгледзецца! Ці маеш надзею? Адрас стары»...

Прачытаў і даўгі час пісьмо трымаў у руках, прыслухоўваўся да нечага асаблівага, на што ў акольных абставінах ня было жаднага намёку.

А перад вачыма няслася кіноматографічнаю стужкаю ў бясконцых варыяцыях: Сілцы, маці, Ліцк, Сёмка, Ганна, Рыга, Зося, Наталя. Адно другое пераганяла, мяшалася, зьлівалася, драбілася, нікла на момант, пасья паўставала—радаснае, бесклапотнае, рэзвае, пяючае.

— Чуеш, Рыгор!—перабіў яго Ромусь:—яда астыла. Еж хутчэй, пакінь думаць.—І тут-жа сур'ёзна дабавіў:—Пашлі чуткі, што нас з табою маюцца выслаць у тваю губэрню пад надзор поліцыі.

— Хто сказаў?

— Нашы гавораць!

— Няўжо?

І Рыгор прыняўся абедаць.

А Ганна ня выходзіла з думак.

V

ВЯСЕЛЬЛЕ ў Берагоў-Прыдатных скончылася на чацьверты дзень вечарам. Як вадзілася ў Сілцох, яно было запіта півам, ды добра запіта. З палудня да гадзіны дзесятае ходырам хадзіла Пінява карчма. Скокі і песьні, пацалункі і абяцанкі, пахвальба і зьневажаньне—нямоўчна напаўнялі пракіслую гэтым трункам карчомку. Не падавалася нікага выгляду на тое, якое здарэньне справодзіла на другі дзень вясельле. Запіваўся звычай, па якім уваходзіла маладая ў мужавую сям'ю работніцаю і сем'янінам, прывязаным крэпка і шчыльна. Сваты і свахі дарылі адны другіх рознымі пажаданьнямі; зычылі маладым доўгага і шчаснага жыцьця. Нельга было знадворку ў гэтым вя-

сельлі прагледзець нічога такога, што-б вяшчала тыя ці іншыя шурпатасьці ў будучым жыцьці маладых. Нават, здавалася, і Зося адкінула ад сябе хмурыя раздумы ды больш рэзва глядзела на рэчы. Перагаварвалася з Волькаю, з Гэляю, паказвала пальцам на мацярок ды на вясёлага, захопленанага ігрышчам Васіля...

Аднак, ужо назаўтра, калі новы дзень устаў перад Зосяю ў звыклай сваёй будзёншчыне, яна пачула сябе сьціснутаю. Трэба было пачынаць новае жыцьцё, у новых абставінах, з людзьмі, да якіх далёка яшчэ ня прывыкла да гэтага часу. Гаспадарка мужа, як кожная гаспадарка ў часы жніва, вымагала да сябе ўвагі, працы. Нельга было раздумваць ды прыглядацца. Зося ведала гэта. Але тупала па хаце, нясьмела пазіраючы ў куты і ня ведаючы, за вошта і як узяцца. Тым болей, што Тадося, сьвякроў, хапалася за ўсё сама: і ў печы паліла, і цяляці траву выбягала падкідаць, і давала распараджэньні Васілю. На нявестку-ж, ці сумысьня, ці з нядбаласьці, мэрам-бы не патурала; хоць нельга было ня прымеціць, як колкія ўзрокі старое накіроўваліся на Зосяю ды ганяліся за ёю, куды яна тупала.

Гэтак мінуў дзень, другі, трэці. У хаце Берагоў адчувалася нейкая нацягнутасьць. Тадося не падавалася на размову, як-бы знарок вытрымоўваючы сур'ёзны нораў сапраўднае сьвякрові. Васіль чамусьці маўчаў таксама, мэрам-бы адчуваючы якуюсьці няёмкасьць ні-то за мацэру ні-то за самае вяселье. Зося старалася абмінуць гэта тым, што выходзіла з хаты, ці ў траву ідучы, ці адносячы да каваля сярпы ў точку, ці забягаючы да сваіх бацькоў. Вечарамі надыходзіла Марта ў даведкі, і ўжо гэтым паднімала тую ці іншую рознастайнасьць настрою. У гэтыя хвіліны Зося разьвязвала язык, умешвалася ў гутарку мацярок, але тільна адводзіла кожнае слова, калі яно хілілася краінуць іх, Зосі з Васілём, сямейнага жыцьця. Яна адчувала і прадбачыла, што ўсякая неасьцярога запляцецца сьвякроўю ў лычка і пасьля разбэрсаецца ў Зосін бок.

А што Тадося заплятала лычкі, відаць было ўсім, найлепш самой Зосі. Так і чулася ў хаце—старая нясупынна намякала на сваю волю ды на сваё кіраўніцтва і верхаводства; кожны паварот, кожны намёк ці ківок галавы—Зося дзень за днём ляпей падмячала—казалі за гэта. Можна было і трэба было чакаць ад Тадосі прызнаньня ў гэтым. Муха-заваруха—і бура ў хаце.

На пяты дзень, аўторкам, гэты выпадак здарыўся. У абед, надало ліха, якраз на кладцы праз рэчку, блізка Берагавай хаты, схапіцца Зосінаму бацьку з Марцэлькаю Цюткаю: як прымха якая, ды годзі! Мікола злавіў Марцэльчынага хлапчука на прыпасе каня і насыцябаў пугаю. З плачам хлопец паскардзіўся мацеры, а тая—хто яе ня ведаў у Сілдох!—пашла лаяцца да хаты Прыдатных. Сустрэліся, аднак, на кладцы, і тутакж Марцэлька рассыпалася на Міколу градам лаянкі ды кляцьбы. Пашлі ў зварот дзяды і прадзеды, сваякі ды раднякі і... Зося. Марцэлька, пераказваючы дзесятка разоў, бессаромна перад сабранымі людзьмі ўспамінала Лужкі, складаючы гэта слова на розны лад, на розны манер.

А Тадосі якраз выпала быць сьведкаю—чутно з хаты. Яна ня ведала, дзе дзецца, слухаючы атэстацыю сваёй нявестцы. Чырванела, зьвярэла, стаючы наўздалёк, а лікі голас падаваў ёй недаваленьня і злосьці да Зосі. Беражысе рабілася неўцярпеш, каб хутчэй падышоў той вечар і вярнулася з поля нявестка,—а тады яна дасьць ёй жаху...

І вось, толькі Зося пераступіла парог у сенцы, незнарок праціўшы кацялок вады, як Тадося выскачыла з хаты і з лямантам накінулася на нявестку. Пачала лаяць з апошняга слова, глуміць і паскудзіць, трасучы кулакамі над Зосяю. Гразілася адучыць—нямаведама ад чаго і што, зрабіць паслухмянай... а далей дашла да пагрозы—выгнаць з хаты.

— На якое ліха ты прыплялася сюды?—крычала Тадося, шаптаючы з хаты ў сенцы ды назад.—Гэта-ж ў зямлю жывой трэба лезці, чуючы гэткае штуркі... Перадлюдна гэткае рэчы выкладаць! Апаганіла ты і Васіля, і нас усіх... Усе людзі на воку... Па аколіцах пойдзе... Падума-аць... Нявестка...

Зося маўчала, кратілася, а на сэрцы бегалі мурашкі. Кіпела распаччу, як горын агнём. Нарэшце, ня стрымалася, кінула хату і пабегла да сваіх бацькоў. Але гэта яшчэ больш падліло масла ў агонь: хвілін праз дваццаць прыбег па яе Васіль, настроены, падбухтораны мацераю, і бессаромна пачаў упікаць яе ў ачох бацькоў. Тыя ўступіліся за дачку, пачалі сунімаць зяця, угаварваць, разуважаць... Куды там! Усё-ж, дашоўшы дамоў, Васіль вярнуўся назад да лаянкі і разам з мацераю доўгі час грыз Зося. Толькі нашышоўшы Хлёр разрэдзіў паветра.

— Ці варта гоман паднімаць! Брахуха гэтая ліха ведае чаго напляце, ці-ж браць да сэрца? Цудныя вы!..

— Дарма ня будзе казаць...

— Га-а! Веданая ўжо штучка... Дурны Мікола, што чапаўся з гэтаю яшчарыцаю. Хай яе добрыя людзі ня знаюць... Або адрэжаш ёй язык?..

Зося скарыстала выпадак і ўпикнула сьвякроў:

— Ёй хочацца крычаць: скоро цяжкаю стала...

— Маўчы-і...—няўтрымалася Тадося.

Хлёр супыніў братавую, дапомніў ранейшую думку, што ня варта самім падаграваць справы з-за мінулага, і папрасіў надалей не сарамаціцца перад людзьмі.

— Вы думаеце што,—людзям на руку будзе. Пачні на кожную брахню адгуквацца—сьцерпу ня хопіць. Вось калі...

Васіль слухаў дзядзькі, але на гэты раз і яго дзядзькавы словы не праймалі: цьвёрды, мулкі камячок злосьці і недавер'я к жонцы ўсё бліжэй падбіраўся да сэрца, рос, брыняў і ждаў моманту лопнуць зьверскім незадаваленьнем на Зосю... Сумныя ўзрокі, што пасылаў ён да яе, сьведчылі аб тым...

Сьведчылі і дапаміналі Зосі аб нядобрым, але—невядомая сіла цягнула яе кудысь далёка, у шэрае наступнае, адкуль выглядала здань незабытага, памятнага Рыгора.

VI

ЖНІВО! Гэтым годам яно спазьнілася дзён на восем. Але гэта не адбілася на яго харакстве, на прыгожасьці гармоніі працы, уядранай сьпелым залатым жытам. Роўная цёплая пагода спрыяла Сілцом. Думалі сілцоўцы, што дажджы, пашоўшы пасья касьбы, захопяць жніво. Трапяталі, пазіралі ўгору—калі прыойдуць гнедыя хмаркі з захаду.

Так не пару, так не ў пару! Жыта пагінае каласы, жыта просіцца на серп. Роўнядзь ніў не пачарніла-б золата іржою праростаў. Няўжо ня выпадзе так, каб хоць на тыдняў два сплыў полаг хмар, выглянула сонца, у жніўні яшчэ не халоднае, і людзі адсьвяткавалі ўрачыстасьць жніва. Хоць-бы маленькая прыкмета—усьміхнулася неба сінім лазуркам, выпусьціла праменьчык сонца! Хоць-бы! Вечарам, на змроку, калі жабы ў рэчцы завялі свой карагод, не паказвала на пагоду: імжэла, цярусіла па руні лістоў.

Так не ў пару, так не ў пару дажджы!

Але раніца, раньняя раніца прынясла надзеі. Ужо апоўначы хмары сталі радзейшымі, а к усходу сонца яны парваліся на кавалачкі, распаўзліся па белаватай сіні паземаў і выпусьцілі першы сонечны промень. Які быў ён чулы! Пралез у тысячы вокан, апаў на тысячы ачэй, падняў, узварушыў, закалыхаў Сілцамі. Мясцічкам праняслася творчая завіруха: высыпалі з хат старыя, малыя, мужчыны, кабеты. Як па командзе, зачынялі вешніцы, запіралі дзверы і з падводамі ды пешкам сыпшылі да жытніх палеткаў. Мэрам-бы хтосьці іх зваў на бяседу, на ўрачыстасьць: уподбег, не азіраючыся, падкасаўшы порткі, падаткнуўшы спадніцы, моўчкі, з прагнымі ўзрокамі, шнуравалі перавулкамі, вулічкамі, сьцежкамі, мяжынкамі. У белых сарочках, быццам на таінства якое! Чорнымі дужкамі—сьмболь працы—пераціналі сьпіны гострыя сярпы.

Сілцы перабіраліся ў поле. Сілцы заціхалі, каб посьвіст сярпоў ды шаласьценне жыта даходзіла да ралчыненых гумен, да падсушаных такоў. Рэдкія асобы заставаліся пры хатах: дзе бабулька старая з дзіцём, дзе нядужы дзядок. А то бегалі падсьвінакі па дварох, узьляталі на платы куры—і годзі. Жніво! Прышар! Час, якому няма роўнага ў годзе. Пара, калі жытнія каласы ўбіраюцца думкамі селяніна, як новаю красою, жаўцеюць надзеяй... Жыта—хлебароб: чародны пераплёт жыцьця, злука прыроды з чалавекам!

Вось шырокае палатно жытніх ніў. Як вокам акінуць, цягнуцца яны далёка к лесу, за ўзгорак. Глядзець упапярок—зьлітны, суцэльны! Дзе тая прымета затрачанай працы кожнага працаўніка! Але роўныя ніткі-межы ўдаўжкі рэжуць цэлы кусок на вузкія шнуркі-палоскі. Многа іх выразана з гэтага палатна. І кожная палоска з далёкага далёку, з дому, заве да сябе гаспадара...

Сыходзяць жанцы з дарожак ды сьцежак, раўняюцца з нівамі і гінуць за яго густою високаю сьцяною. Гэтак птушкі, ападаючы на зямлю, расьсшаюцца ў шчэці травы, знікаючы з вачэй у вадгоне ад цябе. Падыходзіш бліжэй—яны вось тут, вунь дзе: рухаюць, трапечуцца,—то іх праца за крупінку хлеба. І жанцы: па адным, па два каля палоскі, у радок, ад краю сьценкі прыпыняюцца, паглядаюць на сонца і пачынаюць працу—жаць. Як жрацы перад алтаром, белым ланцугом, паяд-

нанаю воляю, агульным жаданьнем, супольным пачуцьцём нахіляюцца да жыта, махаючы сярпамі. Памерна, як адзін, злучанымі махамі рук, падобным аднаму згібам плеч, стройным замахам сярпа—жнуць. Жнуць? Мэрам-бы пэрлы зьбіраюць з вясёлымі песьнямі. Няхай ніжа сонца стрэламі праменьняў іх скручанья ў дугу сыпіны і шырокімі рагамі гоніць пот па ўсім целе—ня цяжка, ляюць. Жыта кладзецца роўным простам; гострыя іржакі пазадзе. Умалотнае? Гоны сажнуць—ліцацца снапы: колькі іх? Будуць вязацца, будуць у мэндлі складацца—будуць лічыцца. А сонца толькі-толькі падбіраецца к палудню. Вось яшчэ больш прыпячэ! Ня відаць жмурынкі. Сышлі яны ранкам з наземаў, адчыніўшы сінія шыры неба. Як ня радавацца, жнучы сьпелае жыта, як не пяць! І над золатам каласоў і над простам снапоў лунае песьня. З ёю грае перапёлка—там у жыце шнайдарыць. Любіць яго пах, любіць гушчэчу дырбуноў. Хутка-хутка мінецца гэта роскаш—перапёлка шкадуе. Шкадуе і жоўтабрушка—ня будзе схову ў непагоду. А шпакі кучамі пралятаюць над жанцамі, чуюць высыпанья зерняты. Ападуць ў іржышча і, мэрам тыя жанцы, захопяць палоску, прабягуць ёю і зьбяруць зерняты. Сядуць яны ў бабкі—няхай толькі зьвяжуць жанцы.

Перад вечарам пачынаюць вязаць. Паднімаецца жыта снапамі, у пояс падпяразанымі. Растуць мэндлі роўнымі нізкімі крыжыжкамі. Паглядзіш, як салдаты. Доўгі цень уцякае ад жанцоў: вада астудзіць смагу. Вада! І яна сагрэлася ў баклажках пад лахманамі, пад жытам. Колькі ні цадзі—хочацца болей. Палудзень апаражніў чуць не да дна—астача, як луг. А піць—няма рады. Здэцца халадней, і лунь закурыўся над поплавам, а смага пячэ. Чуваць—шчыміць сыпіна ды ломіць рукі. Вось ужо дзесяць гадзін працы! Якое гала іржышча, колькі бабак настаўлена! Можа годзе? Ой, не! Гэткі дзень, гэткая пагода! Што заўтра будзе? Трэба жаць—няхай мінае дванаццаць гадзін, няхай прыдзе трынаццатая... Вельмі ўжо сонца міла глядзіць, вельмі ўжо жыта соладка пахне, пекна так сьвішчуць каласы. А жыта, жыта—з залатога на чырвонае змянілася. Зіхаціць, пераліваецца. Як яго ня жаць, ня зьбіраць у снапы! Зажын, зажын, зажын... Трое жмень. Трое жмень, а там і гоны...

Ды ці ўсё-ж зжаць увадзін дзень? Жанцы, надыходзіць змрок! Пакіньце сілы назаўтра! За жытам сьпее ячмень ды авёс.

Жніва хопіць на тыдзень, на два! Толькі-б стараньне, толькі-б ахвота!.. Праца любіць адпачынак...

Ведаюць жанцы. Адыходзяць ад жыта, выпростваюцца. Зьбіраюць клумкі, парожнія баклажкі і глякі. Мацяркі—кальскі з дзяцьмі... Ізноў на сьценкі, на дарожкі, на сьцяжынікі. Шнурочкамі—у Сілцы. Нагараваліся? Пэўна! Але пяюць, мэрам і ранкам. Рогат і гукі. Пучкі зажыну ўбіраюць іх постаці. Чыстае паветра ловіць іх, даючы волю ляцець далёка к лесу, у даліну.

Пакуль пяюць жанцы, маўчаць іншыя песьні, песьні калёс. Скора-скора загрукаюць яны па каменьях, паднімаючы пыл і вязучы поўныя вазы снапоў. Скора! Хай толькі падсохне жыта, хай прагучаць першыя песьні жанцоў... Пакуль—пярышнія: жыта не ўвассала патрэбнага цяпла. Зерне не ўвашло ў сілу. Пасьвеціць сонца сем-восем дзён, сьцісьне зерняты, згоніць вільгаць—уверана кладзі ў стоўп. Зьнятае з караню—жыта маладое, набрынялы колас. І песьня жанцоў—маладая. Першы дзень—зажынікі. Жытні водыр бадзёрыць жанцоў, калышучы радасным сэрцам. Няхай сабе ня відаць канца палосак і недалёка ад іх жаўцеюць іншыя—з ярыною,—праца лічыцца зажынкамі. Весела лунаюць зацяжныя мотывы; нясуцца далёка поверхам жытніх каласоў. Вось прыедуць фурманкі—будуць паражніць нівы. Зжатае жыта паедзе ў сховы, а голае іржышча будзе пустым галам выглядаць. Тады пакажа сваю здань блізкая восень. А пакуль—пярышнія. Таму так голасна зычаць сьвежыя галасы жанцоў, так спора ідзе жніво, так многа зжата за дзень! Пярышнія...

VII

БЫЎ ПОЛУДЗЕНЬ трэцяга дня жніва. На пожні ў двух мясцох стаялі грамадкі сілцоўцаў і ўголас абгаварвалі здарэньне, якое адбылося на іх вачох. Васіль сіберна, бязьлітасна назьдзекваўся з Зосі. Каб не абаранілі яе падасьпеўшы к часу Сёмка з Хірысонам Пузам, скалечыў-бы маладзіцу. За вошта? За якое прычыны? Аб гэтым судзілі дваяка: там, дзе грамадка складалася з Сёмкі, Пятруся і некалькі іншых, вінавацілі Васіля. Наадварот, у другой грамадцы адказнасьць ускладалі на Зосю. Сёмка расказваў:

— Паверыце, ледзьве з рук адабраў. Каб Хірысон не пасабіў, ня даў-бы рады. Ушчаперыўся, як клешч, і неміласэрна б'е жулаком па чым папала. Азьвярэў, запеніўся.

— А за вошта ён?

— Ня ведаеце гэтае заразы! Прыстаў да Зосі, каб тая прызналася... бач, каб упэўніла яго, што ня мае ніякіх зносін з Рыгорам. Нехта набаяў, быццам-бы Рыгор ёй піша пісьмы, яна адпісвае, і гэткім чынам падводзіць яго, мужа, здраджвае. Нагаварылі пра Лужкі, пра... ліха ведае што.

Усе здзівіліся.

— Ці можна дурнейшае прыдумаць?!

— Вось то-та-ж!

— І за гэта перадлюдна так біць кабету!

— Няпрытомны...

— Пэўна, маці над'юшыла. Тая-ж, як ведзьма, увесь час. Кажуць, нібы ад вяселья яшчэ з Зосяю слова не прамовіла.

— Можа быць...

— Міколка ўлез, няма чаго казаць...

Адначасна ў другой грамадцы, дзе быў Васіль, яго дзядзька Хлёр, старшыніха і блізкія Берагоў, судзілі Зосю.

Тадося бессаромна крычала:

— Хай-бы яна ўзяла сабе на розум, што так ня можна, дык не. Тыя яе падбіваюць, а яна слухае. Што-ж, гэта ласьне можна цярпець? Навошта-ж гэткая жонка? Да чаго тое вясельле было спраўляць?

— Кажаш ёй, а яна наперакор табе: «Пішу, ну, што ты мне зробіш»,—скардзіўся Васіль.—Проста не сьцярпець...

Хлёр варушыў плячыма, верыў і сумляваўся, але дапускаў, што Васілю, напэўна, Зося здорава дадзела.

Старшыніха бачыла ў гэтым цэлую змову, куды Зосю ўцягнулі Сёмка, Пятрусь, Волька, Гэля ды іншыя.

— Можа-б яна інакшаю была, каб ня гэтая шайка. Усе яны ліхамысны на Васіля і стараюцца яму нашкодзіць. Чаго добрага, могуць усякае шальмоўства зрабіць: ім закон ня пісаны.

Успаміналі і Рыгора. Псюк Даніла, Берагоў пасусед па полі, падбіваў Васіля, не шкадуючы слоў і плётак. І ніхто з гэтае кам-

паніі ня прызнаў, што Васіль зрабіў дрэнна, ускалануўшы ўвесь палетак. Болей таго—гэты самы Псюк патвараў Васілю, хочучы падкрэсьліць правільнасьць яго паступку:

— Вось няхай ведае на другі раз...—ківаў ён пальцам у бок, куды пабегла Зося да бацькоў:—гэтакіх гусак трэба, не шкадуючы, скубці. Вядомая рэч! Дай бабе волю—завядзе ў няволю! Ня супыніш спачатку—прапала. Го-о!

Пасьля адварочваўся ў бок, дзе стаялі прыхільнікі Зосі, і лаяў Сёмку:

— Яшчэ гэтая заноза патрабуе добрых абцугоў... Баламуціць моладзь...

— На добры лад, трэба было, як падбег ён бараніць, кінуць Зося ды запліскаю па ім...

— А я-б гэта зрабіў, каб к часу падбег,—хваліўся Хлёр.—Што-што, а гэтага нельга цярпець. Якое ім дзела, сукіны дзеці?..

Абгавор здарэньня заняў каля гадзіны часу. Пасьля па адным жанцы разышліся, і ізноў пачалося жніво, як і першыя дні, з песьнямі ды выгукамі жанцоў. Толькі больш цікавыя азіраліся ў бок Берагавае палоскі, сочачы, ці не вярнулася Зося ад бацькоў. Але мінаў час, а Зося не вярталася; і гэта абяцала далейшае разьвіцьцё здарэньня, ужо ў саміх Сілдох. Дагадваліся і судзілі, каму была ахвота, як і што гэта здарэньне разьвернецца, хто возьме верх, чым яно кончыцца. Рыгор уплятаўся ў яго з ўсіх бакоў, мэрам-бы ён прысутнічаў дзесь недалёка—мо' ў Сілдох, а мо' і ў жытнім палетку. Сёмка асабліва думаў пра таварыша, прагнучы хутчэй паведаміць Рыгору ў пісьме аб Зосіным жыцьці. Ён на гэты раз сам пачаў спагадаць, чаму, сапраўды, Рыгор ня змог вывесці Зося з гэткае напасьці. «Можа і вінаваты», судзіў ён. І дапускаў мажлівасьць напаміць Рыгору аб гэтых сваіх вывадах...

Наогул, для ўсіх гэты дзень канчаўся пад уражаньнем адыграннага Васілём Берагам спэтаклю. Аб ім дапаміналі і ўзгоркі на пожні, і кусьцікі зьдзічэлых ігрушак на Берагавай палосе, і гняды конь, што таптаўся недалёчка. Многія пранясьлі-б яго ў Сілцы, дзе, магло стацца, дзеі ў тым ці іншым выглядзе паўторацца.

Але новы выпадак адцягнуў увагу сілцоўцаў ад Берагаў, ад Зосі, ад таго здарэння, у якім яны мелі галоўныя ролі.

Ужо выходзілі жанцы вузкімі межкамі на дарогу, вяртаючыся да хаты; ужо песьні працы паднімаліся з белым лунем над паплавамі, як з-пад Сілцоў паказалася трое коньнікаў. Шнурком, адзін за другім, яны гацалі насустрач жанцом. Падсохшая зямля курэла ззаду коняў, затуляючы пылам чырвоны промень на захадзе.

Сьпярга мала хто з жанцоў зацікавіўся коньнікамі— мала хто едзе! А калі яны сталі падбліжацца, многім стала рупець: стражнікі, пэўна.

Волька ішла пярэдняю і паказала, адвярнуўшыся да ўсіх:

— Стражнікі!.. Няўжо-то Мікола Прыдатны пасьпеў да-несьці наконт Зосі?

Жанцы кінулі п'яць. Раз-по-разу пачалі азірацца вакола, стараючыся выгледзець, дзе і што ў гэту хвіліну Васіль Бераг. Зацішылі хаду, каб быць сьведкаю, што з гэтага выйдзе. То ішлі гуськом, а то сталі зьбівацца ў кучу.

Праз некалькі хвілін тыя пад'ехалі.

— Сёмка Хведараў Загон, хто тут?—супыніўшы коні, запыталі двое з іх у Вольчынага бацькі, які абмінуў жанцоў, каб ісьці дамоў.

— Сёмка Хведараў? Ня ведаю!—адказаў той і зрабіў шаг наперад; пасля схапіўся і запытаў:—А для чаго ён вам?

— Патрэбен,—адказалі стражнікі і праехалі далей.

У чым справа—ніхто пэўна ня ведаў, але кожны з жанцоў дагадваўся, што тут няма нічога супольнага ні з Васілём, ні з Зосяю. Ва ўсіх напрошвалася думка, што Сёмка зьвязаны з поліцыяй зусім інакшымі справамі, якія мала каму ў Сілцох невядомы. Гэта інтрыгавала сілцоўцаў, якія забыліся аб тым, што можа быць у Берагоў, што наогул трэба ісьці дамоў, каб павячэраць ды лажыцца супачыць, а стаялі ў грамадзе, судзячы і пільнуючы, чым усё кончыцца.

І вось на працягу поўгадзіны часу яны былі сьведкамі, як стражнікі адшукалі Сёмку, пасобілі яму запрагчы каня і пад канвоем паехалі з ім другою сьценкаю да Сілцоў.

— Няўжо арыштавалі?—праводзілі іх трывожныя запытаньні жанцоў.

Многія застаўляліся на гэтай думцы, дадаючы:

— А-яй-яй! У самы прыпар забяруць ад бацькоў гэткага працаўніка!

Берагі, Псюкі, Крумкі і некаторыя іншыя іх пакрою паціралі рукі, забыўшы пра Зосю.

А Волька, напалоханая, прасьлязілася...

Жанцы сьпяшылі ў Сілцы, нясучы трывогу.

VIII

НАЗАЎТРА ВЫЯСЬНІЛАСЯ, у чым справа.

Сёмку забралі так экстрэнна на допыты згодна сьпешнага «прадпісанья» Ліцкага спраўніка прыставу «дапрасіць Сямёна Хведаравага Загона, які мае сувязь з Рыгорам Міхасёвым Нязвычайным і іншымі асобамі, заарыштаванымі ў гор. Рызе, па справе іх належнасьці да патайнога таварыства, якое становіць сваёю мэтай», і г. д. Улікаю быў ліст да яго, адрасаваны Наталю па просьбе Рыгора. Гэта выясьнілася на допытах, якія, аднак, ня кончыліся дрэнным для Сёмкі. Сёмка спрытна адказаў на ўсе запытаньні прыстава і быў адпушчаны пад расьпіску нікуды не выяжджаць з Сілкоў. Справа выходзіла ня гэткаю страшнаю, як аб тым можна было думаць і чакаць перад гэтым. Шуканьне Сёмкі ў полі, незадоўга да таго, як вось-вось ён мог быць дома, далей—справоджаньне яго трыма ўзброенымі стражнікамі сапраўды наводзіла на ўсялякія гутаркі. Тым болей, што дэмокрацтва яго было не таямніцай для большасьці сілкоўцаў. Магло быць, станавы атрымаў загад з павету, а можа і па свайму пачыну рашыў злавіць Сёмку ў полі, каб менш бачыла людзей, і адправіць туды, куды ўжо быў адпраўлены Віктар Стаўбун, Хаім Крупнік і іншыя. Ня дзіва, што многія, бачачы гэта, выказваліся так: «Нарэшце не ўцалеў і Сёмка. Цярпелі, цярдпелі і пасья заарыштавалі». Або: «Ізноў пачынаецца—многім хлопцам не здабраваць будзе».

Ну, а бацькі Сёмкі, дык тыя дашчэнтну перапалохаліся, толькі ўгледзелі ў дварэ стражнікаў. У іх ня было іншай думкі, апроч тае, што іх Сёмка папаў у добрую пастку. І бацька і маці бегалі па некалькі разоў з дому на рынак, абураныя распаччу, радзіліся з людзьмі, як і што ім рабіць. Ніводнае не спадзявалася, што справа кончыцца зваротам Сёмкі гэтым-жа вечарам, хоць і позна, дадому. Бацькі пасья ня верылі сваім вачом, настолькі

былі запэўнены ў нядобрым skutку... Вось чаму назаўтра з ранку, толькі Сёмка вышаў на вуліцу, каб звычайным чынам ісьці ў поле, да яго падыходзілі сілцоўцы, мужчыны і кабеты, цікавячыся і пытаючы, чаму і навошта яго з гэткам шоламам вадзілі да станавога. Сёмка выдумаў адзін адказ, якім і збываўся. Ён казаў, што яго выклікалі з-за справы Віктара, над якім паведзена новае сьледства наконт аслабаненьня. Гэта было сказана і бацьком. Сутнасьці справы ён не хацеў адкрываць, папершае, каб не даведалася Стэпа Нязвычайна, падругое, каб ня ўзрадаваць непрыяцеляў Рыгора. Толькі таварышам—Пятрусю, спаткаўшы на дарозе ў полі, Сролю ды яшчэ аднаму з ім, што прышлі да Сёмкі на поле, ён перадаў сапраўдны сэнс яго позвы да станавога. З гэтымі таварышамі Сёмка падрабязна абгаварыў выпадак з сабою. Усіх іх, асабліва самага Сёмку, вельмі дзівіла тое, як і што здарылася ў Рызе; што да поліцыі папала пісьмо, ды пісьмо Наталі. Ён дагадаўся і выказваў свае дагадкі таварышам, што, напэўна, пісьмо было перахоплена, і ні ў якім разе не дапускаў, каб яно было гэтак, як яно, сапраўды, было. У кожным разе паведамленьне Сёмкі таварышам надаўміла ім многае. Асабліва паказным было адабраньне ад Сёмкі падпіскі не адлучацца з Сілцоў. Гэта сьведчыла, што справа ня скончана, што ў любы момант поліцыя можа паклікаць да сябе не аднаго Сёмку, а многіх з іх... Усе згадзіліся на тое, каб быць гатовымі на ўсякі выпадак, а Пятрусю парадзілі адлажыць свой ад'езд на некі час—ня так кінецца ў вочы, ня дасьць выгляду, нібы ідуць уцёкі... Нарэшце, усё-ж, калі Сроль варочаўся ў Сілцы, Сёмка пастараўся загладзіць першае ўражаньне, якое атрымалі таварышы; ён паказаў сябе перад ім пераконаным у нясур'ёзнасьць справы. «Мала што: мне здаецца, што ўсё скончыцца добра». Самому, вядома, рупела, і ён, цэлы дзень працуючы, быў заняты гэтым. Займала Сёмку болей усяго адно: чаму вышла ў Рыгора гэткая неасьцярога, што ён даручыў дзяўчыне пісаць яму, Сёмку, пісьмо. У гэтым Сёмка падглядаў залішняю давернасьць з боку Рыгора. Разам з гэтым у Сёмкавым разуменьні не магло змясьціцца, каб то Рыгор сам мог дазволіць, пэўна, бязгрунтоўнай асобе вясці ад яго імя перапіску. Але магло здарыцца зусім іншае, чаго нельга адгадаць, ня быўшы на месцы. У кожным разе атрымалася штосьці няпрыемнае, над чым ня шкодзіла падумаць.

Бацькі Сёмкі падмячалі сынаву маўклівасьць і канчаткова не маглі супакоіцца. Бацька два разы правяраў Сёмку, але кожны раз Сёмка трымаўся адных слоў, разважаючы бацькоў:

— Ня думайце больш, чым было. Нічога страшнага. Мала каго аб чым пытаюць...

— Ты ня тойся ад мяне,—настойваў бацька:—калі тут да-тыркае Рыгора, то я Стэпе не скажу...

Западозрываў гэта Сёмкаў бацька, Хведар, па адной прычыне: па адсутнасьці лісту ад Рыгора к мацеры. Ведаючы яго добра за хлопца харошага, руплівага, Хведар яшчэ раней меў гэта на думцы, але Стэпе ня выказваў яе, а Сёмку ня было выпадку яе выказаць. Пасьля-ж таго, што адбылося, непатрэбна было хаваць, і Хведар абыходзіўся з ёю вальней.

Адчуваючы гэта, Сёмка пераймаў бацьку:

— З якой рацыі гэта будзе звязана з Рыгорам? Дзе ён, а дзе я! Тым болей, газеты даводзяць, што забастоўка ў Рызе меншае, ападае. Гэта Стэпе думаецца розна...

— Хто-б мог не падумаць, калі ад Рыгора колькі часу, як жаднае весткі.

— Колькі там часу! Бывае, год цэлы чалавек ня піша пісьма...

— То не бяз прычыны.

— Гледзячы як...

Хведар маўчаў, ня тое, каб ня верачы сыну, а ня маючы сілы перамагчы рупнасьць, якую выклікаў дапрос Сёмкі.

І вечарам, калі яны, вярнуўшыся з поля, вячэралі, а прышлі Стэпа і Волька, каб ад сябе выпытаць у Сёмкі пра ўчарашняе, Хведар некалькі разоў паўтараў:

— Вы думаеце, што нойдзеш у ім лад: кажа, нібы тут зусім пусьцяковая справа, ды справа, ня звязаная з Рыгорам.

— А мне ўсё думаецца, мае даражэнькія, што тутака прыплецены Рыгор. Гэта-ж падумаць, колькі часу ўжо вестак ніякіх,—сумнявалася Стэпа.

Волька суцяшала Стэпу, шчыра ўгаварваючы цётку ня трывожыцца, хоць сама яшчэ не адышла ад сполаху, які навеяў выпадак з Сёмкам.

— Нельга, здаецца, і думкі дапусьціць,—казала яна:— каб там з Рыгорам што-колечы ніякаватае здарылася. Рыгор ня тэткі прастак,—ён многіх абыдзе з усіх бакоў.

— Усё бывае, дачушка. У сьвеце, як у катле, варыцца ўсё, кіпіць. На чужыне—ня дома.

— Ды цяпер ручыць нельга,—казаў Хведар, пазіраючы ў міску.

А Сёмка сачыў за бацькам, каб той не пераказаў пры Стэпых думак, якія надоечы выказваў яму.

— Бачыце—факт. Ажно траіх стражнікаў выправадзілі за адным Сёмкам. Увесь час ціха, нідзе нічога, а тут цэлы крымінал.

Аднак, праз усю гутарку, якая працягнулася каля гадзіны, Сёмкаў бацька ня вышаў за рамкі і нічога падазронага наконт Рыгора ня выказаў. Стэпа засталася з папярэднім настроем, суцяшаючы сябе самую. «Няўжо такі адно з другім зьвязана? Наадварот, можа і добра, што Рыгорка ня дома. Вунь чаго пасьпела начаўпіцца тут за час яго адсутнасьці», разважала яна, вярнуўшыся дахаты.

Такім чынам Сёмку ўдалося правясьці свой плян, якім ён яго сабе паставіў. Апроч таварышоў, ніхто ня ведаў сапраўднае прычыны яго візыту ў стан. У далейшым, ён ведаў, што гострасьць ападзе, цікавасьць мінецца і можна будзе бацьку паведаміць таямніцу. А пакуль—няхай астаецца пры тым, што і ўсе іншыя.

Так яно і было. Праз тыдзень, а мо' дзён праз дзесяць, калі жніво пераняслося з жытніх палеткаў на яравыя, многія з тых, хто бачыў справоды Сёмкі пад конвоем трох стражнікаў, цяпер былі сьведкамі позы яго да прыстава праз сотніка Бульбушку Адама. Гэты няскрытна ад Сёмкі і яго бацькоў паведаміў, што станава заве Сёмку да сябе расьпісацца. Самая цырымонія позы праз сотніка мела куды меншы ўплыў, хоць факт таксама даў прызадумацца Загонам. Сёмка сам не дагадаўся, у чым рэч, але ішоў у стан многа сьмялей і спакойней папярэдняга разу. І калі ўся справа кончылася тым, што станава зьняў яго падпіску аб неадлучэньні з Сілцоў, то Сёмка палічыў мажлівым расказаць бацьку ўсё ад пачатку да канца, аднак з умоваю, усё-ж, не пасьвячаць у гэта Стэпу.

ІХ

ПАДЫХОДЗІЎ БАГАТНІК. Вакола нясло восеньню. У полі аставалася пакуль адна бульба. І тую пачалі капаць. За-сеяная чуць ня цалкам азіміна прарастала чырвоненькімі хрась-

цікамі, гатуючы зялёную рунь. Там, дзе нядаўна жаўцела ярыгна ды жыта, слалася гала пожні, утаптанай гавядаю. Многія палоскі былі пазяблены, каб зямля пасьпела лепей перапрэць. З лясоў, пахмурнеўшых, а дзе пераадзетых у жоўта-чырванаватую вопратку, прыляталі кучы шпакоў, апускаліся на сьвежую ральлю і клапатліва бегалі па разорках. Неба ўжо засаб колькі дзён было ўслана гнедымі кіселястымі хмарамі, з якіх няўсьціханна сачыўся драбнюткі дожджык.

Міналася палявая работа. У сілцоўцаў паварочвалі думкі і клопаты да зімы. Дровы, кастрыка, яшчэ сее-тое для хатняга агляду—і там малацьба. Пакуль не раскісьне зямля—кончыць работу з фурманкамі, а тады хай сабе гразь, сьнег—ня страшна.

Стэпе было крыху іначай ад другіх: восень спыняла яе за работкі. Гатаваньне к зіме—ёй шмат цяжэйшае, ніж другім. Дровы прыдзецца на плячох насіць з лесу: куды-ж аддасі на іх сабраны рубель-другі. Прыгодзяцца на зіму, бо нямнога высуцаш кудзеляю. Ды к гэтаму—усё роўна няма чаго рабіць. Кончыцца капаньне бульбы, мо' хто на дзень-другі пазаве лён паслаць ці патрапаць—і таквеля. Не сядзець-жа ў хаце—хопіць зімы. Пакуль ногі цягаюць, трэба рухацца хоць за чым. Тым болей, што працы яна з маленства не баялася ніякай. Не палохала яе і наступная восень, досі вядомая ёй па мінулых гадох, у многіх, падобных на гэты...

Але адно карцела Нязвычайна—гэта Рыгор. Ад яго ўсё яшчэ ня было ніякіх вестак. Колькі ні чакала Стэпа пісьма—не магла дачакацца. Думала да ўтому, гадала, бегала пытаць рады ў Сёмкі, што ёй рабіць, як быць. Далускала нязвычайную думку, каб паехаць самой у Рыгу і адшукаць яго, мерылася падаваць запрасіны праз поліцыю. Аба ўсім паведамляла Загонаў, сына і бацьку, як-бы просячы іх згоды. Сёмка здаволен быў гэтаму, суцяшаючы Стэпу, ды абнадзейваючы яе пачакаць яшчэ дзянёк-другі. Але скоро Сёмкавы ўгаворы сталі надакучаць ёй: яна пакідала верыць яму, злавалася, а пасля стала западозрываць. «Тут нешта некае ёсьць, але Сёмка хігруе і стараецца абайсьці мяне», думала Стэпа і радзей хадзіла да Загонаў. Затое стала наведваць Крупнікаў і ў іх распытваць. Крупнікі, занятыя сваім сынам, Хаімам, мала цікавіліся яе скаргамі, клопатам ды трывогаю. Да гэтага яны самі доўгі час не дазнаваліся прычыні Сёмкавага допыту.

Але нічога няма тайнага, каб ня было яўным. Патрошку-патрошку папаўзьлі Сілцамі, перш нявыразныя, а далей усё паўнейшыя ды паўнейшыя чуткі, што Сёмка выклікаўся да станавога па справе, якая шчыльна датыркала Рыгора Нязвычайнага. Перадавалі, няведама ад каго ды што, аб арышце Рыгора ў Рызе, аб судзе, да якога быццам-бы яго пацягнулі. Чуткі—рэч каразьлівая: вакол іх вырастала шмат лягенд, дадавалася процьма казачнасьці і, урэшце, калі дашлі яны некім чынам да Стэпы, вырасьлі ў цэлую агромністую гісторыю, страшную ды нячуваную. Нязвычайна была ашаломлена ёю, запалохана, і першыя дні ня ведала, дзе яна—на гэтым сьвеце, а мо' пад зямлёю. Перш няпрытомнаю наведала Загонаў. Плакала цэлы вечар у іх хаце, дапытвала Сёмкі, не здаволілася тым, што ён дагэтуль нічога не казаў, прасіла хоць чым-колечы пасобіць.

— Можа парадзіш, сыноч, мне паехаць у Рыгу? — уваскросла з новаю сілаю незабытая думка.

— Як-жа-ж вы паедзеце? Што вы там праведаеце... Ды, апроч таго, вам няма ніякае патрэбы ехаць... Мала што людзі гавораць... Так вы думаеце, што і сапраўды гэтакія страхі.

А Хведар Загон ад сябе разважаў Стэпу.

— Сапраўды, куды ты паедзеш? Ты-ж ніякага толку ня знойдзеш. Гэта табе ня Сілцы, што кожны чалавек знаёмы, можа парадзіць, а то і пасобіць... Дый то, паглядзі сама, якая-б магла быць мне дапамога, каб гэта майго Сёмку забралі! Адно на допыты завялі, і то я ня ведаю, як і што зрабіць, а мужчына, ды дома... А ты... Не кажы, Стэпа! Што-ж зробіш, сьвет гэтакі! Пашоў па такім шляху—не прыоймеш, не малы хлапчук, мужчына, бачыш... Вось колькі я свайму Сёмку кажу: няхай-бы ты, сыноч, пасьцярогся, няхай-бы памаўчаў; бацькі старыя, возьмуць, чаго добрага—што мы зробім. А ён—ні лыс... Перакананьні... Хто за гэта не цяпеў. Праўда, табе цяжка гадзіцца з гэтым, але нічога ня зробіш, прыходзіцца... Ты думаеш, крый чаго, вельмі страшна? Паглядзі—Стаўбуноў Віктар напісаў, што к дзядом прыедзе дадому. Яно пэўна...

Стэпа заспакойвалася, мэрам-бы ўкалыхвалася Хведаравымі словамі, але залячыць імі вышайшай напаверх раны не магла. Можа і праўду гавора, усё-ж самая праўда не папраўляе справу.

Ня ўнімалася:

— Усё яно гэтак, Хведарка, усё яно гэтак, але Рыгорка мой прапаў. Мала што могуць зрабіць з ім? Ці-ж навіна, калі звядзяць са сьвету, у каменных мяшкох гнояць, а то і губяць жы-васілам... Што мне рабіць? Я ня вытрываю, не перажыву! Па-радзьце...

— Якая-ж тут рада...

— Такі-та вы мае лепшыя прыяцелі: добра—бягу да вас, дрэнна—таксама. Хто-ж мне пасобіць, калі я адна-аднёю тут... Была надзея на Рыгорку, а цяпер і тая разьляцелася дымам. Не на кім думцы спыніцца...

— Цяжка, няма чаго казаць... Але-ж, не зьвярайся...

Стэпы ня ўцешылі на гэты раз, не маглі ніяк угаварыць і пасья; яна бегала па мястэчку, дамагалася папасьці к аптэ-кару і таго папрасіць, каб пасобіў ёй, абхадзіла адвакатаў, што жылі ў Сілцох і часта бралі на сябе падобныя справы. Але тое, што Рыгор у Рызе, што падрабязна яго справа невядома нікому, нават станавому, у якога даведваліся адвакаты, перашкодзіла ўсяму. Стэпе ніхто ня мог сказаць пэўнага слова. Прыяцелі Ры-гора яе суцяшалі гэтак, як Загоны, а ліхамысьнікі сьмяяліся, це-шыліся, пацьвільваліся. Гэта ўзмацняла Стэпін боль і мукі. Яна чула ад людзей, а колькі разоў і непасрэдна, як пацяшаліся з яе няшчасьця Берагі, Крумкі ды іншыя. У іх рукі папаў добры ко-зыр, і гэтым козырам хваліліся яны, дзе трэба, а дзе ня трэба. У васобку, як Хлёр Бераг або Васіль,—тыя раз-по-раз дапамі-налі аб гэтым Зосі, даючы ёй зразумець, што яна выратавалася праз замуж за Васіля.

Не дашоўшы ніякага skutku, хто мог-бы што зрабіць Стэпе, каб і хацеў,—яна стала адыходзіць у самую сябе. Рыгора няма— на гэтым сыходзіліся Стэпіны думкі і ад гэтага пачыналася яе жыцьцё. Ён стаяў перад ёю неадступна ў розных выглядых, у ўсялякім стане, маўклівы, няжывы, недасяжны, адзелены глы-бокай канаваю. Як яно гэтак здарылася, чаму яно пашло гэткаю дарогаю—ня ў моцы Стэпінай было разгадаць. Глухі куток ціснуў яе з вакола, затуляў сьветагляд і аднімаў ахвоту жыць. За кароткі час яна асунулася, памізарнела, пастарэла. Кідалася кожнаму ў вочы. І больш чулыя кабеты—Лявоніха, Хведарыха, Стаўбуніха—спагадалі ёй. Выкарыстоўвалі ўсю сваю проста-

людную мудрасьць, ужывалі рознастайныя довады вяковае лёгікі, суцяшалі.

Казалі Стэпе:

— Ну, а згадзіся, сястрыца: бывае, што памрэ чалавек. Такі ўжо лёс... Ласьне другому, будзь то маці сабе, ня трэба жыць? Жывым-жа ў зямлю не палезеш... Людзкае жыцьцё ўжо пастроена гэтак. Аднаму суджана да старасьці пажыць, іншаму—сьці з зямлі ў самым росквіце... Нямерны жаль, распач нялюдзкая, а пасья прывыкае чалавек, абжываецца, занывае...

— Альбо можна оаўняць з гэткаім станам цяперашні выпадак у тваім жыцьці? Паглядзі, іншыя людзі па дзесяць год адбывалі пасяленьне альбо вастрог, варочаліся назад і жылі-жылі, забыўшы ўсё ўсялякае.

— Памятаеш, паўстанцы польскія: колькі іх на пасяленьне выгналі! А пасья ў некалькі гадоў паваочаліся назад і нібыта тое. Альбо Кульдабіцкі Сымон: дзесяць год за політыку праседзеў у Ліцкім астрозе...

— І ня гэтае тутака: мо' нічога зусім, а мо' арышт. Вядома, у горадзе—усюды ўмяшаенца чалавек. Мо'б не хацеў, а мусіш. Бо, калі не ўмяшаешся, бывае горш выдзе... Ці мала людзей арыштоўваюць?! А ласьне яны гінуць праз гэта? Тое і з Рыгорам будзе. Ну, патрымаюць некалькі часу, калі арыштавалі, а пасья і выпусьцяць... Нечакана атрымаеш ліст...

— Ды то, калі і што яно было! Можна ўжо зараз Рыгор на волі. Ласьне ведама каму, як і што там робіцца? Людзям балхвіць—языкі не баляць, можна колькі хоч. Сядзяць тут, як у загарадзе, і толькі падай тую ці іншую чутку—разадзьмуць у сланя. Напэўна, і з гэтым тая-ж справа. Ты тут тужыш, бядуеш, а ён там—нібыта той...

Але для Стэпы аставаўся адзін факт: гэта адсутнасьць пісьма. Можна-б яна ніяк не спалохалася-б і таго, што Сёмку выклікалі ў поміцьню з-за Рыгора, каб ён, Рыгор, паведаміў ёй аб сабе. А то—воляй-няволяю будзеш думаць усялякую ўсялячыну, калі ад чалавека ні чуткі, ні пагуткі. І Стэпа заставалася з адным балючым рашэньнем:

— Ня ўбачыцца мне з Рыгоркам!

У ТЫДЗЕНЬ пасья Багатніка таварышы і знаёмыя ды суседзі праводзілі Пятруся Прахорава Кліна. У суботу вечарам, 15 верасня, ён выяжджаў з Сілцоў у Пецяярбург. Кампанія з дзесяці чалавек, у тым ліку і Стэпа Нязвычайна, сышліся ў Прахоравай хаце і пачалі выказваць Пятрусю пажаданьні. Сёмка прасіў таварыша не забываць аб Сілцох і аб ім у васобку, а пісаць пісьмы, даваць весткі. Сроль хваліў Пятруся, за яго рашэнне найначай пабываць у горадзе, выпрабаваць яго жыцьцё і сяму-таму падвучыцца. Хведар Загон ад сябе жадаў найлепшага жыцьця на новым месцы, дапамінаючы, аднак, што нідзе ня лепш, як у бацькоў. Стэпа прасіла праведаць што-колечы аб Рыгору. «Можа адтуль ляпей дазнацца». Бацькі хадзілі нахмурана. Прахор не здаволіўся на сына і коса паглядаў на яго таварышоў; маці тапіла злосьць у жаласьці, тупаючы каля сына з заплаканымі вачмі. Брат і сястра Пятруся глядзелі на ўсё проста: сястрыца прасіла брата прыслаць ёй гасьцінца—ляльку і цукерак. Пятрусць весела адказваў:

— Праз тыдзень атрымаеш.

Ён, наогул, быў задаволен ад'ездам, хоць далёкая сталіца прадстаўлялася яму страшнаватай і няпэўнай. Гутарыў з таварышамі і разважаў бацькоў. У гутарках успамінаў праводзіны Рыгора і казаў:

— Ubачыце, выяжджаем паасобку, а прыедзем разам.

— Каб то ды было так!—спачувалі жанкі.

— Якраз будзе...

— Якім чынам?—пацікавілася Гэля.

— А такім: не знайду работы ў Пецяярбурзе—паеду ў Рыгу...

Сказ Пятруся ні то ажывіў Стэпу, ні то затрывожыў яе.

— Няўжо праўду кажаш, Пятруська?

— Ня хлушу.

— Насіцьме яго паветрае,—умяшаўся Прахор.

— Не клянi на дарогу,—заступілася маці.

— Мой дарагі сыноч,—перабівала Стэпа:—не забудзь-жа мае просьбы—даведайся аб Рыгору. Ты-ж яго лепшы таварыш. Што табе каштуе гэта?

— Пэўна не забудзе,—даводзілі за Пятруся Сроль ды Сёмка.

— Хаця-б сам даехаў здароў!—казала Пятрусёва маці, пазіраючы ў акно.—Якая пагода няцікавая і цямнога, сырасьць...

І праўда, цёмная ноч ня вабіла з хаты, тым болей, што хатняе цяпло было крэпка нагрэта пачуцьцём расстаньня. У гэткія моманты выразней, як калі, паўстае вялікая любасьць да ўсяго таго, што перад гэтым за якую хвіліну не прыкмячаецца нават; ды разам з гэтым вынікае несьведомая трывога—ці ўдасца яшчэ калі бачыць тое, што пакідаеш. Пятрусь прыпамінаў разьвітаньне з Рыгорам, калі сам быў захоплен парывам—ехаць. Чаму яно так? Можна таму, што гэты парыў перабіваўся адзнаньнем таго, што ўсё-ткі ён астанецца дома, хоць і меў ахвоту падзяліць кампанію з Рыгорам. Цяпер-жа, калі сам спаткаўся з фактам свайго ад'езду—было іншае адчуваньне. Але ня быў-бы ён самастойным чалавекам, каб паддаўся хвілёваму пачуцьцю.

А дзевятай гадзіне, толькі вывеў брацішак на двор запрэжанага каня, як Пятрусь з усімі, хто прышоў праводзіць, пакінуў хату. На вуліцы разьвітаўся з Хведарамі Загонам, Палікарам Ганкам, яшчэ з двома-трыма чалавекамі, а з іншымі пашоў за падводаю.

Сярод гэтых іншых была і Стэпа. Яе захапіла некая незьясьнёная надзея, зырка, як усходні промень, і цёплая, як сонца ў ліпнёвы поўдзень,—надзея ў тое, што Рыгор стрэнецца з ёю. Ёй хацелася верыць, пасья таго, калі Пятрусь дапомніў пра Рыгу, што ён напэўна вась зараз і накіроўваецца туды. Прыпомніла, як пры спатканьні з Рыгорам у яе хаце Пятрусь шільна распытваў пра Рыгу, пра жыцьцё ў ёй. 'А мо' яшчэ тады згаварыўся з Рыгорам над'ехаць да яго. Пецяярбург—просты адвод вачэй. Зрабілася суматоха, ці-ж паказаць начальству ўсе свае задумы? Гэта западозранасьць Стэпы вырастала на кожным кроку ўсё болей ды болей, падбівала яе пад сакрэтам запытаць Пятруса. Хлопцы ды дзяўчаты перашкаджалі гэтаму. Тады Стэпа, ідучы з Пятрусёвай мацерай, рашыла ёй адкрыць свае думкі,—добра, што адчувала да яе раптам паўстаўшую прыязнь. Шэптам, нахіліўшыся да вуха, праказала:

— Прузынка, а ці ня думаеш, што сын едзе не ў Пецяярбург, а куды інш? Не выгаварваўся ён часамі? Мне ўсё здаецца, што Пятрусь абраў сабе іншую дарогу...

Прузынка здзівілася.

— А чаму ты думаеш, Стэпа? Ні словам не абмовіўся... Ці не казаў каму?

Загневалася на сына.

— Ох, які хлопец, які хлопец! Усё робіць так, каб ніхто з хатніх ня ведаў. Гэта-ж падумаць, людзям вядома, а бацьком нічога.

Стэпа пераняла Прузыну.

— Не, ша, Прузынка. Я ня чула ні ад кога і ні ад Пятруся. Чамусьці мне самой надышло ў голаў.

— Можа стацца! Ласьне разьбярэш іх?

А сама прыняла Стэпіну думку за сур'эзнае і пазвала Пятруся.

— Пятруська, пачакай адно, я хачу ў цябе запытаць..

Пятрусь спыніўся і пачакаў мацэру з Стэпаю.

— Скажы, сыноч, ці ты сапраўды ў Пецяярбург едзеш?

— А то куды?—зьдзівіўся Пятрусь.

— Мне казалі, нібы ты да Рыгора сабраўся.

— Вам? хто казаў?

— Гавораць людзі.

— Кіньце, мама. Ласьне я вам маніў-бы? Ліха ведае што плятуць.

• Пятрусь сплюнуў, матнуў рукою і пакінуў жанок.

— Вось, глядзі, нічога падобнага!

— Але... Бач, мне здавалася толькі...

Стэпе ўсё-ж хацелася верыць, што робіцца водлуг яе думак; і таму, што яна верыла гэтаму, стала адчуваць у сабе заспакоенасьць. Цешылася, што надало ёй шчасьце прыйсьці праводзіць Пятруся. Цёмная ноч, няроўная дарога, частыя спатканьні не тамілі яе. Наадварот. Стэпе хацелася ісьці далёка за мястэчка, хоць да Жмыгінскага лесу, або і далей. Аб доме ня думала. І калі Пятрусь некалькі разоў напамніў, ці не пара-б было старым вярнуцца, Стэпа слухаць не хацела.

— Не патурай, сыноч. Можам прайсьці, некалі-ж угледзім.

І прывяла датуль, пакуль і хлопцы,—за апошні будынак мястэчка. Разам з усімі разьвіталася з Пятрусём, некалькі разоў пераказаўшы яму:

— Не забудзь-жа мае просьбы. Адшукай там Рыгора.

Нарэшце, благавіла некалькімі гарачымі словамі Пятруса і ня сышла з месца, пакуль не заціх грукат калёс у начной цемні.

Вярнулася дамоў аднэю і запытала ў пустую хату:

— Рыгор, Рыгор, дзе ты, што з табою? Калі мы стрэнемся, сыноч?

Мястэчка Сілцы і горад Рыга. Пецяярбург. Некая сіла лучыла іх між сабою. Пералівы людскога жыцця хвалююцца ў адным пункце, адбіваюцца рэхам у другім. Змываюць упарта каменчык за каменчыкам, нясучы яго туды, дзе ёсьць перавага кіпучай сілы завірухі. Дзе пачатак, дзе канец? Не знайсці. Калыханьне хвалі жыццявага мора роўнаважна ахапляе зямную кулю. Адлівы—прылівы. Аднакі ўзровень.

Рыгор, Пятрусь—тое, чаго ня старчыла ў горадзе. Іх нясла хваля туды. Пераплётам забытых зьяў ужо выказваўся закон тае сілы, якая пасья прыдалася для вялікага акту—перш разбурэньне старых асноў, а сьледам—будаваньня новае формы людскога дабрабыту. Жыццё шліфуе людзей—людзі шліфуюць жыццё. Працоўнік народжаны змагацца. Яго лёс перамагчы на сваім шляху ўсё тое, што перашкодзіць яму стаць панам жыццявага стану. Жыццё няхай будзе падуладным яму... Гэта закон, гэта правілы, гэта лёзунг! Дык няхай живе нясупыннае змаганьне!

~~353448~~

201285

1894

1962 г.

Бел. гддзед
1994 г.

ЦАНА 2 р. 50 к.

Пераплёт 50 к.

Бел. акадэмія

Аўтамац.

8000000308 17 17

ЦІШКА ГАРТНЫ-

Отд.
2748